PONTICA

XXVII

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

PONTICA

XXVII

1994

BIBLIOTECA MUZEULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
NR. INV. 33.806/97

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Tmjs k qa_l_r ˛g npcjsap_r bc P>xt_l Ncras &p_xt_l,_pfcm>ek_gj,amk'
è Ksxcsj bc Gqrmpgc L_,gml_j> ˛g ?pfcmjmegc Amlqr_l,_

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI - XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993

Redactor responsabil:
ADRIAN RĂDULESCU

Colegiul de redacție:
MARIA BĂRBULESCU
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR
SOMMAIRE

STUDII ŞI COMUNICĂRI
ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

EUGEN COMŞA - Consideraţii cu privire la credinţele şi ritualurile din epoca neolitică din ţinuturile dintre Carpaţi şi Dunăre 7

Considérations concernant les croyances et les rituels de l'époque néolithique dans les régions situées entre les Carpathes et le Danube 18

NICOLAE URSULESCU - Aspecte ale spiritualităţii cucuteniene în lucrările cercetătoarei Meluţa Marin 19

Aspects de la spiritualité de la civilisation de Cucuteni dans les ouvrages de la chercheuse Meluţa Marin 24

CONSTANTIN ICONOMU, COSTICĂ ASĂVOAIE - Contribuţii privind cunoaşterea ritualului de înmormântare a tracilor timpurii în lumina cercetărilor de la Ştefăneşti-Botoşani 25

Contributions concernant la connaissance du rituel d'enterrement chez les thraces récents par les recherches de Ştefăneşti-Botoşani 38

VALERIU SÎRBU - Incinte şi locuri sacre cu sacrificii şi depuneri de ofrande în lumea geto-dacilor 39

Enceintes sacrées à sacrifices et dépôts d'offrandes dans le monde des géto-daces 58

NICULAE CONOVICI - Obiecte pentru cult şi magie descoperite la Piscul Crăsani 61

Objets cultuels et pour la magie découverts à Piscul Crăsani 83

CONSTANTIN PREDA - Unele consideraţii referitoare la civilizaţia geto-dacilor 85

Quelques contributions concernant la réligion des géto-daces 89

GAVRILĂ SIMION - Rituri şi ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum 91

Rites et rituels funeraires dans la nécropole romaine de Noviodunum 104

ZIZI COVACEF - Tradiţii şi inovaţii în iconografia votivă din Dobrogea (sec. I-III p.Ch.) 107

Traditions et innovations dans l'iconographie votive de la Dobroudja (I^{er}s. - IIIe s.ap. J-C) 130

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

VASILICA LUNGU - Amfore ştampilate din nordul Dobrogei 133

Des amphores estampillées du nord de la Dobroudja 155

MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU - Inscripţii inedite din Tomis şi împrejurimi 157

Inscriptions inédites de Tomi et des environs 170

MIHAIL ZAHARIADE - Inscriptia de fundatie din timpul primei tetrarhii de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea) 173

The Tetrarchic Building Inscription from Halmyris (Murighiol, Tulcea) 185

PAUL ŞADURSCHI, NAPOLEON UNGUREANU, MIHAI MIHĂILESCU - Cercetările arheologice de la Botoşani - „Groapa lui Ichim" - (campaniile 1991-1992) 187

Recherches archéologiques à Botoşani - „La fosse de Ichim" 198

CONSTANTIN NICOLAE - Câteva opaiţe descoperite la Carsium 199

Quelques lampes à huile de Carsium 207

GHEORGHE PAPUC, MIHAI IONESCU - Noi cercetări privind apeductul de la Ovidiu, jud. Constanţa 209

Des nouvelles recherches concernant l'aqeduc découvert à Ovidiu (dép. de Constantza) 221

TUDOR PAPASIMA, VALERIU GEORGESCU - Însemnări pe marginea sgraffiti-lor din mormântul elenistic de la Mangalia 223

Notes concernant les sgraffiti du tombeau hellénistique de Mangalia 225

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAŢCHI - Noi descoperiri monetare în satul Adâncata (jud. Constanţa) 231

New Monetary Discoveries in Adâncata (Constanţa dep.) 233

DILYANA BOTEVA - The Coinage of Histria for Septimius Severus and His Family: Addenda et Corrigenda 235

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, MILTIADE CÂRLAN, INGRID POLL - Monede bizantine descoperite în Dobrogea (secolele XI-XIII) 237

Des monnaies byzantines découvertes en Dobroudja (XIe - XIIIe siécles) 243

OVIDIANA

NICOLAE LASCU - Bibliografia ovidiană în România (IV) • Evocări ovidiene 247

La bibliographie ovidienne en Roumanie (IV) • Evocations d'Ovide 261

STUDII ȘI COMUNICĂRI

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA CREDINȚELE ȘI RITUALURILE DIN EPOCA NEOLITICĂ DIN ȚINUTURILE DINTRE CARPAȚI ȘI DUNĂRE

EUGEN COMȘA

Toți cercetătorii care s-au ocupat și analizat problemele privind credințele din timpul epocii neolitice din ținuturile noastre și din țările vecine, au fost și sunt de acord că principala credință din acea perioadă a fost cultul fertilității, reprezentat, în cadrul complexelor arheologice cercetate, prin diversele figurine antropomorfe de lut ars și din alte materiale, înfățișând un personaj feminin, de obicei, cu graviditate avansată, redat în diferite poziții.

În regiunile cuprinse între Carpați și Dunăre în cursul epocii neolitice s-a desfășurat evoluția unei serii de culturi.

Până în prezent, în așezările purtătorilor culturii Cârcea s-au descoperit numai câteva piese fragmentare, care nu permit o interpretare mai amplă. Dintre acestea se cuvine să amintim doar vasul antropomorf,[1] fragmentar, care redă un personaj feminin voluminos, cu abdomenul proeminent, înfățișând desigur o femeie gravidă, ceea ce înseamnă că încă de la începuturile perioadei neoliticul timpuriu, pe teritoriul din sudul României, credința se baza pe cultul fertilității.

Cultura următoare în timp și ea de origine sudică, anume cultura Dudești, este caracterizată prin același cult al fertilității, dar oglindit printr-o serie de figurine feminine, cu graviditate accentuată.

Comunitățile culturii au fost răspândite în Oltenia și în Muntenia.[2] Dacă analizăm figurinele de tip Dudești, din Muntenia în comparație cu cele din aceeași cultură din Oltenia, vom constata o deosebire importantă: cele feminine din Muntenia, majoritatea sunt redate ca fiind așezate în genunchi (fig.1/1.2).[3] În afară de ele sunt și câteva figurine fragmentare reprezentând femei în picioare.[4] În schimb, în Oltenia, încă nu avem semnalată nici o figurină feminină în genunchi, majoritatea figurinelor, din această regiune, redau femei stând în picioare (fig. 1/4.5), cu un decor bogat.[5] Deosebirea pieselor din cele două zone, eventual, s-ar putea explica prin diferențe de ordin cronologic.

De obicei, capul figurinelor Dudești este micuț și stilizat, iar gâtul, mai ales în faza Cernica, este lung.[6] În general, brațele figurinelor Dudești sunt redate ca mici prelungiri laterale, poziția lor exactă fiind greu de precizat. Corpul la figurinele așezate în genunchi este puțin îngroșat în față, în rest este mult stilizat, fără nici un amănunt anatomic, adică lipsesc sânii și chiar mâinile, nu sunt indicate.[7] În schimb, la figurinele stând în picioare sânii sunt indicați.[8]

Menționăm că în arealul culturii Dudești s-au găsit și unele piese înfățișând bărbați.[9] Atrage atenția

1. Marin Nica, Dacia, XXI, 1977, p. 28 (fig. 12/3).
2. Eugen Comșa, PZ, 46, 1971, 2, p. 199.
3. *Ibidem*, p. 234 (fig. 29).
4. *Ibidem*, p. 234 (fig. 29/2) p. 236 (fig. 31/2).
5. Marin Nica: **op.cit.**, p. 97 (fig. 16) și p. 98 (fig. 17)
6. Eugen Comșa: *op.cit.*, p. 236 (fig. 31/2).
7. *Ibidem*, p. 234 (fig. 29/3,4).
8. *Ibidem*, p. 234 (fig. 29/2).
9. *Ibidem*, p. 234 (fig. 29/1)..

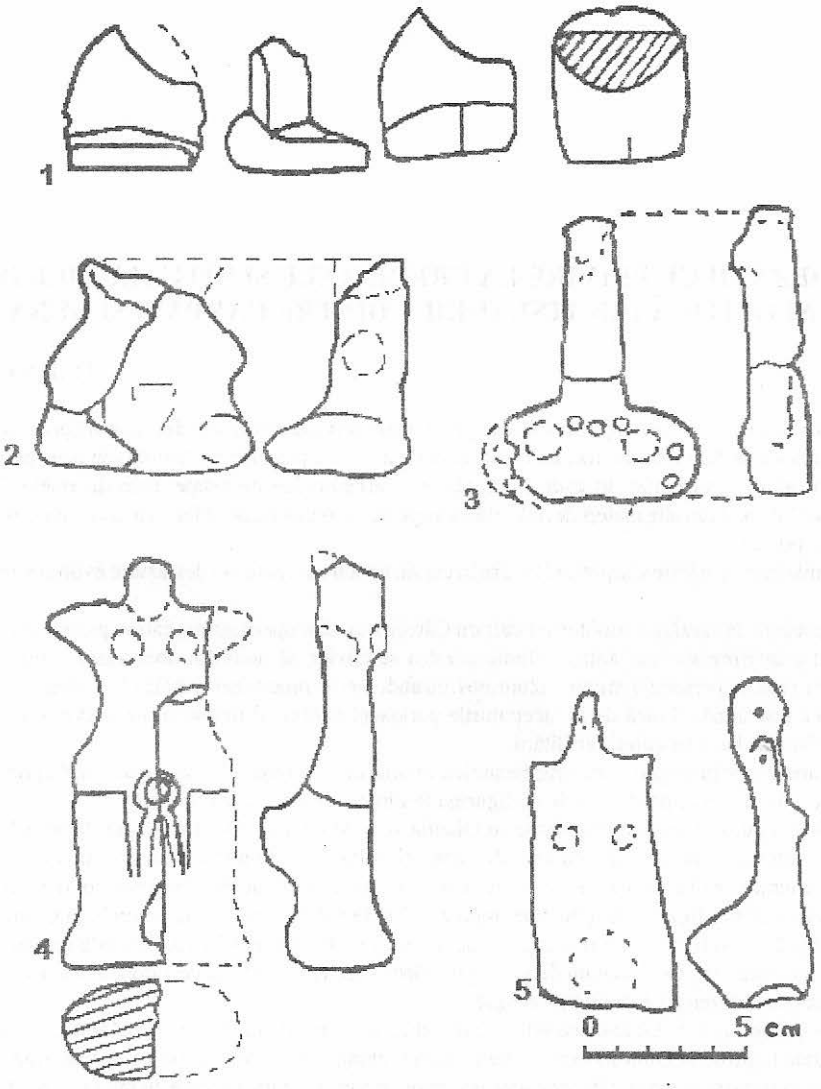

Fig. 1 Cultura Dudești: 1. Dudești (săpături E.Comșa); 2-3. Cernica (după Gh. Cantacuzino și Seb. Morintz: op.cit., Dacia, 7, 1963, p. 36, fig. 8/2, 3); 4-5 Fărcașu de Sus (după M.Nica, Dacia, XX, 1976, p. 98, fig. 17/1, 3).

modul cum a fost redat capul și gâtul sub forma unei simple prelungiri conice.[10]

Aceste figurine masculine evident că au avut o altă semnificație în credințele oamenilor din vechime.

Figurinele Dudești din Oltenia reprezintă, de obicei, femei în picioare, cu corpul plat, dar cu steatopigie accentuată și cu indicarea sânilor.[11] Capul lor este mult stilizat ca o prelungire scurtă, îngustă sus și cu nasul realizat prin ciupire sau ca o prelungire aproape cilindrică, înaltă cu o îngroșare în dreptul nasului.

Ca și în celelalte culturi, în aria culturii Vinča, din vestul Olteniei, sunt documentate numeroase figurine feminine dovedind și ele credința acelor oameni sub forma cultului fertilității. S-au găsit și rare figurine masculine.

Așezarea reprezentativă din zonă este cea de la Rast.[12]

Majoritatea figurinelor redau personaje feminine stând în picioare.[13] Subliniem că nici una din ele nu este în poziție îngenunchiată. Mai rare sunt unele așezate pe scaun.[14] Multe din figurinele de la Rast au mâinile ca două prelungiri laterale scurte[15] a căror poziție exactă nu poate fi precizată. La altele se observă că au vrut să redea brațele întinse lateral și îndoite din coate cu antebrațele în jos (fig. 2/1.2).[16] O astfel de poziție o prezintă câteva piese. Altele mai puține au brațele îndoite, cu antebrațele în sus,[17] deci în poziție de rugăciune. Mai rare având altă semnificație, sunt figurinele cu brațele îndoite din coate și așezate cu palmele pe abdomen.[18] (fig. 2/3)

Este curios faptul că spre deosebire de așezările Vinča din Banat, unde pe chipul majorității figurinelor este redată o mască, pe cele de tip Vinča de la Rast, nu este indicată nici o mască.

Pe un fond, în principal, reprezentat de cultura Dudești, în Muntenia, s-a format cultura Boian cu o evoluție îndelungată.

Figurinele din aria culturii Boian nu sunt prea numeroase,[19] dar unele din ele sunt importante în privința interpretării lor din punctul de vedere al credinței și ritualului.

Majoritatea figurinelor din cele patru faze ale culturii Boian reprezintă personaje feminine, stând în picioare (fig. 3/2.4). Unele din ele sunt frumos ornamentate.[20] Cel putin o parte din aceste ornamente redau decorul de pe unele piese de îmbrăcăminte. Alte figurine sunt înfățișate ca fiind îmbrăcate în rochii lungi (fig. 3.1).[21] Cum este și firesc multe din aceste figurine reprezintă femei gravide. S-au găsit și rare figurine masculine.[22]

Brațele figurinelor sunt, de obicei, sub forma unor scurte prelungiri laterale,[23] așa că nu se poate ști ce poziție au avut anume. Unele din ele au prelungirile terminate cu câte un vârf scurt, în sus, ceea ce credem că reprezintă un indiciu că mâinile erau îndoite din coate, cu antebrațele ridicate în sus. De altfel, din faza de tranziție s-a păstrat o figurină întreagă în poziție de orantă.[24] Alte figurine au păstrat mici porțiuni din brațe, care par să fi fost arcuite în jos.[25] Fără îndoială fiecare din aceste poziții deosebite ale brațelor avea o anumită semnificație din punctul de vedere al manifestărilor religioase.

Dacă avem în vedere figurinele reprezentând femei cu brațele în poziție de rugăciune, considerăm că în astfel de cazuri nu mai poate fi vorba de reprezentarea divinității fertilității a Zeiței Mamă, ci de un personaj feminin, care invocă o divinitate pentru rezolvarea unei anumite probleme. Aceasta înclină, să credem că, în realitate, înfățișează o persoană intermediară între oamenii care au realizat figurina și divinitate. Prin urmare, reprezentarea unor astfel de figurine are scopul de a reda o orantă. În acest caz, înseamnă că la credința bazată pe cultul fertilității a purtătorilor culturii Boian, ca și a celorlalte culturi în care sunt documentate

10. *Ibidem*.
11. Marin Nica: Dacia, XX, 1976 p. 97 (fig. 16) si p. 98 (fig. 17).
12. Vladimir Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, în BAR, International series 72, 1980.
13. *Ibidem*, de ex.pl. LVII/1.2; pl. LXI/22-25.
14. *Ibidem*, de ex.pl. LXX/74-77.
15. *Ibidem*, de ex.pl. LX/19, 21.
16. *Ibidem*, de ex.pl. LX/17, LXII/29, pl. LXV/42.
17. *Ibidem*, de ex.pl. LIX/12.
18. *Ibidem*, de ex.pl. LXIX/70-72
19. Eugen Comșa: *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 193-198.
20. *Ibidem*, de ex.p. 196 (fig. 74/6, 11).
21. *Ibidem*, p. 196 (fig. 74/2, 3).
22. *Ibidem*, p. 196 (fig. 73/3).
23. *Ibidem*, de ex.p. 196 (fig. 74/2, 3, 8).
24. *Ibidem*, p. 196 (fig. 77/1).
25. *Ibidem*, de ex.p. 196 (fig. 76/8).

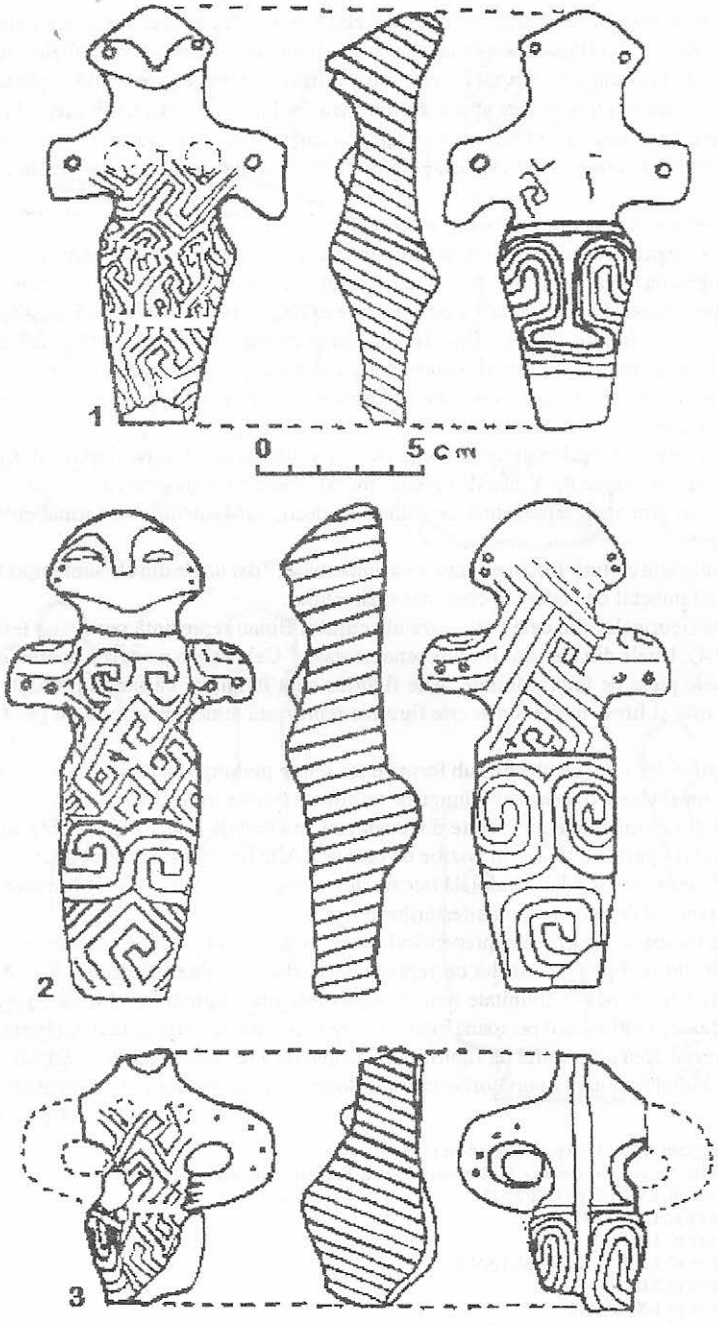

Fig. 2 Cultura Vinča: 1-2 = Rast (după Vl.Dumitrescu, op.cit., 1980, pl. LVII/1-2; 3 = Rast (Ibidem, pl. LXIX/71).

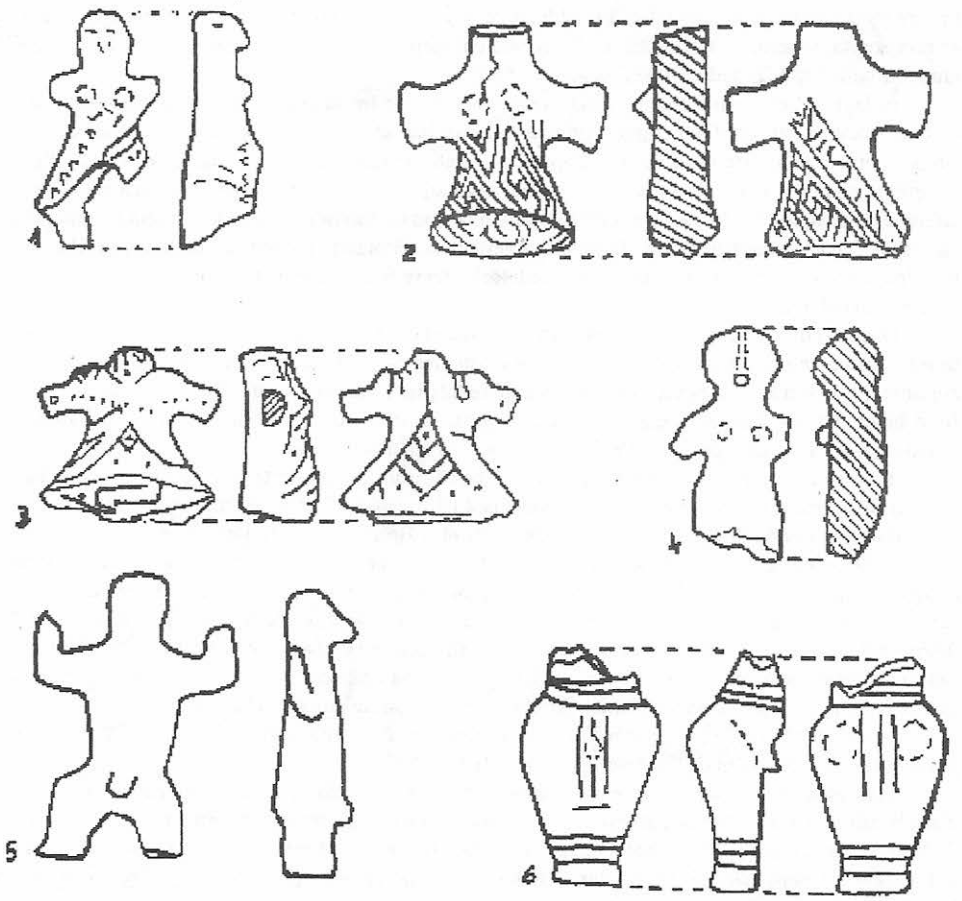

Fig. 3 Cultura Boian: faza Giulești: 1 = Bogata I (după N. Anghelescu, SCIV, VI. 1955, 1-2, p. 319, fig. 7/1-2; faza Vidra: 2 = Tangâru (după D. Berciu, Contribuții..., 1961, p. 411, fig. 193/1; Faza de tranziție: 3 = Vidra (după D.V.Rosetti, op.cit., 1939, pl. 12/1; 4 = Pietrele (după D. Berciu, op.cit., Materiale, II, 1956, p. 541, fig. 67/3); 5-6 = Ipotești (săpături E. Comșa).

figuri feminine cu o astfel de poziție, trebuie să admitem că figurinele de lut ars redau nu numai pe zeița fertilității, ci și unele personaje intermediare, orante, între oameni și divinitate.

În legătură cu aceeași problemă menționăm și faptul că foarte multe din figurinele de lut ars, din epoca neolitică, au capul sau corpul rupt din vechime.[26] În această privință trebuie pusă întrebarea, oare era întâmplătoare această rupere a capului? Nu cumva respectivele figurine înfățișează și ele personaje intermediare, care nu au contribuit la rezolvarea rugămintii formulate de credincios și atunci au fost pedepsite, prin ruperea capului sau a corpului? Considerăm că o astfel de acțiune, în cazul în care respectivele figurine ar reprezenta divinitatea fertilității, deci divinitatea supremă, din acea vreme, nu ar fi fost posibilă, căci atunci divinitatea ar fi pedepsit pe făptaș.

În legătură cu problemele analizate se cuvine să ne referim la o figurină din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița. Figurina redă un bărbat într-o poziție cu totul deosebită (fig. 3/5).[27] Chipul personajului este mult stilizat. Capul era în față o prelungire, care redă nasul. Pe față nu sunt alte amănunte anatomice. Pe corp este redat numai organul sexual. Figurina este înfățișată cu brațele întinse lateral și îndoite din coate, cu antebrațele în sus, formând un unghi rept. Atrage atenția poziția picioarelor, care sunt depărtate, lateral și sunt îndoite din genunchi, formând aproape un unghi drept. Considerăm că figurina descrisă reprezenta un personaj cu îndatoriri deosebite în cadrul comunității din faza de tranziție de la Ipotești (jud. Olt).

Dacă avem în vedere unele comunități din India și din Birmania, vom constata că în cadrul lor au loc, în legătură cu anumite manifestări rituale, unele așa zise dansuri caracteristice, în cadrul cărora „vraciul" comunității, având aceeași poziție ca și personajul redat prin figurina masculină descrisă mai sus, „dansează" fiind înconjurat de dansatori, care formează în jurul lui un cerc. În realitate, „Vraciul", păstrând mereu poziția amintită, nu face pași, ci sare din loc în loc, într-un anumit ritm.

Tot în legătură cu anumite ritualuri, se cuvine să amintim, existența și în cadrul ariei de răspândire a culturii Boian, a unor rare figurine având redată pe față o mască. O astfel de mască este înfățișată pe chipul unei figurine, datând din faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, piesă descoperită în așezarea de la Vidra (jud. Giurgiu). Masca respectivă avea forma aproximativ rombică, cu nasul redat ca o dungă reliefată slab, ochii sub forma a două triunghiuri și gura rotundă, ca și cum ar reda un personaj care cântă.[28]Pe baza analogiilor etnografice, privitoare la comunități slab dezvoltate, se știe că în legătură cu diferite manifestări magico-religioase, în cadrul lor, anumite personaje prevăzute cu masca pe față, dansează sau fac o serie de mișcări, după anumite reguli precise. Se consideră că aceste personaje, atunci când au masca pe față, cu prilejul acelor manifestări dobândesc anumite puteri supranaturale.

În aria de răspândire a culturii Vădastra, din sud-estul Olteniei, strâns înrudită cu cultura Boian, s-a găsit un număr apreciabil de figurine antropomorfe (fig. 5).[29]

Figurinele feminine redau, de obicei, personaje gravide, dar ele sunt importante prin aceea că pe dânsele este redat un decor bogat, excizat și încrustat cu alb, care reprezintă ornamentele de pe fotă(fig. 4/2).[30] Alte câteva piese sunt neornamentate.[31] Una din ele credem că înfățișează o femeie mai în vârstă, fără graviditate, cu sânii atârnați.[32] Este clar că toate figurinele din așezările Vădastra reflectă aceeași credință legată de fertilitate.

În așezările Vădastra s-au găsit și câteva figurine masculine, neornamentale, cu brațe întinse în jos (fig. 4/1.3).[33]

O piesă deosebită este un fel de vas, probabil legat de cult, care are deasupra două busturi umane, dar capul lor diferă. Unul este prevăzut cu coarne răsucite, iar celălalt are coarne arcuite (ca la bovine).[34] Rămâne deschisă problema dacă nu cumva aceste personaje aveau fața acoperită cu un fel de măști complicate, redând capete de animale. Piesa se leagă tot de cultul fertilității.

26. *Ibidem*, de ex.p. 196 (fig. 74/8, 11), (fig. 75/4, 5, 12, 14).
27. *Ibidem*, p. 222 (fig. 87).
28. *Ibidem*, p/ 196 (fig. 76/7).
29. Corneliu N. Mateescu, Materiale, VII, 1961, p. 59.
30. *Ibidem*, p. 59.
31. *Idem*, Materiale, III, 1957, p. 110 (fig. 10/2).
32. *Ibidem*.
33. *Idem*, Materiale, V, 1959, p. 65 (fig. 3/1).
34. *Idem*, Materiale, VIII, 1962, p. 189 (fig. 2).

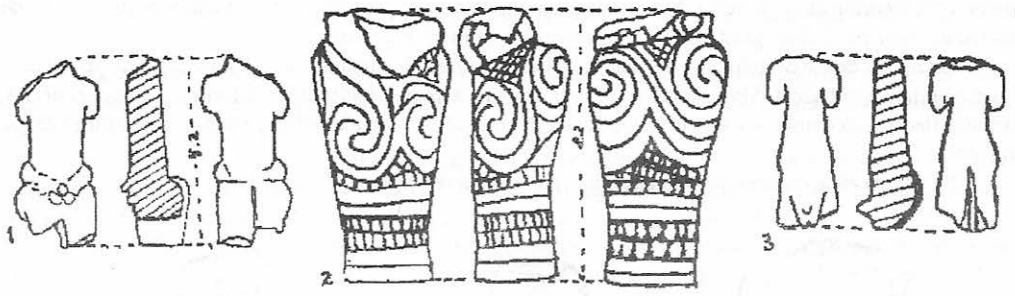

Fig. 4 Cultura Vădastra: 1-Vădastra, faza Vădastra I, 2 Faza Vădastra II (după Corneliu N. Mateescu, op.cit., Materiale, V, 1959, p. 65 fig. 3/1, 2); 3 = Crușovu (după Corneliu N. Mateescu, op.cit., Materiale, III, 1957, p. 106, fig. 4).

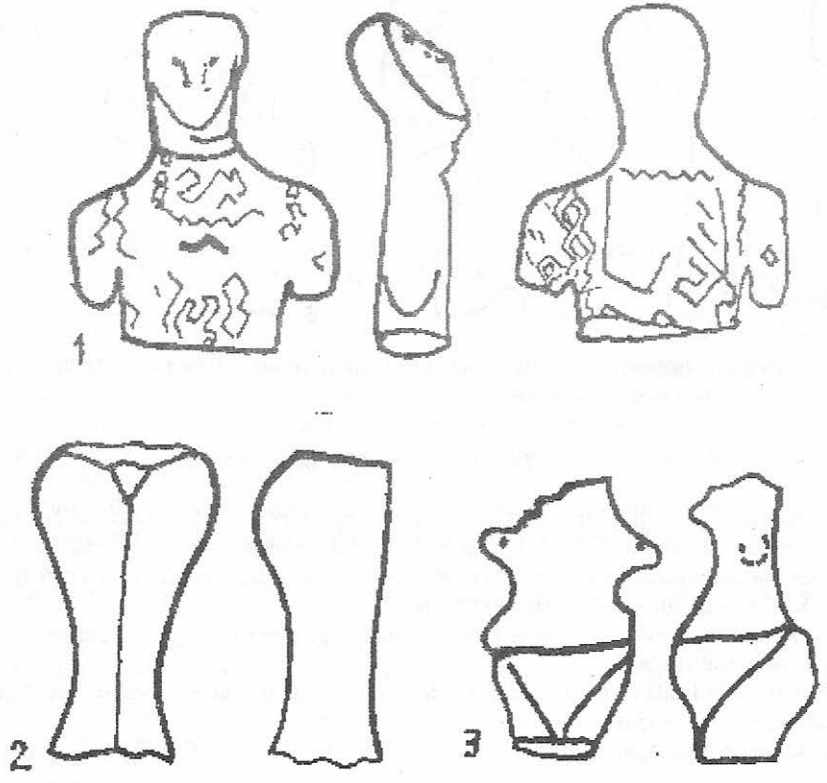

Fig. 5 Cultura Vădastra: 1-3 Hotărani (după M. Nica, Historica, II, 1971, p. 28, fig. 13/3-5).

În așezările culturii Gumelnița, care a urmat în Muntenia, formată pe fond Boian, s-au descoperit numeroase figurine antropomorfe. Majoritatea sunt din lut ars, (fig. 6) altele au fost realizate din plăcuțe de os sau din oase mici. S-au găsit și câteva figurine din marmură și din aur.

Un număr destul de mare de figurine s-au găsit în așezarea Gumelnița de la Vidra (fig. 6),[35] prezentând o variabilitate apreciabilă. Majoritatea reprezintă chipuri de femei, înfățișate în diferite poziții, (fig. 6/1.5), desigur fiecare cu o anumită semnificație rituală. Numai câteva din ele redau personaje masculine (de ex. fig. 6/6).

Se cuvine să acordăm o atenție deosebită figurinelor feminine.

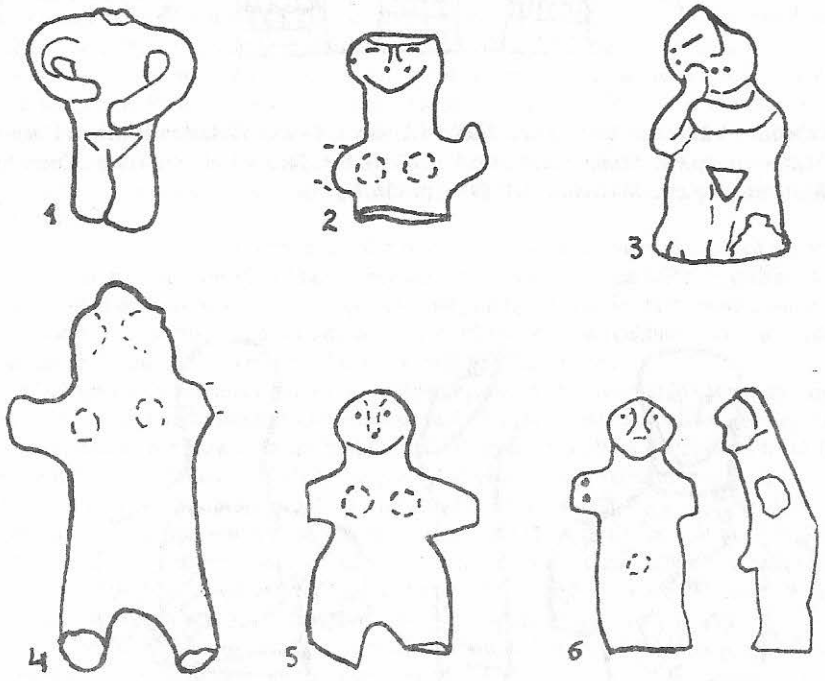

Fig. 6 Cultura Gumelnița: 1-6 = Vidra (după D.V. Rosetti, op.cit., 1939, 1 = pl. 18/7; 2 = pl. 18/5; 3 = pl. 19/1; 4 = pl. 29/3; 5 = pl. 18/3; 6 = pl. 19/7.

O constatare importantă este aceea că ele redau personaje de diferite vârste, fiecare cu anumite caracteristici.

Amintim că în așezarea de la Vidra s-a găsit și o figurină care reprezintă, foarte clar, un copil micuț, înfășat.[36] Este evident că nu poate înfățișa divinitatea, deși, desigur, se leagă tot în cultul fertilității.

Remarcăm că pe lângă numeroasele figurine înfățișând femei gravide,[37] sunt destul de multe figurine, care reprezintă femei care nu sunt gravide, probabil tinere.[38]

Nu trebuie să trecem cu vederea și rarele figurine feminine pe care sunt redați sânii atârnând,[39] deci este vor ba de persoane mai în vârstă.

Nu poate fi nici o îndoială că fiecare categorie de figurine amintite mai sus avea o semnificație în cadrul manifestărilor magico-religioase.

Se cuvine să remarcăm o figurină din așezarea de la Vidra datând din faza Gumelnița B, care redă un

35. Dinu V. Rosetti, *Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest*, JEPK, 12, 1938, p. 29-50+30 pl.
36. *Ibidem*, pl. 16/15
37. *Ibidem*, de ex.pl. 11/1, 13/11.
38. *Ibidem*, de ex.pl. 15/6-9
39. O astfel de figurină s-a găsit la Căscioarele în cursul săpăturilor conduse de Vladimir Dumitrescu.

personaj feminin cu brațele întinse și îndoite din coate, cu antebrațele în sus.[40] Este sigur un indiciu că această poziție de orantă, cu semnificația ei, s-a păstrat în Muntenia, de la sfârșitul culturii Boian până la acela al culturii Gumelnița.

Menționăm și faptul că o serie de figurine gumelnițene au brațele așezate în diferite poziții, susținând sânii,[41] pe abdomen[42] sau în poziție de gândire,[43] desigur fiecare din ele având o anumită semnificație în credințele din acea vreme.

Tot la Vidra s-au găsit și trei figurine masculine. Una din ele redă un personaj în picioare.[44] Celelalte două reprezintă persoane așezate,[45] din care una înfățișează un „gânditor" cu mâna stângă îndoită din cot, cu palma așezată pe obraz și cealaltă mână cu palma așezată pe genunchi, lângă cotul stâng.[46]

S-au scos la iveală din așezările gumelnițene cercetate și o serie de figurine făcute din plăcuțe de os (fig. 7).[47] Fiecare fază a culturiii este caracterizată prin figurine având o anumită formă a capului și a părții inferioare.

După părerea noastră, aceste figurine reprezintă copii mici. Considerăm că ele erau purtate la gât de

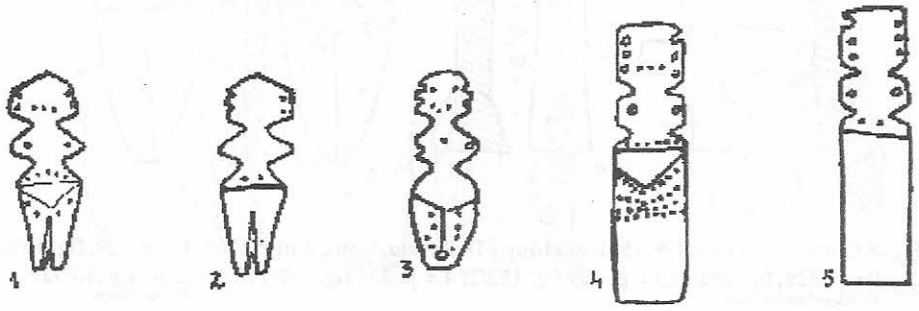

Fig. 7 Cultura Gumelnița: 1-4 = Sultana (după I. Andrieșescu, Dacia, I, 1924, p. 105, 1 = pl. XXXVI/1; 2 = pl. XXXVII/1; 3 = pl. XXXVI/3; 4 = pl. XXXVI/2; 5 = pl. XXXVII/2).

femei și fete, în directă legătură cu cultul fertilității. În sprijinul părerii noastre amintim că o serie de astfel de figurine au cele două suprafețe lustruite, desigur datorită purtării lor îndelungate la gât.

În așezările gumelnițene s-au găsit și diferite figurine prismatice de os foarte stilizate, redând desigur tot personaje feminine.[48] Ele sunt de pus în legătură cu aceeași credință a fertilității.

În aria culturii Gumelnița figurinele de marmură (similare ca formă celor de os, dar mai mari), precum și cele de aur sunt puține.[49] Ele redau tot pesrsonaje feminine stilizate legate de aceeași credință.

Cultura Sălcuța, de pe întinsul Olteniei, strâns înrudită cu cultura Gumelnița, este reprezentată printr-un număr relativ mic de figurine de lut ars (fig. 8/1.3) și de os[50] (fig. 8/4.5), similare ca tip cu cele gumelnițene.

Figurinele de lut ars sălcuțene reprezintă, de regulă, personaje feminine în picioare, mult stilizate

40. Dinu V. Rosetti: *op. cit.*, pl. 18/5.
41. Vladimir Dumitrescu, Dacia, II, 1925, p. 81 (fig. 63/6); Dinu V.Rosetti, op.cit., pl. 18/8.
42. Dinu V.Rosetti, *op.cit.*, pl. 18/6, 7.
43. Vladimir Dumitrescu, *op. cit.*, p. 81 (fig. 63/5).
44. Dinu V. Rosetti, *op.cit.*, pl. 19/2, 6, 7.
45. *Ibidem*, pl. 19/2. 6.
46. *Ibidem*, pl. 19/2.
47. Eugen Comșa, *Figurines d'os d'époque néolithique dans le territoire de la Roumanie* în Festschrift für Richard Pittioni zum Siebziegsten Geburtstag, Viena 1976, p. 158-166.
48. Gh.Ștefan, Dacia, II, 1925, p. 190 (fig. 44/4-8).
49. Eugen Comșa, Pontica, IX, 1976. p. 23-28; Idem, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 181-190.
50. D.Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*. 1961, p. 329-227.

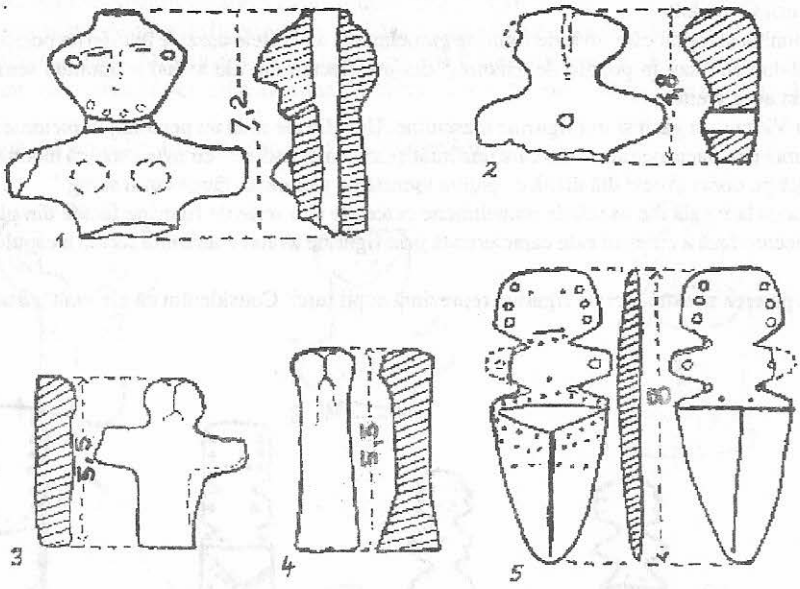

Fig. 8 Cultura Sălcuța: 1-5 = Sălcuța (după D. Berciu, Contribuții, 1961, 1 = p. 329, fig. 152/1; 2 = p. 329, fig. 152/4; 3 = p. 329 fig. 152/2; 4 = p. 334 fig. 157/1; 5 = p. 334, fig. 157/2.

(fig. 8/1.3).[51] Ele au brațele ca scurte prelungiri laterale. Una atrage atenția prin aceea că are brațele îndoite și așezate cu palmele pe piept.[52]

Una din figurinele de la Sălcuța considerăm că redă un personaj feminin, în poziție de orantă, cu brațele întinse lateral și îndoite din coate în sus.[53]

În cursul neoliticului târziu, în zona de interferență dintre culturile Gumelnița și Cucuteni, în sudul ținuturilor dintre Carpați și Nistru, precum și în estul Munteniei și în nordul Dobrogei, s-a format un aspect cultural numit Aldeni II.

Purtătorii săi au avut aceleași credințe ca și vecinii lor în principal, cultul fertilității. În așezarea de la Fulga (jud. Buzău) s-au descoperit numeroase figurine, mai ales, feminine, redate ca stând în picioare (fig. 9/8).[54] Multe din ele au capul și corpul rupte din vechime. Ele nu sunt ornamentate. Capul îl au, de obicei, rotund, împărțit în doi lobi, despărțiți prin nas (fig. 9/1.3). Pe ele sunt indicați sânii, triunghiul sexual și linia despărțitoare a picioarelor[55] (fig. 9).

Merită să subliniem faptul că destul de multe din ele au brațele îndoite din coate, cu antebrațele în sus, în chip de orantă.[56] (fig. 9/2, 4-6).

Subliniem că la Fulga s-a descoperit și o figurină masculină,[57] care merită toată atenția, deoarece redă un personaj cu brațele îndoite din coate, cu antebrațele în sus și cu picioarele depărtate (fig. 9/9). Această figurină se aseamănă mult cu cea de la Ipotești, de aceea credem că nu trebuie exclusă ipoteza că reprezintă, de asemenea, un „vraci" executând un dans ritual.

51. *Ibidem*, p. 329 (fig. 152/1, 2).
52. *Ibidem*, p. 329 (fig. 152/4).
53. *Ibidem*, p. 330 (fig. 153/3).
54. Eugen Comșa, SCIVA, 45, 1994, 2, p. 105-122.
55. *Ibidem*, p. 106 (fig. 1), p. 108 (fig. 2).
56. *Ibidem*, de ex. p. 108 (fig. 2/7, 11).
57. *Ibidem*, p. 108 (fig. 2/1).

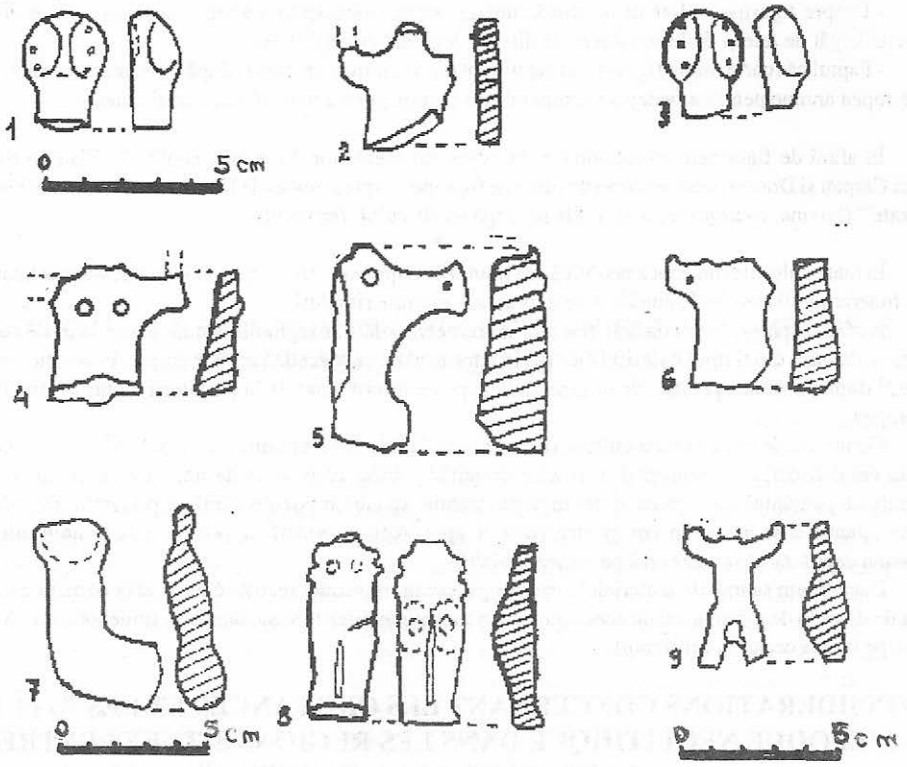

Fig. 9 = Aspectul cultural Aldeni II. 1-9 = Fulga (săpături Gh. Ștefan; Eugen Comșa op.cit., SCIVA, 1994, p. 105-122).

Menționăm că în așezarea de tip Aldeni II de la Fulga s-a găsit și un fragment dintr-o figurină plată de os, gumelnițeană.[58]

*

Sintetizând datele prezentate cu privire la figurinele antropomorfe din epoca neolitică din regiunile cuprinse între Carpați și Dunăre, ajungem la unele concluzii, credem demne de reținut:

- Majoritatea figurinelor din ținuturile studiate au fost modelate din lut și apoi au fost arse.
- Un număr mai mic de figurine au fost făcute din plăcuțe de os sau din oase mici.
- Altele foarte puține s-au realizat din marmură și din aur.
- Din analiza figurinelor prezentate rezultă că majoritatea reprezintă femei, ceea ce duce la concluzia că în acea perioadă în domeniul credinței rolul predominant era jucat de femei, deoarece divinitatea principală reprezentând fertilitatea era o femeie (Zeița mamă).
- În afară de divinitatea fertilității, în diferite culturi, sunt reprezentate personaje feminine, redate în picioare, cu brațele în poziție de rugăciune, ceea ce presupune că ele serveau drept intermediare între membrii comunității și divinitate.
-Descoperirea unor figurine redând copii mici, femei tinere, femei gravide, femei în vârstă, dovedește că fiecare din aceste categorii de figurine avea o anumită semnificație în domeniul magico religios.
- În acest domeniu, ținând seama de numărul redus al figurinelor înfățișând bărbați, rezultă că aceștia jucau un rol secudar în domeniul credinței, din acea vreme. Ei serveau, uneori, dacă ținem seama de cele două figurine menționate, drept „vraci", care aveau rolul de a interveni, prin dansul ritual, pe lângă divinitate, pentru rezolvarea unor probleme.

58. Fragment descoperit în cursul săpăturilor noastre.

BIBLIOTECA MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA NR. INV. 33.806/97

- Despre figurinele plate de os, după cum am arătat, considerăm că redau copilaşi şi că erau purtate atârnate la gât de fete şi de femei tinere, în directă legătură cu fertilitatea.

- Faptul că foarte multe figurine au capul rupt din vechime constituie, după părearea noastră, o dovadă că se rupea anume pentru a pedepsi personajul reprezentat pentru nerezolvarea unei doleanţe.

*

În afară de figurinele antropomorfe, în cuprinsul aşezărilor din epoca neolitică, aflate în ţinuturile dintre Carpaţi şi Dunăre, s-au descoperit şi diferite figurine (nu prea multe) de lut ars redând animale domestice, stilizate[59] (bovine, ovicaprine, porci). Ele se leagă tot de cultul fertilităţii.

*

În toate culturile din epoca neolitică din ţinuturile cuprinse între Carpaţi şi Dunăre, s-a practicat numai ritul funerar al inhumaţiei[60], punându-se în practică anumite ritualuri.

Astfel, după părerea noastră, cea mai mare necropolă din regiunile studiate aici, anume cea de la Cernica, datează din timpul culturii Dudeşti. În cuprinsul ei, cei decedaţi erau îngropaţi în poziţie întinsă pe spate,[61] după un ritual specific, de origine sudică, poate împrumutat de la purtătorii culturii Hamangia din Dobrogea.

Comunităţile din celelalte culturi, documentate în ţinuturile amintite, au practicat un ritual conform căruia cei decedaţi erau îngropaţi în poziţie chircită,[62] obicei considerat de unii specialişti ca reflectând credinţa că pământul este mamă şi cel îngropat trebuie să aibă o poziţie similară pruncului din pântecele mamei, pentru a se naşte din nou pentru viaţa de apoi. Alţii consideră că poziţia redă semnul urmând ca persoana decedată să se trezească pe lumea cealaltă.

Dacă ţinem seama de materialele care se găsesc în morminte rezultă clar că acei oameni credeau în viaţa de dincolo de mormânt şi de aceea puneau în morminte diferite vase, unelte şi alimente, care să-i fie de folos, pe lumea cealaltă, celui mort.

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LES CROYANCES ET LES RITUELS DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE DANS LES RÉGIONS SITUÉES ENTRE LES CARPATHES ET LE DANUBE

- Résumé -

L'auteur présente dans cet article les types des figurines en terre cuite, marbre et en or, caractéristiques pour les cultures néolithiques des régions mentionnées plus haut, qui sont liées avec le culte de la fertilité.

D'après les données présentées, la majorité des figurines représentent des personages féminines dans positions différentes.

D'après l'oppinion de l'auteur unes de ces figurines représentent une divinité, des autres, plus rares, reproduisent des petits enfants ou des femmes jeunes ou agées, chaque catégorie ayant une signification religieuse à part.

L'auteur considère que quelques figurines féminines en position d'orante représentent des personages intermediaires entre la communauté et la divinité.

Les figurines masculines sont rares. Quelqu'unes d'eux représentent des danseurs, pendant quelques manifestations magico religieuses.

Quelques figurines ont sur le visage une masque.

Les figurines zoomorphes sont liées de même avec des pratiques du culte de la fécundité.

Les gens de l'époque néolithique qui ont vivé dans la zone comprise entre les Carpathes méridionals et le Danube ont crû dans une vie future après la mort. Cette croyance se reflète par la position accroupie des décédés, ainsi que par les ofrandes déposées dans les tombes à côté des squelettes.

59. Vladimir Dumitrescu, **op.cit.**, 1925, p. 89-90 (fig. 68).

60. Eugen Comşa, *Die Bestattungssitten im rumänischen Neolithikum*, în Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 58, 1974, p. 113-156.

61. Gh. Cantacuzino, SCIV, 18, 1967, 3, p. 379-397.

62. Eugen Comşa, op. cit., în Jahresschrift..., 1974, p. 113-156

ASPECTE ALE SPIRITUALITĂȚII CUCUTENIENE ÎN LUCRĂRILE CERCETĂTOAREI MELUȚA MARIN

NICOLAE URSULESCU

Dorim ca, prin aceste rânduri, să propunem valorificarea, în istoriografia preistoriei românești, a contribuției lăsate, în domeniul interpretării spiritualității neolitice, de o remarcabilă reprezentantă a arheologiei românești, care și-a găsit însă deplina împlinire în Italia, în mediul universitar de la Bari. Lucrările sale despre neoliticul României, apărute în Italia, Franța și Germania, între 1948 și 1955, nu au fost, din păcate, deloc receptate în circuitul științific românesc[1], desigur datorită acelei „conspirații a tăcerii", impusă de regimul comunist în jurul celor plecați din România. A fost o politică prin care știința românească a fost văduvită de aportul multor intelectuali de seamă, care, părăsind din convingeri politice România, lăsată pradă sistemului totalitar de tip stalinist, s-au bucurat de prețuirea țărilor de adopție, unde și-au dat întreaga măsură a erudiției lor de largă deschidere universală.

Printre aceștia s-au numărat și soții Demetrio și Meluța Marin, formați la școala universitară ieșeană și ajunși creatori de școală filologică și arheologică la Universitatea din Bari.

Recent, la 15 iunie 1995, ca semn de prețuire a activității celor doi savanți de origine română, a avut loc lansarea oficială a unui volum comemorativ, dedicat de Universitatea din Bari, memoriei soților Marin[2], iar Consiliul municipal a acordat unei importante străzi din Bari numele marelui filolog Demetrio Marin[3].

Meluța Miroslav-Marin s-a născut la 9 februarie 1920, la Grădiștea (jud. Brăila) și a absolvit liceul la Galați[4]. Între 1938 și 1942 a urmat secția de istorie antică și arheologie a Facultății de Litere la Universitatea din Iași, la susținerea licenței obținând calificativul „magna cum laude". Formată la școala profesorului Radu Vulpe, a întreprins, cu acesta și cu soția lui, Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, săpături în mai multe stațiuni cucuteniene (Izvoare, Costești, Giurgești ș.a,).

În toamna anului 1942 a obținut o bursă de studii pentru Școala Română din Roma, dar nu a rămas acolo decât o scurtă perioadă (aprilie-august 1943), din cauza răsturnărilor politice-militare din Italia.

După căsătoria cu Demetrio Marin (22 august 1943), și el bursier al aceleiași Școli, a devenit asistentă la Catedra de arheologie și preistorie din Iași. A rămas pe acest post până în vara anului 1946; în iarna lui 1945/46 a efectuat un stagiu de documentare la Muzeul Național de Antichități din București. Cu acest prilej a adunat un bogat material, în mare măsură inedit, pe care îl va valorifica în studiile sale ulterioare.

În august 1946 a fost rechemată la Roma, împreună cu Dumitru Marin, de către profesorul Scarlat Lambrino,directorul Școlii Române, pentru continuarea studiilor. Cei doi soți au suportat aici o perioadă de vicisitudini materiale, deoarece autoritățile române au sistat plata bursierilor aflați la studii, iar în 1947 au decis chiar închiderea Școlii. Chiar și în aceste condiții, Meluța Marin și-a început activitatea publicistică,

1. După știința noastră, doar un singur studiu al Melutei Marin a fost consemnat, la E.Comșa, *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României*, I, București, 1976, p.69, nr.813 (dar înserierea este eronată, deoarece prenumele este confundat cu numele!); în rest, lucrările ei nu au mai fost menționate în vreun studiu din România, dedicat neoliticului.

2. *Pertransierunt benefaciendo. In memoria di Demetrio e Meluta Marin* (a cura di Domenico Lassandro), Quaderni di Invigilata Lucernis, 3, Dipartimento di Studi Classici e Cristiani, Università di Bari, 1995.

3. *Ibidem*, p.7.

4. Pentru datele biografice și lista lucrărilor publicate, vezi *op.cit*, p.215-224.

prin două colaborări la prestigioase reviste de specialitate din Italia (*Fasti Archaeologici și Rivista di Scienze Preistoriche*)[5].

În toamna anului 1948 cei doi soți s-au stabilit la Bari, unde au devenit profesori la Universitatea locală, rămânând aici până la sfârșitul vieții. Meluța Marin, după ce a predat la început cursuri de *Limba și literatura română*, de *Arheologie și istorie a artei grecești și romane* și de *Paleoetnologie*, din 1951 a devenit titulara disciplinei de *Topografie a Italiei antice*. În acest domeniu a devenit o autoritate recunoscută, mai ales pentru problemele sudului Italiei, inițiind numeroase cercetări arheologice, efectuate prin metode științifice și moderne, pe parcursul cărora s-au format numeroși specialiști italieni. A onorat această disciplină până la pensionare (1990), continuîndu-și însă activitatea științifică până în ultimul an al vieții (1992, 26 mai).

În preocupările sale științifice se delimitează clar două perioade. În prima (până în 1955) s-a preocupat în exclusivitate de problemele neoliticului românesc, îndeosebi ale spiritualității comunităților din această perioadă. După această dată, preocupările didactice, ca și imposibilitatea de a mai fi la curent cu rezultatele noilor cercetări din România, referitoare la neolitic, au determinat-o să-și concentreze cercetările numai asupra atichităților greco-romane din sudul Italiei.

În comunicarea noastră ne vom opri doar asupra importanței lucrărilor elaborate de Meluța Marin despre aspecte ale vieții spirituale din cultura Cucuteni, ținând bineînțeles cont de stadiul cercetărilor în momentul în care au fost redactate, adică mijlocul deceniului al cincilea - dată de la care posibilittile de obținere a unor noi informații au devenit cvasi-nule pentru autoare.

Deși este vorba de un număr restrâns de studii, doar patru[6], totuși importanța lor constă în modul profund de abordare a temei, în clasificările și interpretările propuse, ca și în introducerea în circuitul științific a unor piese care rămăseseră până atunci inedite (Ruginoasa, Fedeleșeni, Cucuteni, Giurgești, Costești, Dolhești, Petreni). De aceea ni se pare absolut necesară valorificarea acestor lucrări, referitoare la neolitic, atât în arheologia românească, cât și pentru istoria credințelor religioase.

Cel mai amplu și mai important ni se pare a fi studiul de sinteză despre plastica antropomorfă cucuteniană, apărut când autoarea împlinea vârsta de 28 de ani. Până atunci, în afară de semnalarea unor descoperiri de idoli sau unor considerații generale în cadrul unor studii de caracter mai general[8], nu există încă nici o lucrare dedicată special problematicii plasticii cucuteniene de pe teritoriul României. Existau însă încercări de sinteză despre piesele similare din aria tripoliană (Ucraina)[9] și din cea poloneză a ceramicii pictate[10], pe care autoarea le-a utilizat în comparațiile pe care le-a făcut pentru materialul din Moldova.

În privința descoperirilor precucuteniene, autoarea acceptă ideea că acestea fac parte organică din evoluția civilizației cucuteniene, ca primă fază a acesteia[11].

Ca metodă de lucru, autoarea întreprinde o analiză amănunțită a materialului, pe faze, aplicând în fiecare caz și criterii specifice de clasificare (după pastă, după modul de asamblare, după poziție și după ornamentație). Astfel, pentru faza A stabilește legătura dintre categoria de statuete modelate în pastă roșie, de bună calitate, și decorul striat[12]. Interesantă este observația referitoare la modul separat de modelare a unor părți ale corpului statuetelor, asamblate apoi unitar, ceea ce nu împiedica însă refragmentarea lor după un anume timp[13]. Sunt avute în vedere și statuetele descoperite în aria Ariușd, sesizându-se unele deosebiri între produsele celor două aspecte ale marelui complex cultural cucutenian.

În permanență, trăsăturile diferitelor părți ale statuetelor sunt comparate cu piese din ariile culturale învecinate sau mai îndepărtate. În acest sens, demn de menționat este faptul că autoarea a sesizat amestecul

5. *Sullo stato attuale delle recerche preistoriche in Romania*, Fasti Archaeologici, 1, 1947; *La plastica antropomorfa cucuteniana nella Dacia*, Revista di Scienze Preistoriche, III, 1948, 1-2, p.17-57.

6. Eadem, *op.cit*, 1948; eadem, *Stațiunea neo-eneolitică de la Costești*, Orizonturi (Stuttgart), 3, 1951, 7-12, p.89-98; eadem, Revue des Études Roumaines, II, 1954, p.75-95; eadem, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Bari, 2, 1955, p.1-14.

7. Eadem, *op.cit*, 1948.

8. I. Andriețescu, Contribuții la Dacia înainte de romani, Iași, 1912; idem, ATG, 4-5, 1938 (1939), p.25-50 + 101 fig.; Vl. Dumitrescu, *L'art préistorique en Roumanie*, București, 1937; idem, ATG, 3, 1938, p.26-30; H.Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau*, Berlin-Leipzig, 1932.

9. N. Makarenko, JPEK, 1927, p.119-130.

10. H. Cehak, *L'art plastique dans la culture énéolithique de la céramique peinte en Pologne*, Swiatowit, XIV, 1930-1931.

11. M. Marin, *op. cit*, 1948, p.18-20.

12. *Ibidem*, p.20.

13. *Ibidem*, p.21.

elementelor gumelnițene și cucuteniene pe aceeași statuetă[14], tocmai în așezările din sudul Moldovei, într-o perioadă în care nu se formulase încă termenul de „aspect cultural Stoicani-Aldeni".

Din păcate, deși se amintește inițial de existența unei faze de tranziție Cucuteni A-B[15], totuși în analiza întreprinsă asupra materialului, autoarea nu se oprește decât la cele două faze principale (A și B), integrând materialul A-B în ultima fază, așa cum a procedat și Hubert Schmidt, în cunoscuta sa monografie. Totuși, la acea dată existau deja publicate o serie de așezări cu material bine delimitat pentru faza A-B, în primul rând Traian-*Dealul Fântânilor*[16]. O motivație se poate găsi în faptul că multe dintre piesele luate în considerare proveneau din cercetări nesistematice, fără observații stratigrafice riguroase[17]. Această tratare globală a materialelor Cucuteni A-B și B limitează parțial valoarea clasificării propusă de autoare pentru faza B[18], făcând necesară mai întâi o delimitare a statuetelor pe cele două faze.

Și pentru faza Cucuteni B sunt utilizate aceleași patru criterii de clasificare utilizate la faza anterioară. În ceea ce privește stabilirea tipurilor de statuete din această fază, autoarea arată că, până la acea dată, nu se folosiseră criterii unitare, ceea ce conducea la scheme de clasificare contradictorii[19].

În privința statuetelor masculine, autoarea remarcă și existența acelor piese la care apar și caracteristici feminine (sânii), fără a continua însă ideea până la capăt, printr-o delimitare a categoriei androginilor (așa cum s-a propus ulterior)[20], ceea ce ar constitui mai mult decât simpla prezență a acolitului masculin în cadrul „cuplului divin", fiind vorba de o integrare a celor două divinități într-o entitate. Trebuie, de asemenea, subliniat că și această categorie de idoli (androginii) apare în poziție șezândă, nu numai categoria idolilor feminini, așa cum se credea[21].

Contribuția cea mai originală este adusă prin propunerea de a se folosi drept criteriu primordial pentru clasificarea statuetelor fazei B forma acestora (modelarea plastică), deosebindu-se trei mari categorii, cu multe subgrupe:

A. Figurine cilindrice;

B. Figurine cu bustul plat și partea inferioară cilindrică;

C. Figurine plate[22].

Împărțirea ni se pare logică, deoarece în cazul altor criterii (care țineau cont de sex, de poziție, de ornament) nu se putea face o delimitare și o clasificare strictă. Pe de altă parte, și în cazul ceramicii criteriul de bază al clasificării pornește de la forma vaselor, acest principiu putând fi extrapolat și asupra plasticii.

Clasificarea și discutarea în detaliu a materialului se bazează atât pe o analiză directă și extrem de amănunțită a pieselor, cât și pe o cunoaștere profundă a bibliografiei problemei. De asemenea, nu este susținută nici o teorie tipologică dacă nu are un control stratigrafic sigur[23].

Extrem de ilustrativ pentru modul de prelucrare și interpretare complexă a materialului ni se pare pasajul referitor la rolul orificiilor practicate pe părțile laterale ale statuetelor: „Non è troppo facile spiegare i buchi della testa, delle cosce e degli omeri. Alcuni studiosi hanno visto in essi il mezzo di passarvi un filo per la sospensione degli idoli; ma il peso non scarso delle figurine avrebbe richiesto un filo troppo grosso che in molti casi non sarebbe potuto passare attraverso i buchi troppo piccoli. Per di più non si osserva nessuna traccia di strofinio, che si doveva verificare se le figurine fossero state appese. Delle statuette soltanto quelle piccole (di 2-3 cm), si presterebbero a questa piegazione. Più certo à che i buchi avevano scopo di ornamento, oppure dovevano ricevere leggeri addobbi come penne, fibre, capelli, pezzi di stoffe... Il sistema può essere ravvicinato al sistema di

14. *Ibidem*, p.30.
15. *Ibidem*, p.18.
16. Vl. Dumitrescu, Dacia, IX-X, 1945, p.11-114.
17. M. Marin, *op. cit*, 1948, p.34.
18. *Ibidem*, p.33-51.
19. *Ibidem*, p.35-36.
20. N. Ursulescu, V. Batariuc, *L'idole androgyne de Mihoveni* (dép. de Suceava), în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p.309-312; Dan Monah, MemAntiq. XVIII, 1992, p.190-191.
21. M. Marin, *op. cit*, 1948, p.36.
22. *Ibidem*, p.37.
23. *Ibidem*, p.34, 56

ornamentazione-addobbo di molti popoli primitivi attuali"[24].

La fel de pertinentă este și analiza pe care autoarea o face decorului de pe statuete[25]. Analizând toate opiniile exprimate în legătură cu acest subiect, în literatura străină și în cea românească, Meluța Marin ajunge la concluzia că ornamentul nu putea reprezenta altceva decât îmbrăcămintea, împărtășind astfel punctul de vedere exprimat anterior de Vladimir Dumitrescu[26]. În susținerea părerilor sale, recurge la numeroase paralele , inclusiv de ordin etnoarheologic (*avant la lettre*). Interesantă ni se pare și observația că: „... gli ornamenti sulle nostre figurine non erano mai eseguiti a caso, ma seguivano una distribuzione fissa, che in modo sicuro imitava qualche cosa di reale"[27], având, deci un rol magic bine determinat[28]. În acest sens, „La sottana rappresentata in questo modo non era solo un trucco dell'artista neolitico per vincere le difficoltà presentate dall'anatomia del corpo umano, sibbene era in rapporto con una certa concezione della divinità"[29].

În legătură cu locurile de desfășurare a ceremoniilor de cult, Meluța Marin, bazându-se pe paralele egeene, presupune existența unor altare și în neoliticul României, deși acestea nu se descoperiseră încă[30]. Ulterior, previziunea s-a confirmat printr-o serie de descoperiri, precum cele de la Parța[31], Căscioarele[32], Ghirbon[33], Ghelăiești[34], Trușești[35], Buznea[36] ș.a.

În privința semnificației acestor statuete, Meluța Marin s-a pronunțat clar pentru sensul lor strict religios, considerându-le ipostaze diverse ale unei divinități unice, Zeița-Mamă a fecundității și fertilității. Diferitele poziții ale figurinelor ar reprezenta doar momente diverse ale ritualului, în cadrul căruia statuetele aveau un rol bine definit[37]. Prezența acolitului masculin nu este decât reprezentarea simbolică a actului creației, așa cum apare el figurat pe vaste regiuni ale Orientului Apropiat și Egeei, dar și în numeroase paralele etnologice[38].

În privința originii, autoarea, fără a nega legăturile evidente ale plasticii cucuteniene cu cea din Orientul Apropiat, de unde a pornit ideea, consideră totuși că fiecare civilizație, inclsiv cea cucuteniană, și-a pus amprenta viziunii proprii asupra tipurilor de figurine. Astfel, „si è dinanzi ad una statuetta nuova di cui non si può dire nè che egizia, nè mesopotanica, nè di Susa, nè egea o gumelniteana, sibbene „cucuteniana", distinguendosi fra le altre per una certa snellezza che non s'incontra presso le figurine del Sud-Est"[39]. În fazele ulterioare, figurinele urmează o evoluție locală, pornind mai ales de la plastica nedecorată[40].

***

Pentru a completa și compara imaginea spiritualității comunităților neolitice de pe teritoriul României[41], Meluța Marin a urmărit problematica reprezentărilor antropomorfe și zoomorfe nu numai în plastică, ci

24. *Ibidem*, p.43, nota 1: „Nu este prea ușor de a explica orificiile de la cap, de la coapse și de la umeri. Unii cercetători au văzut în ele mijlocul de a trece un fir, pentru suspendarea idolilor; însă greutatea nu mică a figurinelor ar fi necesitat un fir destul de gros, care, în multe cazuri, n-ar fi putut trece prin orificiile prea mici. În general nu se observă nici o urmă de frecare, care ar fi trebuit să apară dacă figurinele ar fi fost atârnate. Dintre statuete, numai cele mici (de 2-3 cm) s-ar preta la această explicație. Mai sigur e că orificiile aveau scop de ornament sau trebuiau să primească podoabe ușoare, precum pene, fibre, păr, bucăți de stofă... Sistemul poate fi apropiat de sistemul de ornamentare al multor popoare primitive actuale"..

25. *Ibidem*, p.50-51.

26. Vl. Dumitrescu, Dacia, III-IV, 1933. p.142-143.

27. M. Marin, *op. cit*, 1948, p.51: „ornamentele de pe figurinele noastre nu erau niciodată executate la întâmplare, ci urmăreau o distribuire precisă, care, în mod sigur, imita un anume lucru real".

28. *Ibidem*, p.24-25.

29. *Ibidem*, p.51: „Fusta reprezentată în acest mod nu era doar un truc al artistului neolitic, pentru a depăși dificultățile legate de anatomia corpului uman, ci era în raport cu o anume concepție despre divinitate".

30. *Ibidem*, p.52.

31. Gh. Lazarovici, *Das neolithische Heiligtum von Parta*, în vol. *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*, Budapest, 1989, p.149-174.

32. Vl. Dumitrescu, Dacia, XIV, 1970, p.5-24; H. Dumitrescu, Dacia, XII, 1968, p.381-394; eadem, Dacia, XVII, 1973, p.311-316.

33. I. Al. Aldea, Apulum, X, 1972, p.3-16.

34. Șt. Cucoș, SCIV, 24, 1973, 2, p.207-214.

35. M. Petrescu-Dîmbovița, AȘU-Iași, sect. II (șt. soc.), III, 1957, 1-2, p.1-22; idem, PZ, XLI, 1963, p.172-186.

36. D. Boghian, C. Mihai, *Le complexe de culte et le vase à décor ornithomorphe peint découverts à Buznea (dép. de Iași)*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p.313-324.

37. M. Marin, *op. cit*, 1948, p.52-53.

38. *Ibidem*, p.53-54.

39. *Ibidem*, p.55: „Apare o statuetă nouă, despre care nu se poate spune nici că ar fi egipteană, nici mesopotamiană, nici din Susa, nici egeeană sau gumelnițeană, ci *cucuteniană*, distingându-se printre celelalte printr-o anume suplețe, care nu se întâlnește la figurinele din sud-est".

40. *Ibidem*, p.56

41. Autoarea își anunța dealtfel intentia (*ibidem*, p.54, n.2) de a finaliza lucrarea *Rappresentazioni figurative dell'arte neo-eneolitica di Romania*, care, însă, nu a mai văzut lumina tiparului.

deopotrivă și ca ornamentație a ceramicii, în două studii, dintre care unul abordează această tematică pentru orizontul Vinča-Turdaș-Criș[42], iar altul pentru un caz de excepție de la Petreni[43].

De la bun început, trebuie să precizăm că în momentul în care Meluța Marin și-a elaborat studiul de sinteză asupra orizontului Vinča-Turdaș-Criș, acesta era considerat încă cel mai vechi neolitic din zonă, iar despre aspectul Criș (Körös) nu se știa că se extinsese și asupra celei mai mari părți a teritoriului României. De asemenea, nu se cunoștea nimic despre existența ceramicii liniare sau a culturii Dudești în spațiul românesc. Nu era deloc clar nici raportul cronologic dintre descoperirile de tip Vinča, Turdaș și Körös din răsăritul Ungariei. De aceea, studiul Meluței Marin nu mai poate fi evaluat astăzi sub aspect strict arheologic și cronologic (realizându-se, între timp, mari progrese în această direcție), ci doar sub acela al interpretării istorice, în sens religios și artistic.

Metodologic, lucrarea a fost structurată pe trei părți[44]. În prima sunt prezentate câteva exemple ilustrative de vase cu ornamente antropomorfe și zoomorfe din ariile culturilor Vinča, Turdaș și Criș; în a doua se aduce în discuție material comparativ din diverse zone, iar în ultima parte sunt desprinse concluzii teoretice în legătură cu valoarea istorică a acestui tip de ornament.

O concluzie interesantă a autoarei este că obiceiul ornamentării vaselor cu imagini umane sau animaliere se întâlnește pe spații extrem de vaste și în diferite etape ale neo-eneoliticului, dar cu deosebirea că ornamentul utilizat se adaptează tehnicii specifice pentru ceramica respectivului grup cultural[45]. Această înțelegere a generalului, dincolo de particular, a ajutat-o pe autoare să decodifice corect semnificația imaginilor aduse în discuție. Ar fi vorba de redarea, în diferite maniere, a cel puțin unui element care să amintească aspectul divinității sau al unui animal sacru al divinității[46]. De aici și concluzia autoarei că: „Gli elementi antropomorfi e zoomorfi servono a mettere ancora di più in risalto il carattere dell'arte neolitica, la quale, come l'arte dei popoli primitivi attuali, è un'arte dipendente dalla religione e messa al servizio di essa"[47]. Această concepție derivă din religiozitatea profundă, intimă, a autoarei - sentiment care a călăuzit-o în întreaga ei activitate[48] și care și-a pus amprenta și pe opera sa, ajutând-o să înțeleagă resorturile intime ale manifestărilor spirituale umane încă din vremuri îndepărtate. În această artă primitivă, artistul nu era interesat de redarea realistă a imaginilor antropomorfe sau zoomorfe, acestea fiind figurate schematic, geometric, deoarece important era simbolul pe care aceste reprezentări îl conțineau[49]. În rest, varietatea de poziții și atitudini se poate explica prin diversele momente și ipostaze ale ritualurilor. Oricum, toate aceste imitații aveau menirea de a exercita o acțiune magică, cu valoarea utilitar-proteguitoare (evidentă mai ales în cazul protomelor)[50].

Ca și în cazul plasticii, autoarea consideră că ornamentele antropomorfe și zoomorfe de pe vase își au originea tot în lumea Orientului Apropiat și a sud-estului mediteranian, dar tratarea este de asemenea diferențiată, în funcție de tradițiile și specificul fiecărui grup cultural sau chiar comunități.

***

În studiul asupra motivului antropomorf din așezarea cucuteniană de la Petreni (jud.Bălți), autoarea dovedește profunda înțelegere teoretică a semnificației inițiale a semnelor care compun ornamentul, precum și a modului treptat în care s-a modificat semnificația prin utilizare repetată. În viziunea autoarei, ornamentul nu e altceva decât totalitatea semnelor făcute pe diferite obiecte, cu un scop bine definit, deci cu o semnificație precisă. Cu timpul, prin repetare frecventă, semnificația originară a semnului putea să dispară, astfel că semnul devenea un simplu motiv ornamental[51]. Deci, pentru a putea atribui o anumită semnificație unui motiv ornamental, trebuie să se facă distincția între origine și folosirea ulterioară a motivului.

Pentru explicarea motivului reduplicării corpului, atestat pe un vas de tip Cucuteni B de la Petreni, unicat pentru ceramica neolitică din Europa, autoarea face un lung excurs în căutarea unor motive similare

42. M. Marin, *op. cit*, 1954 (vezi nota 6).
43. Eadem, *op. cit*, 1955 (vezi nota 6).
44. Eadem, *op. cit*, 1954, p.76.
45. *Ibidem*, p.85, 92.
46. *Ibidem*, p.92.
47. *Ibidem*, p.93: „Elementele antropomorfe și zoomorfe servesc să pună și mai mult în lumină caracterul artei neolitice, care, ca și arta popoarelor primitive actuale, este o artă dependentă de religie și pusă în serviciul ei".
48. Alberto D'Urso, *Meluta e Demetrio Marin nel ricordo del parroco*, în vol. *Pertransierunt benefaciendo. In memoria di Demetrio e Meluta Marin*, Bari, 1995, p.89-93.
49. M. Marin, *op. cit*, 1954, p.93.
50. *Ibidem*, p.93-94.
51. Eadem, *op. cit*, 1955, p.4.

în Orientul Apropiat şi în India. Chiar dacă reprezentările indiene păstrate sunt de dată mult mai recentă, totuşi autoarea consideră că ele au rădăcini străvechi în religia Indiei antice. Este adus astfel în discuţie cultul *shakti*, adică adorarea divinităţii feminine, pentru energia ei creatoare[52], în calitate de însoţitoare a principalelor divinităţi masculine ale hinduismului. Originea lui *shakti* este atestată încă din cea mai veche literatură vedică, fiind personificată prin soţia lui Indra; de fapt, şi aici era doar o preluare din substratul autohton, dravidian[53]. În întreaga istorie indiană se constată persistenta reprezentărilor feminine, abstracte, semidivine, ceea ce relevă o credinţă colaterală, care va reapare, în plină lumină, în perioada clasică. Atunci ea va fi adorată ca o „Mare Zeiţă" (*mahadeva*), ca zeiţă-mamă. Strălucita şi profunda demonstraţie a Meluţei Marin ajunge astfel la aceeaşi perioadă îndepărtată, corespunzătoare vremurilor cucuteniene de la noi.

Imaginile acestei forţe feminine creatoare sunt reprezentate întotdeauna în religia hinduistică cu mai multe perechi de braţe şi cu corpuri suprapuse sau multiplicate şi pe orizontală, tocmai pentru a sublinia multitudinea sa de manifestări, omiprezenţa sa[54]. Aceasta ar putea fi o posibilă explicaţie şi pentru enigmatica imagine de pe vasul de la Petreni, cu cele două corpuri suprapuse şi cu cele două perechi de braţe. Demonstraţia Meluţei Marin se bazează pe existenţa unei mari teme religioase, cea a Marei Zeiţe-Mamă, în întreaga lume neolitică prearianã - ipoteză căre se susţine şi prin numeroase descoperiri arheologice. De aceea, comparaţia pe care o face între două zone atât de îndepărtate (cea a Indiei şi cea a spaţiului est-carpatic) nu ni se pare hazardată, având în vedere existenţa aceluiaşi tip de civilizaţie agricolă pe vaste zone ale Eurasiei, cu continuitate geografică între ele; iar un mod de viaţă, asemănător în esenţă, poate conduce şi la reprezentări spirituale asemănătoare.

***

Cele câteva studii ale Meluţei Marin, asupra cărora ne-am oprit în lucrarea noastră, demonstrează, fără echivoc, că o analiză efectuată cu probitate ştiinţifică şi bazată pe cunoaşterea profundă a realităţilor pe spaţii vaste, pe stăpânirea perfectă a rigorilor metodei comparatiste, poate conduce la reconstituiri istorice de mare valoare, chiar dacă stadiul cercetărilor dintr-o anumită perioadă sau posibilităţile de documentare, fortuit reduse la un moment dat, limitează acesul la o masă importantă de informaţii, de material faptic. Cu toate că a trecut aproape o jumătate de secol de la elaborarea acestor studii, considerăm că ele se caracterizează printr-un evident spirit peren şi îşi păstrează valoarea pentru lămurirea unor aspecte ale vieţii spirituale neolitice de pe teritoriul României. Ignorarea, atâta vreme, a acestor studii în literatura română de specialitate nu a făcut decât să amâne, în mod dăunător, receptarea unor soluţii şi explicaţii care fuseseră deja avansate.

ASPECTS DE LA SPIRITUALITÉ DE LA CIVILISATION DE CUCUTENI DANS LES OUVRAGES DE LA CHERCHEUSE MELUŢA MARIN

- Résumé -

Meluţa Miroslav-Marin (1920-1992), instruite comme archéologue de la période préhistorique à l'Université de Iaşi, a commencé son activité scientifique par l'étude de la civilisation néo-énéolitique de la Roumanie, surtout de la culture de Cucuteni. En étant aux études de spécialisation à Rome, elle n'est plus revenu en Roumanie, à cause de l'instauration du régime totalitaire communiste et en 1948 elle s'est établi à Bari, ensemble son mari, le grand philologue Démetrio Marin. Elle y a professé à l'Université, s'en rémarquant surtout dans la topographie antique du sud de l'Italie - domaine dans lequel a crée une véritable école scientifique. Ses premiers ouvrages de spécialité (entre 1947 et 1955) ont été dédiés exclusivement aux problèmes du Néolithique en Roumanie.[5-6] Ces études ont resté jusqu'à ce momment-là totalement ignorées et inutilisées dans la littérature de spécialité de la Roumanie. Voilà pourquoi, l'articole analyse leurs principales idées et accentue le fait que, quoique approxiomativement une moitié du siècle de leur rédaction est passé, elles ont conservé aussi en présent leur valeur, grâce à la documentation très sérieuse, aussi par le matériel partiellement inédit qu'elles l'introduisent dans le circuit scientifique, ainsi que par les explications théoriques de grande valeur auxquelles l'auteur arrive en ce qui concerne l'esprit réligieux qui domine toutes les manifestations artistiques des temps reculés.

52. *Ibidem*, p.9.
53. *Ibidem*, p.9-10.
54. *Ibidem*, p.13-14

CONTRIBUȚII PRIVIND CUNOAȘTEREA RITUALULUI DE ÎNMORMÂNTARE A TRACILOR TIMPURII ÎN LUMINA CERCETĂRILOR DE LA ȘTEFĂNEȘTI-BOTOȘANI

CONSTANTIN ICONOMU, COSTICĂ ASĂVOAIE

Încă din anul 1992, Institutul de Arheologie din Iași a inițiat un program de cercetare arheologică a Curții domnești din vatra actualului sat Ștefănești, județul Botoșani. Săpăturile începute în anul 1992, sub conducerea arheologului Costică Asăvoaie au continuat în anii următori, până în 1995 inclusiv, și, datorită importanței obiectivului aflat în cercetare, se vor desfășura și în viitor.

În afară de monumentele medievale, mai vechi și mai noi, care aparțin Curții domnești, au fost scoase la iveală resturi neolitice ale unei așezări cucuteniene și morminte de incinerație care pot fi atribuite cu certitudine grupului cultural Corlăteni.

În campania întreprinsă în vara anului 1993 la Ștefănești, a fost inclusă și trasarea unui șanț lung de 117 m și lat de 1,5 m, orientat pe direcția sud-est nord-vest, aflat la sud față de biserica Cuvioasa Paraschiva, monument refăcut de Vasile Lupu.

Din punct de vedere stratigrafic, atât în șanțul notat S1/1993, cât și în celelalte practicate ulterior, s-a observat că sub solul vegetal, cu grosimea medie de 30 cm, se afla un strat de pământ negru, dens, de 50 cm, după care urmează un alt strat de sol cafeniu ce devine galben pe măsura creșterii adâncimii și a apariției solului viu. În cel de al doilea strat, pe lângă complexele și materialele datând din epoca medievală, au ieșit la iveală și trei morminte de incinerație, care aparțin grupului cultural Corlăteni. Pe lungimea șanțului notat S1/1993, acestea se află între metrii 40 și 44, distanța dintre morminte fiind aproximativ de 1 metru.

Dat fiind importanța acestei descoperiri, în anul 1995 au fost reluate săpăturile în sectorul unde au fost găsite cele trei morminte. Astfel, paralel cu șanțul 1 din 1993, în dreptul metrilor 40-60, a fost practicată inițial o secțiune lungă de 20 m și lată de 2 m, notată S1/1995. În scopul descoperirii altor morminte, șanțul a fost prelungit cu încă 10 metri spre nord-vest, până în dreptul metrului 70 față de S1/1993, astfel încât totalizează o lungime de 30,5 m. Paralel cu primele două șanțuri au fost practicate încă două secțiuni: una de 20/2 m, notată S2/1995 și a treia de 10 m, cu indicativul S3/1995 ce corespunde cu metrii 50-60 față de S1/1993. În afara de acestea, a fost cercetată arheologic, prin patru casete, o suprafață de 15 m^2 aflată în capătul de nord-vest al șanțurilor, în care nu s-au descoperit morminte de incinerație de tip Corlăteni; acestea, fie că nu au existat, fie că au fost distruse de locuința medievală găsită aici (fig. 1). Tot în acest context, pentru localizarea săpăturilor, precizăm că distanța de la capătul de sud-est al șanțului 1/1995 până la contrafortul altarului bisericii Sf. Paraschiva este de 58 m și de la metrul 20 al aceluiași șanț până la intrarea de pe fațada sudică a bisericii sunt 42 m.

În cele trei secțiuni, practicate în 1 995 și în malurile dintre șanțuri având lățimea de 50 cm, au ieșit la iveală încă 5 morminte de incinerație și resturile de la alte două, astfel încât numărul descoperirilor de acest fel, rezultate în urma celor două campanii de săpături, din 1993 și 1995, este de 8 morminte intacte și două deranjate.

Mormântul nr.1, a apărut la adâncimea de 50 cm, inventarul funerar fiind alcătuit dintr-o strachină mică ce conținea oase umane calcinate, foarte sfărâmate, acoperită de o strachină mare așezată cu gura în

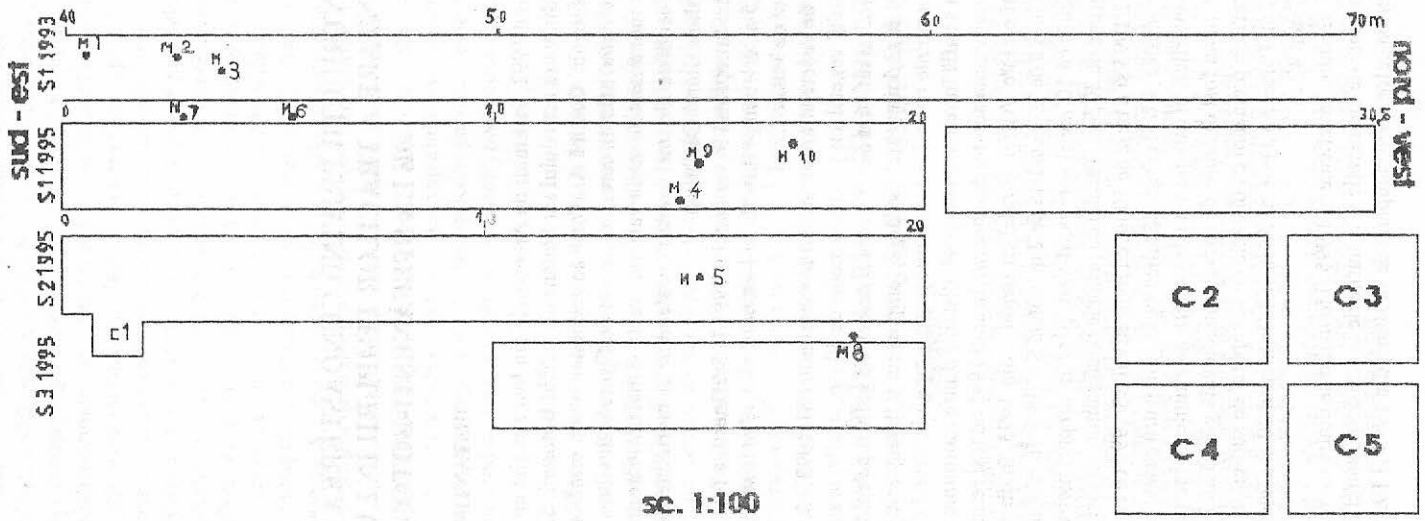

Fig. 1. Planul secțiunilor trasate în campaniile din anii 1993 și 1995 cu locul de amplasare al mormintelor ce aparțin culturii Corlăteni-Chișinău.

jos. Strachina mică, utilizată drept urnă, din pastă brun-cărămizie, găsită spartă și întregită ulterior, nu prezintă nici un fel de ornamente sau proeminențe. Piesa, de formă tronconică, cu buza ușor arcuita spre interior, este lucrată dintr-o pastă poroasă, grosieră, arderea, relativ bună dând uniformitate cromatică vasului (fig. 2/ 1; 6/ 1). Dimensiuni: diametrul gurii 17,2 cm; diametrul maxim 17,4 cm; diametrul bazei 6,1 cm; înălțimea 6,4 cm. Cea de a doua piesă, ce a servit drept capac, este o strachină mare, de formă tronconică, cu buza arcuită spre interior. Baza se detașează de peretele vasului datorită bombării accentuate a pereților oblici. Sub diametrul maxim, amplasate simetric, se află două proeminențe în formă de limbă, cu vârful aplecat în jos. Pasta vasului are același aspect și culoare brun-cărămizie ca și piesa precedentă (fig. 2/ 5; 6/ 2). Dimensiuni: diametrul gurii 30,5 cm; diametrul maxim 31,5 cm; diametrul bazei 9 cm; înălțimea 12 cm.

Mormântul nr. 2, aflat la adâncimea de 40 cm, conținea de asemenea două vase fragmentare, din care nu a putut fi întregit decât unul, o ceașcă păstrată aproape în întregime, cu excepția torții care se pare că a fost supraînălțată. Ceașca, ce conținea oase umane calcinate, acoperită cu o strachină așezată cu gura în jos, prezintă forma tronconică, buza ușor arcuită spre interior, gura ovală și o bază mică, circulară și adâncită, ce creează în interior un umbo. Piesa este o formă hibridă ce întrunește particularitățile cestilor cu toarta supraînltată, gura ovală și umbo pe fund cu cupele având gura circulară, buza arcuită spre interior și umbo pe fund. Față de vasele precedente, pasta este mai grosieră, cu degresant în compoziție; are aceeași culoare brun-cărmizie, dar cu pete cenușii în interior (fig. 2/ 2; 6/ 3). Dimensiuni: diametrul maxim al gurii 14 cm; diametrul maxim al vasului 15,4 cm; diametrul bazei 5 cm; înălțimea maximă 8,1 cm.

Mormântul nr. 3, descoperit la adâncimea de 65 cm, constă de asemenea din două străchini, dintre care s-a putut întregi numai una, cea care constituia capacul pus peste strachina în care se aflau oasele umane incinerate. În inventarul funerar s-a descoperit și un cercel sau verigă de bronz, cu capetele petrecute. Strachina capac are aceeași formă tronconică, cu buza arcuită spre interior. Spre deosebire de străchinile precedente, fundul este tăiat drept, fără bază reliefată, iar pe diametrul maxim, apar patru proeminențe mici, dispuse simetric. De asemenea, sub diametrul maxim, pe burtă, apare o mică urechiușă verticală, cu perforație. Pasta grosieră, aspră la pipăit, prezintă culoarea cenușie, uniformă (Fig. 3; 6/ 4). Dimensiuni: diametrul maxim al buzei 25 cm; diametrul maxim 28 cm; diametrul maxim al bazei 9 cm; înălțimea 8,5 cm. Cât privește cercelul de bronz, lenticular în secțiune, acesta are diametrele de 1,9/1,5 cm (fig. 2/ 4; 6/ 5).

În șanțul 1 practicat în 1995, la metrul 14, și adâncimea de 60 cm, a apărut *mormântul de incinerație nr. 4* ce conținea fragmentele a două străchini, o toartă de la o ceașcă, supraînălțată, un cercel de bronz fragmentar, deformat și puține resturi de oase umane arse. Baza gropii de mormânt se afla la 75 cm adâncime. Datorită structurii solului nu s-a putut contura gura gropii de mormânt și nici forma acesteia în profil. Ca și la celelalte morminte descoperite în 1993, ca vas pentru depunerea resturilor cinerare a fost utilizată o strachină având drept capac o a doua așezată cu gura în jos. Străchinile, foarte fragmentate, nu au putut fi decât foarte puțin întregite. Prima, reprezintă tipul tronconic în profil, cu buza ușor arcuită spre interior, având ca decor banda de caneluri orizontale, slab imprimate. Pasta grosieră, poroasă, este de culoare neagră-cenușie pe ambele fețe (fig. 4/1; 7/1). A doua strachină, din care s-au păstrat puține fragmente, avea, cu probabilitate, aceeași formă ca prima. Pasta la exterior este neagră-cenușie și în interior cărămizie. Un rest de la un fund de strachină indică tendința de profilare a străchinilor la bază. Un fragment de toartă în bandă, de la o ceașcă cu toarta supraînălțată ar reprezenta al treilea vas, depus ca ofrandă sau cu ofrande, în mormânt (fig. 2/3; 7/3). Printre oasele umane s-a găsit un fragment de cercel sau verigă de bronz, deformat, romboidal în secțiune. Numărul mic de oase, deformarea cercelului de bronz, denotă un proces intens de ardere a cadavrului pe rug.

Un alt *mormânt de incinerație, nr. 5*, a fost descoperit în șanțul 2, în dreptul metrului 14,50. Gura gropii de mormânt, cu diametrul de 40 cm a apărut la 60 cm, iar baza la 1 m adâncime. Nici în acest caz nu a putut fi stabilită forma gropii în profil. Inventarul mormântului se compunea dintr-un fragment de buză de la o urnă de incinerație de formă bitronconică, celelalte bucăți de vas lipsind cu desăvârșire. Datorită cantității mici de fragmente ceramice nu s-au putut reconstitui dimensiunile urnei de incinerație. Din resturile de buză păstrate se pot constata obișnuitele particularități ale urnelor bitronconice de tip Corlăteni, executate din argilă bine frământată, cu pereții relativ subțiri, de culoare cărămizie în interior și neagră în exterior. Fragmentele de buză sunt bine netezite, fără lustru iar muchia prezintă o ușoară teșitură oblică. Peste fragmentele de buză de la urna bitronconică și oasele umane arse a fost așezată o strachină cu gura în jos. Strachina, de mari dimensiuni, este de tipul curent întâlnit în necropola de la Ștefănești, tronconică în secțiune, cu buza arcuită spre interior și fără nici un fel de decor. Simetric, sub diametrul maxim, se află dispuse patru

apucători, puțin proeminente, orizontale, alungite, cu șea la mijloc. Baza rotundă este ușor profilată. Pereții strâchinii sunt groși, din pastă poroasă, de culoare cenușiu-cărămizie pe ambele fețe (fig. 4/3; 7/4). Dimensiuni: diametrul maxim 31,7 cm; înălțimea 11,5 cm. A treia piesă, din care s-a descoperit numai un fragment, este reprezentată de o ceașcă de tipul acelora cu toarta supraînălțată și umbo pe fund, cu pereții groși, din pastă cărămizie. Ceașca a fost depusă ca ofrandă sau cu ofrande lângă resturile urnei de incinerație și de oase umane, toate acoperite cu strachina capac.

În malul dintre S1/1993 și S1/1995, în dreptul metrului 5,20 a apărut un alt *mormânt de incinerație, nr. 6*. Gura gropii, cu diametrul de 50 cm, a apărut la 70 cm adâncime, baza mormântului aflându-se la 90 cm. Și în acest caz nu s-a putut stabili forma gropii în profil. Mormântul, ca obiecte de inventar, conținea o strachină foarte prost păstrată reprezentată de puține fragmente ceramice din pastă grosolană, de culoare brun-cărămizie la exterior și roșcată la interior. În această strachină au fost depuse resturile cinerare peste care a fost așezată o strachină cu gura în jos ce a servit drept capac. Această din urmă piesă este similară ca formă cu celelalte descoperite la Ștefănești având profil tronconic și buză arcuită spre interior. Fundul strâchinii este spart și lipește din vechime. Ca decor, sub diametrul maxim se observă banda de caneluri orizontale întreruptă de cel puțin două apucători plate, scurte, cu vârful lăsat în jos. La exterior, pereții sunt de culoare brun-cărămizie și în interior neagră-cenușie. Pasta poroasă și rău arsă a determinat conservarea precară a strâchinii și deteriorarea ei în timpul zacerii în sol (fig. 4/ 2; 7/ 6). Dimensiuni: diametrul maxim 34 cm. Alături de cele două strâchini a fost depusă o cupă cu umbo, cu gura arcuită spre interior, așezată cu gura în jos. Dimensiuni: diametrul maxim 13,5 cm; diametrul gurii 12 cm; înălțimea 7,2 cm (fig. 5/2; 7/ 5). Lângă cupa cu umbo au fost descoperite câteva mici fragmente de la o a doua cupă similară ca formă ca prima. Dat fiind starea foarte fragmentară a acestei piese nu putem preciza dacă a avut umbo sau toartă. Din fragmentele păstrate rezultă că această piesă este hemisferică în profil, cu buza ușor arcuită spre interior. Pereții subțiri sunt la exterior de culoare brună și în interior negri-cenușii.

În malul dintre șanțurile 1 și 2/1995, la metrul 2,70, au apărut la 70 cm adâncime fragmentele unei strâchini așezate cu gura în jos. De asemenea, s-au descoperit puține fragmente de buză lată care aparțin unei urne de incinerație bitronconice. Baza mormântului se află la adâncimea de 90 cm. Nu s-a putut stabili forma gropii de mormânt în plan și profil. Numărul mic de fragmente de strachină și mai ales de urnă, absența oaselor calcinate de om ne determină să apreciem că acest *mormânt, nr. 7*, reprezintă o nouă variantă de ritual de înmormântare. Strachina capac de formă tronconică în profil, prezintă buza arcuită spre interior și decor de caneluri puțin adâncite, în bandă, amplasate sub diametrul maxim. La cele două fragmente mari de strachină existente lipsesc apucătorile și baza. Pasta este cea obișnuită poroasă, prost arsă, cu degresant. Pereții vasului sunt groși, cărămizii, cu pete negre la exterior și de culoare neagră-cenușie în interior (fig. 5/ 6; 7/ 2). Dimensiuni: diametrul maxim reconstituit este de 32 cm. Din urna de incinerație cel mai caracteristic fragment provine de la buza lată a vasului, de culoare neagră, fără lustru, la exterior și cărămizie în interior. Deși inventarul este foarte fragmentar, aceste două piese pot fi considerate ca aparținând unui mormânt de incinerație.

Un alt *mormânt, nr. 8*, a apărut în malul dintre șanțurile 2 și 3 practicate în 1995, între metrii 18 și 19, la adâncimea de 50 cm până la 60 m. Diametrul gropii rotunde la gură era de 50 cm. Toate piesele de inventar, alcătuite numai din strâchini, au fost găsite sparte și la întregire s-au dovedit a fi incomplete. De la strachina care conținea puține oase umane calcinate s-au conservat două fragmente cu buza arcuită spre interior, realizate din pastă poroasă cu degresant. Peretii, prost arși, sunt de culoare brun-cenușie deschisă, pe ambele fețe. A doua piesă, strachina capac, mai bine păstrată reprezintă o parte din pereții conici și buza puternic arcuită spre interior. Pasta este mai bine frământată, cu degresant fin. Pereții subțiri, neteziți la exterior, prezintă culoarea cenușie-cărămizie și în interior brun-cenușie. Diametrul maxim este de 38 cm (fig. 5/ 7; 8/ 2). Calitatea proastă a arderii, probabil și distrugerile târzii, au determinat și în acest caz precara conservare a pieselor de inventar ce aparțin acestui mormânt.

În șanțul 1/1995, în dreptul metrului 15, la adâncimea de 70 cm, a ieșit la iveală o ceașcă cu umbo fragmentară, de la un *mormânt deranjat, nr. 9*. Ceașca de formă hemisferică prezintă gura ovală și la bază obișnuitul umbo caracteristic acestei forme. Pereții de culoare cărămizie sunt din pastă poroasă, netezită cu mâna. Toarta lipsește. Dimensiuni: diametrul maxim la gură 12 cm; înălțimea 4,8 cm (fig. 5/ 5; 8/ 1).

Tot în șanțul 1 , executat în 1995, în dreptul metrului 17, la 60 cm adâncime s-a descoperit un fragment

de urnă bitronconică de la un *mormânt de incinerație distrus, nr. 10*. Fragmentul reprezintă o porțiune din jumătatea superioară a urnei ce păstrează un rest din partea inferioară și gâtul vertical delimitat de umăr printr-un prag. Pe ambele fețe fragmentul este de culoare cărămizie. Pasta este poroasă, conținând ca degresant pietricele și fragmente de cioburi (fig. 5/ 1). Dimensiuni: diametrul maxim reconstituit al urnei 21 cm.

Mormintele de la Ștefănești-Botoșani, aparțin unei necropole plane amplasată pe terasa joasă, de luncă, a Bașeului și a Prutului, în care ritualul de înmormântare practicat este exclusiv incinerația. Deși cimitirul nu a fost complet excavat nu există încă dovezi că aici se practica și înhumația. În privința ritualului de înmormântare, datorită săpării gropilor de mormânt în cernoziom, nu s-a putut stabili aspectul gropilor în profil, dar acestea puteau fi de formă trapezoidală ca la Cotu Morii[1] sau cilindrică. De asemenea, prin observarea modului de depunere a vaselor și a resturilor cinerare în groapă se pot stabili două variante de ritual. Primei, din care fac parte mormintele 1-3, 6, îi este caracteristică practica depunerii resturilor cinerare într-un vas, de preferință strachină sau ceașcă cu toarta supraînălțată (M 3).

A doua variantă de înmormântare, constatata la mormintele 4-5, 7-8, îi este specific obiceiul depunerii de vase sparte luate de pe rug sau de la banchetul funerar și depuse în groapă unde erau acoperite cu o strachină capac. De asemenea, se observă că la 5 din cele 8 morminte intacte (M 4-8) străchinii capac îi lipsește total sau parțial fundul, fapt care nu se datorează numaidecât distrugerilor ulterioare, acest lucru putând să constituie o particularitate de ritual funerar. Într-un singur mormânt (M 6), se observă practica depunerii unei cupe cu gura în jos, iar în alte două (M 3 și 4) apar printre resturile cinerare câte un cercel de bronz întreg sau fragmentar.

În privința inventarului funerar, piesa de bază și cea mai des întâlnită este strachina de formă tronconică în profil, cu buza arcuită spre interior. În cele 8 morminte întregi de la Ștefănești, strachina apare în 13 exemplare, în totalitate fragmentare, din care s-au putut întregi doar câteva piese. Pasta și arderea este de proastă calitate, această situație explicând în parte caracterul fragmentar al exemplarelor descoperite. De altfel, calitatea precară a tuturor vaselor ceramice este o caracteristică a obiectelor de inventar descoperite în necropola de la Ștefănești, particularitate explicabilă atât prin utilizarea în procesul de coacere a lemnului de esență moale, cu putere calorică redusă, obținut din lunca Prutului și a Bașeului dar și prin întrebuințarea în mod intenționat, în cadrul ritualului funerar, a unor vase de calitate mai proastă. Acest aspect nu este unic, situații similare fiind înregistrate în necropolele de la Cucorăni și Lăpuș[2]. În M 1, strachina mică a fost utilizată pentru depunerea oaselor umane arse; în M 1, 3, 6-8, strachina întoarsă cu gura în jos a servit drept capac, iar în M 4-5, 7-8 au fost descoperite exemplare într-o foarte proastă stare de conservare datorită practicii de a sparge vasele la rug sau la banchetul funerar și așezate astfel în mormânt.

Ca mărime, străchinile variază între exemplare mici cu diametrul maxim de 17 cm, străchini mari de 29 cm și foarte mari, care ajung până la 40 cm mărime a diametrului. În privința ornamentației sunt înregistrate piese cu obișnuitul decor de caneluri în bandă orizontală amplasat în jumătatea superioară a vasului, la străchinile din M 4, 6-7 (fig. 4/ 1-2; 5/ 6; 7/ 1-2, 6), dar există și exemplare la care acest motiv lipsește cu desăvârșire (M 1-6, 8, fig. 2/ 1, 5; 3; 4/ 3; 5/ 7). În general, atât cât s-a putut observa, la piesele mai bine conservate apar și proeminențe, fie câte două, în formă de limbă, aplecate cu vârful în jos (M 1, fig. 2/ 5), fie câte patru, de formă triunghiulară, amplasate pe diametrul maxim și asociate cu o toartă verticală (M 3, fig. 3). De asemenea, există o strachină cu patru apucători orizontale cu șea la mijloc (M 5, fig. 4/ 3; 7/ 4) și un exemplar cu apucătoare fără șea (M 6, fig. 7/ 6). În această privință se observă, la străchinile din necropola de la Ștefănești, o mare varietate a apucătorilor, ca număr, mod de amplasare și formă, ceea ce denotă că apucătoarea ca funcționalitate și decor nu devenise atât de uniformizată ca în Hallstattul târziu. Un alt tip de vas, relativ des întâlnit, în inventarul morminteor de la Ștefănești este ceașca cu toarta supraînălțată și umbo la bază. Această formă nu a fost atestată în nici un exemplar întreg, de aceea la Ștefănești identificarea acestui tip este dificilă cu atât mai mult cu cât se întâlnește și cupa cu gura circulară, umbo pe fund dar cu buza arcuită spre interior (M 6, fig. 5/ 2; 7/ 5). În mormântul 2 a fost utilizată o astfel de ceașcă (fig. 2/ 2; 6/ 3), pentru depunerea resturilor cinerare, care pe de o parte întrunește, prin gura ovală, umbo de pe fund și toarta supraînălțată, particularitățile cestilor cu o largă răspândire în așezările și necropolele culturii Corlăteni-Chișinău și pe de alta, prin arcuirea buzei spre interior, este influențată de cupele și străchinile mici care apar

1. C. Iconomu și M. Tanasachi, *ArhMold*, XV, 1 992, p.41 .

2. Oleg Levitchi, *Cultura Hallstattului canelat la răsarit de Carpati*, **București, 1994, p.60;** pentru cultura Corlăteni-Chișinău cf. și Oleg Levitchi, *Thraco-Dacica*, XV, 1-2, 1994, p.159-167.

în repertoriul de forme specifice ale aceleiași culturi. Deși fragmentar, în mormântul 4 a apărut o toartă în formă de panglică, cu decor de linii paralele adâncite (fig. 2/ 3; 7/ 3) și ocazional, de la un mormânt deranjat, un alt fragment de la o toartă carenată (fig. 5/ 3; 7/ 7). În mormântul 6, inventarul funerar numără și o cupă cu umbo, iar din mormântul 5 și din alte morminte distruse au ieșit la iveală fragmente care ar putea să aparțină fie tipului de ceașcă cu toarta supraînălțată, fie cupei cu umbo și buza arcuită spre interior (fig. 5/ 4).

Ultimul tip de vas înregistrat în necropola de incinerație de la Ștefănești, îl constituie urna bitronconică cu buza lată. Acestei forme îi aparțin însă numai fragmente de buză descoperite în M 5 și 7, ceea ce indică prezența acestui tip de vas, larg raspândit în mormintele de incinerație de tip Corlăteni, și în cimitirul de la Ștefănești[3].

Din mormântul deranjat 10 provine și un fragment mai mare de la o urnă bitronconică cu gât, acesta apartinând unei variante neatestată încă în categoria urnelor bitronconice din aria grupului cultural Corlăteni (fig. 5/ 1). Din nefericire, caracterul fragmentar al acestei piese face imposibilă reconstituirea completă a gâtului și a buzei. Elementele tradiționale și relativ fixe ale ritualului funerar din cadrul culturii Corlăteni-Chișinău impun utilizarea în cursul înmormântării a unui număr limitat și a unor forme specifice de vase. Piesa principală este vasul în care se depun resturile de oase umane arse și care poate fi o urnă bitronconică, o strachină sau chiar ceașcă; urmează apoi un capac, care de regulă este o strachină așezată cu gura în jos și vase ofrandă sau cu ofrande, reprezentate de obicei din cești cu toarte supraînaltate, cupe și străchini mici[4], elemente de ritual care se întâlnesc și în necropola de la Ștefănești. În sfârșit, în două morminte, 3 și 4, apare câte un cercel sau verigă de bronz, întreg sau fragmentar, întrebuințat ca podoabă și probabil fără nici o legătură cu ritualul funerar.

Necropola plană de incinerație de la Ștefănești, atât prin particularitățile obiectelor de inventar cât și prin amplasamentul ei în aria de răspândire a culturii Corlăteni-Chișinău poate fi atribuită fără nici un fel de rezerve acestei culturi. În privința aspectului cronologic, putem remarca faptul că piesele găsite cât de cât întregi, la care se poate recunoaște forma și decorul, nu sunt foarte tipice pentru una din cele trei faze cunoscute ale culturii Corlăteni Chișinău din Ha A și B[5]. Astfel, din repertoriul de forme ceramice tipice, urna bitronconică este atestată la Ștefănești numai prin resturi de buze late și o bucată de urnă bitronconică cu gât înalt care nu pot fi avute în vedere pentru stabilirea cronologiei. Așadar, ne rămân pentru analiză doar cestile fragmentare cu toarta supraînălțată, cupele cu umbo și străchinile. În stațiunile fazei mai vechi din Ha A a grupului cultural Corlăteni, reprezentată de mormintele de la Vasiui și Trifești[6] și așezările de la Ilișeni și Cândești, se observă raritatea sau inexistența cestilor cu toarta supraînălțata și umbo ca și a străchinilor sau cupelor cu umbo[7]. În schimb, în perioada următoare Ha B, ceașca cu toarta supraînălțată este nelipsită din așezările și necropolele culturii Corlateni-Chișinău[8], în morminte de incinerație apărând aproape întotdeauna ca vas de ofrandă sau cu ofrande asociată cu vasul urnă și strachina capac. Cât privește strachina mică sau cupa cu buza arcuită și umbo, aceasta prezintă analogii numai în mormintele de la Cotu Morii, datate în Ha B[9].

Piesa cea mai des întâlnită la Ștefănești este strachina de dimensiuni diferite care, prin exemplarele mari, se apropie de castron. Formele de aici aparțin tipului C în clasificarea lui A. László[10]. Întâlnită în așezările și necropolele culturii Corlăteni-Chișinău într-un mare număr de exemplare, tipuri și variante, și în toate fazele de răspândire, ea nu poate fi utilizată pentru stabilirea unei cronologii mai strânse. Cu toate acestea semnalăm că în mormintele cele mai timpurii ale grupului cultural Corlăteni de la Vasiui și Trifești, străchinile fie că nu prezintă banda de caneluri orizontale, fie că au decorul ilustrat numai prin două caneluri orizontale, paralele[11]. În acest sens este posibil ca banda de caneluri mai numeroase și mai elaborate, așa cum se întâlnește la Ștefnești, să aparțină etapei de maximă răspândire a acestui decor care se produce în

3. A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, București, p.117-121; Oleg Levițchi, *Cultura Hallstattului canelat la răsarit de Carpați*, tip II-III, p.87-88.

4. A. László, *op. cit*, p.108-110; Oleg Levitchi, *op. cit*, p.64-69.

5. Pentru fazele acestui grup cf. A. László, *op. cit*, p.129-130, 159; C. Iconomu și M. Tanasachi, *op. cit*, p.40.

6. Al. Andronic, *Cercetări istorice*, 12-13, 1981-1982, Iași, p.117-126; I. Ioniță, *Materiale*. VIII, 1 962, p.733-739.

7. Marilena Florescu, A.C. Florescu, *Materiale*, Brașov, 1981, București, 1983, p.122, fig. 8/1; A. László, *op. cit*, p.106, 128-130.

8. A. László, *op. cit*, p.121-122; Oleg Levițchi, *op. cit*, tip VI, p.94-95.

9. C. Iconomu și M. Tanasachi, *op. cit*, p.24-26, fig. 2/2-3.

10. A. László, *op. cit*, p.114-115, pl. X/ 37-62

11. Al. Andronic, *op. cit*, p.120-121, fig. 6/2; I. Ioniță, *op. cit*, p.734-735, fig. 3 dreapta sus.

faza Ha B a grupului cultural Corlăteni.

Un alt element de datare ce se impune a fi luat în considerare sunt cerceii sau verigile de bronz. Primul, cu capetele petrecute, a fost descoperit la Ștefănești în M 3, iar cel de al doilea provenit din M 4 este fragmentar și deformat și ca atare nu este tipic decât prin forma romboidală în secțiune. Cercei de bronz în complexe apar numai în mormântul de la Iași atribuit Ha B[12] și în mormântul 1 din necropola de la Ia Mândrești[13].

Așadar, referitor la încadrarea cronologică, prin inventarul ceramic de străchini, cești cu toarta supraînălțată și cupe, necropola de Ia Ștefănești se apropie cel mai mult de cimitirul de Ia Cotu Morii[14], iar prin descoperirile de cercei de bronz este analoagă mormântului de la Iași-Crucea lui Ferent[15], ambele atribuite Ha B, datare pe care o considerăm cea mai acceptabilă pentru cimitirul cercetat arheologic de către noi. Necropola plană de Ia Ștefănești, prin particularitățile de ritual funerar este asemănătoare cu celelalte cimitire și morminte izolate din aria culturii Corlăteni-Chișinău de la Trifești[16], Vaslui[17], Cotu Morii[18], Iași[19], Mândrești[20] și eventual Cucorăni[21] în care elementul specific îl reprezintă îngroparea urnelor cu resturile cinerare însoțite de vase de sau cu ofrande. După particularitățile practicilor funerare, cele zece morminte cercetate arheologic la Ștefănești nu sunt unitare decât sub aspectul practicării ca ritual funerar predominant a incinerației dar, analizate în detaliu, apar anumite deosebiri. Astfel, în mormintele 1, 3, 6 și probabil 4, drept urnă de incinerație este utilizată o strachină; într-un singur caz, în mormântul 2, urna este reprezentată de o ceașcă cu toarta supraînălată. Din cele opt morminte intacte doar trei sunt însoțite de vase cu sau de ofrandă: mormântul 4, unde apare ceașca cu toarta supraînălțată și strachina, mormântul 5, unde se înregistrează o situație similară, și mormântul 6, unde se întâlnește cupa cu umbo și a doua ceașcă. Ca alte particularități de ritual, notăm și existența în mormântul 6 a unei cupe cu umbo depusă cu gura în jos și, în cinci morminte (M 4-8), străchini capac lipsite de fund în totalitate sau parțial.

Din analiza realizată anterior se constată, ca o particularitate esențială care o deosebește de necropolele și mormintele culturii Corlăteni-Chișinău, preferința utilizarii străchinii ca urnă cinerară în aproape toate mormintele descoperite la Ștefănești. Practica depunerii de fragmente de vase și oase umane acoperite cu strachina capac întâlnită la Ștefănești se regăsește în mormântul 2 de la Mândrești, ce aparine culturii Corlăteni-Chișinău[22], în cultura Gava, în grupul cultural Igniția și în necropola de la Lăpuș[23]. De asemenea, cești așezate cu gura în jos apar numai în necropola de la Volovăț, atribuită grupului cultural Grănicești[24].

Chiar dacă se înregistrează unele diferențe, acestea nu sunt esențiale și nu împiedică atribuirea cu certitudine, mai ales dacă tinem seama de materialul ceramic descoperit, a necropolei de la Ștefănești, culturii Corlăteni-Chișinău. De asemenea, ca și în alte cazuri, la Ștefănești nu a putut fi identificată ustrina - locul de ardere a morților și nici așezarea corespunzătoare acestei necropole. Deși în aria culturii Corlăteni-Chișinău sunt atestate și morminte de inhumație cum ar fi acelea de la Aldești[25], Hansca[26] și câteva atribuite doar ipotetic acestei culturi de Ia Trifești și Vaslui[27], necropola de Ia Ștefănești, alături de celelalte descoperiri similare dovedește o dată mai mult că ritualul de înmormântare predominant al culturii Corlăteni-Chișinău

12. C. Iconomu și Cătălin Piu, *ArhMold*, XV, 1992, p.177, fig. 1/ 5-6; 2/ 6-7; A. László, *op cit*, p.150.
13. Oleg Levitchi, *op. cit*, p.68, fig. 26/2. Cercei apar și în așezări ca la Prăjești (C. Buzdugan, *Carpica*, II, 1969, p.84).
14. C. Iconomu și M. Tanasachi, *op. cit*, p.40.
15. C. Iconomu și C. Piu, *op. cit*, p.180.
16. C. Ionită, *op. cit*, p.733-739.
17. AI. Andronic, *op. cit*, p.117-126.
18. C. Iconomu și M. Tanasachi, *op. cit*, p.23-44.
19. C. Iconomu și C. Piu, *op. cit*, p.177-180.
20. Oleg Levitchi, *op. cit*, p.64.
21. Mormintele de la Cucorăni sunt atribuite de A. László grupului cultural Grănicești (A. László, *op. cit*, p.57-58) iar de Oleg Levitchi grupului Corlăteni (Oleg Levitchi, *op. cit*, p.64-67). După opinia noastră mormintele de la Cucorăni se află în zona de contact dintre ariile grupurilor culturale Corlăteni și Grănicești și ca atare întrunesc elemente specifice ambelor grupe culturale. În acest sens se remarcă vasul de la Cucorăni, cu analogii în necropola de tip Gava-Holihrady de la Taktabay (A. László, *op. cit*, p.58) și cana din aceeași necropolă asemănătoare până la identitate cu o piesă descoperită la Cotu Morii (C. Iconomu și M. Tanasachi, *op. cit*, p.33, fig. 4/1; 12/9).
22. Oleg Levitchi, *op. cit*, p.68.
23. A. László, *op. cit*, p.60-61.
24. A. László, *op. cit*, p.59; M. Ignat, *Suceava, Anuarul Muzeului Județean*, V, 1978, p.114.
25. V. Ursachi, *Carpica*, I, 1968, p.134, 139; Oleg Levitchi, *op. cit*, p.65.
26. Oleg Levitchi, *op. cit*, p.66.
27. A. László, *op. cit*, p.108-109; Oleg Levitchi, *op. cit*, p.66.

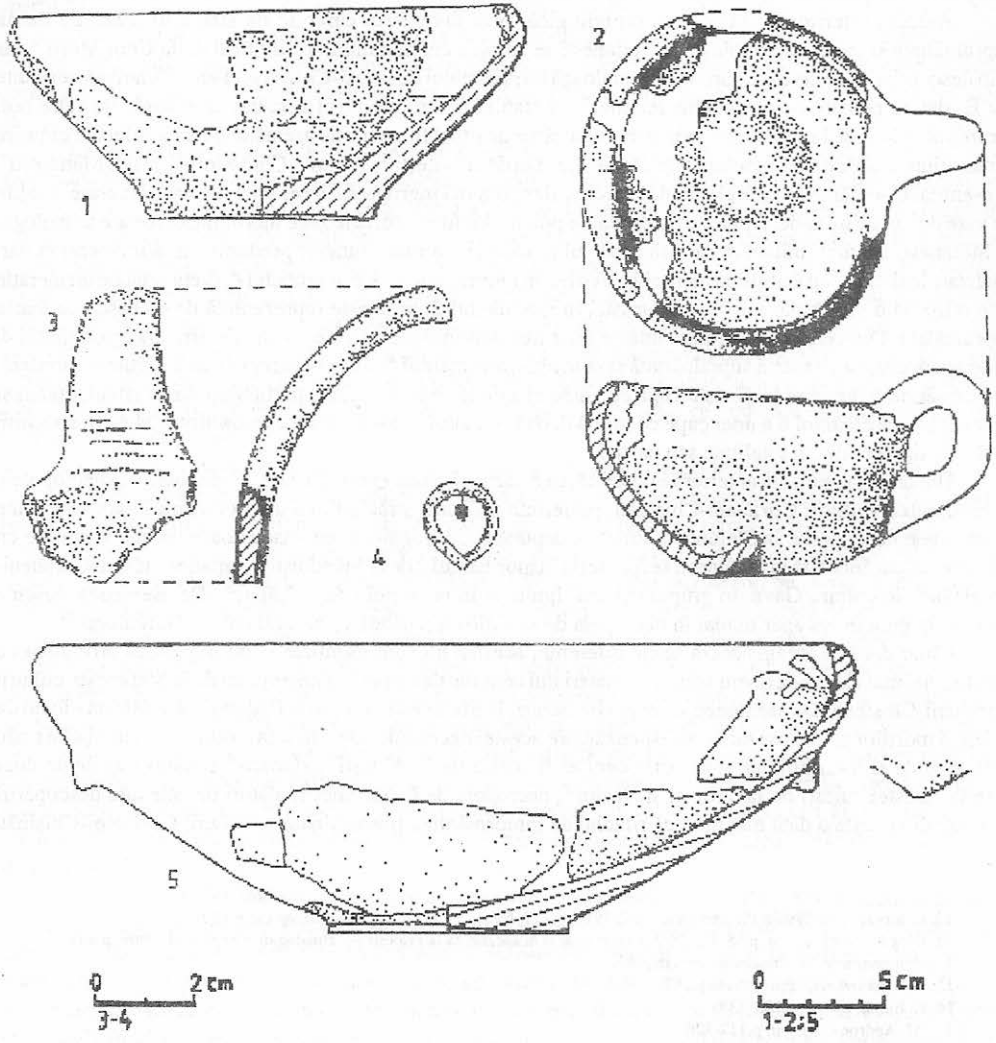

Fig. 2. 1. Strachină din M_1; 2. Ceașcă cu umbo din M_2; 3. Fragment toartă ceașcă din M_4; 4. Cercel de bronz din M_3; 5. Strachină din M_1.

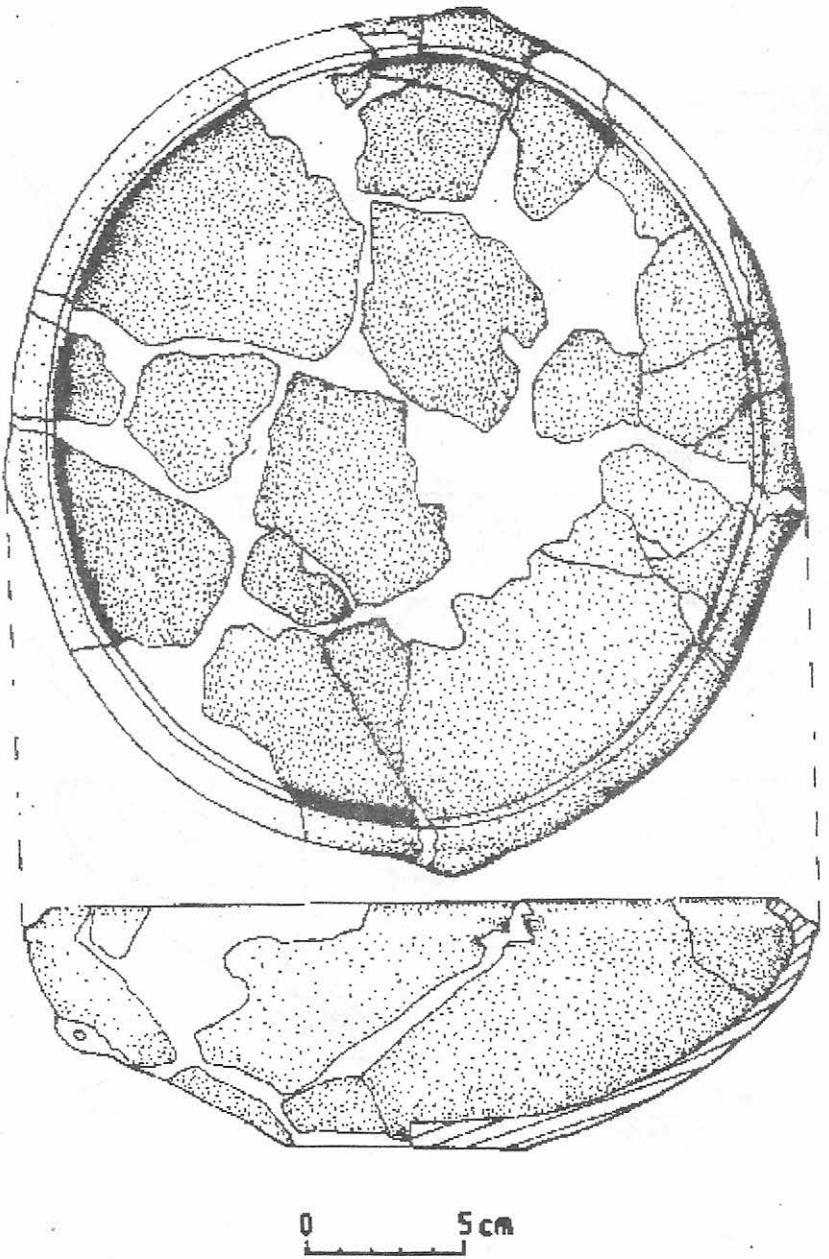

Fig. 3. Strachină capac cu proeminențe din M_3.

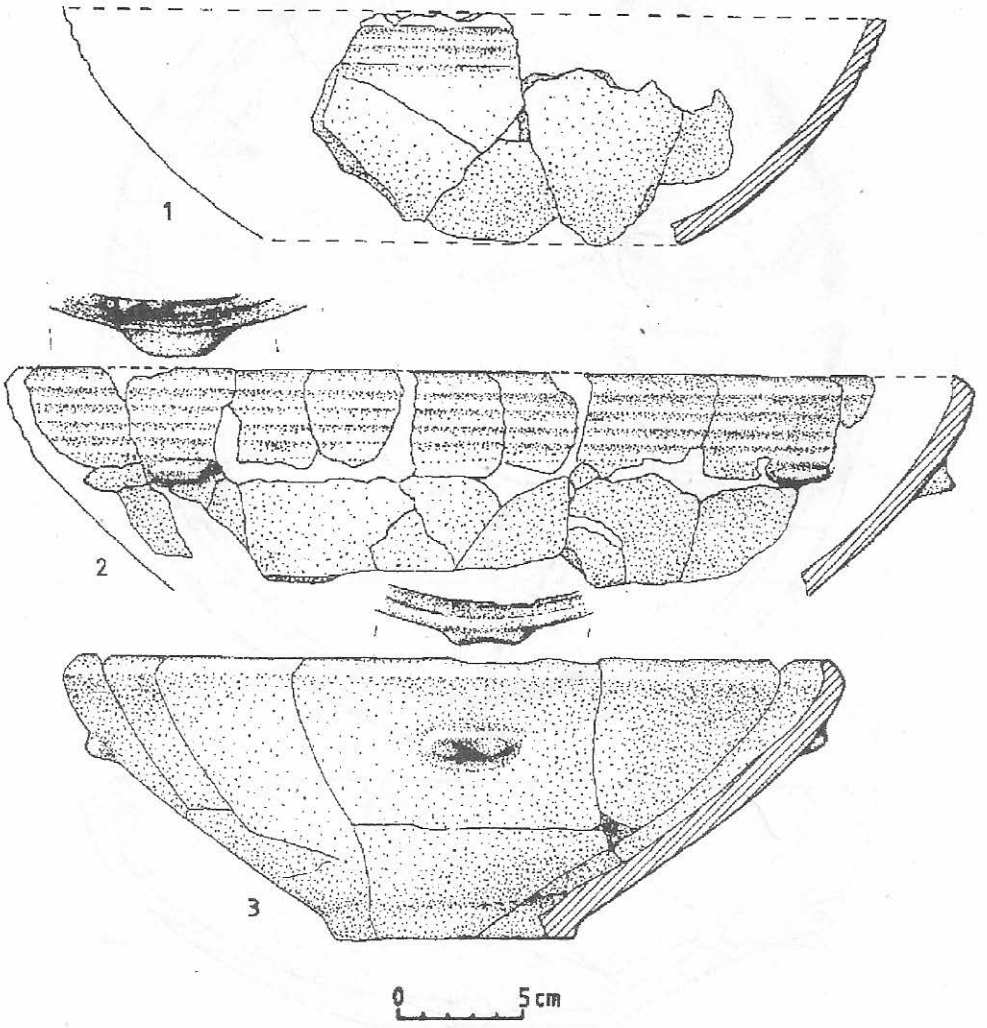

Fig. 4. Fragment strachină din M_4; 2. Strachină cu capac fragmentară din M_6; 3. Strachină capac din M_5.

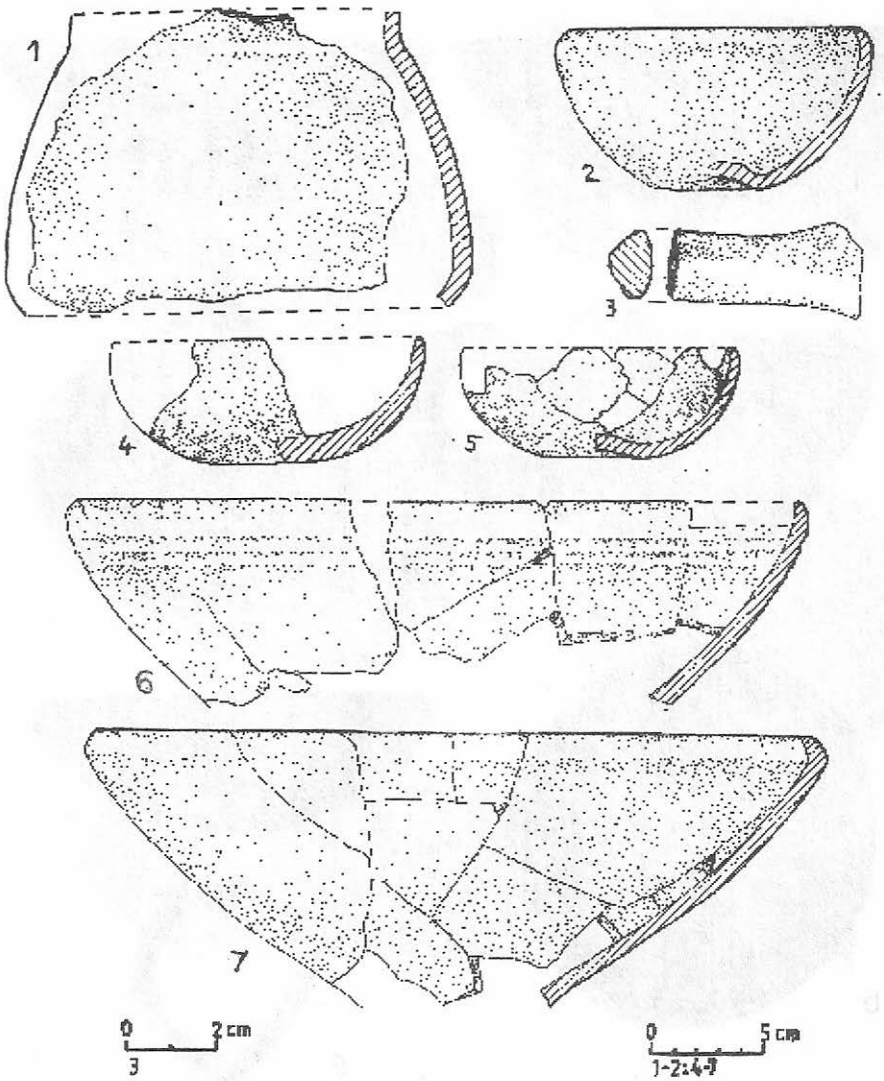

Fig. 5. 1. Fragment urnă bitronconică din mormântul deranjat 10; 2. Cupă cu umbo din M_6; 3. Fragment de toartă carenată de ceașcă descoperită întâmplător în S_1 /1995; 4. Fragment ceașcă din S_2/1995; 5. Ceașcă cu umbo fragmentară din M_9; 6. Strachină din M_7; 7. Strachină capac fragmentară din M_8.

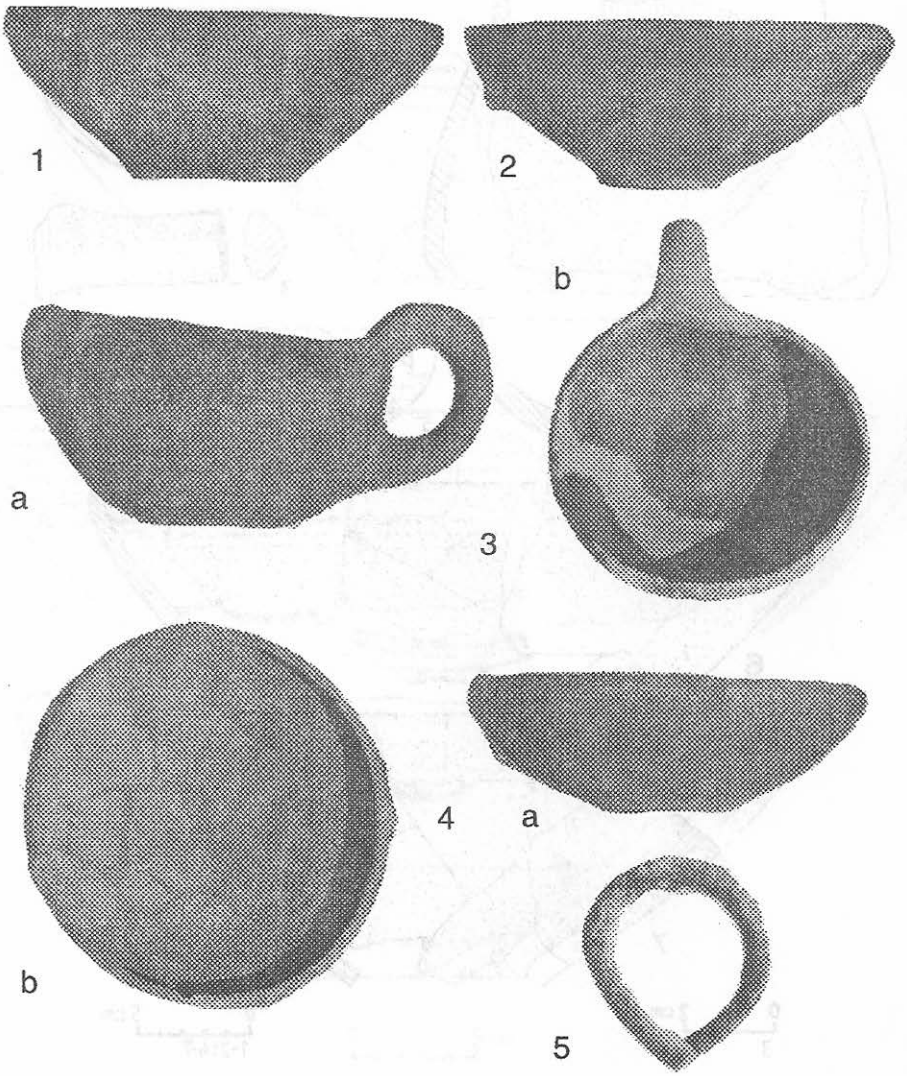

Fig. 6. 1. Strachină urnă din M_1; 2. Strachină capac din M_1; 3. Ceașcă urnă din M_2; 4. Strachină capac cu proeminențe din M_3; 5. Cercel de bronz din M_3.

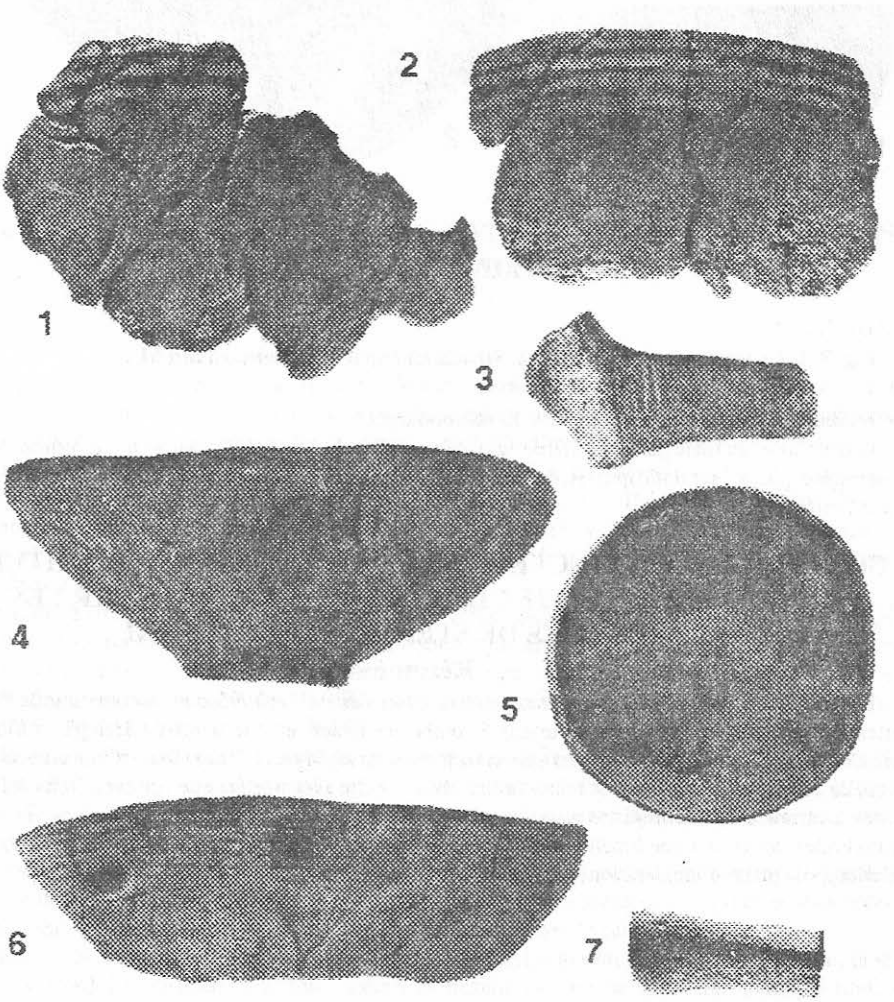

Fig.7. 1. Fragment strachină din M_4; 2. Fragment strachină din M_7; 3. Toartă ceașcă din M_4; 4. Strachină capac din M_5; 5. Cupă cu umbo din M_6. 6. Strachină cu capac fragmentară din M_6; 7. Fragment toartă carenată de la o ceașcă descoperită întâmplător în S_1/1995.

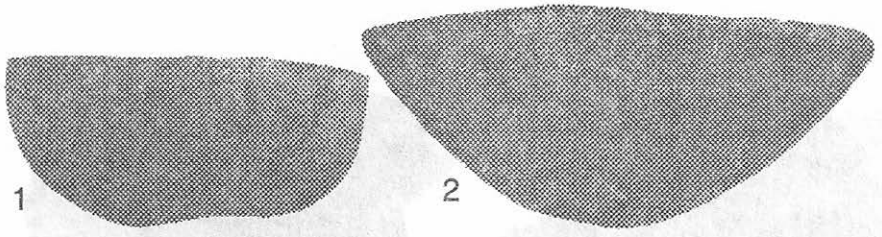

Fig. 8. 1. Ceaşcă cu umbo din M_9; 2. Strachină capac fragmentară din M_8.

este reprezentat de morminte de incinerație în necropole plane[28].

În concluzie, cu toate particularitățile sale, necropola de la Ștefănești, cu cele opt morminte intacte și două deranjate, poate fi socotită tipică și, deocamdată, cea mai mare cercetată arheologic până acum a grupului cultural Corlăteni.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA CONNAISSANCE DU RITUEL D'ENTERREMENT CHEZ LES THRACES RÉCENTS PAR LES RECHERCHES DE ȘTEFĂNEȘTI-BOTOȘANI

- Résumé -

Le long de deux campagnes entreprises pendant les années 1993 et 1995, dans la commune de Ștefănești, département de Botoșani, ont été découverts 8 tombeaux intacts et 2 tombeaux dérangés, attribués à la culture Corlăteni-Chișinău. Les tombeaux sont caractérisés par la présence dans la fosse d'une urne, d'habitude une écuelle contenant des restes d'os humains brûllés, couverte avec une écuelle - couvercle, à côté, parfois, de vases à offrandes. On enregistre aussi la pratique de mettre dans la fosse des vases cassés et des os humains brûlés, couverts d'une écuelle - couvercle. Par analogie, les tombeaux de Ștefănești, qui appartiennent à une nécropole plane d'incinération, sont datés au Hallstatt B.

28. La Braniște și Frunzeni, în Republica Moldova, apar și tumuli funerari cu morminte de tip Corlăteni-Chișinău ale căror particularități de ritual nu au putut fi precizate (Oleg Levitchi, *op. cit*, p.65). De asemenea, se poate adăuga și mormântul de la Prăjești, considerat ca aparținând grupului cultural Corlăteni (C. Buzdugan *Carpica*, II, 1969, p.82, fig. 3/13; Oleg Levițchi *op. cit*, p.65).

INCINTE ŞI LOCURI SACRE CU SACRIFICII ŞI DEPUNERI DE OFRANDE ÎN LUMEA GETO-DACILOR*

VALERIU SÎRBU

Ne propunem să aducem în discuţie un tip de monument despre a cărui denumire şi semnificaţie s-au exprimat opinii contradictorii în ultima jumătate de veac, acest fapt datorându-se atât insuficienţei informaţiilor, cât şi unei anume confuzii de termeni din domeniul funerar (V.Sîrbu 1985, p. 105-106).

Izvoarele scrise (M. Eliade, 1980, p. 62-64; V. Sîrbu, 1985, p. 104) şi iconografice (D. Berciu 1969, p. 80-81, fig. 57-58), ca şi descoperirile arheologice (V. Sîrbu 1985, p. 104-105; 1993, p. 31-36; 1994, p. 94), atestă, indubitabil, faptul că şi geto-dacii efectuau ceremonii sacre ce implicau sacrificii de oameni şi de animale (V. Sîrbu, p. 31-26; 1993_1, p. 31-36; 1993_2, p. 87-120), de alte bunuri, uneori urmate de depunerea acestora în anume locuri (M. Babeş, 1979, p. 11-12).

Dar, după cum se cunoaşte, în cele peste 50 de edificii publice de cult, considerate ca atare până în prezent (sanctuare rotunde sau rectangulare, clădiri cu absidă, altare decorate), şi nici în apropierea lor, nu s-au descoperit înhumări de oameni sau de animale şi nici „depozite" de piese din metale preţioase sau de armament, de obiecte de podoabă, de ustensile şi unelte, de recipiente cu ofrande alimentare (H. Daicoviciu, 1972, p. 205-218; I.H. Crişan 1993, p. 78-110) etc.

Lipsa acestor ofrande din interiorul sau din apropierea sanctuarelor geto-dacilor este surprinzătoare, întrucât asemenea depuneri se întâlnesc la alte popoare - „barbare" sau cu civilizaţii evoluate (*Gifts to the Gods*, 1987). Lipsesc ele, într-adevăr, la geto-daci? Sau, deşi asemenea descoperiri se cunosc, caracterul unor asemenea monumente n-a fost identificat şi precizat?

După opinia noastră, răspunsul la această „enigmă" se află într-un tip de monument ce constă dintr-o aglomerare de gropi, vetre şi „platforme" cu ofrande, situate în afara aşezărilor, cetăţilor şi necropolelor, cu o structură, cu inventar şi cu ofrande specifice, ce-l delimitează net de celelalte situri.

Întrucât datele concrete ale acestui tip de monument pot fi găsite, în cea mai mare parte, în studiile autorilor săpăturilor şi, de asemenea, sunt ilustrate în prezentul studiu, ne vom referi numai la analiza şi la posibilele lor interpretări. De asemenea, spaţiul tipografic acordat nu ne permite prezentarea catalogului descoperirilor. Această analiză s-a făcut având în vedere existenţa unor asemenea monumente la celălalte popoare indoeuropene de pe continentul nostru, fără a intra, bineînţeles, într-un compartiment confuzionist.

Încă din 1943, într-un studiu intitulat *Getica* (p. 4), Lucian Blaga conchidea: „Nu încape nici o îndoială că aspectele esenţiale ale diverselor mitologii ariene ne pun în faţa unor asemănări şi deosebiri de stil... În adevăr o topografie stilistică a mitologiilor ariene limitează posibilităţile unei reconstituiri, ce se referă la geţi, impunându-ne alături de unele aproximative puncte de reper şi unele certe interdicţii."

E suficient să amintim aici doar rezultatele deosebite pe care le-a obţinut Mircea Eliade, privitoare la problemele lui Zalmoxis şi ale sacrificiului uman la geţi, din perspectiva istoriei generale a religiilor (M. Eliade, 1980, p. 38-86; 166-192).

În continuare, vom prezenta trăsăturile esenţiale ale acestor monumente, considerate de noi ca incinte

* N.B. O variantă în limba franceză, mult diferită de aceasta, intitulată *„Un nouveau type de monument sacré chez les Géto-Daces"*, a apărut şi în Acta Musei Napocensis, 32, I, 1995, p. 313-330.

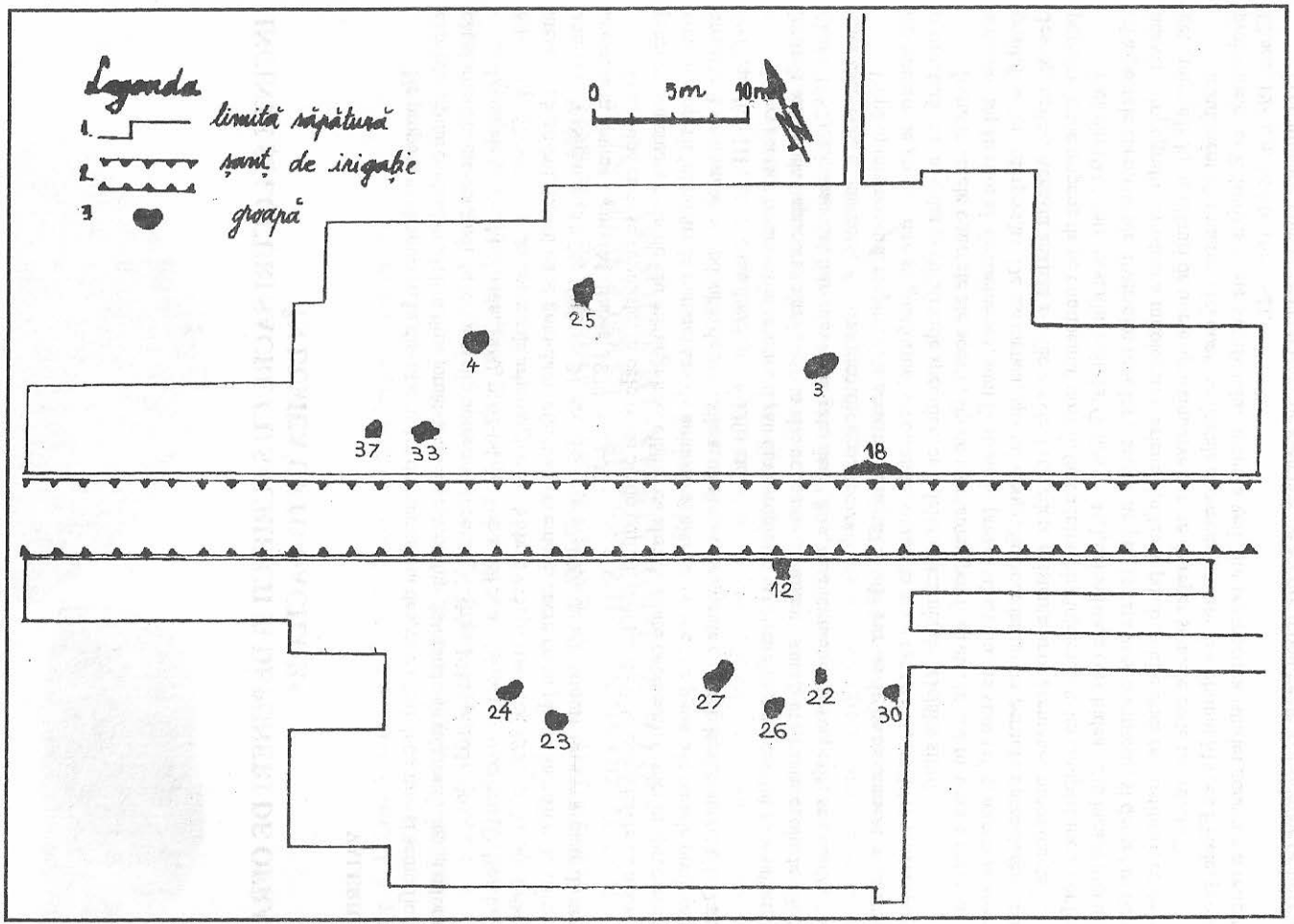

Fig. 1 Zvoriștea, Legendă: 1- limită săpătură, 2 - șanț de irigație, 3- groapă La Tène (după M.Ignat)

sacre.

a) *Aria lor de răspândire* cuprinde aproape tot arealul locuit de geto-daci: Orlea (E. Comşa 1972, p. 65-78), *Ocniţa* (D. Berciu 1981, p. 120-127; D. Berciu, M. Iosifaru, M. Diaconescu, 1993, p. 149-156) şi *Bagachina* (A. Bonev, G. Alexandrov, 1993, p. 24-30) în sud, *Brad* (V. Ursachi 1995, p. 96, 258-262) şi *Zvoriştea* (M.I gnat, 1983, p. 383-410) în est, *Oradea-Salca* (M. Rusu, V. Spoială, V. Galamb, 1962, p. 160-163) şi *Biharea* (S. Dumitraşcu, 1979, p. 207-208; 1983, p. 139-141; 1986, p. 367-368) în vest, *Sighişoara-Wietenberg* (K. Horedt, C. Seraphim, 1971, p. 18; A. Rustoiu, A. Comşa, C. Lisovschi-Cheleşanu, 1993, p. 82-83; V. Sîrbu, 1993, p. 98-99), *Măgura Moigradului* (M. Macrea, M. Rusu, 1960, p. 201-229); M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, 1961, p. 362-371; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, 1962, p. 485-492, plus informaţii inedite de la Alex. Matei şi H. Pop), *Miercurea Ciuc-Sîntimbru* (informaţii V. Crişan) şi *Bratei* (L. Bârzu 1976, p. 183-191) în spaţiul intracarpatic etc.

b) *Amplasamentul*. Deşi predilecţia pentru zone dominate este evidentă, amplasamentul lor a fost impus şi de formele de relief existente în zona respectivă. Astfel, în timp ce unele sunt pe înălţimi dominante (ex. Măgura Moigradului - Fig. 3/1), altele sunt pe terase sau pante (ex., Ocniţa, Sighişoara-Wietenberg), ca şi pe grindurile din şesuri (ex., Orlea, Zvoriştea).

c) *Delimitare. Dimensiuni*. Uneori limitele monumentelor au fost impuse de formele de relief - de înălţimile dominate sau de grinduri, dar în alte cazuri nu trebuie excluse forme care lasă puţine şanse de detectare pe cale arheologică (ca, de ex., trasarea unei brazde). Suprafeţele incintelor sunt variabile, de la câteva hectare (ex., Măgura Moigradului - 7 ha), până la circa 1.000m^2 (Zvoriştea, Orlea). La Ocniţa, pentru a se obţine suprafaţa necesară, terasa a fost lărgită şi amenajată; nu este exclus ca turnul-locuinţă, în care s-a descoperit un medalion de bronz ce reda, pe ambele feţe, un personaj masculin, să fie în legătură cu semnificaţia incintei. Oricum, delimitarea spaţiului sacru de cel profan era obligatorie.

d) *Forma* acestor incinte este dificil de precizat, întrucât nici una n-a fost cercetată integral (excepţie, poate, Zvoriştea). Se poate, totuşi, aprecia că la Zvoriştea complexul a avut o formă circulară (Fig. 1), la Orlea, rectangulară (fig. 2/1); la Sf.Gheorghe-Bedehaza, gropile par a fi „aliniate" pe malul Oltului (Fig. 4/1), iar la Ocniţa ele se grupează pe nuclee, de o parte şi de alta a unei alei (Fig. 5/1), la Biharea sunt pe nuclee etc.

e) *Structura*. De obicei, în aceste incinte s-au găsit numeroase gropi, apoi vetre, platforme cu diverse ofrande, depozite de vase.

e. 1) *Numărul gropilor*, de obicei de formă rotundă şi de diverse capacităţi, variază între limite foarte largi; de la câteva zeci (Orlea, Zvoriştea) la câteva sute (Măgura Moigradului, Ocniţa). Nu s-au observat amenajări specifice gropilor de provizii.

Umplutura gropilor, deşi diversă, are câteva caracteristici definitorii; pământ afânat, resturi ale focului (cenuşă, cărbune), vetre şi pereţi de edificii fragmentaţi, oase de animale, pietre, fragmente de vase etc. Uneori, ele mai conţin: schelete de oameni sau de animale, întregi sau fragmentare, unelte şi ustensile, podoabe, vase întregi, armament, resturi vegetale etc.

e. 2) Acolo unde s-au făcut cercetări mai ample, s-au descoperit şi vetre, rotunde sau ovale, cu diametre de circa 1,00 m (de ex., la Măgura Moigradului, până în 1994, s-au găsit 43 de vetre, de obicei cu fragmente de vase).

e. 3) *Platformele* sunt reprezentate de aglomerări de material arheologic, îndeosebi vase ceramice, de obicei fragmentate, râşniţe fragmentare, pietre arse sau afumate, arsură, oase de animale, arse sau nu, mai rar unelte, podoabe (de ex., la Măgura Moigradului se cunosc 17 asemenea complexe).

e. 4) Uneori, în incinte, la nivelul antic de călcare, s-au găsit *depozite de vase* (de ex., la Sf.Gheorghe-Bedehaza).

f) *Cronologia*. Deocamdată, cele mai vechi incinte par a fi cele de la Zvoriştea (sec. III-II î.Hr.) şi Orlea (sec. II-I î.Hr.), pentru ca în sec. I î.Hr.-I d.Hr. să fie cele mai numeroase (Ocniţa, Sighişoara-Wietenberg, Măgura Moigradului etc.), iar cele mai târzii datează din sec. I-II d.Hr. (Biharea).

g) *Originea*. În actualul stadiu de cercetare, este dificil de documentat o continuitate a unor asemenea tipuri de monumente existente în epocile anterioare, ca, de ex., cele de la Oarţa de Sus, jud. Maramureş, din Hallstattul timpuriu (C. Kacso, 1990, p. 97), de la Satu Nou, jud. Constanţa, din Hallstattul mijlociu (M. Irimia, N. Conovici, 1993, p. 51-114) sau de la Chendu, jud. Mureş, din sec. VII-VI î.Hr. (V. Vasiliev, A. Zriny, 1987, p. 91-118). În alte arii culturale, asemenea zone cu depuneri sacre cunosc o utilizare pe parcursul

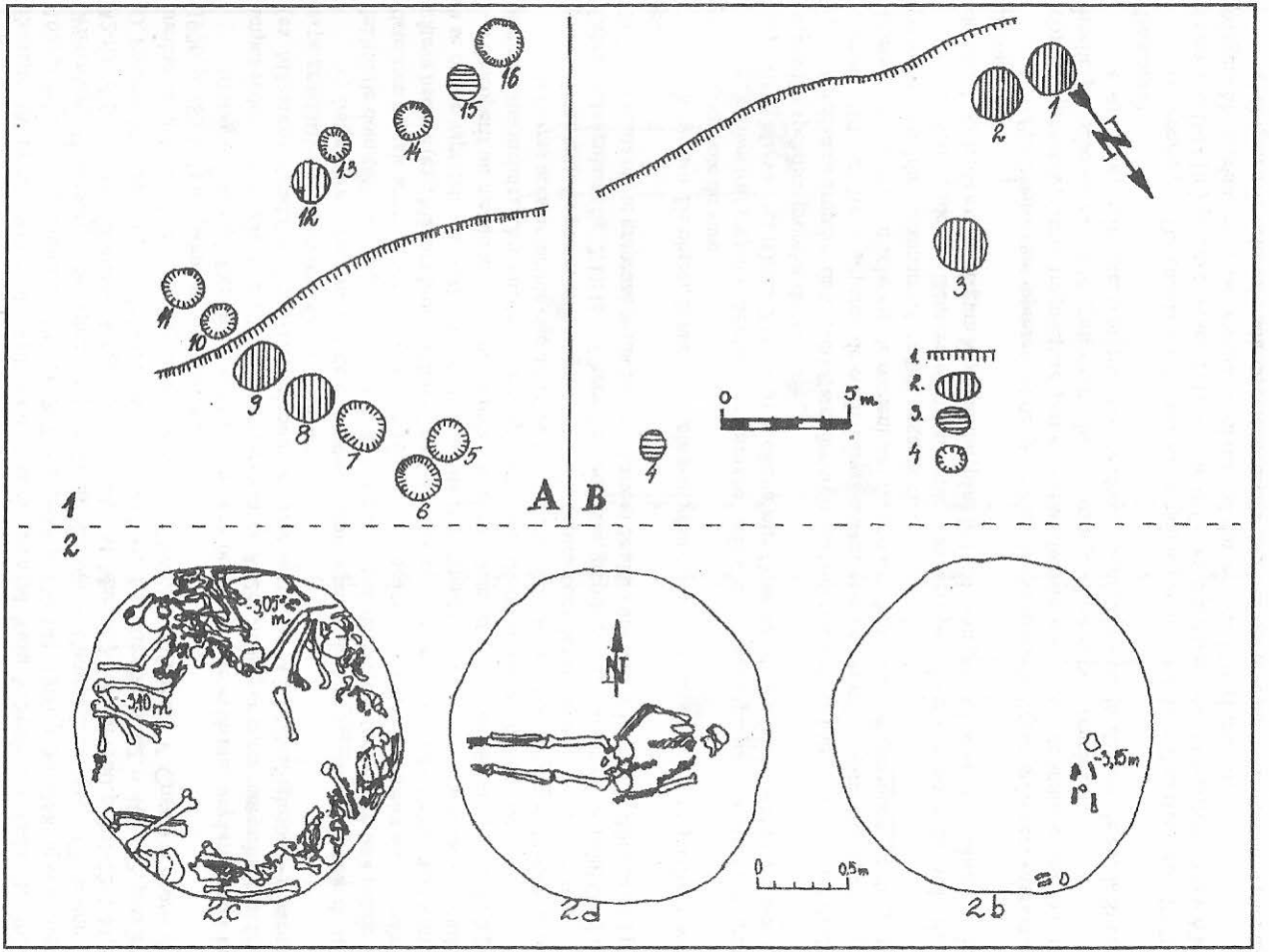
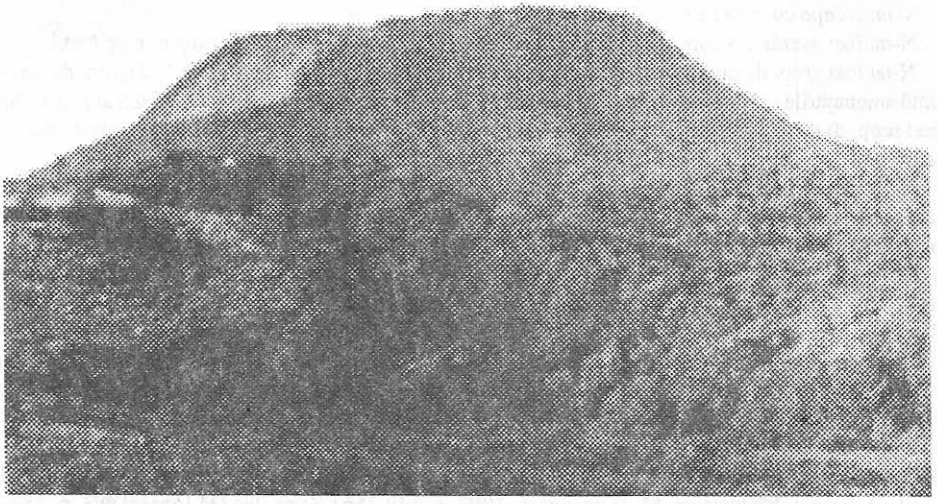

Fig. 2 Orlea. 1. - Complexul de gropi. Legendă: 1- malul abrupt al grindului, 2 - gropi cu schelete umane, 3 - gropi cu schelete de animale, 4 - gropi fără oseminte umane sau de animale; 2 - groapă estică (nr. 1) (după E.Comșa).

1

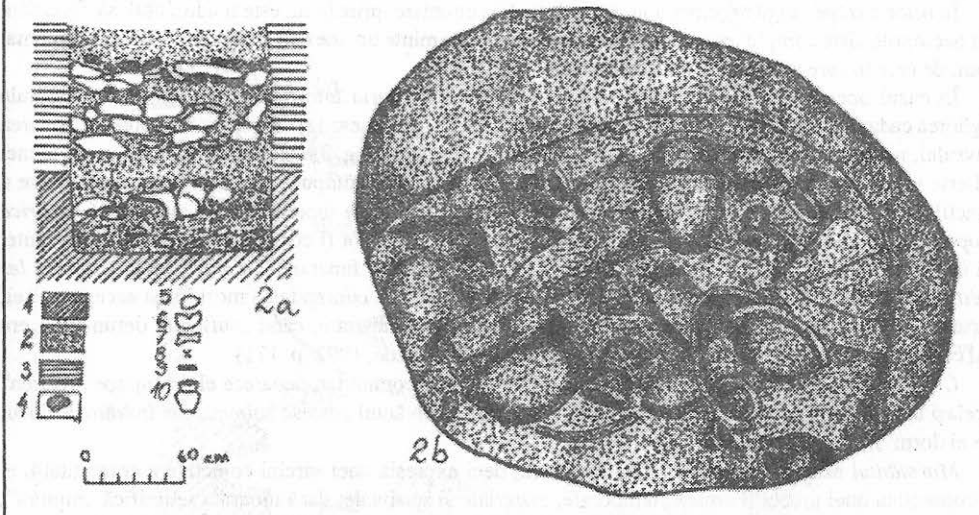

Fig. 3 Moigrad-Măgura. 1- foto, 2 a-b Groapa nr. 55-1 profil, 2 plan. Legendă: 1 - stâncă, 2 - umplutură groapă, 3 - pământ negru, 4 - fragmente ceramice, 5 - pietre, 6 - râşniţe, 7 - oase de animale, 8 - oase arse, 9 - cărbune, 10 - vase întregi (după M.Macrea, M.Rusu, I.Mitrofan, clişeul foto de la Alex.Matei şi H.Pop).

mai multor milenii (*Gifts to the Gods*, 1987).

h) *Semnificația*

Vom începe cu ceea ce n-au fost.

N-au fost așezări, deoarece nu s-a identificat nici strat arheologic și nici complexe de locuire.

N-au fost gropi de provizii, deoarece: a) sunt în afara așezărilor, uneori destul de departe de ele, b) nu prezintă amenajările specifice necesare, c) pereții n-au urme de deteriorare, obligatorii dacă ar fi fost folosite în acest scop, d) nu se poate explica umplutura și inventarul lor, e) nu se poate asigura securitatea rezervelor alimentare.

N-au fost nici necropole, deoarece caracteristicile lor esențiale se opun unei asemenea interpretări: a) numărul redus de gropi cu schelete umane, b) umplutura acestora, c) absența inventarului obișnuit (arme, podoabe), d) numărul și structura de vârstă a defuncților, e) starea scheletelor (circa jumătate incomplete), f) lipsa unor norme de orientare și de depunere etc., deci tot atâtea argumente de a respinge considerarea acestora ca mormintele normale ale comunităților (V. Sîrbu, 1985, p. 110; 1988-1989, p. 68-72; M. Babeș, 1988, p. 13-16).

De exemplu, la Măgura Moigradului, din 180 de gropi, doar în două s-au găsit 4 schelete umane (Informații Alex. Matei și H. Pop), la Sf. Gheorghe-Bedehaza, doar o groapă din 49 a avut schelete umane (K. Horedt, 1956, p. 10-13), la Biharea, doar o groapă din 38 a avut un craniu uman (S. Dumitrașcu, 1979, p. 205) etc. Ca să nu mai vorbim de complexele unde nu s-au găsit schelete umane, ca Bratei (L. Bârzu, 1976, p. 183-191), Oradea-Salca (M. Rusu, V. Spoială, V. Galamb, 1962, p. 160-163), Ocnița (D. Berciu, 1981, p. 120-127; D. Berciu, M. Iosifaru, M. Diaconescu, 1993, p. 149-156), Zvoriștea (M.Ignat, 1983, p. 383-410) etc.

În ceea ce privește „resturile de incinerație umane", ipoteza poate fi luată în considerare, cu două condiții: a) dovedirea, prin expertize antropologice, că sunt oseminte umane - nici un caz până în prezent(!) și b) identificarea rugurilor de incinerare și a locurilor unde s-au depus oasele arse - nici un caz până în prezent(!) Dimpotrivă, analiza unor oase incinerate de la Măgura Moigradului (Săpături Al. Matei și C. Stoica, expertize S. Haimovici, M.Șt. Udrescu, N. Miritoiu) și Sighișoara-Wietenberg (A. Rustoiu, A. Comșa, E. Lisovschi-Cheleșanu, 1993, p. 91-92) a dovedit că este vorba doar de resturi arse de animale. De altfel, descoperirile de incinerații umane în incinte sacre din alte arii culturale nu constituie o supriză.

În orice caz, pe lângă argumentele irefutabile deja enunțate, principial, este inadmisibil să acceptăm drept necropole niște complexe unde numărul de gropi cu oseminte umane este mai mic de 3%, ca să nu mai vorbim de cele în care nu s-au găsit resturi umane!

În cazul unor morminte normale, există un „lanț" obligatoriu între unele caracteristici temporale (pregătirea cadavrului, amenajarea mormântului, mobilierului funerar etc.) și cele spațiale și obiecte (tratarea cadavrului, mormânt, inventar, ofrande (J.-F. Breuiller, 1991-1992, fig. 3) etc., trăsături care lipsesc atunci când este vorba de sacrificii umane sau de practici de expunere/descompunere sau de aruncare/părăsire a defuncților (V. Sîrbu, 1994, p. 101, Fig. 10). Într-o anume „ideologie funerară", este evident că *nu orice îngropare înseamnă și o depunere*, deci nu orice oseminte umane pot fi considerate morminte obișnuite, dacă în ele nu se reflectă acele constante denumite rituri și ritualuri funerare (*La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, 1982). Defunctul trebuia să fie „recunoscut" de comunitatea morților și acceptat de ei, moartea fiind „legalizată" doar după îndeplinirea ceremoniilor funerare, când „sufletul" defunctului era ritual condus la noua sa locuință din „lumea de dincolo" (M. Eliade, 1992, p. 171).

Cimitirul este nu numai un spațiu funerar, ci și un spațiu comunitar, deoarece el presupune „fixarea" în același loc a unui grup social, a unei comunități (de altfel, cuvântul grecesc *koimeterion* înseamnă „locul unde ei dorm").

Mormântul este, în esență, ritualizarea morții, deci expresia unei sarcini colective a comunității, el este consecința unei instituții umane, temporale, materiale și spirituale; dacă moartea semnifică „ruptura", ritualul funerar exprimă voința de continuitate (*La mort, les morts*... 1982; J.F. Breuiller, 1991-1992, p. 11-13; V. Sîrbu 1993$_1$, p. 252-253).

Atunci, ce sunt aceste complexe?

Este indubitabil că aceste monumente s-au descoperit fie în apropierea unor mari *dave*, fie în locuri unde mai multe comunități au efectuat anume ceremonii sacre (ex., Măgura Moigradului).

Într-ucât în unele gropi sunt „depozite" de vase, întregi sau sparte *in situ* (Fig. 3/2; 5/2) sau de alte

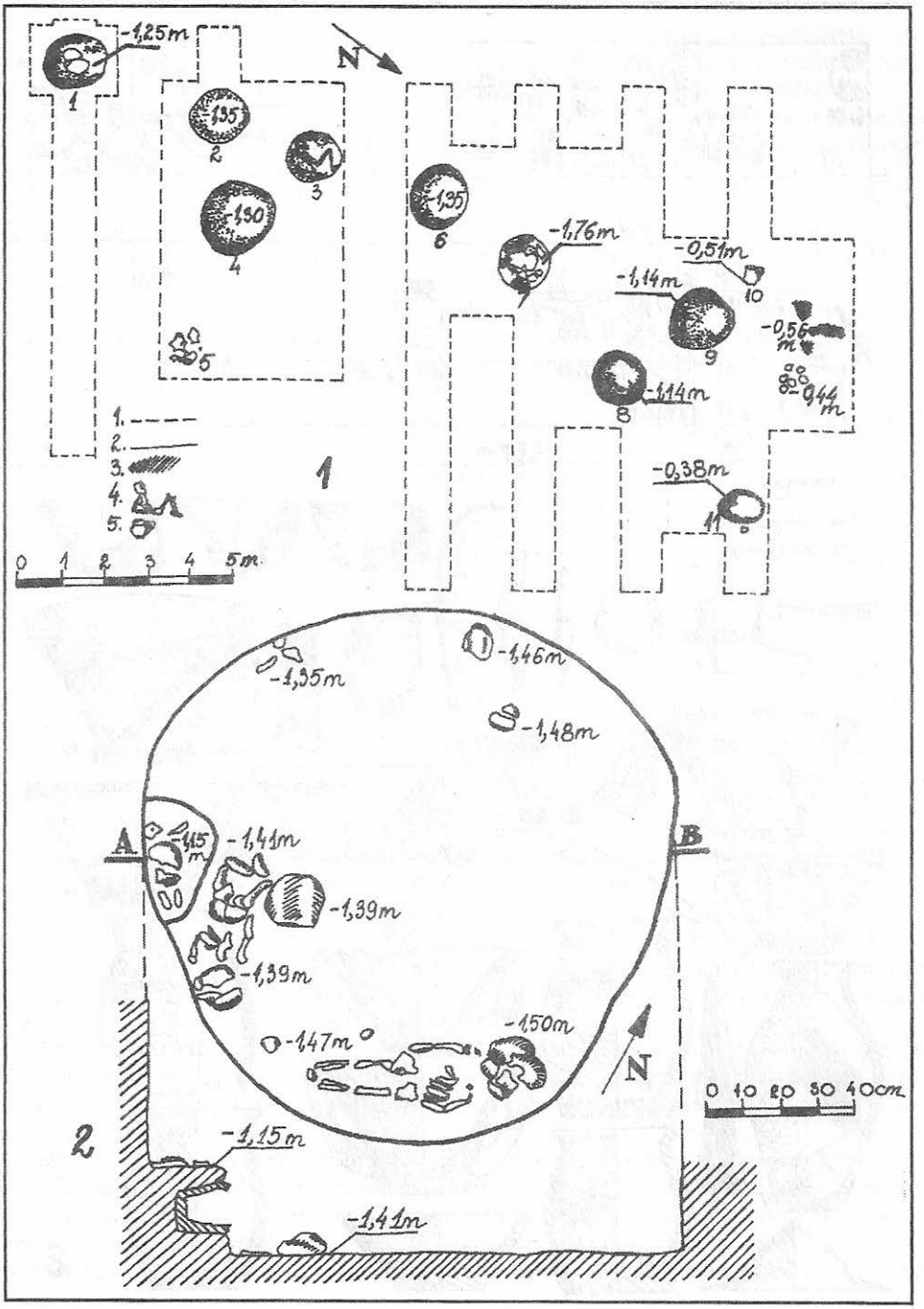

Fig. 4. Sf. Gheorghe-Bedehaza. 1 - Complexul de gropi; 2 - Groapa nr. 3. Legendă: 1 - limită săpătură, 2 - gropi La Tène, 3 - vatră de foc, 4 - groapă cu schelete umane, 5 - depozit de vase (după K.Horedt)

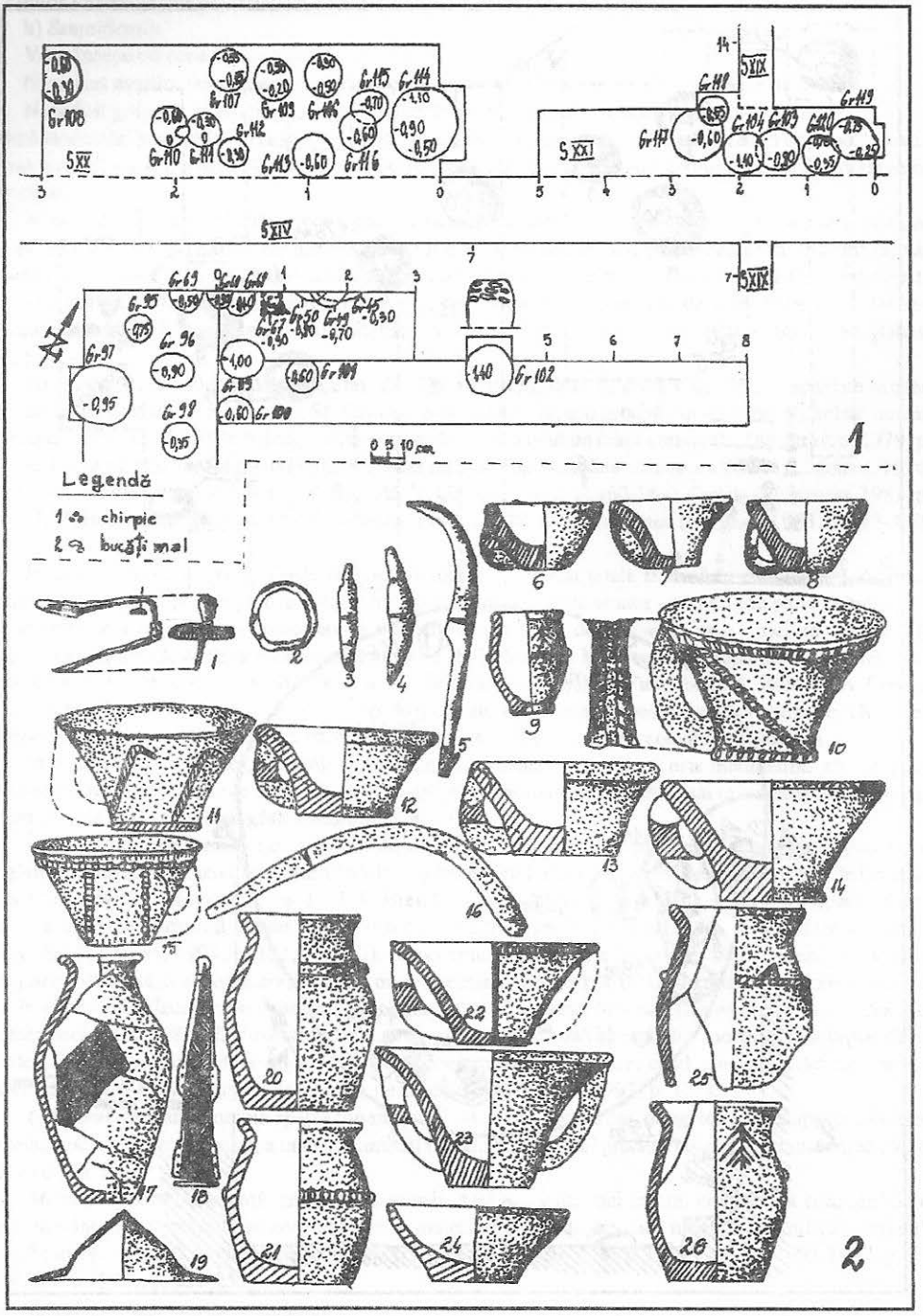

Fig. 5 Ocnița. 1 - Complexul de gropi de pe Terasa a V-a, 2 - Piese din Groapa nr. 105 (1, 6-13, 15, 17-20), Gr. 100 (16), Gr. 119 (14) și terasă (2-5). (după D.Berciu, M.Iosifaru, M.Diaconescu)

bunuri (unelte şi ustensile, podoabe etc.), apreciem că nu poate fi vorba doar de pământ adus din stratul arheologic, deşi umplutura lor mai conţine şi piese fragmentare, oase de animale, vetre fragmentare, piese etc. De altfel, ne întrebăm: ce rost ar avea să se transporte, la câtiva kilometri uneori, pământ din aşezări pentru a se umple nişte gropi obişnuite? Numai o motivaţie culturală poate justifica un asemenea efort.

Descoperirea unor vetre şi platforme cu numeroase materiale şi piese de inventar, în complexele mai intens cercetate (ex., Moigrad-Măgură), sugerează efectuarea unor ceremonii sacre, urmate de depunerea resturilor acestora în gropi.

Constatarea că majoritatea scheletelor umane au părţi lipsă sau prezintă urme de secţionare ne arată, indubitabil, că nu este vorba de morminte obişnuite. Rămâne de stabilit dacă această situaţie se datorează sacrificării indivizilor sau unor operaţiuni rituale de tranşare a cadavrelor după un deces normal sau unor practici ce implicau expunerea/descompunerea cadavrelor (V. Sîrbu, 1993_1, p. 31-36).

Trebuie precizat că şi scheletele întregi şi în ordine anatomică pot proveni de la indivizi sacrificaţi prin mijloace aproape imposibil de determinat acum: înecare, otrăvire, sugrumare, înfometare etc.

Prezenţa unor oseminte de animale - întregi, părţi de schelete sau oase izolate, arse sau nu, demonstrează că aici se practicau sacrificii de animale şi aveau loc ceremonii ce implicau fie înhumarea în întregime, fie consumarea unei părţi din carne şi îngroparea restului animalului (V. Sîrbu, 1993_1, p. 55; 1993_2, p. 110). De exemplu, la Orlea - în 5 gropi, din care trei şi cu schelete umane, s-au depus 8 porci (cinci întregi), o oaie, părţi de la o pasăre, plus carapace de broască testoasă (E. Comşa, 1972, p. 65-78). Lipsa cailor şi câinilor, priviţi ca „însoţitori" ai defuncţilor, denotă că este vorba de orfande alimentare.

Descoperirea unor adevărate depozite de vase ca, de ex., la Sf.Gheorghe-Bedehaza (K. Horedt 1956, p. 10-13, fig. 5), Moigrad-Măgură (M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, 1962, p. 487-489, fig. 5, 7), Ocniţa (D. Berciu, M. Iosifaru, M. Diaconescu, 1993, p. 151-156), întregi sau sparte *in situ*, ca şi a unor resturi vegetale compacte în gropi la Biharea (S. Dumitraşcu, 1979, p. 205), sugerează depuneri de orfande alimentare, vegetale şi, poate, lichide.

Prezenţa în unele gropi a unor depozite de unelte şi de ustensile, podoabe şi armament etc. indică o depunere rituală, căci altfel ar fi greu de acceptat renunţarea la bunuri cu o valoare ridicată, de întrebuinţare sau de schimb, fără o motivaţie puternică.

Dacă avem în vedere, deci, ansamblul caracteristicilor acestor complexe, ni se pare indubitabil că ele sunt monumente cu o individualitate distinctă, iar semnificaţia lor trebuie căutată în domeniul vieţii sacre a geto-dacilor.

În actualul stadiu de cercetare este dificil de răspuns cui îi erau dedicate ceremoniile ce implicau sacrificii de oameni şi de animale, depuneri de orfande alimentare şi de alte bunuri etc.

Au fost ele efectuate în beneficiul unor divinităţi? unor eroi?, unor spirite benefice? Sau aveau vreo legătură cu ceremoniile funerare?

Aşa cum observă W. Burkert (1987, p. 43-44), întrucât omul a fost, prin natura sa, întotdeauna o specie inteligentă şi cu voinţă, şi nicidecum înclinat spre reverenţă şi altruism, va trebui să găsim un răspuns corect la întrebarea: cum a fost posibil ca acte repetate de „ofertă" către zei şi defuncţi - practici aproape universale, să devină o instituţie care să traverseze mileniile.

Care este motivaţia acestor daruri către parteneri „neclari" şi a căror răsplată este nesigură? W.Burkert (1987, p. 43-59) optează pentru o explicaţie istorică şi antropologică: oferta este un fenomen eminamente omenesc, ea se face pentru a se îndepărta un pericol mai mare, în două situaţii diametral opuse, în caz de dezastru sau de belşug.

Întrucât toate lucrurile bune - sănătatea, hrana, succesul etc., au fost considerate de oameni ca nişte daruri supranaturale, „partenerii" mai importanţi - zeii, eroii, morţii - îşi primesc partea lor. Desigur că există şi elemente de demonstraţie şi exagerare în unele forme de ritual, pentru a impresiona asistenţa, încât, uneori, sanctuarele devin locuri de competiţie în privinţa darurilor (vezi, în acest sens, ofertele de tip *potlatch* - termen ce indica, la indienii nord-americani, distrugeri publice de bunuri, în vederea impresionării asistenţei şi obţinerii de prestigiu).

Observaţia că aceste complexe din aria geto-dacilor cunosc o dezvoltare maximă tocmai în perioada când există un „vid de morminte" la geto-daci, îndeosebi pentru populaţia de rând (V.Sîrbu, 1993_1, p. 39-40), poate fi relevantă. Deocamdată, însă, nu se poate face nici o legătură între vreo necropolă şi asemenea complexe şi, totodată, e greu de acceptat că asemenea complicate ceremonii se efectuau pentru populaţia de

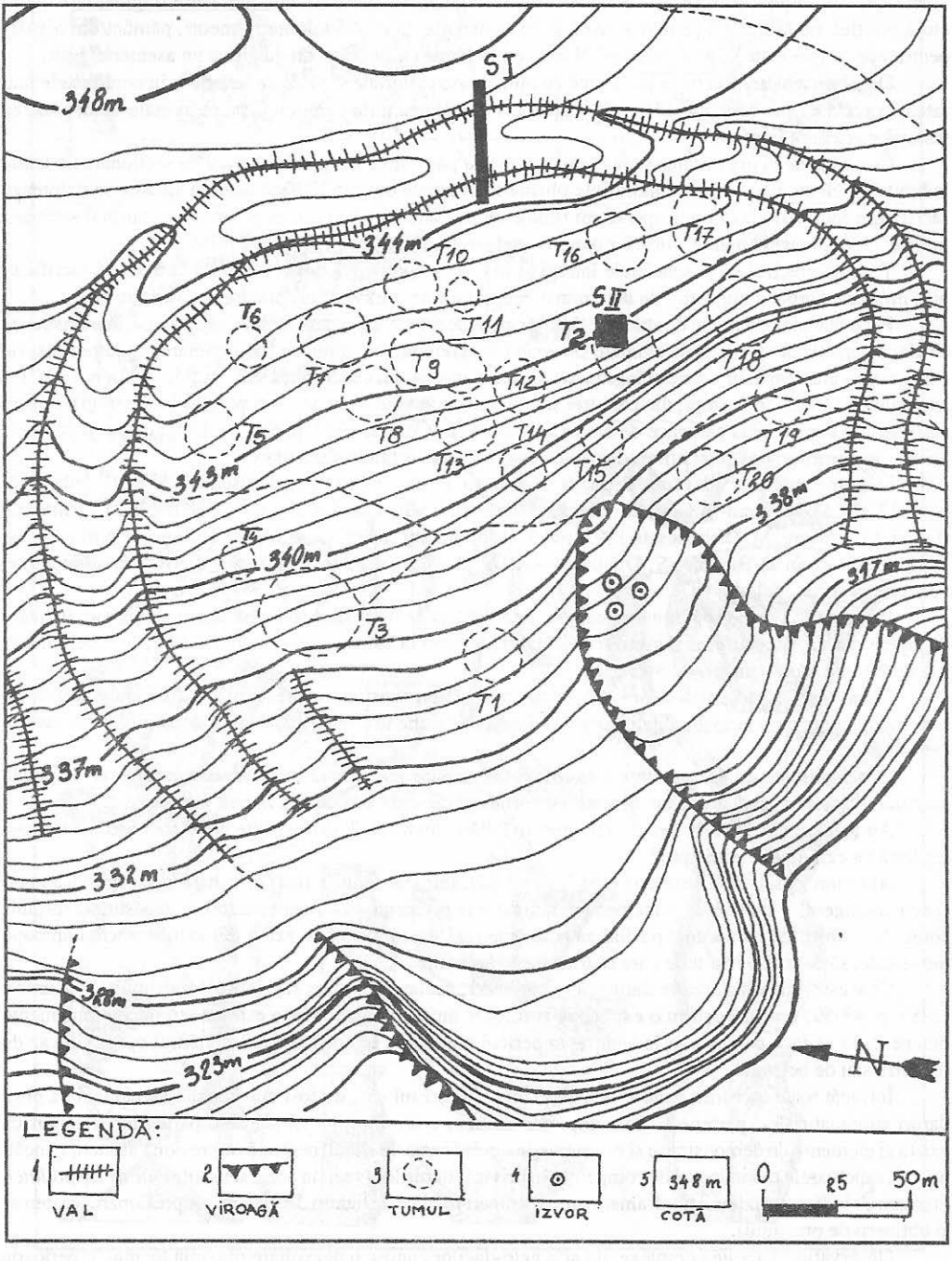

Fig. 6 Stolniceni (Rep. Moldova) - Incinta fortificată Legenda: 1 - valuri, 2 - viroagă, 3 - tumuli, 4 - izvoare, 5 - cotă înălțime (după V.Sîrbu și T.Arnăut)

rând. Desigur, o posibilă legătură a unor asemenea incinte cu riturile funerare nu poate fi, *ab initio*, total exclusă.

De asemenea, nu s-au descoperit complexe de acest tip - cu sacrificii şi orfande semnificative - în apropierea sanctuarelor, rotunde sau patrulatere, cu tamburi din piatră sau lemn. Mai mult chiar, se pare că o asemenea asociere se exclude (vezi, în acest sens, zona Grădiştea Muncelului).

În *dava* de la Brad, jud. Neamţ, însă, s-au descoperit sanctuare, doar pe acropolă, în timp ce „câmpul de gropi" se afla la marginea de vest a aşezării nefortificate (V. Ursachi, 1995, p. 62-70, 96). Rămâne de stabilit, prin viitoare cercetări, dacă această dispunere topografică are vreo relevanţă şi în cazul altor dave.

Gropi similare - ca formă, dimensiuni, umplutură, inventar şi orfande, se întâlnesc şi în aşezările geto-dacilor (sau la periferia lor). Astfel, în gropile din aşezări s-au descoperit oseminte de la 95 de oameni (= 49% din total) şi de la 76 de animale (=44,7%) (V. Sîrbu, 1993$_1$, p. 239, anexa nr. 4 şi p. 244, anexa 9).

De ce rezultatul unor ceremonii de acest tip era depus uneori în aşezări, iar alteori în aceste complexe de cult? Greu de răspuns, în acest moment.

După cum se cunoaşte, rezultatul ceremoniilor sacre poate fi depus în sanctuare, în apropierea lor sau în alte locuri consacrate (înălţimi, izvoare, mlaştini, grote, puţuri etc.).

În actualul stadiu de cercetare, descoperirile arheologice din aria geto-dacilor au pus în evidenţă, după opinia noastră, următoarele tipuri de incinte sacre, situate înăuntrul sau în afara aşezărilor; a) sanctuare rotunde sau rectangulare cu tamburi din piatră sau din lemn, b) edificii cu absidă şi c) edificii cu vetre decorate, în care nu s-au descoperit, până acum, ofrande semnificative (dacă ceremoniile de aici implicau asemenea ritualuri, d) sanctuare în care s-au găsit reprezentări antropomorfe şi zoomorfe, iar rezultatul ceremoniilor a fost depus în gropi din apropiere (ex., Cârlomăneşti - M. Babeş, 1977, p. 319-352), e) incinte în care au avut loc complicate ceremonii, iar rezultatul acestora a fost depus în gropi din interiorul lor (ex., Măgura Moigradului), f) incinte în care nu s-au descoperit decât resturile unor ceremonii sacre, fără a se putea preciza dacă acestea au avut loc în interiorul sau în afara acestora (ex., Bratei, Orlea, Zvoriştea etc.).

S-au descoperit, apreciem noi, şi alte tipuri de incinte sacre, mai greu de încadrat într-un anume tip, în momentul de faţă, ca cele de la Stolniceni (Rep. Moldova) - zeci de tumuli, unii cu schelete, ce indică sacrificii umane, din sec. IV-III î.Hr., într-o incintă de peste 10 ha, înconjurată de două valuri şi două şanţuri (V. Sîrbu, T. Arnăut, 1996) (Fig. 6) sau ca cea de la Pietroasele - Gruiul Dării (jud. Buzău - o incintă înconjurată de un val cu miez din piatră, plină de ringuri şi aglomerări circulare de pietre, în formă de tumuli, dar care conţin numai oase de animale, unelte şi ustensile, obiecte de podoabă, monede, vase ceramice (V. Dupoi, 1979) etc.

La Conteşti, jud. Argeş, în pădure şi pe malul unui lac, pe două zone ovale, s-au descoperit 3400 de mici fragmente de oase de animale incinerate (din care, 3360, sunt de la membre!) ce provin de la ovicaprine, porci tineri, bovine şi căprioară sălbatică, plus un bogat şi variat inventar - fragmente de vase getice şi greceşti, vârfuri de săgeţi, cuţite, pinteni, fibule, mărgele, brăţări etc.; s-a observat că piesele au fost distruse în altă parte, unele arse, şi numai o parte din ele s-a depus aici (Alex. Vulpe, Eug. Popescu, 1976, p.217-226; D. Nicolaescu-Plopsor, 1976, p. 227-230).

Este mai mult decât probabil că această varietate de incinte sacre - ca poziţie geografică sau topografică, ca formă şi structură, cu sau fără reprezentări antropomorfe şi zoomorfe, cu sau fără orfande, cu sau fără oseminte umane sau de animale - să reflecte ceremonii dedicate unor divinităţi diferite, unor eroi, unor „spirite" benefice etc.

Aceste diferenţe indică, indubitabil, şi o anume ierarhizare a locurilor sacre ale geto-dacilor, fenomen căruia trebuie să i se dedice un studiu special.

De exemplu, după opinia noastră, pe Măgura Moigradului s-a aflat unul din importantele locuri sacre ale dacilor, ipoteză susţinută de numeroase argumente: poziţie izolată şi dominantă, numeroase vetre, „platforme" şi gropi (probabil de ordinul miilor) cu ofrande, ce indică efectuarea unor ceremonii, îndelungate şi complicate, la care au luat parte mai multe comunităţi.

Nu ne putem hazarda în a identifica cărei divinităţi îi erau dedicate ceremoniile din aceste incinte.

Sacrificiile umane indică persoane de vârste şi sexe diverse, chiar dacă predomină copiii (V. Sîrbu 1993$_1$, p. 243, anexa nr. 8), încât nu le putem asocia cultului lui Zamolxis, dacă este să luăm în considerare, *stricto sensu*, informaţiile lui Herodot (IV, 94). Să fi fost sacrificii în beneficiul unei divinităţi războinice? (Iordanes, *Getica*, 40-41).

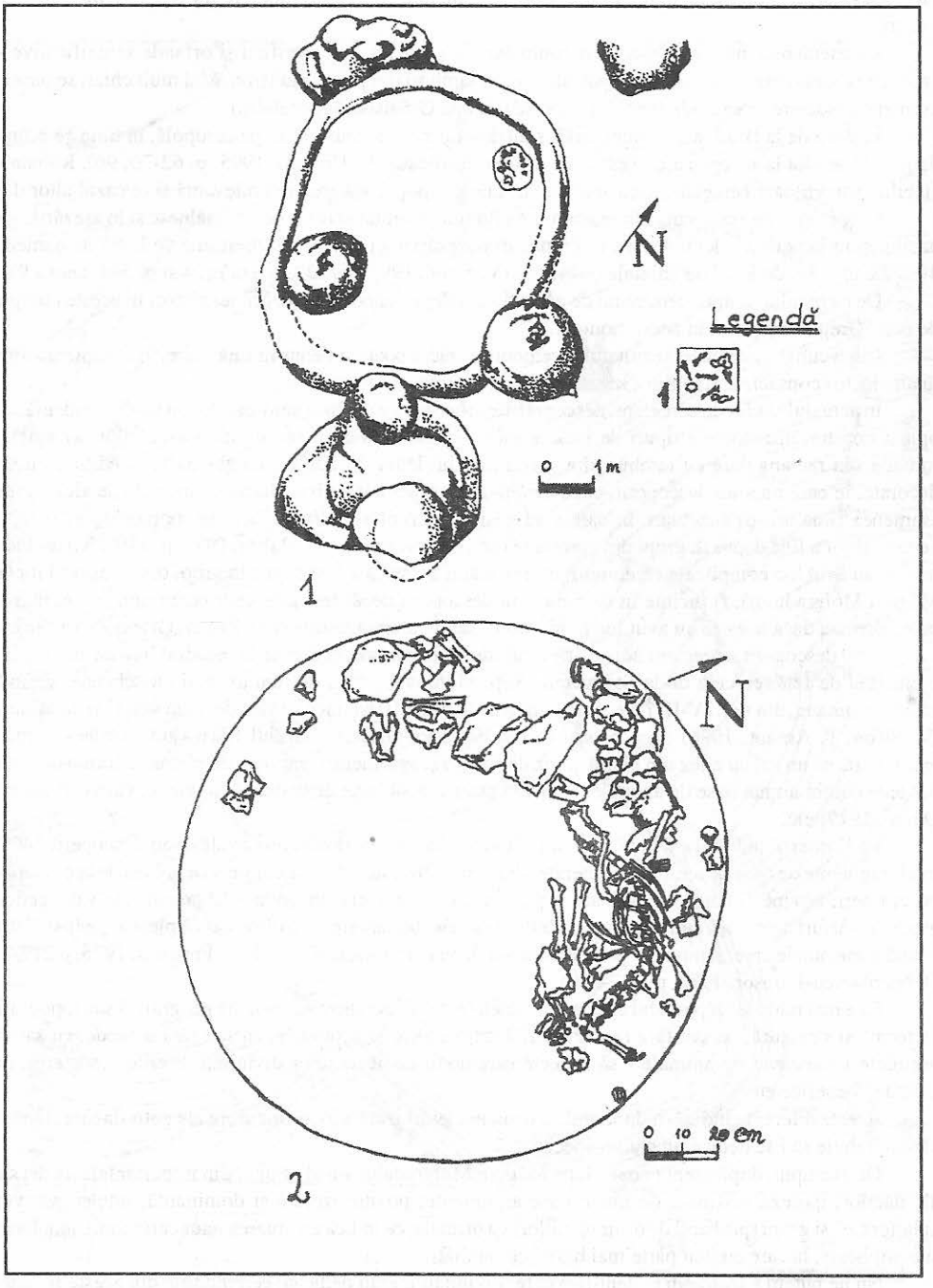

Fig. 7 Pákozd (Ungaria). 1 - Gropile nr. 4, 5, 6, 7 și incinta, 2 - Groapa nr. 5 (după E.F.Petres).
Legendă: 1 - oase de oameni și de animale.

Faptul că aceste orfrande erau depuse în gropi nu este un argument decisiv în a aprecia că este vorba numai de divinităţi chtoniene, întrucât multe asemenea incinte erau pe înălţimi, focul juca un rol important în ele şi numai o parte din bunuri a fost îngropată.

Structura diferită a ofrandelor şi a inventarului - oseminte de oameni şi de animale, unelte şi ustensile, podoabe, recipiente ceramice, resturi vegetale etc., face, de asemenea, dificilă orice opţiune fermă.

Starea unor schelete umane - cu părţi lipsă sau doar oase izolate, fără urme violente pe ele, indică faptul că ele au fost depuse aici în urma unor îndelungate perioade de expunere/descompunere (V. Sîrbu, 1993_1, p. 31-34).

Recent M. Domaradzki (1994, p. 69-108) a redactat un studiu de sinteză despre locurile de cult, iar R. Georgieva (1995, p. 21-36) altul despre gropile de cult, din Hallastatt şi La Tène, din Thracia.

Întrucât este necesar un studiu special dedicat locurilor de cult de pe întreaga arie de locuire a tracilor, care să identifice, pe zone geografice şi perioade istorice, atât trăsăturile comune, cât şi diferenţele dintre ele, ne vom rezuma a face, aici şi acum, o singură observaţie.

Dacă în Hallstatt există numeroase elemente comune în morfologia şi structura locurilor de cult ale tuturor tracilor, în epoca La Tène apar numeroase diferente între tracii de la sud de Balcani, datorită intensităţii şi permanentelor influenţe elenistice, pe când la geto-daci ele îşi păstrează elementele originale cu mai multă pregnanţă.

Incinte de acest tip se cunosc şi la alte popoare „barbare" europene, din rândul cărora noi vom menţiona doar câteva.

La *Pákozd* (Ungaria), la sud-vest de Budapesta, în 1969 şi 1971, s-a descoperit o incintă aproape ovală, cu şanţ şi mai multe gropi, unele în interiorul, altele în exteriorul acesteia (unele gropi au fost săpate în altele mai vechi) (Fig. 7).

Umplutura gropilor a conţinut diverse straturi de pământ, anume aşezate, pietre fragmente de vase, oseminte umane şi de animale etc.

Astfel, în GR.nr.4, a fost craniul unei femei de 52-60 de ani, un femur de la un alt adult (femeie?) şi oase de porc, cal şi cerb; în GR.nr.5, se aflau craniul şi partea superioară a trunchiului, dar fără mâni, a unui tânăr de 21-25 de ani, un femur, de la femeia din GR.nr.4 şi un humerus de la un bărbat mai în vârstă, un schelet aproape întreg al unui câine şi un fragment de picior de la altul, apoi oase de bovine, ovine şi cerb, în GR.nr.7, oase de bovine, între care patru cranii şi oasele unui picior, iar în GR.nr.8, săpată parţial, un craniu, fără maxilar, al unui copil de 4-5 ani şi un os de oaie (E.F. Petres, 1972, p. 365-383).

E.F. Petres (p. 381) apreciază că aici a fost o incintă sacră, celtică, din La Tène C, pe baza următoarelor observaţii: apropierea de izvoare şi lac, gropi cu sacrificii de oameni şi animale, incinta cu şanţ etc. Starea osemintelor umane, fără urme de tăiere, sugerează expunerea acestora, o vreme, în aer liber şi, apoi, depunerea în gropi.

În centrul oraşului *Nitrá* (Slovacia), în 1971, pe o colină, s-au identificat 23 de grupări de obiecte (pietre, fragmente de oase afumate, cioburi de vase arse, bucăţi topite de bronz şi sticlă), marea lor majoritate fiind distruse, deformate şi arse, dar nu pe loc, plus 11 gropi cu diametre de 1,40 x 1,80 m şi adâncimea de circa 1 m (K. Pietá, 1993, p. 41-51) (Fig.8.). În strat s-au găsit fragmente de vase şi de piese din bronz, plus oase de la un animal incinerat, fibule etc. În 19 grupări de oase s-au identificat resturi de la 5 porci şi 3 ovicaprine, plus alte specii: în fiecare grupare erau oase de la un singur individ. Nu s-au identificat oase umane. Se apreciază că este vorba de o incintă sacră celtică, cu practici ale unui cult necunoscut (înmormântări simbolice, jertfe magice, împăcări cu zeii etc.) din La Tène C.1-C.2 (K. Pietá, 1993, p. 58).

La *Gzin* (Polonia), pe un promontoriu, înconjurat de un impresionant val de apărare, între 1968-1976, s-au identificat următoarele complexe, datate în Hallstatt D şi La Tène A: 3 semibordeie, o locuinţă de suprafaţă şi 86 de gropi, toate situate lângă marginea interioară a valului (J. Chudziakowa, 1978, p. 113-127).

Gropile, de forme şi dimensiuni diferite, unele mici şi cilindrice, altele în formă de puţ şi adânci de circa 4m, aveau umplutura din diverse straturi de pământ, fragmente de vase, pietre, 3000 de resturi de oase de animale, unele şi cu oase umane. În 28 de gropi, toate din Hallstatt D, s-au găsit şi oase umane, întotdeauna asociate cu oase de animale. J. Chudziakowa a apreciat că starea osemintelor umane, de regulă părţi de schelete şi oase izolate, unele cu urme de tăiere, evidenţiază practici canibalice, dar că e dificil să le atribuim unor rituri sacre, deoarece ele s-au descoperit în gropi cu resturi „de bucătărie" şi nu într-un loc de cult

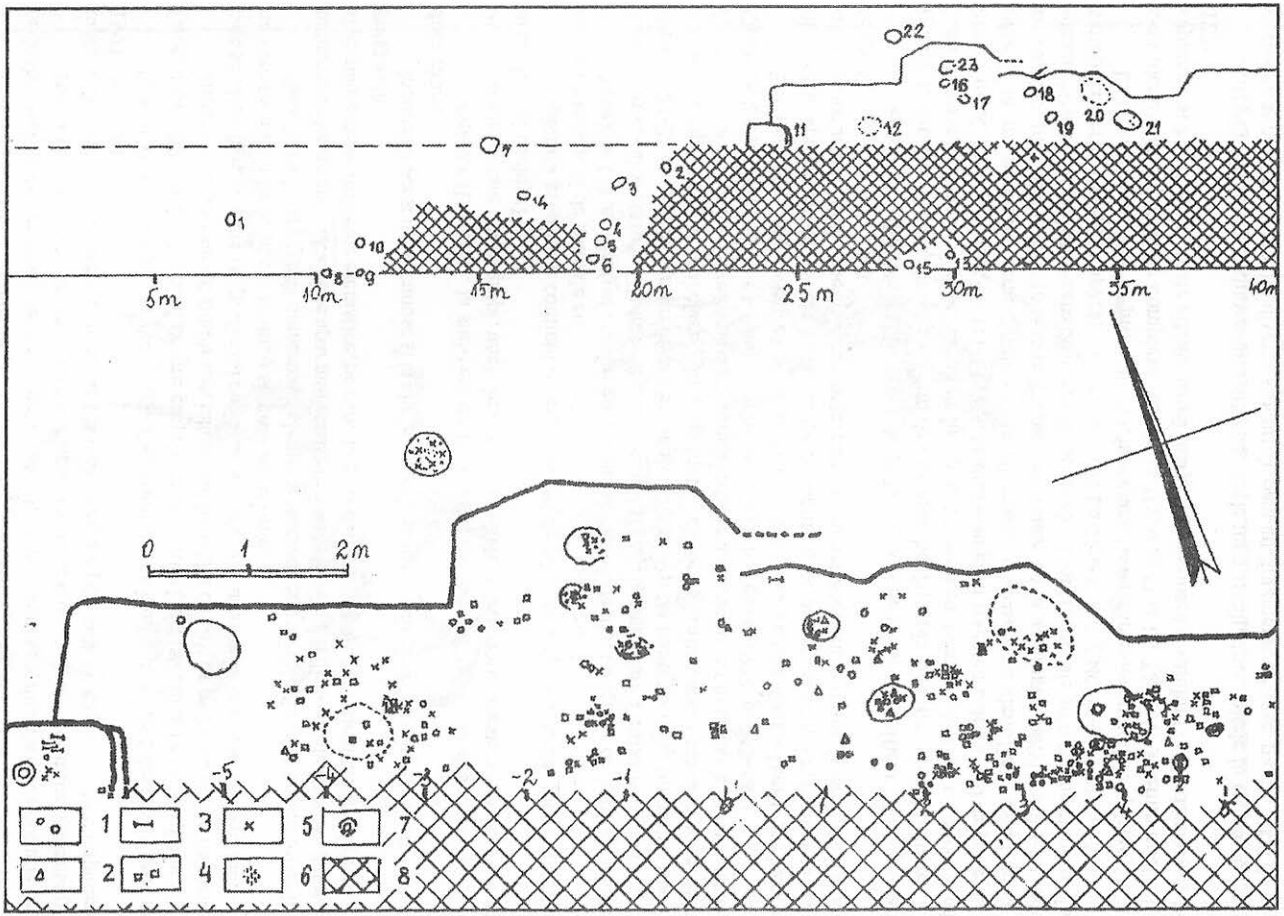

Fig. 8 Nitra (Slovacia). Complexul de gropi. Legenda: 1 - fragmente de bronz, 2 - fragmente de sticlă, 3 - fragmente de fier, 4 - fragmente de vase ceramice, 5 - fragmente de oase, 6 - resturi de cărbune de lemn, 7 - vase ceramice, 8 - suprafață distrusă (după K.Pietá)

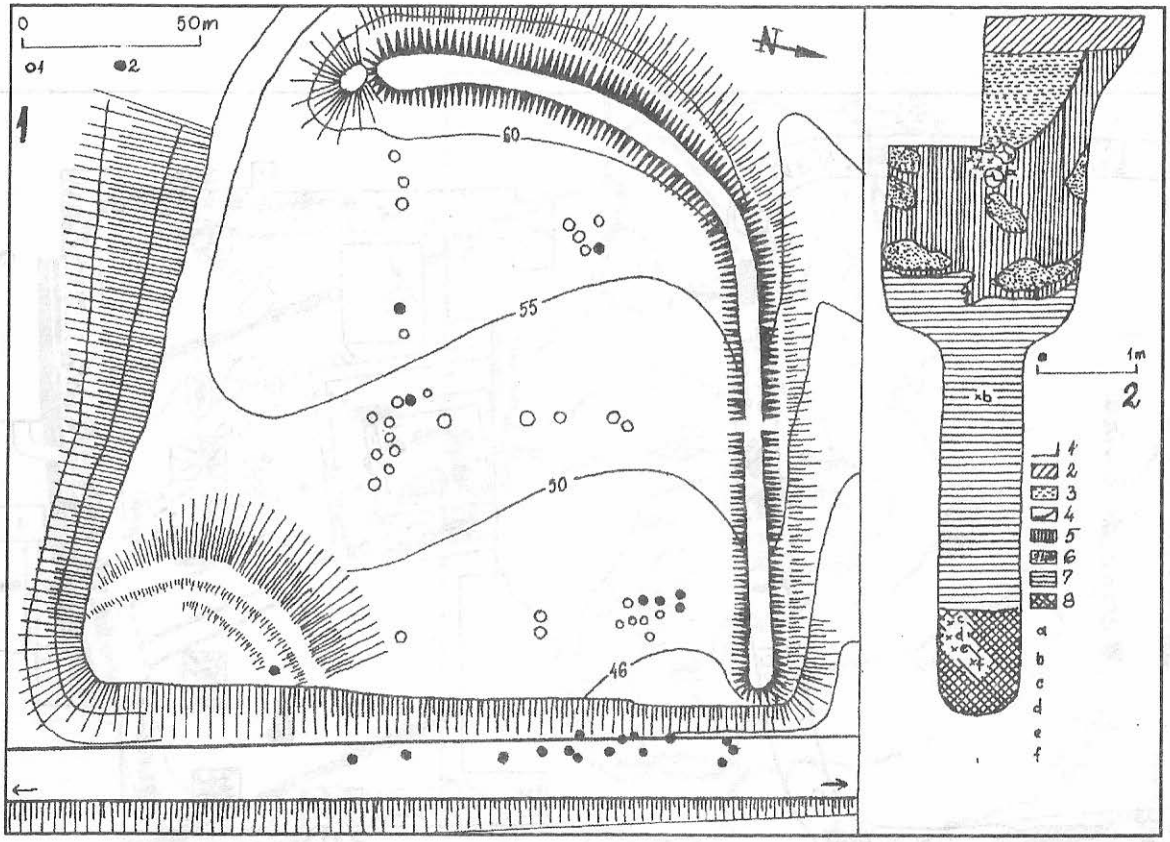

Fig. 9 Lossow (Germania). 1 - Complexul de gropi. Legendă: 1 - puțuri cercetate, 2 - puțuri necercetate. 2 - Groapa nr. 47 - profil. legendă: 1 - șanț modern, 2 - strat de cultură - slavi timpurii, 3 - argilă galben-descis, 4 - strat ars, cărbune de lemn, 5 - strat maro-închis, 6 - nisip argilos maro-cenușiu, 7 - argilă, 8 - strat compact de oase de oameni și de animale - a) schelete dezmembrate de animale, pietre, ace din fier, b) schelet parțial de animal mare, c) vas de lut; d, e, f) cranii umane (după W.Unverzagt și S.Griesa).

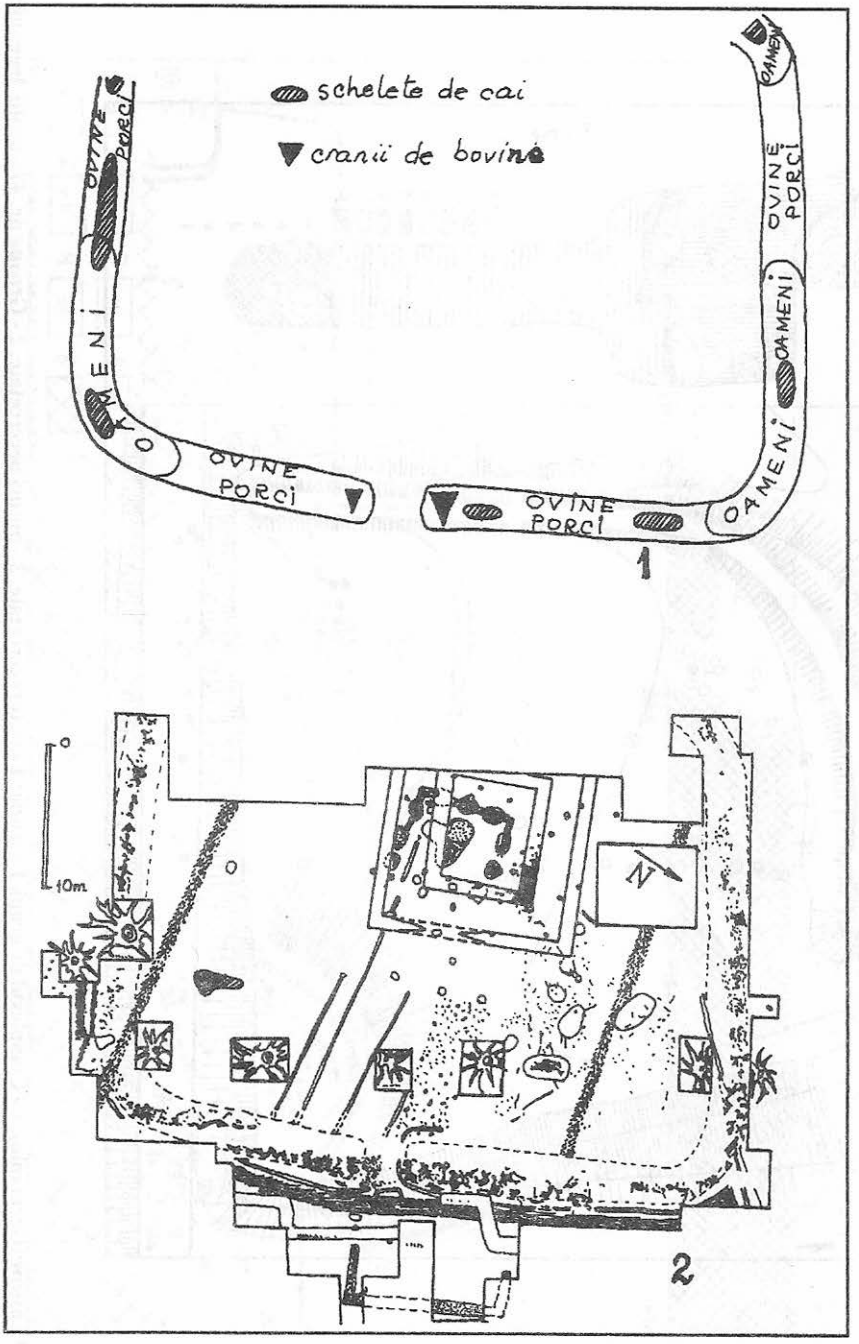

Fig. 10. Sanctuarul de la Gournay-sur-Aronde (Franța) (după J.L. Brunaux)

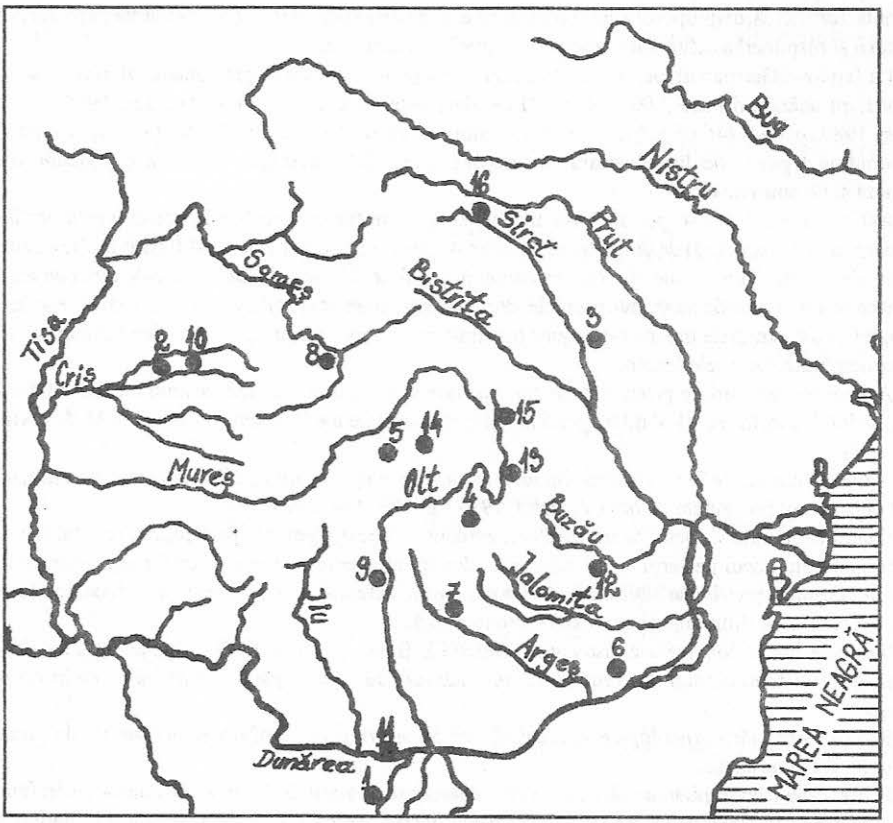

Fig. 11 Hartă cu răspândirea principalelor incinte și locuri sacre cu sacrificii și depuneri de orfande din aria geto-dacilor în epoca La Tène.

Lista localităților: 1 Bagachina, 2 Biharea, 3 Brad, 4 Brașov, 5 Bratei, 6 Coconi, 7 Conțești, 8 Moigrad, 9 Ocnița, 10 Oradea-Salca, 11 Orlea, 12 Pietroasele-Gruiul Dării, 13 Sf.Gheorghe-Bedehaza, 14 Sighișoara-Wietenberg, 15 Sîntimbru-Miercurea Ciuc, 16 Zvoriștea.

(1978, p. 127).

După opinia noastră, însă, toate datele arheologice indică aici existența unui loc de cult: poziție dominantă, fortificată, disproporția dintre complexele de locuire și gropi (4 la 86!), prezența puțurilor, structura umpluturii și dispunerea orfandelor, starea osemintelor umane etc.

La *Lossow* (Germania), pe Oder, într-o incintă înconjurată cu un impresionant val, s-au descoperit 60 de puțuri, cu adâncimi între 3,00-7,50 m (H.Geisler, 1969,p. 132-140; W.Unverzagt, 1969, p. 335-341; S.Griess 1989, p. 444-446 (Fig. 9). Umplutura puțurilor, ce se datează din Hallstattul timpuriu până în cel târziu, conține depuneri de diverse straturi de pământ, nisip, cărbune, fragmente de vase, podoabe, oseminte de oameni și de animale etc.

Astfel, în puțul nr. 54, pe fund, s-a aflat un schelet de femeie, probabil depusă legată, iar în partea superioară oase de oameni și de animale, în puțul nr. 47, trei cranii umane pe fund și oase în alte straturi, apoi oseminte de la cinci vite, o oaie, doi cai, un câine; în puțul nr. 56, un schelet de cerb de circa un an etc. S-a apreciat că nu este vorba de morminte normale, deoarece ritul funerar specific era incinerația, lipsesc inventarul și ofrandele, că osemintele umane n-au ajuns întâmplător în aceste puțuri, ci au fost depuse după ce unele au fost dezmembrate, iar altele legate.

Asemenea câmpuri de gropi cu vase fragmentare și alte piese, cu oase de animale, dar fără oseminte umane, se întâlnesc, în sec. II-V d.Hr., până în regiunile centrale ale Ucrainei și Rusiei (B.M. Sciukin, 1990, p. 111-113).

Nu vom mai aduce în discuție și alte incinte, deoarece spațiul tipografic nu ne mai permite, iar altele au fost deja recent prezentate de noi (V. Sîrbu, 1993$_1$, p. 129, 134-139).

Faptul că incinte și locuri sacre similare, evident cu unele elemente particulare, se întâlnesc la traci, celți, germani etc., deci pe largi spații europene, denotă elemente comune în credințele, reprezentările și riturile lor. De unde provin ele? Dificil de dat un răspuns în actualul stadiu de cercetare, deoarece nu se poate urmări eventuala lor difuziune și succesiune cronologică.

Se poate lua în considerare, așa cum menționa L.Blaga încă din 1943, originea lor indo-europeană comună, deci un fond comun de credințe, reprezentări și rituri ce își găsesc materializarea în acest tip de monument.

Rămâne cercetării arheologice viitoare să identifice originea și difuzarea acestui tip de incinte, atât cronologic, cât și teritorial.

Poate că nu e întâmplătoare observația că monumente de acest tip încep să fie cunoscute în Europa din Hallstattul timpuriu, după ce ele au fost deja atestate în complexele culturale Srubnaia și Sabatinovka, în a doua jumătate a mileniului II î.Hr., în stepa Ucrainei (V.A. Romașko 1993, p. 79-91; S.S. Berezanskaia 1990).

Din păcate, deși în aria tracică au existat numeroase monumente de acest tip, necercetarea integrală și nepublicarea exhaustivă, pe complexe, a lor, ca și lipsa unor analize antropologice, paleozoologice și paleobotanice mai numeroase, nu fac posibilă valorificarea lor științifică integrală. De exemplu, în unele complexe de acest tip din aria celtică analiza umpluturii a detectat depuneri de carne și sânge, de alimente etc.

Apreciem că doar lacunele din cercetarea arheologică n-au dus la identificarea unor descoperiri de sacrificii - de oameni și de animale, de armament, de podoabe etc., care să fie depuse în izvoare, în lacuri, în șuvoaie, în mlaștini etc. (excepție Lozna-Botoșani - S. Teodor, 1980, p. 133-150), așa cum ele sunt cunoscute în alte arii culturale (*Gifts to the Gods*, 1987).

Desigur, nu putem spera să cunoaștem conținutul ca atare al riturilor ce s-au desfășurat aici, căci fără ajutorul izvoarelor scrise și al reprezentărilor iconografice ne lipsește cuvântul și gestul, dar putem identifica, cel puțin, tipul și structura acestora.

Suntem convinși că o cercetare multidisciplinară, încă de pe șantier, a acestor incinte sacre, va aduce unele date uimitoare despre viața spirituală a geto-dacilor, căci ea ne va apărea mult mai bogată și mai diversificată decât ne-o putem imagina pe baza documentelor de până acum.

Bibliografie

Babeş, M. 1977, *Statuetele geto-dace de la Cârlomăneşti* (jud. Buzău), SCIV, 28, 3, p. 319-352.
- 1979, *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque de développement maximum (II-e siècle av.n.è. - I-er siècle de n.è.)*. Dacia, N.S., 23, p. 5-19.
- 1988, *Descoperirile funerare şi semnificatia lor în contextul culturii geto-dacice clasice, SCIVA, 39, 1, p. 3-37.*
Berciu, D. 1969, *Arta traco-getică*, Bucureşti.
- 1981, *Buridava dacică*, 1, Bucureşti.
Berciu, D., Iosifaru, M., Diaconescu, M. 1993, *Descoperiri si însemnări de la Buridava dacică*, XI, Thraco-Dacica, 14, 1-2, p. 149-156.
Berezanskaia, S.S. 1990, *Usovo Ozero, Poselenie Srubnoi Kul'tury na Severnom Donţe*, Kiev.
Bârzu, L. 1976, *Sur le caractère de certaines fosses daces découvertes à Bratei (dép. de Sibiu)*, Thraco-Dacica, 1, p. 183-191.
Blaga, L. 1943, *Getica*, în Saeculum, 1, iulie-august, Sibiu.
Bonev, A., Alexandrov, G. 1993, *Bagachina-trakiyski kultov tendăr*, Arheologiya Sofia, 35, 1, p. 24-30.
Breuiller, J.-F. 1991-1992, *Organisation sociale. Organisation spatiale. Société et nécropole*, Université de Paris I.
Brunaux, J.-L. 1986, *Les Gaulois. Sanctuaires et rites, Paris.*
Chudziakowa, J. 1978, *Badania archeologiczne na Grodzisku kultury Luzyckiej w Gzinie, woj Bydgoszcz, w Latach 1968-1976*, Sprawozdania Archeologiczne, 30, p. 113-127.
Comşa, E. 1972, *Contribuţie la riturile funerare din secolele II-I î.e.n. din sud-estul Olteniei (Mormintele de la Orlea)*, Apulum, 10, p. 65-78.
Crişan, I.H. 1993, *Civilizaţia geto-dacilor*, 1-2, Bucureşti.
Daicoviciu, H. 1972, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj.
Dumitraşcu, S. 1979, *Descoperiri arheologice dacice din epoca romană la Biharea*, Ziridava, 11, p. 195-214.
- 1983, *Raport asupra săpăturilor arheologice de la Biharea*, Materiale, 15, p. 367-374.
- 1986, *Săpăturile arheologice de la Biharea*, Materiale, 16, p. 194-201.
Dupoi, V. 1979, *Cetatea getică de la Pietroasele*, Comunicare de la Primul Symposion naţional de tracologie, 8 dec. 1979.
Domaradzki, M., 1994, *Les lieux de culte Thraces (deuxième moitié du IIe - Ier mill. av. J.C.)*, Helis, 3(I), Sofia, p. 69-108.
Eliade, M. 1980, *De la Zamolxis la Genghis-han*, Bucureşti.
- 1992, *Sacrul şi Profanul*, Bucureşti.
Geisler, H. 1969, *Noibergung auf dem Burgwall bei Lossow, Kr. Eisenhüttenstadt*, Ausgrabungen und Funde, Band 14, Berlin, p. 132-140.
* * * *Gifts to the Gods*, Uppsala, 1977.
Georgieva, R., *Ritual pits in Thrace (end of 2nd-1st. Millenium B.C.)*, Balcanica Posnaniensia, VII, Poznan, p. 21-36.
Griesa, S. 1989, *Lossow* in Archäologie, Jena-Berlin, p. 444-446.
Horedt, K. 1956, *Aşezarea de la Sf.Gheorghe-Bedehaza*, Materiale, 2, p. 7-39.
Horedt, K., Seraphim, C. 1971, *Die prähistorische Ansiedlung auf Wietenberg, bei Sighişoara-Schaburg*, Bonn.
Ignat, M. 1983, *Vestigiile geto-dacice de la Zvoriştea şi semnificaţia lor*, Suceava, 10, p. 383-418.
Irimia, M., Conovici, N. 1993, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou, com. Oltina, Jud. Constanţa*, Pontica, 26, p. 51-114.
Kacsó, C. 1990, *Contribuţii la cunoaşterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei*, Thraco-Dacica, 11, 1-2, p. 69-78.
Macrea, M., Protase, D. şi Rusu, M. 1961, *Santierul arheologic Porolissum*, Materiale, 7, p. 361-390.
Macrea, M., Rusu, M., Mitrofan, I. 1962, *Santierul arheologic Porolissum*, Materiale, 8, p. 485-504.
Macrea, M., Rusu, M. 1960, *Der Dakische Friedhof von Porolissum und das Problem der dakischen Bestattungsbruche un der Spatlätenezeit*, Dacia, N.S., 4, p. 201-229.
Méniel, P. 1992, *Les sacrifices d'animaux chez les Gaulois*, Paris.
* * * *La mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge, 1982.
Petres, É.F. 1972, *On Celtic animal and Human Sacrifices*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 24, p. 365-383.
Pieta, K. 1993, *Stredolaténske žvieracié ziarové hroby alebo doklady kultových praktiik z Nitry?* Slovenská Archéologhia, 61, 1, p. 41-58.
Romaşco, V.A., 1993, *Sviatilišca i jertvenniki na poseleniah Srubnoy kul'tury Ukrainy*, în *Problemy arheologhii Podneprov'ia, Dnepropetrovsk*, p. 79-91.
Rustoiu, A., Comşa, A., Lisovschi-Cheleşanu, E. 1993, *Practici funerare în aşezarea dacică de la Sighişoara-Wietenberg. Observaţii preliminare*, Ephemeris Napocensis, 3, p. 81-98.
Rusu, M., Spoială, V., Galamb, V. 1962, *Săpăturile arheologice de la Oradea - Salca*, Materiale, 8, p. 159-164.
Sîrbu, V. 1986, *Rituels et pratiques funéraires des Géto-Daces (II-e siécle av.n.è.-I-er siècle de n.è.)*, în Dacia, N.S., 30, 1-2, p. 91-108.
- 1985, *Ritualuri şi practici funerare la geto-daci*, Istros, 4, 1985, p. 89-126.
- 1988-1989, A. *Despre semnificatia unor gropi din aşezări şi complexe de cult geto-dacice B. Noi observaţii şi ipoteze privind riturile, ritualurile şi practicile funerare ale geto-dacilor în sec. II î.e.n. - I e.n.*, în Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, 5-7, p. 65-82.
- 1993$_1$, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Brăila-Galati.
- 1993$_2$, *Sacrificii rituale de animale la traco-daci, dacii liberi şi daco-romani (sec.XI î.Hr.-III d.Hr.)*, ArhMold, 16, p. 87-120.
- 1994, *Sacrificii umane şi practici funerare insolite în arealul tracic în Hallstatt şi La Tène*, Istros, 7, p. 85-121.
Sîrbu, V., Arnăut, T. 1996, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracică*, I, Bucureşti, 1995, p. 378-400.
Šćiukin, B.M. 1990, *Raskopki u hutora Kuliga v verhoiah Psla, în Materialy i issledovania po arheologhii Dneprovskogo Levoberej'ia*, Kursk, p. 111-133.
Teodor, S. 1980, *Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani)*, Dacia, N.S., 24, p. 133-150.
Unverzagt, W. 1969, în *Siedllung, Burg und Stadt*, Berlin, p. 325-341.
Ursachi, V. 1980-1982, *Rituri şi ritualuri de înmormântare la populaţia dacică din cetatea de la Brad, comuna Negri, judeţul Bacău*, MemAntiq, 12-14, p. 105-151.
- 1995, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti.

Vasiliev, V., Zriny, A. 1987, *Așezarea și mormintele din prima epocă a fierului de la Chendu (jud. Mureș)*, Apulum, 24, p. 91-117.
Vulpe, Al., Popescu, E. 1976, *Une contribution à l'étude de la religion des Géto-Daces*, Thraco-Dacica, 1, p. 217-226.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 Zvoriștea. Légende: 1 limite de l'excavation, 2 fossé d'irrigation, 3 fosse La Tène (d'après M.Ignat).

Fig. 2 Orlea. 1. Vue générale- le complexe de fosses. Légende: 1 rive abrupte du schorre, 2 fosses à squelettes humains, 3 fosses à squelettes d'animaux, 4 fosses sans ossements humains ou d'animaux (d'après E. Comșa); 2 Fosse no. 1.

Fig. 3 Moigrad-Măgura. 1 photo, 2 a-b Fosse no. 55, 1 profil, 2 plan. Légende: 1 rocher, 2 remplissage de fosse, 3 terre noire, 4 fragments céramiques, 5 pierres, 6 moulins, 7 os d'animaux, 8 os brûlés, 9 charbon, 10 vases entiers (d'après M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, photo provenant de Al. Matei et H. Pop).

Fig. 4 Sf.Gheorghe - Bedehaza. 1 le complexe de fosses; 2 Fosse no. 3. Légende: 1 limite de l'excavation, 2 fosses La Tène, 3 âtre de feu, 4 fosse à squelettes humains, 5 dépôts de vases (d'après K.Horedt).

Fig. 5 Ocnița. 1 Le complexe de fosses de la terrasse no. 5; 2 pièces de la Fosse no. 105 (1,6-13, 15, 17-20), Fosse 100 (16), Fosse 119(14) et terrasse (2-5) (d'après D. Berciu, M. Iosifaru, M. Diaconescu).

Fig. 6 Stolniceni (Rép. de Moldavie). Enceinte fortifiée. Légende:1 valla, 2 ravin, 3 tumuli, 4 sources, 5 côte de hauteur (d'après V. Sîrbu et T. Arnăut).

Fig. 7 Pákozd (Hongrie). 1 fosses 4, 5, 6, 7 et l'enceinte; 2 Fosse no. 5. (d'après E.F. Petres). Légende: 1 osements d'hommes et d'animaux.

Fig. 8 Nitra (Slovaquie). le complexe de fosses. Légende: 1 fragments de bronze, 2 fragments de verre, 3 fragments de fer, 4 fragments de vases céramiques, 5 fragments d'os, 6 restes de charbon de bois, 7 vases céramiques, 8 surface détruite (d'après K. Pietá).

Fig. 9 Lossow (Allemagne). 1 le complexe de fosses. Légende: 1 puits fouillés, 2 puits non-fouillés; 2 Fosse no. 47-profil, Légende: 1 fossé moderne, 2 couche culturelle - Slaves anciens, 3 glaise jaune-clair, 4 couche brûlée, charbon de bois, 5 couche marron foncé, 6 sable argileux marron cendré, 7 glaise, 8 couche compacte d'os d'hommes et d'animaux - a) squelettes démembrés d'animaux, pierres, aiguilles en fer; b) squelette partiel d'animal de grande taille, c) vase de glaise; d, e, f) crânes humains (d'après W. Unverzagt et S. Griesa).

Fig. 10 Sanctuaire de Gournay-sur-Aronde (France) (d'après J.L. Brunaux).

Fig. 11 Carte avec le répandissement des principales enceintes et endroits sacrés à sacrifices et dépôts d'offrandes dans l'aire des Géto-Daces à l'époque La Tène.

Liste des localités: 1 Bagachina, 2 Biharea, 3 Brad, 4 Brașov, 5 Bratei, 6 Coconi, 7 Conțești, 8 Moigrad, 9 Ocnița, 10 Oradea-Salca, 11 Orlea, 12 Pietroasele-Gruiul Dării, 13 Sf.Gheorghe-Bedehaza, 14 Sighișoara-Wietenberg, 15 Sîntimbru-Miercurea Ciuc, 16 Zvoriștea.

ENCEINTES SACRÉES À SACRIFICES ET DÉPÔTS D'OFFRANDES DANS LE MONDE DES GÉTO-DACES

- Résumé -

L'aire de répandissement de cette catégorie de découvertes comprend presque tout l'aire habité par les Géto-Daces. Bien que la prédilection pour des zones dominantes soit évidente, l'emplacement à été imposé également par les formes de relief dans la zone respective.

On peut constater que le complexe de Zvoriștea a une forme circulaire, à Orlea, rectangulaire et à Sf. Gheorghe-Bedehaza, les fosses sont „alignées" au bord de l'Olt. La superficie de tels complexes comprend parfois quelques hectares (ex. Măgura Moigradului 7 ha), ou bien environ 1000m² (Zvoriștea, Orlea).

Les traits caractéristiques de ces complexes sont: ils se trouvent au-dehors des autres monuments, ils comprennent, d'habitude, un nombre impressionnant de fosses, âtres, agglomérations d'inventaire archéologique et „dépôts" de pièces.

Nous commencerons par ce qu'ils ne peuvent pas être. Ce ne sont pas d'établissements, parce qu'on

n'a trouvé nulle part de couche archéologique ou de complexes d'habitation.

Ce ne sont pas de „granges" non plus pour garder les provisions alimentaires, parce-que les données archéologiques s'y opposent.

Ce ne sont pas de nécropoles non plus car toutes leurs caractéristiques s'y opposent: le nombre réduit de fosses à squelettes humains, le remplissage des fosses (fragments de parois, cailloux etc.), l'absence de l'inventaire ordinaire (armes, objets de parure), le nombre des squelettes dans la fosse (2-8 individus), l'état des squelettes (à une moitié environ des individus manquent des parties du squelette), l'inexistence des normes d'orientation et de dépôt etc., sont autant d'arguments pour rejeter l'hypothèse qu'il s'y agit des tombes ordinaires des communautés.

Quant aux „restes d'incinération humaine" sus-mentionnés, (ex. Bratei, Oradea-Salca, Moigrad-Măgura) l'hypothèse peut être prise en considération, à deux conditions: a) prouver, par des expertises anthropologiques, qu'il s'agit d'ossements humains (pas un seul cas jusqu'à presént!) et b) identifier les bûchers d'incinération et les endroits réels de dépôt por les déchets de l'incinération.

Il est indubitable que ces complexes sont situés soit au voisinnage des grandes dave (par exemple, Ocnița, Brad, Sighișoara-Wietenberg), soit dans des endroits où plusieurs communautés accomplissaient certaines cérémonies sacrées (exemple, Moigrad-Măgura).

Si nous prenons en considération l'ensemble des caractéristiques de ces complexes il nous semble indubitable qu'ils sont des monuments à une individualité distincte et leur signification doit être cherchée dans le domaine de la vie sacrée de la société géto-dace.

Il est difficile à répondre, maintenant, à qui étaient dédiées ces cérémonies sacrées compliquées qui impliquaient des sacrifices et des inhumations d'hommes et d'animaux, dépôts d'offrandes alimentaires et d'autres biens. Il faut mentionner que l'on trouve de tels complexes, fortifiés on non, aux autres peuples européens aussi, comme, par ex., Pákozd (Hongrie), Nitra (Slovaquie), Gzin (Pologne), Lossow (Allemagne) etc.

Pour conclure, nous considérons que ces complexes sont des enceintes sacrées qui contiennent des dépositions de certaines cérémonies qui impliquaient la participation des communautés et elles s'ajoutent aux autres monuments publics de culte déjà connus et viennent éclaircir certains rites dont la vie spirituelle des Géto-Daces ne pouvait pas se passer.

OBIECTE PENTRU CULT ŞI MAGIE DESCOPERITE LA PISCUL CRĂSANI

NICULAE CONOVICI

În lumea arheologică, prezentarea unor complexe sau obiecte destinate cultului este întâmpinată de multe ori cu rezerve (vezi butada „când nu înţelegem ceva spunem că este <<de cult>>"). Această neîncredere trădează adesea anumite lacune ale pregătirii noastre:

- slaba familiarizare (uneori totala ignoranţă) a arheologilor în domeniul fenomenologiei religiei, necesară pentru detectarea variatelor aspecte ale sacrului;
- discrepanţa între modalităţile actuale de receptare a noţiunilor de „sacru" şi „profan" şi cele ale populaţiilor dispărute[1];
- caracterul lacunar al izvoarelor scrise referitoare la practicile rituale şi magice ale unor popoare dispărute (geto-dacii în cazul nostru), combinat cu realitatea arheologică, unde obiectele de cult apar de cele mai multe ori rupte din contextul lor iniţial, după ce au fost scoase din uz, distruse, sau au ajuns în contexte ce par a indica o funcţionalitate profană (locuinţe, gropi „menajere" etc.). Fac excepţie doar descoperirile din necropole şi un mic număr de alte complexe arheologice al căror caracter cultural nu mai ridică obiecţii (sanctuare, depuneri votive).

Este evident că nu vom putea niciodată identifica totalitatea obiectelor şi monumentelor de cult apărute într-o săpătură arheologică. Dar nici nu putem renunţa la studiul acestor categorii de documente, singurele care ne permit să aducem unele completări - fie şi parţiale - izvoarelor scrise.

Din fericire, în ultimii ani asistăm la un interes sporit din partea unor arheologi pentru studierea fenomenului religios în cadrul civilizaţiei geto-dacice (vom aminti doar lucrările datorate unor autori ca S. Sanie, I. H. Crişan sau V. Sîrbu[2]).

În cele ce urmează, dorim să adăugăm la dosarul vieţii spirituale a geto-dacilor din sec. II-I a.Chr. obiectele destinate cultului şi magiei identificate ca atare ori numai presupuse din aşezarea fortificată de la Piscul Crăsani. Nu putem scăpa din vedere faptul că şi alte numeroase obiecte, folosite cu precădere în scopuri profane (ceramică, unelte, arme, podoabe etc.) puteau fi şi erau folosite şi în diferite practici de cult sau magice. Această funcţionalitate apare evidentă numai în cadrul unor anumite contexte identificate ca atare (morminte, sanctuare, gropi de cult, depozite de obiecte). Obiectele respective ies din cadrul discuţiei noastre. Rămân doar acele categorii de materiale care nu puteau fi folosite decât în cadrul unor *ceremonii*, fie ele publice (cu diferite grade de reprezentativitate), familiale, sau aparţinând unor minorităţi (fracţiuni ale tribului, categorii de vârstă, sex, profesii etc.). Altă categorie o reprezintă obiectele aparţinând unor indivizi izolaţi şi legate de practicarea magiei, fie în scop personal (profilactic) fie în folosul altora (magie albă sau neagră, vrăji etc.). Funcţia precisă a tuturor acestor obiecte numai rareori poate fi indicată. În funcţie de contextele în care au apărut, de asocierile specifice, de analogii cunoscute şi uneori de însăşi forma obiectelor, am încercat o ierarhizare a acestor obiecte.

1. Hägg, N. Marinatos în vol. *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, 1981, p. 213-217.

2. S. Sanie, în Studii dacice, Cluj-Napoca, 1981, p. 174-195; idem, *Din istoria religiei geto-dacice*, în AIIAI 22,1985, 2, p. 377-390;1,1987,1, p. 115-124 - i 2, p.127-140; I.H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986; V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993, cu bibliografia sa anterioară.

I. Obiecte legate de cultul public. În această categorie am inclus în primul rând piesele descoperite numai în perimetrul „zonei sacre" a așezării sau în apropierea acesteia: *vasele cu reprezentarea capului de berbec, vasele cu perforații, rhyton-ul,* unele *vase pentru libații.* Reamintim că zona sacră de la Piscul Crăsani a fost identificată pe mamelonul estic al promontoriului. Ea era formată dintr-o curte interioară (temenos) de formă rectanguară, având în centru un altar decorat și înconjurată din toate părțile de un ansamblu de clădiri, asemenea unei mânăstiri.

I.1. Vasele cu reprezentarea capului de berbec.

În perimetrul zonei sacre au fost descoperite mai multe fragmente cu reprezentarea capului de berbec (Cat. 1-6). Ele provin de la vase de provizii cu aplicații figurate, o ceașcă dacică și un mâner în forma unui cap de berbec, provenit probabil de la un vas de tip capac. Apariția lor exclusivă în perimetrul zonei sacre și al clădirilor ce o înconjurau dovedesc faptul că acest animal juca un rol important în cadrul ceremoniilor de aici, probabil ca acolit al unei divinități. Reprezentări asemănătoare se mai cunosc și din alte așezări dacice: Poiana[3], Cozla[4], Brad[5], Răcătău[6], Ocnița[7], Văleni jud. Vrancea[8] ș.a. fără a aparține unui complex cu destinație specială.

I.2. Vase cu perforatii. Este vorba de trei (patru?) vase de formă ovoidală, cu fundul drept și pereții având două sau trei rânduri orizontale de perforații mari; două sunt fragmentare. În mediul geto-dac se cunosc puține asemenea exemplare (ex. Brad[9], Răcătău[10]). Datorită apariției lor numai în vecinătatea zonei sacre credem că ele aveau legătură cu ritualurile desfășurate aici. Nu cunoaștem vreo funcționalitate utilă pentru acest gen de vase având în vedere mărimea perforațiilor și lipsa urmelor de afumare.

I.3. Rhyton de lut. Un rhyton de lut cu protomă de cal, complet întregit a apărut în apropierea clădirilor din zona sacră, în strat (nr.10). Acest tip de vas, lucrat cel mai adesea din metale prețioase dar și din ceramică sau sticlă, a fost utilizat în întreaga lume antică. Tipul de protomă sau cap de animal, considerat de origine persană, a fost cunoscut de traci și geto-daci începand cu sec. V a.Chr. În secolele II a.Chr. - I p.Chr., în spațiul geto-dac se cunosc numai exemplare din ceramică, la Cetățeni, Popești, Poiana, eventual Sighișoara, alături de alte tipuri de vase pentru libații[11]. La origine, rhytonul era considerat un apanaj al zeilor, eroilor și regilor, cel mai adesea fiind asociat cultului lui Dionysos și eroizării conducătorilor. În perioada de care ne ocupăm aici, este probabil că se produc unele schimbări ale funcției rhytonului în cadrul cultului, a căror manifestare poate fi văzută și în dispariția, cel puțin aparentă, a exemplarelor din metale prețioase. Nu avem certitudinea că rhytonul de la Piscul Crăsani a fost folosit în cadrul zonei sacre, datorita aflării lui în poziție secundară. Dar unicitatea sa în așezare precum și forma specială constituie dovezi implicite ale funcției sale cultice.

I.4. Vasul pentru libații pictat , deși nu a fost găsit în apropierea zonei sacre ci într-o groapă de pe mamelonul estic, faptul că este singurul exemplar pictat din așezare ne face să-i atribuim un rol în ceremoniile publice (nr.11). Vasele de tip colonetă sunt prin excelență considerate vase de cult, ele putând fi tot atât de bine folosite și în cultele domestice (vezi mai jos).

În afara exemplarelor de mai sus, în zona sanctuarului au apărut și alte obiecte cu caracter de cult, care nu se diferențiază de alte piese similare din restul așezării: un mâner de capac în forma unui cap de pasăre (nr.12), un altar miniatural din lut (nr.13), o statuetă feminină fragmentară (nr.14), imitând poate o teracotă și un idol antropomorf perforat (nr.15).

III. Obiecte de cult aflate în restul așezării.

În această categorie, mult mai variată, am inclus *vasele pentru libații, capacele cu mâner avimorf,*

3. R. și Ec. Vulpe, Dacia, 3-4, 1932, fig. 38/ 6 (aplicatii pe vase), 99/ 3 (suport de vatră); R. Vulpe și colab., SCIV, 2,1950,1, fig. 18/ 2 (suport de vatră).

4. N. Goștar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, fig. 37 (aplicație pe vas). 5. V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad,* București, 1995, p. 198-199 și fig. 118/4,122/1, 3, 123, 270, 288, 289 - în special protome provenind de la torți de vase, capace și suporturi de vatră; există și ornamente pe vase de forma unor coarne stilizate, cf. fig. 317/ 5-6.

6. V. Căpitanu, Carpica, 15,1983, p. 145 - depunere rituală (magică) într-o groapă a unui suport de vatră cu protomă de berbec în asociere cu 6 figurine antropomorfe și o cățuie decorată cu șerpi stilizați (?); idem, Carpica, 18-19, 1987, p.72, 77, 79-83 și fig. 2a/ 1, 2b/ 2 (vas paralelipipedic pentru libații), 3/ 3-6 (suporturi de vatră).

7. D. Berciu, *Buridava dacică*, I, București, 1981, pl. 18/3=27/4, 70/4, 74/3 (protomă și suport de vatră).

8. Ghenuță Coman, SCIVA, 31, 1980, 3, p. 473-476 (suporturi de vatră).

9. V. Ursachi, op. *cit.*, fig. 213/ 5, 271/ 2. Provine din nivelul 3 al așezării fortificate, sec. I a.Chr.

10. V. Căpitanu, *op. cit, p.* 75 și fig. 4/ 5, 6.

11. Idem, Thraco-Dacica, 8,1987, p. 92-99.

figurinele antropomorfe şi zoomorfe, vase miniaturale, simulacre ale unor obiecte, diverse amulete, astragalele, oglinzile, fluierele-suierători din os eventual şi unele *cupe cu decor în relief cu reprezentări simbolice speciale.*

III.1. Vasele pentru libaţii. Astfel de piese, denumite şi vase „de tip sfeşnic" sau „vase-colonete"[12] au apărut în mai multe exemplare în aşezarea noastră, totdeauna fragmentare (nr. 16-23). O parte provin tot din construcţiile ce mărgineau zona sacră. Ele sunt cunoscute de asemenea în mai multe aşezări getice din Muntenia şi Moldova precum şi la sud de Dunăre, dar până în prezent lipsesc din Transilvania, Banat şi Oltenia (spaţiul dacic)[13]. După cum arată reprezentările de pe vasele pictate greceşti precum şi unele picturi egiptene, asemenea vase erau de fapt mici altare pe care se depuneau ofrande. Ele foloseau atât cultului domestic cât şi celui public.

Faptul că aceste vase au apărut atât în perimetrul zonei sacre cât şi în restul aşezării, fie în incinta fortificată, fie în aşezarea deschisă probează faptul că şi la geţi ele erau folosite în diverse manifestări rituale.

III.2. Capace cu mâner avimorf.

Aceste vase sunt lucrate de obicei cu mâna. Ele au fost utilizate în special de geţii extracarpatici[14]. La Piscul Crăsani s-au descoperit un exemplar întregibil şi mai multe mânere avimorfe (nr. 24-31). Capacele erau de formă conică sau emisferică şi acopereau probabil vase de dimensiuni mijlocii şi mici conţinând ofrande. Mânerul avea forma stilizată a unui cap de pasăre răpitoare. Exista şi un mâner de forma unei păsări întregi, cu picioarele depărtate şi coada lată (nr. 24). O formă şi probabil o funcţie asemănătoare aveau celebrele figurine de la Cârlomăneşti, aşezate pe un suport conic[15]. Răspândirea acestui tip de vas în sec. I a.Chr. pare a fi un fenomen de „modă". Ele nu sunt vase de uz curent, iar reprezentarea simbolica a mânerului ne trimite cu gândul la un caracter ritual. Acest caracter este întărit de mânerul în formă de cap de berbec din zona sacră a aşezării noastre.

III.3. Figurinele antropomorfe.

La Piscul Crăsani au fost descoperite 15 figurine antropomorfe (nr. 32-45), dintre care patru au fost publicate[16]. Alte figurine asemănatoare au fost descoperite pe întreg teritoriul Daciei, iar în vremea din urmă ele au început să fie studiate în legătură cu obiectele similare descoperite şi la populaţiile vecine, mai ales în spaţiul nord-pontic şi în lumea greacă[17]. Deşi în literatura românească de specialitate s-a insistat în special pe originea lor locală, fapt indiscutabil şi dovedit, trebuie spus că asemenea figurine au fost modelate în întreaga lume veche încă din neolitic şi tradiţia lor se prelungeşte până în zilele noastre. Ele au fost utilizate în scopuri diferite: pentru magia neagră, ca amulete sau ca simulacre depuse în sanctuare sau în „colţurile de cult" domestic. Descoperirea unor asemenea obiecte în perimetrul zonei sacre de la Piscul Crăsani vine să amendeze ideea acceptată la noi a excluderii oricărei relaţii între figurine şi sanctuare. Absenţa lor din cetăţile dacice s-ar putea explica mai curând prin lipsa acolo a unei locuiri „civile".

Din cele 15 figurine de la Piscul Crăsani, 4 sunt de sex masculin (nr. 32, 33, 35, 37). Alte trei sunt feminine (nr. 34, 39, 40), cu indicarea sânilor, din care două au şi un postament circular ce sugerează o rochie lungă (nr. 39-40). Cele două figurine cu postament au analogii într-o figurină din aşezarea de la Grădiştea, jud. Brăila[18] precum şi cu o alta de la Răcătău, aceasta din urmă cu capul în forma unui vas[19]. Altă figurină, fără braţe, are o perforaţie între picioare, sugerând tot sexul feminin (nr.38); o a cincea, cu membrele perforate longitudinal nu are indicat sexul, dar a fost găsită în acelaşi context cu o figurină masculină şi este lucrată de aceeaşi mână (nr. 36). Două figurine mici, fără mâini şi picioare ar putea reprezenta nou-născuţi (nr. 42-43). Altă figurină (nr. 44), înalta de numai 21 mm sugerează o siluetă umană foarte schematizată şi asexuală. Mai enumerăm figurina în formă de stea, deja publicată (nr.31) şi două amulete triunghiulare perforate, care la rândul lor ar putea sugera o siluetă umană (nr. 44-45). Caracterul antropomorf al ultimelor două este discutabil.

12. G. Trohani, CercArh, 9,1992, p. 83-84.

13. G. Trohani, *op. cit., p.* 83 şi n.7 (cu bibliografia).

14. R. Vulpe, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1968, p. 35 (Popeşti); V. Sîrbu, F. Anastasiu, Istros 2-3, 1983, p. 171 şi fig. 11/4 (Grădiştea, jud. Brăila); C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata.* Bucureşti, 1986, p. 57, 91, pl. XXV/4, XXVII/6.

15. M. Babeş, SCIVA, 28,1971, 3, p. 319-352.

16. N.Conovici, SCIVA, 25, 1974, 2, p. 295-301.

17. S. Sanie, Studii dacice, Cluj Napoca, 1981, p. 174-195; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 110-122.

18. V. Sîrbu, Istros, 5, 1987, p. 98 fig. 21/3.

19. V. Căpitanu, Carpica, 15, 1983, fig. 1/3.

Lipsa figurinelor antropomorfe în așezările deschise din apropierea incintei se explică doar prin sumara cercetare a acestora. Nu au apărut până acum figurine perforate complet, longitudinal sau transversal (cu excepția amuletelor) și nici depozite votive ca în alte așezări (Bunești, Hansca-Toloacă, Dumbrava, Poiana, Răcătău ș.a.)[20] - indicii ale folosirii lor în scopuri magice. Doar figurinelor de la nr. 34 și 37 li s-ar putea atribui o astfel de întrebuințare. Varietatea morfologică a reprezentărilor umane, în absența unor contexte arheologice revelatoare, pare a se opune unei clasificări a lor în funcție de detaliile anatomice.

III. 4. Figurinele zoomorfe sunt slab reprezentate la Piscul Crăsani. I. Andriețescu vorbește în raportul său despre descoperirea, pe mamelonul central a unui cap de figurină de animal și de un fragment de la altă figurină descoperit în apropierea primului[21]. A treia este o amuletă perforată, reprezentând un urs (nr. 46) și era probabil purtată în scop apotropaic.

III. 5. Vase miniaturale.

Ca în toate așezările geto-dacice și la Crăsani (atât pe acropolă cât și în așezările deschise), au apărut obiecte de acest gen. Ele erau foarte probabil lucrate în cadrul gospodăriei, servind în principal cultului domestic. În comparație cu restul ceramicii lucrate cu mâna, asemenea vase sunt în număr redus. Cele mai frecvente sunt vasele în formă de borcan, de formă tronconică, uneori bombate, cu fundul drept și decorate cu proeminențe. Unele aveau o utilitate practică, atunci când erau de dimensiuni mai mari (nr. 47-49, 51-54). Aici prezentăm doar câteva exemple. Pe locul doi stau reprezentările de cești dacice, de obicei cu toarta plină (nr. 55-56), urmate de alte forme precum cupele, fructierele, castroanele sau capacele (nr. 57-66). Dimensiunile lor foarte mici (15-40 mm) exclud o funcție profană și le includ în categoria *simulacrelor*, apărute în alte așezări (Bunești-Averești, Dumbrava, Hansca-Toloaca, Poiana) sub forma unor „truse magice"[22].

III. 6. Simulacre de obiecte.

Conform unei credințe larg răspândite, cu conotații magice profunde, figurarea unui obiect sau a unei ființe poate substitui obiectul sau ființa respectivă în cadrul unei ceremonii religioase sau operații magice. Originea acestei credințe este atestată de la nivelul paleoliticului superior și are o circulație universală. Descoperirile arheologice le confirmă existența și în lumea geto-dacică, atât în așezări cât și în morminte, adesea asociate cu figurine antropomorfe sau zoomorfe precum și cu alte obiecte sub forma unor „truse". Altele erau depuse ca ofrande în sanctuare sau pe altarele domestice *(ex-voto)*[23]. La Piscul Crăsani au apărut două simulacre de *pâini* sau *turte*, de forme diferite și decorate cu crestături, una într-un bordei și alta într-o groapă de pe mamelonul estic (nr. 67-68), *o piramidă alungită din lut*, în Gr. 65 din zona sanctuarului (nr. 69); trei *sfere* (nr. 70-72), un *cilindru* (nr. 73) și un simulacru de *sâmbure* (nr. 74), care amintesc de inventarul complexului de cult de la Kucurub I, pe malul drept al limanului Niprului inferior (sec. V a.Chr.)[24] sau în cadrul culturii Cernyjles din prima epocă a fierului[25], unde au fost puse în legătură cu culte agrare. Alte simulacre înfățișează diferite obiecte: un *topor* miniatural din lut, perforat, cu rol de amuletă (nr. 77)[26], un *astragal de miel* din același material (nr. 75), un pandativ în formă de *„degetar"*, nr. (76).

III. 7. Alte obiecte cu funcție magică.

În această categorie, alături de amuletele din lut amintite mai sus mai putem menționa ca având aceeași funcție: un *astragal de vită perforat* (nr. 78), câțiva *melci marini* perforați (nr. 79-81), *pandativele din fier în formă de „căldărușă"* (nr. 82-86), *oglinzile din bronz sau metal alb* (nr. 107-110) eventual și *mărgelele din pastă sticloasă policromă decorate cu„„ochi"*. Acestea din urmă nu figurează în catalog, fiind piese de podoabă considerate obișnuite. Un colier format din pandative-„căldărușă" cu urme de material textil și mărgele bitronconice din sticlă incoloră a fost descoperit în tumulul nr. 2 (Movila Mică), sondat în 1973, în groapa-cenotaf, alături alte obiecte de podoabă (nr. 83). Pandativele din fier este probabil că purtau substanțe aromatice. Alt pandativ de acest fel a apărut pe mamelonul estic al așezării, într-o „trusă magică" *(infra,* nr. 82).

Tot o funcție magică aveau și *astragalele de ovine* (nr. 87-99), după cum o, dovedește simulacrul din lut amintit mai sus. Jocul cu astragale (arșice) este cunoscut în lumea antică încă din neolitic. În lumea

20. V. Sîrbu. *Credințe...*, p. 110-122
21. I. Andriețescu, *Piscul Crăsani*, ARMSI, 3, 1924, 3, p. 27.
22. V.Sîrbu,op.cit., p.110-125.
23. *Ibidem*, p. 68-69.
24. K. K. Marcenko, Ja.V. Domanski, KS, 174,1983, p. 37-40.
25. B.A. Sramko, SA, 1957,1, p.1178.
26 Există și miniaturi de topoare din argint, asociate unor coliere în tezaurele dacice de la Poiana-Gorj și Șaeș, *cf.* L.Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 42-43, 56 și pl. XV/5, XLIII/2.

greacă şi în Orientul Apropiat asemenea obiecte provenind de la diferite animale precum şi replici ale lor în cele mai diferite materiale au fost găsite în număr mare, atât în aşezări cât şi în morminte şi sanctuare. O parte din ele prezintă diferite perforaţii, inscripţii gravate, sunt pictate, aurite, umplute cu plumb, polisate etc. În afara folosirii lor ca piese de joc, astragalele mai erau utilizate ca amulete precum şi pentru divinaţie, asemenea zarurilor[27]. Un simulacru de astragal ovin perforat, din aur, a apărut în necropola eneolitică de la Varna[28]. La Piscul Crăsani au apărut numeroase astragale de ovine cu laturile înguste polisate.

Cu titlu ipotetic mai includem în categoria obiectelor cu funcţie magică un mic *paralelipiped din os,* cu crestături pe o parte (nr. 100) şi *6 fluiere-şuierători din* os (nr. 101 -106).

IV. Bolurile cu decor în relief cu reprezentări simbolice.

Moda imitaţiilor locale după cupele elenistice cu decor turnat a apărut, după toate probabilităţile, în aşezarea getică de la Popeşti, unde s-au găsit şi cele mai multe exemplare, precum şi mai multe tipare[29]. De aici ele s-au răspândit şi în alte aşezări din Câmpia Munteniei, dar şi în Oltenia, sudul Moldovei şi al Transilvaniei precum şi pe malul drept al Dunării în Dobrogea şi nord-estul Bulgariei. Decorul acestor vase, purtând amprentele numeroaselor tipare în care au fost produse, imita cel mai adesea modelele originale. Există însă şi cupe cu reprezentări simbolice specifice geţilor. Unele din acestea au putut fi utilizate pentru nevoile cultului[30]. În această situaţie credem că se aflau în primul rând cupele cu reprezentări umane (măşti). Nu este locul să ne oprim aici asupra funcţiei măştii în religiile diferitelor popoare, aflate pe cele mai diferite nivele de civilizaţie. Vom aminti doar că ea este prezentă din plin atât în toreutica traco-getică (sec. V-III a.Chr.) cât şi în cea daco-getică (pe vase, falere, fibule, aplice etc.). Cupe cu decor în relief cu reprezentarea măştii umane au apărut la Piscul Crăsani[31], Sprâncenata (jud. Olt)[32] şi recent la Izvoarele (com. Lipniţa, jud. Constanţa). În plus, fragmentul de la Piscul Crăsani are reprezentat şi aversul unei tetradrahme de Thasos, cu chipul lui Dionysos. Reprezentări de modele getice se mai cunosc pe cupe de acelaşi fel de la Popeşti[33] şi Snagov[34]. Figurarea monedelor cu figuri umane poate fi şi ea legată de o destinaţie aparte, după cum pare a o indica asocierea lor cu masca pe vasul de la Piscul Crăsani.

Dintre cupele cu reprezentări aparte, în această din urmă aşezare mai citâm fragmentele cu reprezentări de cai, de amfore sau ale unor pumnale curbe cu antene.

Cum aceste obiecte nu au fost găsite în cadrul unor complexe cu un caracter deosebit (ritual), folosirea lor în cadrul cultului rămâne ipotetică.

Am trecut cu vederea deliberat în prezentarea noastră obiectele găsite în inventarul unor gropi rituale: vase de ofrandă, oase de animale, oase umane, seminţe carbonizate etc. Acestea nu reprezintă obiecte de cult în sine, ci numai când se afla asociate într-un anumit context.

Cu toate acestea, din cele de mai sus putem deduce că „echipamentul" ritual şi magic al locuitorilor de la Piscul Crăsani era impresionant de vast. Ierarhizarea operată de noi în cadrul acesteia este încă nesigură şi necesită aprofundarea studiului. Ceea ce se poate observa este faptul că în practicile rituale şi magice ale geto-dacilor, ca şi în cazul altor popoare, se îmbină elemente diverse ca origine şi vechime. Unele, cele folosite în cultele domestice şi pentru magie, au o tradiţie locală străveche, multimilenară. Altele au fost preluate tot din timpuri străvechi, prin contactele cu alte popoare (rhytonul). În sfârşit, alte obiecte şi practici rituale (capacele

27. Pentru raspândirea acestor obiecte în lumea antică, cu o bogată bibliografie, vezi P. Amandry, *L'Antre corycien II. Chap.IX. Os et coquilles,* BCH, Suppl.9, 1984, p. 347-380. Pe teritoriul României, descoperirile de astragale au fost mai puţin luate în consideraţie. Ele sunt totuşi menţionate printre obiectele de os neolitice şi eneolitice, cu funcţie utilitară însă - *cf.* S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României,* Bucureşti, 1974, p. 46 cu fig. 15/ 5-6 (astragale de bour şi de cerb în diverse stadii de prelucrare de la Ghigoieşti-Trudeşti, jud. Neamt, faza Precucuteni II), p. 50 cu fig. 24/ 7, 8, 10 (astragale de bou prelucrate de la Tîrpeşti, jud. Neamt, faza Precucuteni III); eadem, *Tîrpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania,* BAR International Series 107, London, 1981, p. 29 cu fig. 49/11-16, 54/ 4-6 (nivel Precucuteni III) şi p. 57 cu fig. 139/12-13 (nivel Cucuteni); Al. Bolomey, S. Marinescu-Bîlcu. SCIVA 29, 1988, 4, p. 347 şi fig. 7/ 6 (Drăguseni, nivel Cucuteni). Asemenea piese sunt atestate şi în cadrul culturii Gumelniţa (inf. S. Marinescu Bîlcu).

28. I. Ivanov, *Sakrovistata na Vamenskija halkoliten nekropol,* Sofia, 1978, p. 56 (versiunea engleză) si fig. 23 - considerat piesă pentru jocul de arşice.

29. A. Vulpe, M. Gheorghiţă, Dacia N.S., 20, 1976, p. 167-198; M. Turcu, *loc. cit.,* p. 199-204.

30. A. Vulpe, M. Gheorghiţă, *op. cit,* p. 173,181 semnalează apariţia unor elemente originale pe unele exemplare descoperite la Popeşti (monede, pinteni, figuri umane, unele executând un dans, păsări, coarne ş.a.) dar nu le acordă vreo semnificaţie aparte, deşi remarcă unele asemănări cu reprezentările de pe toreutica şi plastica daco-getică.

31. N. Conovici, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 574, fig. 3.

32. C. Preda, *Geto-dacii din bazinul inferior al Oltului. Dava de la Sprâncenata,* Bucureşti, 1986, pl. XXXVIII, 1 şi XXXIX, 2.

33. A. Vulpe, M. Gheorghiţă, *op. cit.,* p. 182, nr. 7; p. 186, nr. 135 şi pl. 3/ 3, 6.

34. D. V. Rosetti, PMMB, 2, 1935, p. 19, fig. 23, 24; M. Turcu, *op. cit.,* pl. 7/ 6.

cu mâner zoomorf, vasele pentru libații, bolurile cu decor în relief) au fost circumscrise unei arii geografice mai restrânse sau sunt legate direct de cultele specifice din fiecare așezare. După exemplele cunoscute ale lumii grecești și romane se poate presupune de asemenea că fiecare familie își avea practicile rituale proprii, legate de cultul strămoșilor si al divinităților protectoare ale căminului și gospodăriei. Analize amănunțite ale tuturor acestor aspecte - mai întâi pentru fiecare așezare în parte și apoi pe ansamblul civilizației geto-dacice vor putea aduce precizări nebănuite la înțelegerea spiritualității îndepărtaților noștri strămoși.

Catalogul descoperirilor.

I. Obiecte destinate cultului public.

Vase cu reprezentarea capului de berbec. 1-3. Trei fragmente din unul sau două vase de provizii cu pereții lustruiți la exterior, decorate cu reprezentarea stilizată a capului de berbec. Două din aceste aplicații sunt aproape identice, a treia are coarnele mai alungite ca de țap. Acesta din urmă ar putea proveni de la alt vas. *Fig. 1/ 1-3.* Fragmentele au fost descoperite la nord de altarul decorat din faza secundă, două din ele în umplutura șanțului lui I. Andriesescu, al treilea în stratul de umplutură al primei faze a zonei sacre.

4. Fragment de vas din pastă grosieră, cu cioburi pisate în compoziție, dar cu suprafața exterioară bine netezită. Pe el se mai păstrează stilizarea unui corn de berbec. Descoperit la marginea construcțiilor din partea de sud-est a zonei sacre (Supr. C 11), în ultimul nivel. *Fig. 1/4.*

5. *Ceașcă dacică* de formă tronconică, cu buza puternic evazată și subțiată, fundul drept, toarta groasă cu secțiune pătrată; are marginea ruptă aproape complet și este decorată în partea opusă torții, la exterior, cu o bandă alveolată arcuită în forma coarnelor de berbec; între „coarne" apare o alveolă în pastă. Pasta grosieră, cu cioburi pisate, arsă oxidant. Dg. = 190 mm, df = 68 mm, î = 92 mm. Descoperită în aceeași suprafața cu piesa precedentă, ultimul nivel. *Fig. 2/5.*

6. Fragment de *capac* din pastă fină, arsă oxidant, din care se păstrează mânerul în forma unui cap de berbec redat naturalist. Un corn este rupt din vechime. Ochii sunt globulari și delimitați prin două cercuri incizate, cu punct la mijloc; nările reprezentate prin perforații, botul întredeschis. Înălțime actuală = 45 mm. *Fig. 1/6 a-c.* A fost descoperit în zona altarului prin cercetări clandestine și a fost recuperat de la Școala generală din com. Balaciu. Prin perfecțiunea execuției poate fi considerat o operă de artă.

I. 2. Vase cu perforații.

7. Vas în formă de ou, cu fundul drept, pereții subțiați și arcuiți spre gură; la mijlocul înălțimii are două perforații opuse, mai mari, iar de o parte și de alta două șiruri orizontale de perforații dispuse alternativ. Î = 90 mm, dg = 40 mm, df = 62/ 65 mm. Pasta grosieră, cu cioburi pisate în compoziție, arsă oxidant, neuniform; fără urme de afumare. A fost descoperit *in situ* în perimetrul construcțiilor ce înconjurau zona sacră. Este publicat[35]. *Fig. 2/7.*

8. Vas de același fel, întregibil. Î = 68 mm, dg = 45 mm, df = 53 mm. Descoperit în Gr. 65 din Supr. C[4], în perimetrul construcțiilor ce înconjurau zona sacră. *Fig. 2/8.*

9. Fragmente din două vase de același fel, unul cu trei rânduri de perforații (dg = 80 mm), celalalt atipic au apărut în umplutura unui bordei de formă rectangulară din ultimul nivel. Groapa bordeiului străpungea resturile unei construcții de suprafață care mărginea zona sacră în partea de nord. *Fig. 2/9.*

I. 3. 10. *Rhyton de lut* . Piesa a fost găsită spartă în două, în strat, la nord-est de clădirile din jurul zonei sacre, la -0,45 m. Este lucrat din pastă fină, cenușie, arsă reducător, lustruită la exterior. Cupa este în formă de corn, tronconic-alungită și arcuită spre bază, lucrată la roată; zona gurii este decorată cu nervuri orinzotale; la partea inferioară se termină cu o protomă de cal în galop, având un tub pentru scurgerea lichidului între membrele anterioare; pe gâtul calului, în față, au fost incizate două linii în X cu rol decorativ sau simbolic. Î = 26,5 cm. A fost publicat[36]. *Fig. 3/10 a-b.*

I. 4. Alte obiecte de cult din zona sacră.

11. *Vas pentru libații pictat* .Piciorul unui vas pentru libații („tip sfesnic") a fost descoperit în Gr. 3 din partea de nord a mamelonului estic. Este de formă paralelipipedică, plin, cu baza lățită și rotunjită, cupa lipsă; pasta grosieră, arsă incomplet, lustruită și apoi acoperită cu o vopsea albă, peste care au fost trasate linii marcând muchiile piciorului și ale cupei. A fost publicat[37].

35. N. Conovici, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 572, fig. 1.
36. Idem, Thraco-Dacica, 8, 1987, p. 92-99.
37. Idem, SCIVA, 32, 1981, 4, p. 572-573, fig. 2.

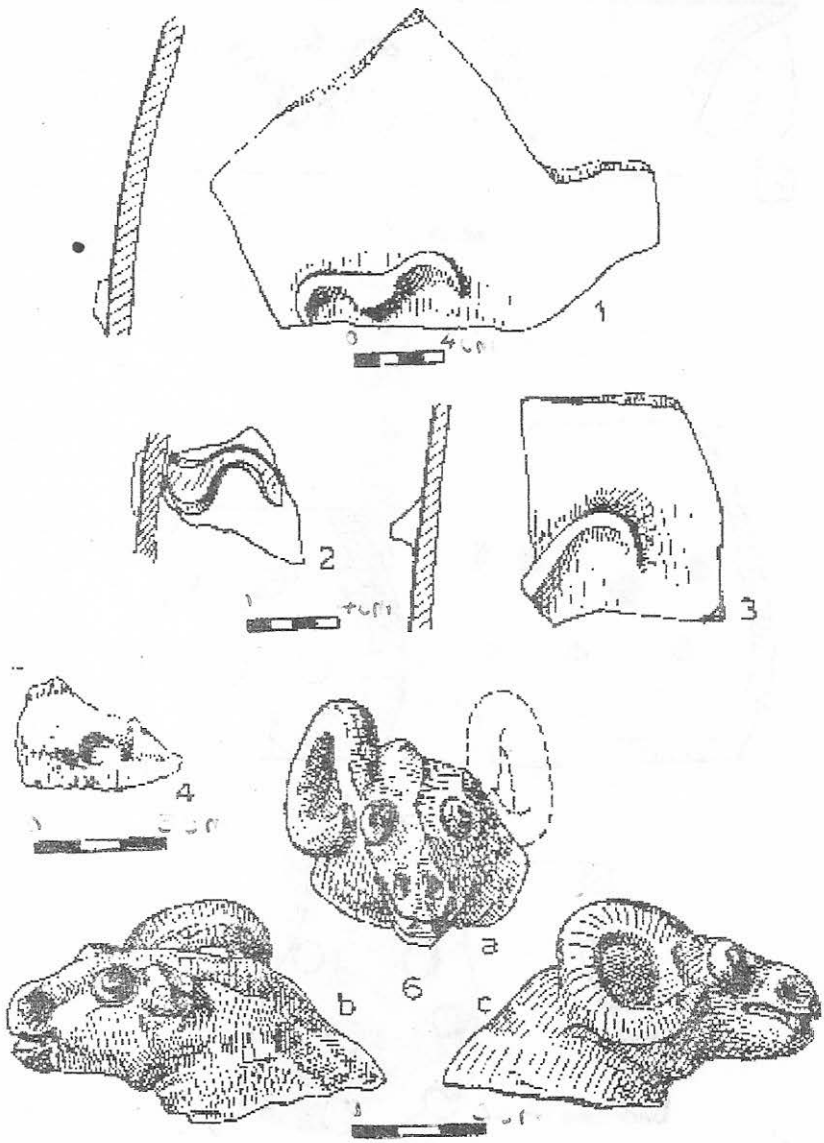

Fig. 1: Piscul Crăsani. 1-4, 6 - fragmente ceramice cu reprezentarea capului de berbec (desene).

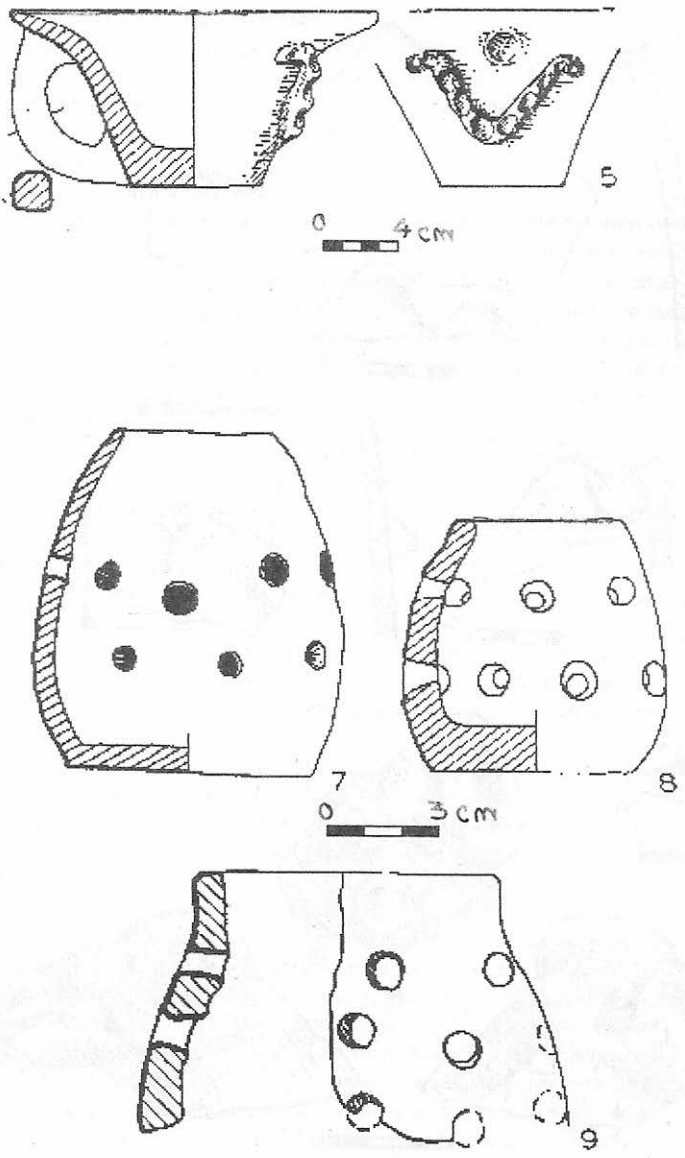

Fig. 2: Piscul Crăsani. 5 - ceașcă dacică cu reprezentarea simbolică a coarnelor de berbec. 7-9. Vase cu perforații (desene).

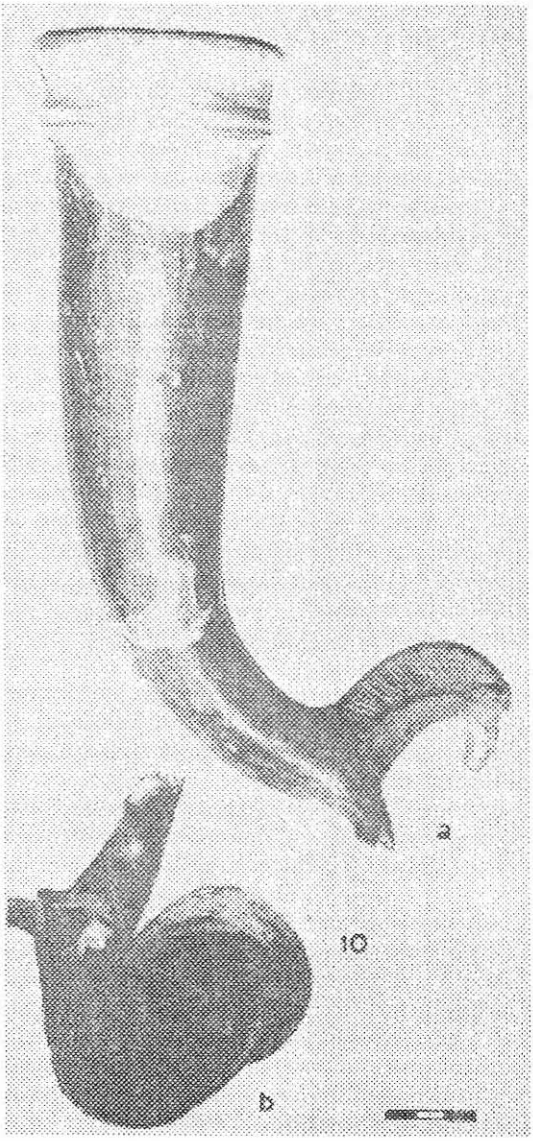

Fig. 3: Piscul Crăsani. 10 a-b - rhyton ceramic (foto).

12. *Capac cu mâner în formă de cap de pasăre*. Se păstrează numai mânerul avimorf, cu ciocul rupt și cu ceafa decorată cu crestături (cap de cocoș?); ochii sunt marcați printr-o incizie circulară; pasta grosieră, cu suprafața lustruită. A fost descoperit deasupra podelei cu cuptor a unei construcții legate de zona sacră, în primul nivel. Capace de acest fel au mai apărut pe suprafața așezării, dar fără detalii anatomice marcate. *Fig. 4/12*.

13. *Altar miniatural din lut*. Plăcuță pătrată din lut ars, cu laturile de 28 x 30 mm. Pe o față are incizat un chenar simplu, cu colțurile unite pe diagonală tot prin linii incizate. *Fig. 4/13*. Obiectul repetă partial decorul altarului din centrul zonei sacre. Supr. C^4, niv. 1, în dărâmăturile unei încăperi din partea de nord a zonei sacre. Deși altarul din acest nivel nu era decorat, resturile unor altare asemănătoare au fost documentate și pe mamelonul de vest. Obiectul acum prezentat poate fi considerat un ex-voto.

14. *Statuetă*. Bustul unei statuete cu capul rupt din vechime, reprezentând probabil un personaj feminin, fără brațe, drapat cu falduri oblice crestate; la bază are un decor liniar, format din mai multe crestături verticale ce pornesc din alta orizontală, cu niște ciucuri sau franjuri; în dreptul gâtului apare o incizie ce sugerează un colier. Pe piept, între falduri, apar trei împunsături dispuse în triunghi cu vârful în jos ce ar putea reprezenta sânii și sexul. Pasta este grosieră, cu cioburi pisate, arsă oxidant incomplet. Este o imitație foartre stilizată a unei teracote elenistice.Î. actuală = 44 mm. *Fig. 4/14*. Statueta a fost descoperită în nivelul superior, deasupra podelei lutuite a unei încaperi din partea de nord-est a zonei sacre.

15. *Figurină antropomorfă* de formă conică, fără brațe, cu fața redată prin presiunea între două degete; la partea inferioară se termină prin trei proeminențe conice; sexul nu este reprezentat. Piesa este perforată transversal în locul unde ar trebui să fie brațele; î = 47 mm. Pasta este grosieră, arsă incomplet și secundar. *Fig. 4/15*. Provine din Gr. 125 situată la est de altar și sigilată de podeaua unei încăperi contemporane cu altarul din nivelul doi. Acest obiect pare a contrazice asertiunea după care idolii antropomorfi nu sunt niciodată asociați cu sanctuarele geto-dacice[38]. O figurină asemănătoare a fost descoperită la Popești în zona „palatului"[39] care includea și zona sacră a acestei așezări.

II. Obiecte destinate cultului domestic și magiei.

II.1. Vase pentru libații.

16. Fragment din cupa unui vas *pentru libații,* decorat spre buză la exterior cu proeminențe verticale, vopsit în alb; pastă grosieră, cu cioburi pisate, ardere oxidantă incompletă. A fost descoperit în umplutura bordeiului B.1 din marginea zonei sacre, în același complex cu vasul cu perforații. Credem de aceea că a fost utilizat pentru nevoile zonei sacre. *Fig. 5/16*.

17. Fragment din fundul unui vas tronconic, fără picior, dar decorat la exterior cu patru nervuri verticale și cu vopsea albă; df = 60 mm; pastă ca mai sus. Descoperit în umplutura bordeiului B.1, amintit mai sus. Nervurile și resturile de vopsea albă ne fac să-l atribuim tot unui vas pentru libații, dar de altă formă, greu de precizat. *Fig. 5/17*.

18. Fragment din cupa compartimentată a unui *vas pentru libații,* din pastă mai fină, arsă reducător incomplet, cu suprafața neagră lustruită la exterior și interior; în dreptul peretelui despărțitor, pe buză se aflau proeminențe verticale. A fost descoperit în Gr. 55 din incinta zonei sacre. *Fig. 5/18*.

19. *Vas pentru libații* fragmentar, de formă bitronconică, cu piciorul gol la interior; este decorat cu trei nervuri verticale pornind de la baza piciorului până deasupra buzei unde se termină cu proeminențe de forma unor capete de animal (șarpe sau pasăre) stilizate, cu ochii redați prin împunsături; d. gurii și al piciorului = 108 mm, î = circa 200 mm; pasta grosieră, cu pleavă, lucrată cu mâna, arsă oxidant incomplet. Provine din Gr. C/ 1970, din apropierea zonei sacre. *Fig. 5/19*.

20. Fragment din cupa unui vas *pentru libații,* cu nervură verticală terminată în cap de pasăre; d. gurii = cca. 90 mm; pastă grosieră, cu cioburi pisate și nisip, lucrată cu mâna, arsă oxidant. Provine din Gr. 71 de pe mamelonul vestic. *Fig.* 5/20.

21 . Fragmente dintr-un vas *pentru libații,* cupa emisferică având patru cupule deasupra buzei și separată de picior printr-o nervură în relief, piciorul lipsă; cu cioburi pisate, arsă incomplet; urme de vopsea albă la exterior; dg = 100 mm, î.a. = 54 mm. Descoperite în așezarea deschisă de pe platou, Supr. B3, în strat. Fig. 5/21.

22. Fragment din cupa unui *vas pentru libații,* cu trei sau patru compartimente la interior, descoperit în S. XVI de pe mamelonul vestic, în ultimul nivel. Nu este întregibl; se păstrează doar unul din compartimente,

38. S. Sanie, Studii dacice, p. 180-181; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 66, 70.

39. R. Vulpe, Materiale 6, 1959, p. 313-314 și fig. 12/ 9.

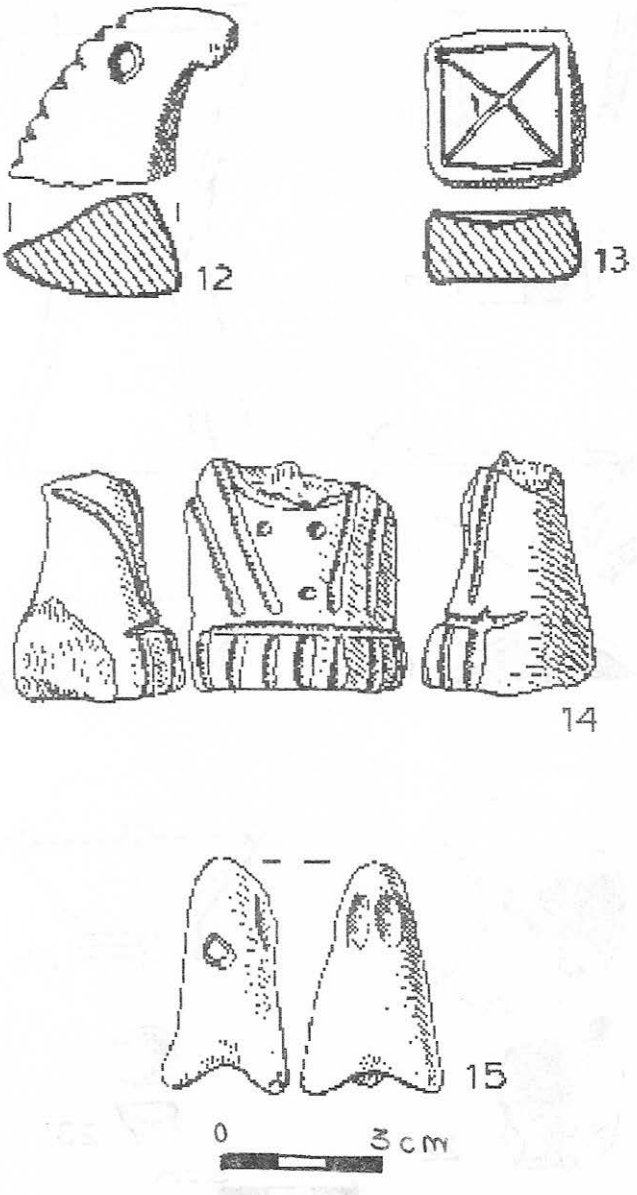

Fig. 4: Piscul Crăsani. 12-15 - obiecte de cult descoperite în zona sacră (desene).

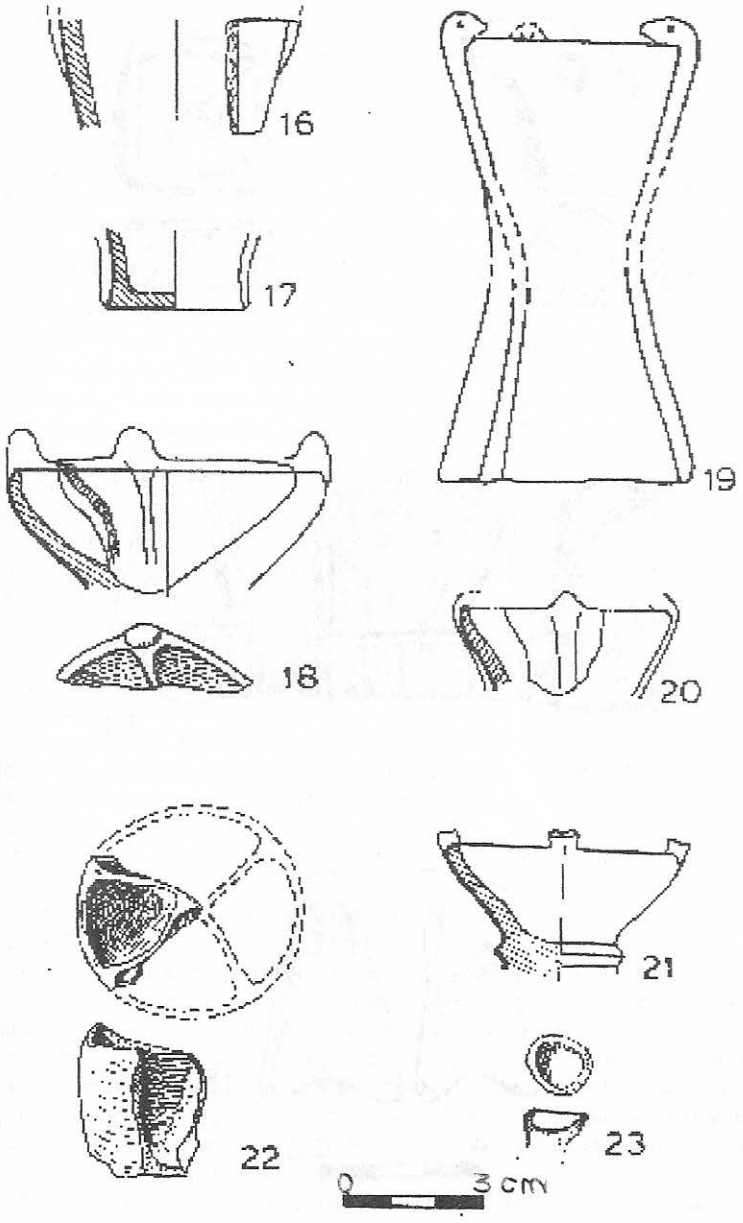

Fig. 5: Piscul Crăsani. 16-23- fragmente din vase pentru libații (desene).

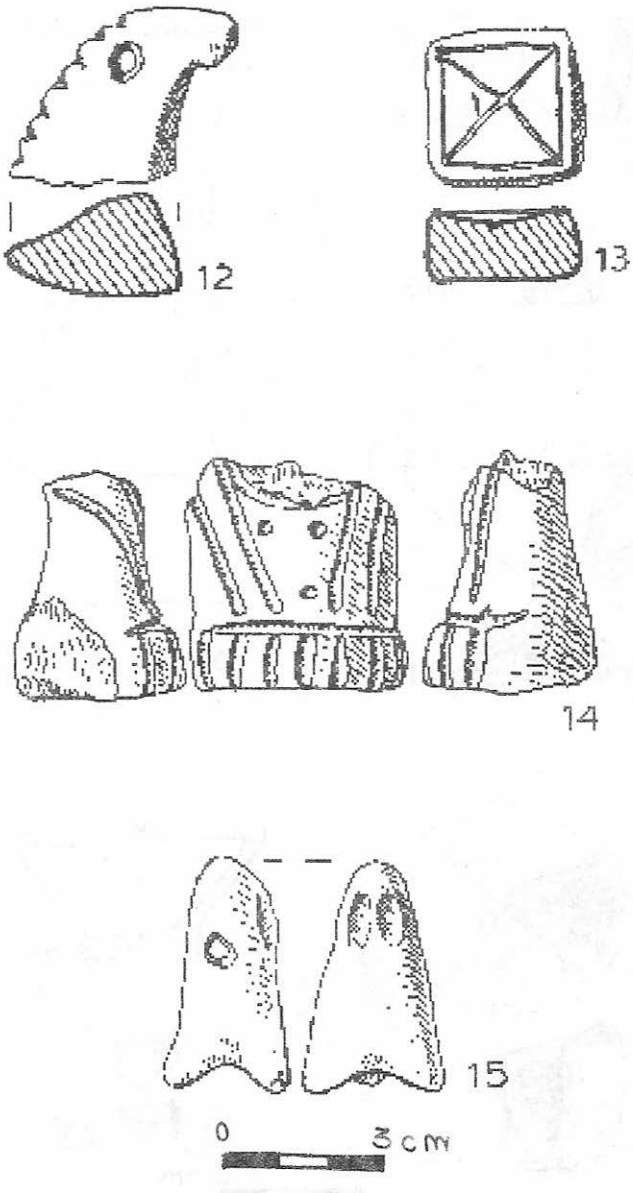

Fig. 4: Piscul Crăsani. 12-15 - obiecte de cult descoperite în zona sacră (desene).

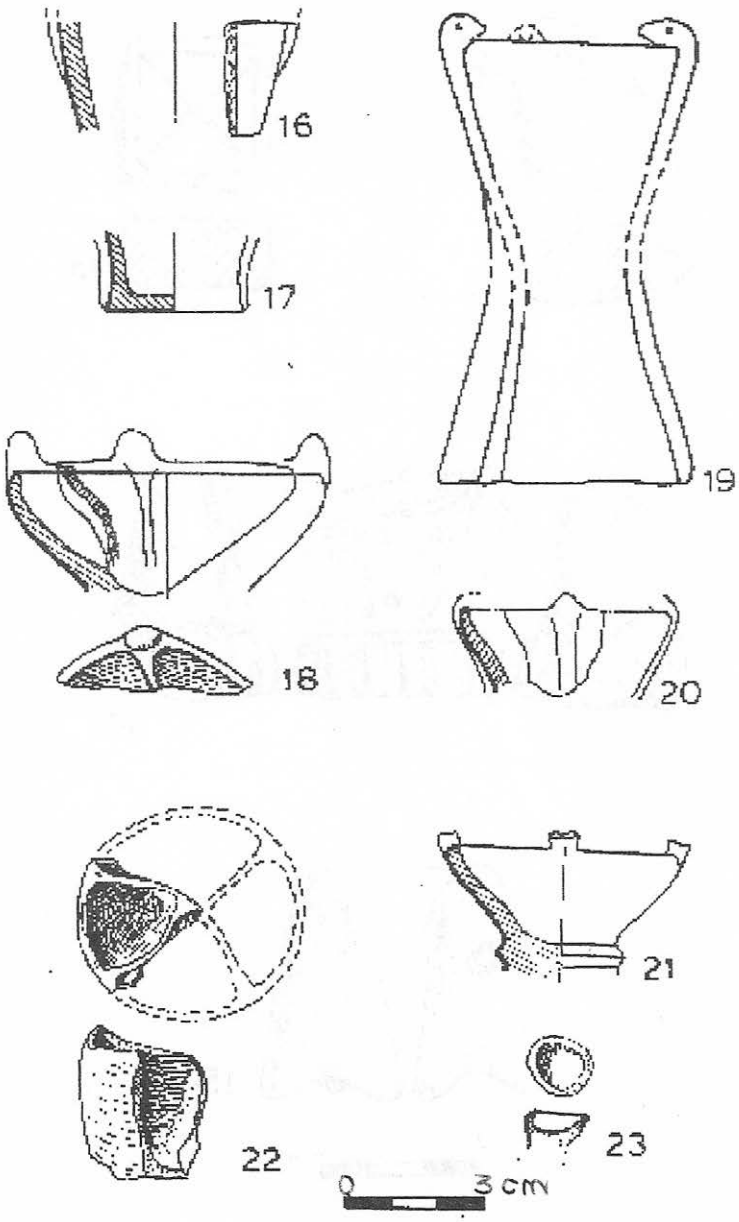

Fig. 5: Piscul Crăsani. 16-23- fragmente din vase pentru libații (desene).

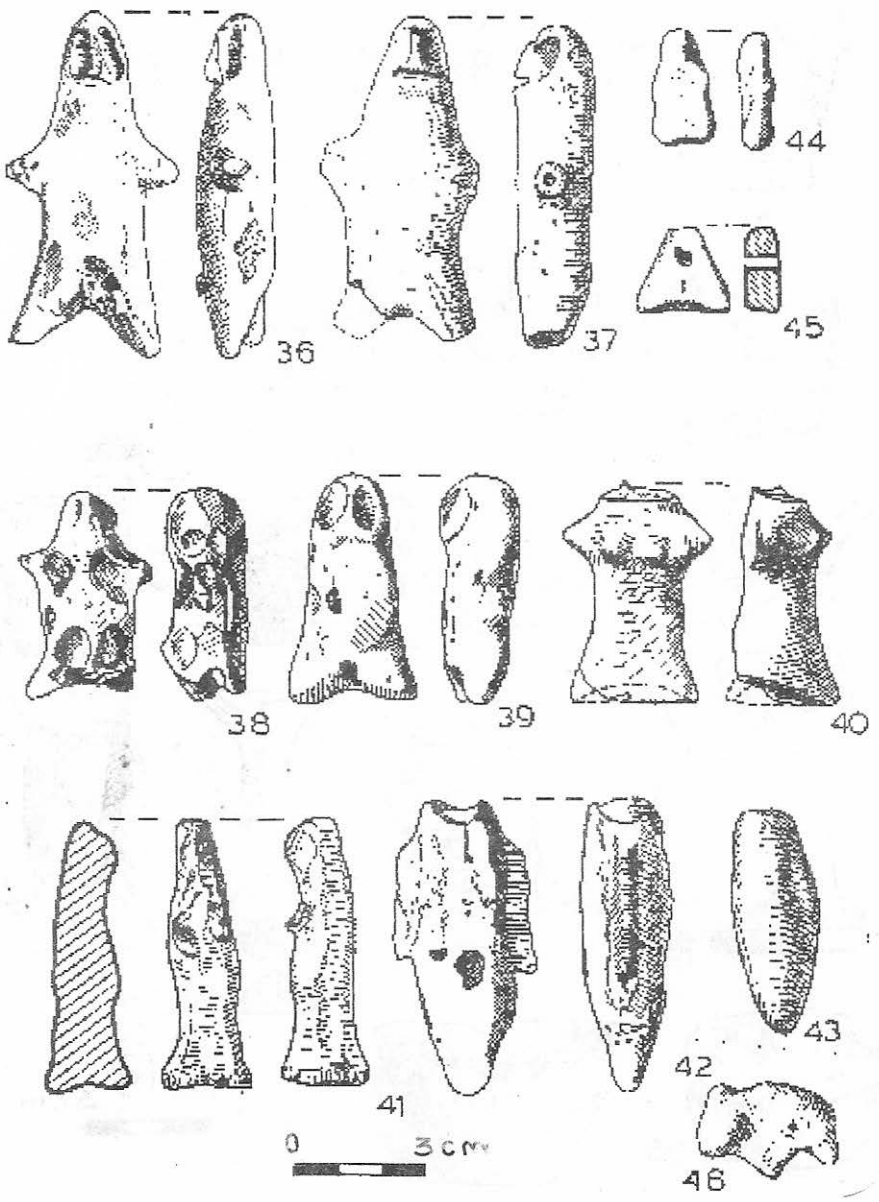

Fig. 7: Piscul Crăsani. 36-45 - figurine si amuletă antropomorfă; 46 - figurină zoomorfă (desene).

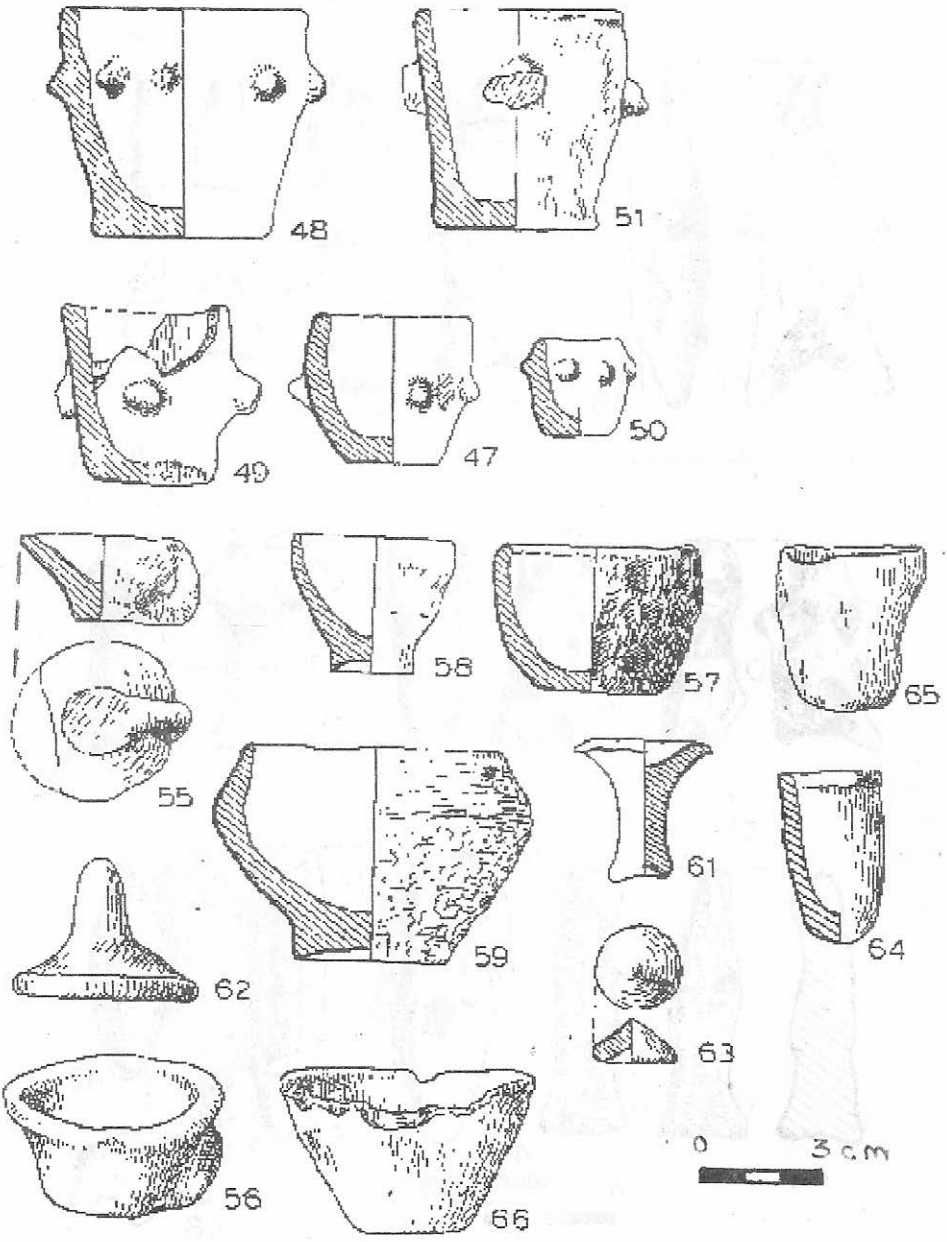

Fig. 8: Piscul Crăsani. 47-66 - vase miniaturale și simulacre de vase (desene).

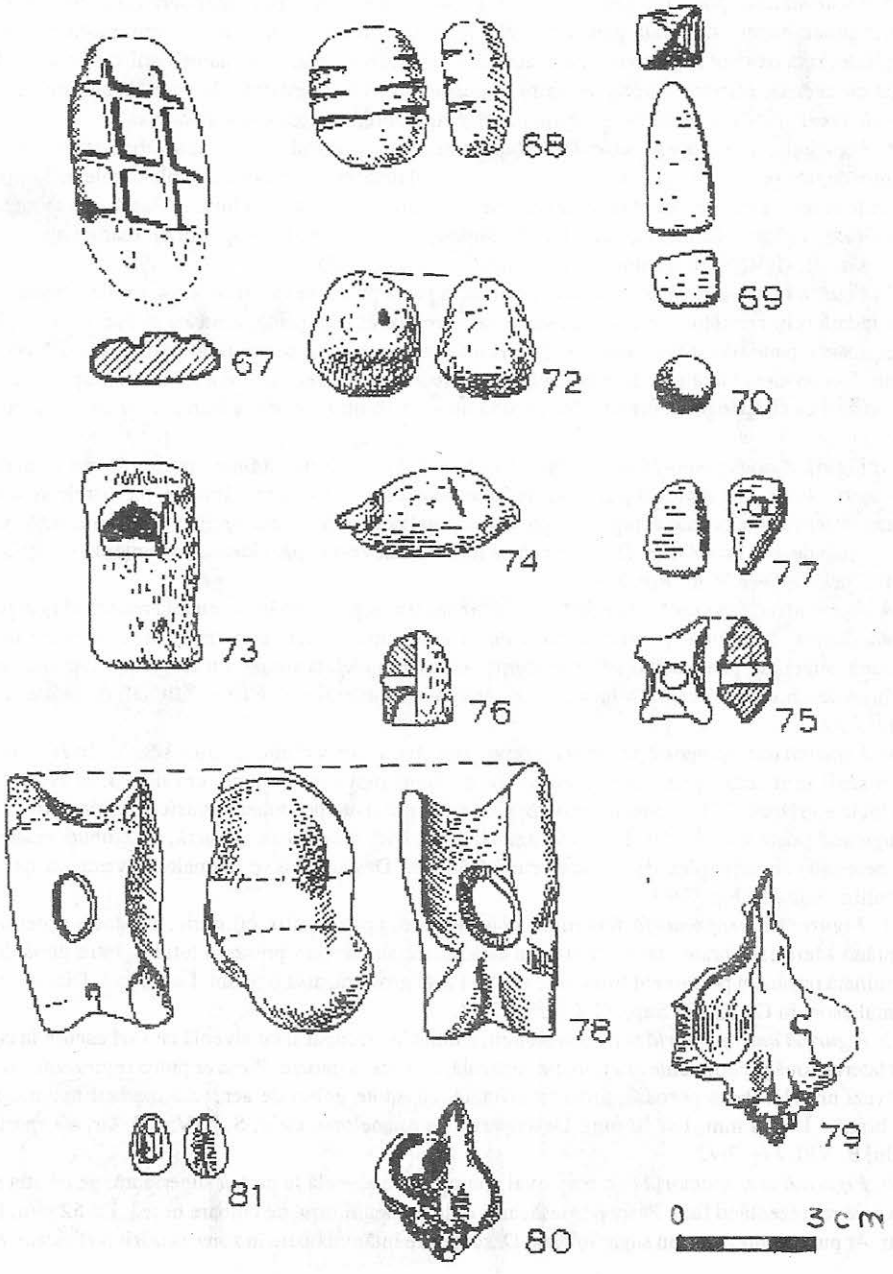

Fig. 9: Piscul Crăsani. Obiecte pentru cult şi magie. 67-68 - simulacre de pâini din lut; 59 - simulacru piramidal din lut; 70, 72 - sfere de lut; 73 - cilindru de lut; 74 - simulacru de sâmbure din lut; 75 - astragal perforat, din lut; 76 - amuletă în formă de degetar; 77 - simulacru de topor din lut; 78 - amuletă din astragal de vită; 79 - amulete din scoici marine (desene).

35. *Figurină antropomorfă feminină*, fragmentară, cu capul şi partea inferioară lipsă, braţele şi sânii redate prin proeminenţe; suprafaţa piesei este exfoliată, dar prezintă urme de lustruire; pastă grosieră, cu cioburi pisate, arsă oxidant incomplet; î. actuala = 54,7 mm. Descoperită pe mamelonul vestic, S. X, Gr. 7, împreună cu cenuşă, cărbuni, bucaţi de vatră, oase de animale, fragmente de vase locale inclusiv vase *miniaturale* (vezi nr. 64), o pensetă de cupru, un împungător din os etc. A fost publicată[43].

36. *Figurină antropomorfă masculină* : capul tronconic cu vârful rotunjit, faţa modelată prin presarea lutului între degete pentru a reda ochii, nasul şi gura; gâtul nediferenţiat, braţele si picioarele în forma unor proeminenţe conice alungite orientate în lateral, sexul realizat prin ciupirea lutului. Pastă fină modelată cu mâna, arsă oxidant neuniform, roz-gălbuie, cu crăpături. î = 76 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV, c. 7, Gr. 12, -1,50 m. În legatură cu piesa urmatoare. *Fig. 7/36.*

37. *Figurină antropomorfă feminină (?)*: aceeaşi pastă şi ardere cu precedenta, forma asemănătoare, dar gura redată prin crestătură orizontală, sexul nereprezentat; la capetele braţelor şi picioarelor prezintă perforaţii adânci, pe toată lungimea acestora, executate cu un ac gros; piciorul drept este rupt din vechime; î = 73 mm. Este evident lucrată de aceeaşi „mână" cu precedenta (perechea?) şi a apărut deasupra ei, la -0,77 m. Este posibil ca străpungerea membrelor să aibă un scop utilitar, pentru ataşarea unor elemente mobile. *Fig. 7/37.*

38. *Figurină antropomorfă masculină:* este modelată grosolan, exclusiv prin presarea lutului între degete; capul rotund, faţa marcată prin presare între două degete, fară gură; braţele, picioarele şi sexul de forma unor proeminenţe conice neregulate; piciorul stâng lipseşte din vechime. Pastă grosieră, arsă oxidant, cu fisuri si bule de aer; î = 48 mm. Descoperită pe mamelonul vestic, pe podeaua locuintei L. 6, din S. XIV mal, c. 4-6, la -1,25 - -1,35 m. *Fig. 7/38.*

39. *Figurină antropomorfă*: este de formă tronconică alungită, fără braţe, cu faţa modelată prin presare între două degete, fară gură, picioarele ca nişte proeminenţe conice, depărtate; între picioare apare o împunsătură, sugerând poate sexul feminin (fetiţă?). Pasta modelată sumar, cu crăpături, arsă oxidant, de culoare brun deschis; î = 52 mm. Descoperită în umplutura bordeiului B. XII (S. XII mal) de pe mamelonul estic. *Fig. 7/39.*

40. *Figurină antropomorfă feminină:* corpul este aproximativ cilindric, uşor bombat în zona feselor; braţele şi sânii sunt redaţi prin proeminenţe csnice; capul rupt din vechime, era marcat la baza gâtului printr-o incizie orizontală; la partea inferioară se termină printr-un postament emisferic albiat, ciobit într-o parte, sugerând poala unei rochii. Î.a = 49 mm, d. la bază 28 mm. Pastă grosieră, cu cioburi pisate, arsă oxidant neregulat şi incomplet, de culoare brun-cărămizie. Descoperită pe mamelonul vestic, Supr. A^{10}, -0,55 m (ultimul nivel). *Fig. 7/40.*

41. *Figurină antropomorfă feminină*: corp subţire, aproximativ cilindric, cu două proeminenţe reprezentând sânii, fară braţe; capul îngust, cu faţa redată sumar prin presarea lutului, între două degete; baza terminată printr-un postament tronconic albiat. Pastă grosieră, arsă oxidant. Î = 62 mm. Descoperită pe mamelonul estic, în Gr. 71 din Supr. C^1 C^2. *Fig. 7/41.*

42. *Figurină antropomorfă* (?): corp alungit, subţiat la un capăt şi cu alveolă cu vârf ascuţit la capătul opus; în lateral două proeminenţe alungite pe verticală, ca nişte aripioare. Piesa ar putea reprezenta un sugar înfaşat (vezi nr. 41). Pasta poroasă, prost framântată, cu multe goluri de aer, arsă oxidant neuniform, de culoare brună. Î = 68 mm, I = 30 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV mal, Gr. 40 aparţinând bordeiului B. VIII. *Fig. 7/42.*

43. *Figurină antropomorfă* (?): corp oval alungit, cu o alveolă la partea superioară, pe creştet şi alte două alveole reprezentând faţa. Pasta poroasă, arsă oxidant neuniform, de culoare brună. Î = 52 mm, I max. = 20 mm. Ar putea reprezenta un sugar înfăşat. Descoperire întâmplătoare în zona aşezării fortificate. *Fig. 7/43.*

44. *Placuţă de lut cu cinci proeminenţe laterale* sugerând corpul uman; pasta poroasă, cu cioburi pisate, arsă oxidant, afumată parţial, de culoare brună; î = 21 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV mal, c. 6,-1,40 m, în strat. *Fig. 7/44.* O piesă asemănătoare a fost descoperită în inventarul unui mormânt de incineraţie (începutul sec. II a.Chr.) din tumulul T. 1 de la Dunavăţul de Sus, com. Murighiol, jud. Tulcea împreună cu alte obiecte miniaturale[44].

43. *Ibidem*, p. 297-298 şi fig. 1/4, 2/4.
44. V. Sîrbu, Banatica, 12, 1993, p. 139 şi fig. 14.

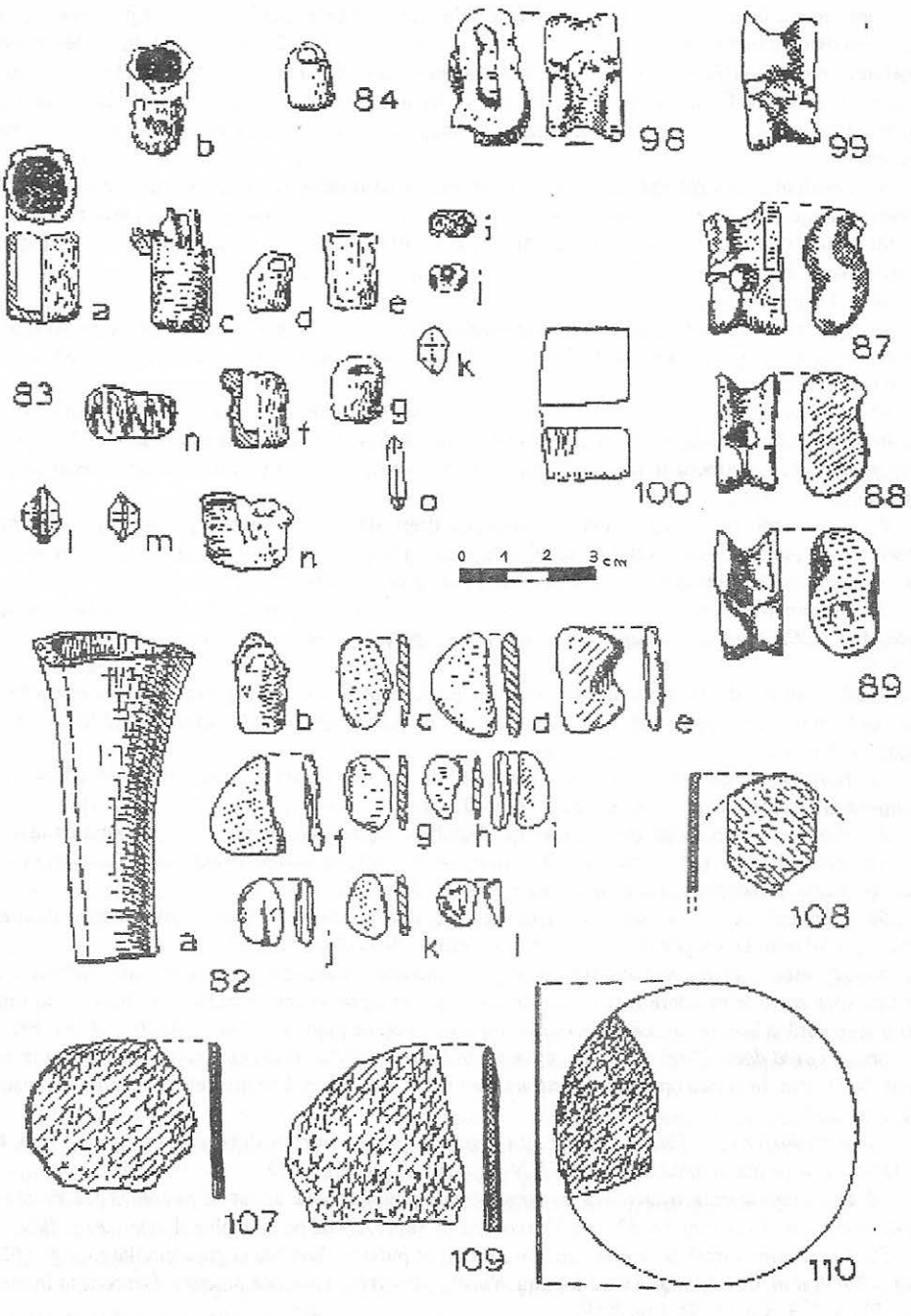

Fig.10: Piscul Crăsani. 82 a-l - „trusa magică"; 83 a-o - inventarul gropii mormântului cenotaf din „Movila Mică"; 84 - pandativ-căldăruşă din fier; 87-89, 98, 99 - astragale de miel şlefuite lateral; 107-110 - fragmente de oglinzi (desene).

45. *Amuletă antropomorfă*(?): placuță de formă triunghiulară, perforată la un capăt, celelalte două capete prezentând între ele o arcuire ca la figurinele antropomorfe fără brațe. Pastă poroasă, cu cioburi pisate, arsă oxidant neuniform, de culoare brun-oranj. Î = 21 mm, I = 22 mm, gr = 8-9 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV, c. 13, -1,10 m, în strat (penultimul nivel). *Fig. 7/45*. Analogii în necropola de la Zimnicea (C.2, M.4 și C.10, M.34 - în „truse" cu alte miniaturi perforate sau nu, sec. IV-III a.Chr)[45] sau la Kabyle, tumulul 5, M.4 de incinerație în urna din prima jumatate a sec. III a.Chr., cu altă trusă de obiecte în miniatură[46].

46. *Amuletă zoomorfă*, înfățișând un ursulet, perforată transversal: cap triunghiular asimetric, corp bombat, picioare modelate ca niște proeminențe conice, cele din față mai depărtate; pastă poroasă, prost frământată, arsă oxidant si secundar; î = 21 mm, L = 32 mm. Descoperit pe mamelonul vestic, Supr. A[9], -0,50 m, în strat. *Fig. 7/46*.

II. 4. Vase miniaturale

47. *Borcan* mic cu corpul bombat, fragmentar, decorat cu 10 proeminențe trase din pastă în zona diametrului maxim; dg = 38 mm, df = 25 mm; î = 37 mm. Descoperit pe mamelonul estic, S. XIV, c. 1-2, -0,60 m (ultimul nivel). *Fig. 8/ 47*.

48. *Borcan* mic cu corp tronconic, gura usor arcuită spre interior, decorat cu 9 proeminențe conice trase din pastă, sub gură; dg = 59 mm, df = 40/45 mm, î = 56-57 mm; are gura și fundul ciobite, urme de ardere secundară. Descoperit în aceeași secțiune, c. 4, caseta, la -0,65 m, în darâmătura unei locuințe din ultimul nivel. *Fig. 8/48*.

49. *Borcan* mic de aceeași formă, cu gura tăiată drept, decorat cu 4 butoni pe corp; dg = 43 mm, df = 31 mm, î = 41 mm; are gura si fundul ciobite si prezintă unele treceri prin foc. Descoperit în umplutura șanțului de apărare în dreptul mamelonului estic, la -3,35 m. *Fig. 8/49*.

50. *Borcan* miniatural cu corpul ușor bombat și gura subțiată, decorat sub aceasta cu 10 proeminențe conice; dg = 22/25 mm, df = 16 mm, î = 25 mm. Descoperit pe mamelonul estic, Supr. C.I.A., la -0,70 m. *Fig. 8/ 50*.

51. *Borcan* mic de formă tronconică, cu gura tăiată drept, decorat cu 4 proeminențe diferite, conice si cilindrice (una ruptă); dg = 51 mm, df = 40 mm, î = 59 mm. Descoperit în așezarea de pe „PIatou", S. VI, c. 5, -0,65 m. *Fig. 8/51*.

52. *Borcan* mic de formă tronconică, fragmentar, cu gura lipsă; df = 41 mm, î. actuală = 41 mm. Descoperit în așezarea de pe „Platou", Supr. B.3, -0,70 m.

53. *Borcan* mic de formă tronconică, ușor bombat, fragmentar, cu gura lipsă, decorat cu alveole pe corp, la exterior; df = 40 mm, î. actuală = 61 mm; urme de ardere secundară la exterior și interior. Poate fi și vas de uz casnic. Descoperit în aceeași așezare, Supr. B.3, Gr. 18.

54. Fragment de *borcan* mic cu corpul bombat, decorat cu 9-10 proeminențe în zona diametrului maxin; dg = 50 mm. Descoperit în Supr. A.3 din așezarea de la Copuzu-„Deluș".

55. *„Ceașcă dacică"* miniaturală, cu corpul tronconic, fundul drept, gura subțiată, ciobită și toarta îngroșată spre zona de prindere mai jos de fundul vasului; dg = 39 mm, î = 20 mm; urme de afumare la interior spre gură și la exterior. Descoperită în Supr. C.1 B de pe mamelonul estic, -0,20 -0,40 m. *Fig. 8/55*.

56. *„Ceașcă dacică"* miniaturală, cu corpul tronconic, fundul drept, gura rotunjită, toarta plină; dg = 52 mm, î = 26 mm. În partea opusă torții este arsă secundar. Descoperită pe mamelonul central al „piscului", Gr. 2. *Fig. 8/56*.

57. *Bol emisferic,* cu fundul rotunjit, gura arcuită spre interior, modelat sumar; dg = 51 mm, î = 35 mm. Descoperit pe mamelonul vestic, în Gr. V din Supr. A.12. *Fig. 8/57*.

58. *Cupă* miniaturală, tronconică, cu gura subțiată și picior inelar albiat; se păstrează cca. două treimi; dg = 40 mm, df = 20-21 mm, î = 33 mm. Descoperit în Supr. A.9 de pe mamelonul vestic *Fig. 8/58*.

59. *Cupă* miniaturală de același tip, dar cu corpul puternic bombat și gura mai largă; dg = 62 mm, d.max = 76-78 mm, df = 37 mm, î = 52-54 mm. Vasul putea avea și utilitate practică. Descoperit în așezarea de pe „Platou", S. VII, gr. 32. *Fig. 8/59*.

60. Partea inferioară a unui vas de același tip a fost descoperită în așezarea deschisă din punctul „Lutărie", S.I, c.2, -1,20 m. Avea df = 34 mm, î. actuală = 48 mm.

45. A. D. Alexandrescu, Dacia N.S., 24, 1980, p. 21, fig. 55/ 16, 56/ 18; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 143, fig. 13/ 18,16/ 11.
46. L. Getov, în *Kabile*, t.2, Sofia, 1991, p. 173 și fig. 47; V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 140, fig. 20.

61. *Simulacru de fructieră* (?) cu picior cilindric, cu baza lăţită şi albiat, iar cupa evazată, cu marginea răsfrântă; dg = 35/ 35 mm, î = 34 mm, d. picior = 16 mm. Descoperit pe mamelonul estic, Supr. C. 11, Gr. 80. *Fig. 8/61.*

62. *Capac* de vas mic, de formă discoidală, cu mâner cilindric; d = 46-47 mm, î = 35 mm. Descoperit pe mamelonul vestic, Supr. A.12, Gr. 107. *Fig. 8/62.*

63. *Simulacru de capac* (?) de formă conică; d = 21 mm, î = 11 mm. Descoperit pe mamelonul estic, într-un strat cenuşos din Supr. C. 9 B. *Fig. 8/63.*

64. *Vas mic cilindric*, în formă de degetar, modelat sumar din pastă poroasă, cu buza uşor evazată; dg = 2 mm, î = 43 mm. Descoperit pe mamelonul vestic, S.X, c.1, Gr. 7, împreună cu figurina antropomorfă de la nr. 35. *Fig. 8/64.*

65. *Vas de acelaşi fel, cu* gura lăţită într-o parte, pastă poroasă; dg = 38,32 mm, î = 38 mm. Descoperit pe mamelonul estic, S. XIV, strat. *Fig. 8/65.*

66. *Castron miniatural*, de formă tronconică, cu buza teşită la interior si fundul drept, pasta poroasă; buza este ciobită; dg = 65 mm, df = 28 mm, î= 40 mm.

Decoperit pe mamelonul vestic, în S. XIV, strat. *Fig. 8/66*

IV. 5. Simulacre din lut

67. *„Pâine"* sau *„turtă"* miniaturală, de formă ovală, plată, spartă la un capăt, decorată pe una din feţe cu două crestături paralele pe lungime şi trei oblice pe lătime aplicate în pastă crudă; pasta curată, framântată sumar, arsă incomplet si afumat; L. actuală = 42 mm, I = 28 mm, î = 12 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV lăţită spre vest, în groapa unei locuinţe adâncite, la -1,30 - -1,60 m. *Fig. 9/67.*

68. *„Pâine"* miniaturală de formă rectangular-ovală, cu trei crestături paralele pe o parte mergând până pe laturi; pastă grosieră, arsă oxidant şi secundar; L = 28 mm, I = 24 mm, î = 13 mm. Descoperită în aceeaşi secţiune, Gr. 41. *Fig. 9/68.*

69. Obiect prismatic din lut, de forma unei *piramide* alungite, cu latura pătrată; pastă fină, arsă oxidant şi secundar; baza = 12 x 15 mm, î = 32 mm.

Descoperită pe mamelonul estic, în Gr. 65 din zona sanctuarului. *9/69.* Două piese asemănătoare au fost descoperite în aşezarea fortificată de la Coţofenii de Jos (sec. IV a.Chr.)[47] şi probabil în alte aşezări.

70-71. *Sfere* din lut. Prima, cu d = 13-14 mm, arsă oxidant, a fost descoperită în aşezarea deschisă de pe Platou, S. VII, c.2, -1,15 m, în strat. Ar putea fi şi neolitică. *Fig. 9/70.* O alta, cu d = 6 mm a fost descoperită pe mamelonul estic, Supr. C.5. Piese asemănătoare au apărut într-o „trusă" din necropola de la Zimnicea.

72. *Bilă* din lut, modelată sumar, neregulat, cu început de perforare, din pastă fină, arsă oxidant; d = 20-25 mm. Descoperită pe mamelonul estic extremitatea nordică, S. XIV, c.25, Gr. 22. *Fig. 9/72.*

73. *Cilindru* plin din lut cu o scobitură spre unul din capete, sumar modelat; pastă grosieră, cu cioburi pisate, arsă oxidant; d = 24 mm, î = 43 mm. Descoperit pe mamelonul vestic, Supr. A.3, -0,60 m, în stratul ultimului nivel. *Fig. 9/ 73.*

74. *„Sâmbure"* din lut, de formă ovală, cu capetele ascuţite. L = 37 mm, d = 18 mm. Descoperit pe mamelonul estic, S. XIV, c.4, -1,30 - -1,40 m. *Fig. 9/74.*

75. *„Astragal-amuletă"* din lut, perforat, modelat sumar din pastă grosieră, arsă oxidant incomplet şi afumată, ciobită la un colţ. L = 24 mm, I = 16 mm, î = 17 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV, Gr. 23. *Fig. 9/75.*

76. *Amuletă* în formă de „degetar": corp cilindric, cu un capăt rotunjit şi celălalt albiat, perforat transversal; pastă fină, prost framântată, arsă oxidant şi secundar; d = 13 mm, î = 20 mm. Descoperită pe mamelonul estic, S. XIV, c.2, -0,80 m (penultimul nivel). *Fig. 9/76.*

77. *Amuletă-topor* din lut, de formă trapezoidală asimetrică, descoperită pe mamelonul vestic. L = 21 mm, I = 8/12 mm. *Fig. 9/ 77.*

II. 6. Alte obiecte cu funcţie magică.

78. *Astragal de vită perforat* pe mijloc, cu laturile şlefuite; L = 56 mm, I = 30 mm, î = 32 mm. Descoperit pe mamelonul estic, S. XIV, Gr. 35. *Fig. 9/78.*

79-80. *Melci marini* (Murex) perforaţi. Două exemplare descoperite pe mamelonul estic, unul In S. XIV, c.5, -1 m şi celălalt în Supr. C.4., Gr. 111. *Fig. 9/79.* 80. Un al treilea exemplar a fost descoperit în aşezarea civilă „Lutărie", S. I, c.3, -0,50 m. Piesele erau purtate ca amulete.

47. Vlad Zirra, N. Conovici, G. Trohani, P. Gherghe, V.V. Zirra, studiu predat la Dacia/ 1993, sub tipar.

81. *Melc marin* (Cypraea) perforat, de origine mediteraneană, descoperit pe mamelonul estic, c.2-3, Gr. 25 din apropierea zonei sacre. L = 13 mm, I = 10 mm. *Fig. 9/81.*

82. *„Trusă magică"*, formată dintr-un tub de os cu o margine lățită, în care s-au găsit 10 pietricele plate de râu, cu lungimi variind între 9-21 mm și un *pandativ-căldăruşă* din fier, cu d = 10 mm, î = 18 mm. Tubul are lungimea de 70 mm, tăiat drept la partea inferioară (d = 18 mm) și neregulat la cea superioară (d. max. = 32 mm). A fost descoperită pe mamelonul estic, S. XIV, în partea superioară a umpluturii Gr. 32 aparținând complexului de clădiri din jurul zonei sacre. *9/82 a-1.* Tuburi de os identice sau asemănătoare au mai fost descoperite în așezarea noastră, dar fără elemente care să ne permită a le considera părți ale unor „truse" de acest fel. Unele puteau servi drept mânere pentru cuțite, altele puteau deveni fluiere-șuierători *(infra,* nr. 101-106).

83. *Colier* format din 8 *pandative-căldăruşă* din fier intercalat cu 5 mărgele bitronconice din sticlă incoloră și două perle din pastă sticloasă decorată cu „ochi", descoperit în groapa-cenotaf din „Movila Mică", tumul aplatizat aflat la cca 600 m de așezarea fortificată. Unele din mărgelele bitronconice erau sudate de unul din pandativele-căldăruşă datorită oxidării acestuia. Din aceeași groapă mai provine încă o mărgică mare din pastă de sticlă albastru-închis, decorată cu o linie albă în zig-zag și o verigă turnată din bronz. Pandativele-căldăruşă, pe care se păstrau impresiuni de pânză, erau de dimensiuni variate, de la d = 13 mm și î = 25 mm până la d = 8,5 mm și î = 11 mm. Sec. I a.Chr. *Fig. 9/83 a-o.*

84. *Pandativ-căldăruşă din bronz,* cu toarta ruptă, descoperit pe mamelonul estic, S. XIV, c.8, Loc. 5. D = 10 mm, î. actuală = 11 mm. *Fig. 10/84.*

85-86. *Pandative-căldăruşă din fier* au mai fost descoperite în așezările deschise de pe „Platou" - S. VII, c.12, -1,40 m (d = 15 mm, î. actuală, fără toartă = 18 mm) și „Lutărie" S. I, c.1, -1,20 m (d = 12 mm, î. actuală cu o parte din toartă = 16 mm).

87-99. *11 astragale de miel* cu laturile înguste șlefuite au apărut în Gr. 16 de pe mamelonul central. Ele au lungimi de 24 mm (1 ex.), 28 mm (7 ex.) și 31 mm (3 ex.). *10/87-89.* Alte două astragale de același fel au apărut unul pe mamelonul vestic, Supr. A. 11 *(10/98)* și altul în Gr. 54 de pe mamelonul estic. *Fig. (10/ 99).* Ultimul păstrează amprenta verde de oxid de cupru de la un obiect metalic cu care a venit în contact.

100. *Jeton paralelipipedic din os*, cu dimensiunile de 19 x 16 x 11 mm. Una din laturile înguste poartă 5 crestături verticale, până la jumatatea grosimii jetonului. Descoperit pe mamelonul estic, în Gr. 36 din apropierea zonei sacre. *Fig. 10/100.* Fragmente ceramice din această groapă și din Gr. 32 (cea cu „trusa magică") au putut fi întregite între ele, ceea ce probează contemporaneitatea umplerii celor două gropi si apartenența lor la același complex.

101-106. *Fluiere-șuierători din os*. Două fluiere de formă cilindrică cu secțiune ovală, executate din oase de animal (diafiză de oaie - determinare Mircea Udrescu) și având câte o perforație semicirculară sau rectangulară mai aproape de unul din capete, au fost descoperite pe mamelonul vestic: unul în Supr. A.6, -0,90 m (L = 69 mm, d = 17/14 mm), celălalt fragmentar în Gr. 105, având și o crestătură orizontală între gură și perforație (L = 53 mm, d = 12 mm). *Fig. 11/101-102.* Alte două au apărut pe mamelonul vestic, în S. XIV: primul de formă tronconică, având și două perforații pentru atârnare sau șnur la partea inferioară, în umplutura unui bordei din c.8 (L = 60 mm, d = 13/13 la gură respectiv 22/18 la celălalt capăt). *Fig. 11/103.* Altul, fragmentar și puțin curbat, de formă ușor tronconică, cu L = 72 mm, apărut în aceeași zonă (c.7-8) dar în nivelul superior - sub Loc. 3. *Fig. 11/104.* Fragmente din alte două fluiere au apărut în așezarea deschisă de pe „Platou", în S. V, c.11 (L = 52 mm, Fig....) și respectiv S. VII, c.13, -1 m. *Fig. 11/105-106.*

102-105. *Oglinzi*. Patru fragmente de oglinzi discoidale, trei din bronz si una din metal alb șlefuite pe una din fețe au apărut în strat, două pe mamelonul estic, una în umplutura șanțului de apărare și una pe „Platou" în S. VII. *Fig. 10/ 107-110.*

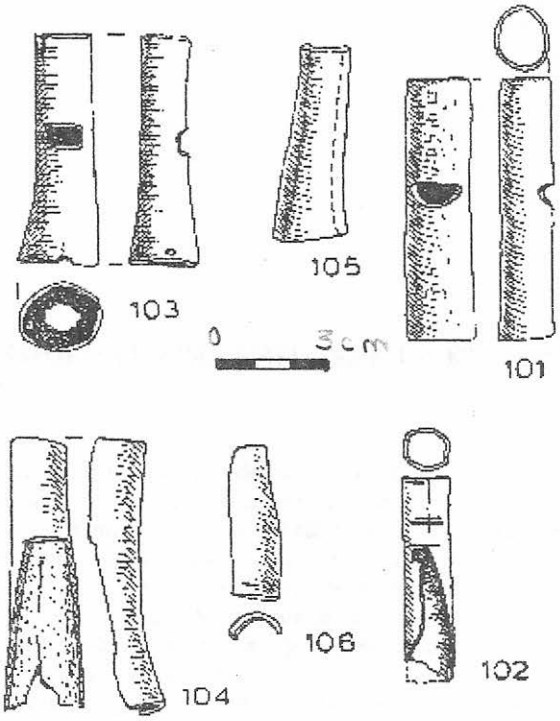

Fig.11: Piscul Crăsani. 102-106 - fluiere-şuierători întregi şi fragmentare (desene).

OBJETS CULTUELS ET POUR LA MAGIE DÉCOUVERTS À PISCUL CRĂSANI

- Résumé -

Dans le site gète fortifié de Piscul Crăsani (Crăsanii de Jos, commune de Balaciu, dép. de Ialomitza) on a découvert un nombre d'objets à fonction cultuelle bien établie ou seulement supposée.

L'auteur fait la distinction entre les objets destinés au culte publique, trouvés à l'intérieur du temenos ou à sa voisinage et les objets qui ont pu servir pour les besoins du culte domestique ou bien de la magie.

Parmi les premiers on a inclus les vases décorés avec la tête du bélier (à formes diverses), les vases à perforations, le rhyton, un âtre en miniature, une vase pour libations peint et d'autres menus objets qu'on retrouve dans le culte domestique aussi. Dans la seconde catégorie on a les vases pour libations, les couvercles à tête d'oiseau, les figurines et les amulettes anthropomorphes et zoomorphes, les vases en miniature, les simulacres d'objets en terre-cuite, les amulettes (astragale bovin, coquillages marins), les petits chaudrons pendentifs en fer (dont un trouvé dans une „trousse magique" contenue dans un tuyau en os, à côté de quelques petits pierres plates), les astragales polies, les miroirs en métal (coupés) et les sifflets en os. A titre hypothétique on y ajoute quelques imitations locales de bols à reliefs, décorées des images symboliques (masque, avers d'une monnaie hellénistique, poignards, chevaux, amphores).

Les objets choisis pour cet article n'épuisent pas l'éventail des découvertes cultuels de ce site, car on a exclu les complexes de culte et les objets qui ont eu aussi bien une fonction profane que cultuelle.

UNELE CONSIDERAȚII REFERITOARE LA RELIGIA GETO-DACILOR

CONSTANTIN PREDA

Religia geto-dacilor, prin caracterul ei deosebit, ocupă un loc aparte în rândul religiilor antice. Credința în nemurire și ideea de monoteism ce i-au conferit însușiri specifice au reținut atenția multor istorici ai religiilor. Cu toate că în jurul principalelor probleme ale acesteia s-a scris destul de mult, deseori în contradictoriu, nu se poate spune că noi avem în prezent o imagine clară asupra religiei geto-dacilor ori că s-au realizat progrese sensibile în raport cu informațiile transmise de scriitorii antici, în special de Herodot, Strabon, Ovidiu și Iordanes. Semnele de întrebare, rezultând uneori din ambiguitatea și caracterul vag și general al surselor antice, și-au pus amprenta și pe comentariile moderne și contemporane ale acestora și implicit și pe concluziile formulate de specialiști cu privire la religia geto-dacilor în ansamblul ei.

Desigur, în această succintă prezentare nu intenționăm și nici n-ar fi posibil să abordăm întreaga problematică a religiei geto-dacilor . Dorința noastră este aceea de a readuce în discuție doar unele aspecte privind concepțiile de monoteism, dualism, henoteism și politeism puse la temelia acesteia. Primele două concepții, monoteismul, susținut de E.Rhode[1], G.H.Kazarov[2], I.Coman[3] și într-o formă atenuată de V.Pârvan[4], și dualismul, însușit cu precădere de G.Bessell[5] și A.D.Xenopol[6], care se sprijină pe interpretarea diferită a informației lui Herodot privind raportul dintre Zalmoxis și Gebeleizis[7], au fost aproape complet abandonate de istoriografia ultimei jumătăți de secol. Ideea de politeism la geto-daci, adoptată mai întâi de Gr.Tocilescu[8] și preluată mai apoi și de L. Blaga[9], I.I. Russu[10], C. Daicoviciu[11] și alții, pe temeiul informațiilor generale ale izvoarelor scrise și pe originea tracică, respectiv indoeuropeană a geto-dacilor, avea să fie însușită și promovată în deceniile din urmă de toți cei care, într-un fel sau altul s-au ocupat sau au făcut referiri la religia geto-dacilor. În lucrările de sinteză și în studiile de istorie veche apărute în perioada postbelică, concepția politeistă figurează ca o problemă acceptată și de la sine înțeleasă. Chiar dacă raportul Zalmoxis-Gebeleizis rămâne în acest cadru, când un singur zeu, când două divinități distincte, politeismul geto-dacic este completat cu divinități ca Marte, pomenit de Vergiliu[12], Ovidiu[13] și Iordanes[14], Bendis, menționată de același Herodot[15],

1. E. Rhode, *Psyche. Seelenkult und Unterblickeitsglaube der Griechen*, Freiburg-Leipzig, 1894, p. 319-322.
2. G. Kazarov, *Zalmoxis*, Klio, 12, 1912, p. 355-364.
3. I. Coman, *Zalmoxis, un grand problème gète*, Revue des études religieuses, 2, 1939, p. 53-62.
4. V. Pârvan, *Getica*, 1926, p. 151-164.
5. G. Bessell, *De rebus Geticis*, Göttingen, 1854, p. 42-51.
6. A.D. Xenopol, *Istoria Românilor*, Buc., 1925, p. 64-77.
7. Herodot, IV, 94.
8. Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Buc., 1880, p. 680-691.
9. L. Blaga, Saeculum, Revistă de filosofie, Sibiu, 1, 1943, 4, p. 3-24; cf. și poziția apropiată a lui M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, 2, Buc., 1986, p. 172-176.
10. I.I. Russu, *Religia geto-dacilor*, Cluj, 1947.
11. C.Daicoviciu, Apulum, 2, 1943-1945, p. 90-93; *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945, p. 72; idem în *Istoria României*, 1, 1960, p. 329-338; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 204-220; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. II-a, Buc. 1977, p. 446-462.
12. Vergiliu, *Aeneida*, III, 35.
13. Ovidiu, *Tristia*, V, 3, 22 și *Epistulae ex Ponto*, IV, 14, 14.
14. Iordanes, *Getica*, 39.
15. Herodot, IV, 33.

Cavalerul Trac[16] și, după unele opinii chiar și de Cavalerii Danubieni[17]. În adoptarea concepției politeiste, pe lângă informațiile antice s-a luat în considerare și faptul că geto-dacii, ca și tracii sudici și lumea antică în general, nu puteau face excepție, în mod logic, de la sistemele religioase din vechime, ce se caracterizează prin politeism. În plus, se are în vedere și puterea exercitată în antichitate de fenomenele naturii asupra firii umane, care a impus credința în mai multe divinități.

În privința abordării concepției politeiste a religiei geto-dacilor se poate aprecia că s-a depășit, în unele cazuri, cu mult cadrul informației antice, ajungându-se la interpretări forțate și la exagerări. De aceea se impun unele claridicări și nuanțări.

Mai întâi, în legătură cu raportul dintre cele două denumiri Zalmoxis-Gebeleizis, sinteză sau divinități distincte, apreciem că orice discuție în favoarea uneia sau alteia din cele două poziții ar fi inutilă și fără nici o șansă de izbândă. Comentarii privind acest subiect s-au făcut și se vor mai face, dar toate acestea vor rămâne în câmpul ipotezelor și vor purta amprenta subiectivismului. De aceea, noi considerăm că este mai înțelept să acordăm un mai mare credit informației lui Herodot, care, cel puțin în această privință, este fără echivoc, atunci când afirmă că „unii dintre (geți) îi mai spun (lui Zalmoxis) și Gebeleizis (IV, 94).

Despre zeul războiului Ares-Marte, care este de fapt divinitate greco-romană, Ovidiu ne spune că era adorat de geții de la Pontul Euxin[18], iar Iordanes că acesta „a fost înduplecat de geți printr-un cult sălbatic"..., existând „un simțământ religios adânc în comparație cu alți zei"[19]. Despre aceste divinități în cadrul religiei geto-dacilor nu s-a vorbit prea mult și nici nu s-au făcut comentarii de o oarecare amploare, totul rezumându-se, în principal, la esența informației scrise.

Printre divinitățile incluse în panteonul geto-dacic figurează și Bendis, asimilată cu zeița greacă Artemis, uneori chiar cu Hecate și Persefona[20]. De fapt, zeița Bendis este considerată a fi o divinitate a tracilor de sud. Numele acesteia nu este niciodată asociat de sursele antice cu cel al geto-dacilor. Herodot care-i cunoștea pe geți și credința acestora, face de fiecare dată numai o legătură cu Artemis și tracii de sud, uneori și cu peonii[21]. Prin urmare, o includere a zeiței Bendis-Artemis printre divinitățile geto-dacilor rămâne cu totul ipotetică. Deși nu este vorba decât de o simplă deducție, s-au pus totuși pe seama cultului acestei zeițe o seamă de descoperiri arheologice și numismatice din Dacia. Astfel, Bendis a fost identificată cu reprezentările din tezaurele de la Coada Malului, Herăstrău și Bălănești[22], cu masca de bronz de la Sarmizegetusa Regia[23], cu o placă de bronz și un fragment de cupă de tip delian de la Popești și, în fine, cu călărețul de pe monedele geto-dacice de tip Jiblea[24]. Toate aceste descoperiri, cu excepția monedelor, aparțin perioadei clasice a civilizației geto-dacice, respectiv ultimelor două secole dinainte de cucerirea romană. Dacă am accepta o astfel de legătură între descoperirile amintite și cultul zeiței Bendis ar urma să admitem că în această perioadă Bendis era principala divinitate geto-dacică. După cum am mai arătat și cu alt prilej, este mai mult decât improbabilă o asemenea atribuire, atâta vreme cât știm că Bendis rămâne o zeiță a tracilor sudici, ea fiind extinsă, după opinia noastră, în mod cu totul nejustificat și la lumea geto-dacă. În plus, reprezentările, destul de diferite de altfel, puse pe seama acestei divinități, nu au nici un simbol care să ne amintească de atributele respectivei zeițe, pentru a nu mai vorbi despre decalajul de timp dintre informația lui Herodot și perioada de timp căreia îi aparțin descoperirile arheologice pomenite mai sus.

În rândul divinităților geto-dacice au mai fost introduse, prin deducție, Hestia-Vesta, zeița vetrei[25] și a focului, și Dionysos[26]. De o oarecare credibilitate se bucură „Cavalerul trac"[27], un zeu sau cult al

16. I.I. Russu, ActaMN, 4, 1967, p. 85-104; C.C. Petolescu, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, Buc. 1994, p. 267; M Alexandrescu-Vianu, SCIVA, 31, 1980, p. 355-363.

17. D. Tudor, Ephemeris Dacoromana, 7, 1937, p. 189-356 și 8, 1938, p. 445-449

18. Ovidiu, *op.* și *loc.cit.*

19. Iordanes, *op.cit.*, 41.

20. V. Pârvan, *op.cit.*, p. 163-194.

21. Herodot, IV, 33; V, 7.

22. M. Gramatopol, *Dacia antiqua*, Buc., 1982, p. 96; idem, Numisma, Madrid, 54-55, 1962, p. 29-80; Apulum, 9, 1971, p. 209-256.

23. C. Daicoviciu, I.H. Crișan, Materiale, 5, 1959, p. 396-397.

24. M. Gramatopol, *op.cit.*; C. Preda, SCN, 5, 5, 1971, p. 433-435; idem, *Monedele geto-dacilor*, Buc., 1973, p. 145.

25. I.I. Russu, *op.cit., Religia...*, p. 82-83.

26. P. Alexandrescu, în *Istoria României*, I, variantă nouă, manuscris, 1979.

27. G.I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, în Diss.Pann., 2, 1938. I.I. Russu, Acta MN, 4, 1967, p. 85-104; cf. și C.C. Petolescu, **op.** și **loc.cit.**; N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii. Moesia Inferior*, Leiden, 1979; C.Scorpan, *Cavalerul trac*, Constanța 1967.

soarelui[28] și într-o măsură mai mică așa numiții „Cavalerii danubieni"[29].

În ultima vreme, luându-se ca temeiuri reprezentările de pe unele piese din tezaurul dacic de la Lupu (jud. Alba), precum și de pe unele obiecte din tezaurele mai vechi de tip Agighiol-Peretu, în panteonul geto-dacic au mai fost introduse încă două divinități, cărora li s-a acordat denumirile de „Marele Zeu" și „Marea Zeiță"[30].

O privire de ansamblu asupra tuturor acestor divinități, acceptate fără discernământ, ne-ar crea imaginea unei religii geto-dacice, care, din punct de vedere numeric, ar rivaliza cu multe din religiile antice și în special cu cea greco-romană. Analizând însă fiecare caz în parte putem constata că situația este cu totul alta. În această analiză nu trebuie să pierdem din vedere conceptul de religie ca sistem și acela de credințe și să încercăm totodată să separăm certitudinea de incertitudine și de exagerare.

Departe de noi gândul de a ne număra printre adepții monoteismul geto-dacic. Dar nici nu putem fi de acord cu cei care susțin cu atâtea convingere și fără nuanțări un politeism închegat, bogat și organizat, apropiat și chiar legat uneori de cel clasic greco-roman. Realitatea, ca de fiecare dată, trebuie căutată undeva la mijloc, comparațiile urmând a fi făcute deopotrivă și cu religiile populațiilor aflate la același nivel de dezvoltare social-politică și economică, respectiv cu sistemele religioase întâlnite la sciți, celți, germani etc.

Dintr-un început trebuie să recunoaștem că singura divinitate geto-dacică certă, pomenită în mod constant începând cu Herodot și până în sec. X d.Chr.[31] este Zalmoxis, pe care, ne spune destul de limpede părintele istoriei, unii geți îl mai numesc și Gebeleizis. După opinia noastră, oricât am încerca să separăm cele două nume și să creem două divinități distincte, informația scrisă nu ne dă acest drept. S-a mers uneori chiar până acolo încât să se afirme că principalul zeu al geto-dacilor este Gebeleizis[32], deși un astfel de nume dispare din izvoare odată cu Herodot, perpetuându-se doar acela de Zalmoxis. O atare poziție nu este altceva decât rezultatul unor simple deducții, speculații și interpretări fără cel mai neînsemnat temei documentar. Din aceleași surse ar putea rezulta că Zalmoxis-Gebeleizis era nu numai divinitate supremă, ci și principalul zeu al tuturor geto-dacilor.[33]

O altă divinitate pomenită de izvoarele scrise este zeul războiului, asimilat cu Marte. Menționea acestuia de către cei doi poeți latini Vergiliu și Ovidiu și mult mai târziu de Iordanes, originar din zona moesică, lasă impresia că Marte era venerat numai de geții de la Dunărea de Jos și n-ar fi fost un zeu al tuturor geto-dacilor. Oricum ar fi interpretate însă sursele scrise amintite, o astfel de divinitate a războiului nu poate să nu figureze printre zeii adorați de geto-daci[34], fie și numai de o parte a acestora.

De o oarecare credibilitate și certitudine s-ar putea vorbi și de cazul „Cavalerului trac". Ca și Marte și „Cavalerului trac" este atestat târziu și numai la geții sud-dunăreni. În această privință nu s-a luat în considerare un izvor important care vine să întărească și să extindă totodată cele cunoscute pe calea reprezentărilor sculpturale descoperite în părțile sud-danubiene. Mă refer, desigur, la argumentul numismatic neluat în seamă și neexploatat în acest sens. Se știe că monedele de argint ale lui Filip II au fost preferate de traci și preluate apoi de geto-daci, ca prototip pentru monetăria proprie. Semnificativ în acest proces este faptul că deși pe aversul monedelor geto-dacice s-au mai produs schimbări, în sensul că în locul capului lui Zeus au fost introduse efigii ale nimphei Larissa, ale lui Heracles, Artemis Tauropolos și un cap janiform, pe revers s-a păstrat permanent, la toate emisiunile, din sec. III și până în primele decenii ale sec. I î.Chr., călărețul [35]. Preluarea, răspândirea și menținerea mai bine de două secole a aceleiași reprezentări nu poate fi întâmplătoare. Fără a face, cu tot dinadinsul, o legătură între reprezentările „Cavalerului trac" din zona getică a Moesiei Inferior și călărețul de pe reversul monedelor geto-dacice, nu o excludem câtuși de puțin. Ar putea fi vorba de același cult sau, oricum de un cult sau chiar o zeitate a tuturor geto-dacilor. În sprijinul unei atare opinii

28. V. Pârvan, *op.cit.*, p. 317; I.H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Buc., 1986, p. 410-406; Al. Vulpe, SCIV, 16, 1965, 2, p. 341-351.

29. D.Tudor, *Corpus monumentorum religionis Equitatum Danuvinorum*, Leiden, 1, 1969; 2, 1976; Al. Ștefan în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, Buc., 1994, p. 266.

30. I.H. Crișan, *op.cit.*, p. 356-370; I. Glodariu, V. Moga, Ephemeris Napocensis, 4, 1994, p. 33, 48; cf. și V. Pârvan, *op.cit.*, p. 164, 259, 295.

31. Leon Diaconul, IX, 6; Suidas, *Lexicon*, II, 500.

32. I.I. Russu, *Religia...*, p. 103-112; I.Glodariu, V.Moga, **op.cit.**, p. 47-48.

33. După opinia lui M. Eliade se poate admite un sincretism, în care pot fi confundate numele de Nebeleizis-Gebeleizis și Zalmoxis; cf. *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, Buc., 1930; *Istoria credințelor și ideilor religioase*, 2, Buc., 1986, p. 172-176.

34. Cf. și I. Glodariu, V.Moga, **op.** și *loc.cit.*

35. C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973; cf. și I. Iouroukova, Izkustvo, 3-4, 1975, p. 39-44..

pot fi invocate şi unele importante descoperiri arheologice. Avem în vedere reprezentarea de călăreţi de pe unele obiecte din tezaurele de la Surcea şi Lupu şi de pe unele produse ceramice din **dava** de la Răcătău[36]. Cine şi ce se ascunde în spatele acestei reprezentări, pe care n-am vrea s-o denumim neapărat „Cavalerul trac", este o problemă la care cu greu s-ar putea da un răspuns în prezent. În schimb, avem convingerea că această mult răspândită în timp şi spaţiu reprezentare nu poate fi nicidecum întâmplătoare. Este de presupus că geto-dacii au cinstit prin această imagine a călăreţului pe una din principalele lor divinităţi. Dificilă rămâne doar identificarea zeităţii respective.

Într-adevăr, nu putem să nu admitem în cadrul religiei geto-dacilor un cult sau chiar un zeu al soarelui. Tradiţia locală, bine ancorată încă din epoca bronzului şi bine demonstrată prin descoperiri din prima epocă a fierului şi cea geto-dacică vorbeşte de la sine în această privinţă.[37]

De aici încolo situaţia se schimbă, devenind mai mult decât incertă. Oricât de mult am încerca sau am dori nu putem trece în rândul divinităţilor geto-dacice certe pe zeiţa Bendis, aceasta aparţinând clar tracilor sudici, şi cu atât mai puţin pe zeul Dionysos şi pe Vesta-Hestia. În aceeaşi categorie s-ar putea include şi recentele denumiri de „Marele Zeu" şi „Marea Zeiţă", acordate reprezentărilor umane de pe plăcuţele de argint din tezaurul de la Lupu (jud. Alba). Departe de noi gândul de a nu admite că amintitele reprezentări nu au o anumită semnificaţie religioasă. Acestea aparţin artei figurative geto-dacice din perioada sa clasică şi îşi au analogii, ca manieră artistică şi elemente decorative comune, în reprezentările umane, din aceeaşi vreme, din tezaurele de la Herăstrău, Coada Malului, Bălăneşti şi Surcea, precum şi în cele de pe unele produse ceramice din davele de la Popeşti şi Răcătău. Deci, câmpul de investigaţie şi de interpretare este mult mai larg şi nu trebuie restrâns numai la tezaurul de la Lupu. În nici-un caz nu se pot face analogii cu reprezentările din tezaurele mai vechi de tip Agighiol-Peretu etc.[38] Între cele două categorii de descoperiri există diferenţe cronologice, de stil, geografice şi mai ales de origine. După cum bine se ştie, descoperirile de tip Agighiol-Peretu, Vraţa-Rogosen[39] aparţin unui orizont cultural, totuşi străin, de origine scito-iraniană şi cu elemente greceşti şi locale, implantat în a doua jumătate a sec. IV î.Chr. în zona getică de pe ambele maluri ale Dunării. Acest grup cultural-artistic are o existenţă foarte scurtă, nu are nici-un predecesor, respectiv origine, în mediul local getic, şi nici nu-şi lasă urmaşi. O explicaţie a apariţiei şi a dispariţiei rapide totodată a acestui curent artistic se poate desprinde din contextul istoric al ultimei jumătăţi a veacului al IV-lea î.Chr. de la Dunărea de jos, denumirea lui de „artă traco-getică" fiind improprie.

Revenind la reprezentările umane din descoperirile nord-dunărene din sec. I.î.Chr., trebuie subliniat încă o dată faptul că acestea aparţin aceleiaşi perioade de timp, sunt redate în aceeaşi manieră proprie sub aspect artistic şi apar relativ frecvent. Toate acestea ne îndreptăţesc să admitem că reprezentările umane au o anumită semnificaţie religioasă şi că redau una sau chiar mai multe divinităţi geto-dacice. Nu mai suntem însă de acord cu recentele opinii potrivit cărora acestea ar întruchipa pe „Marele Zeu" şi pe „Marea Zeiţă" sau pe Bendis. Interpretarea apare mai mult decât forţată şi orientată după modelul grecesc, unde, în fruntea tuturor divinităţilor se afla regele şi regina, respectiv Zeus şi Hera. Întrucât, pentru religia geto-dacică nu s-a mers până acolo încât să se împrumute şi numele celor doi zei conducători s-a ales formula neutră de „Marele Zeu" şi „Marea Zeiţă".

Religia geto-dacilor nu poate fi privită şi tratată ca un sistem unitar şi general de-a lungul întregii existenţe a ramurei de nord a tracilor, mai exact din sec. VI î.Chr şi până la cucerirea romană. Un sistem religios local avea să se constituie în timp, paralel cu evoluţia societăţii geto-dace, care va parcurge etapele de trib, uniune de triburi şi în ultima etapă aceea de regat. Prin urmare, nu credem că se poate vorbi de o religie unitară, închegată şi generală înainte de perioada clasică a istoriei şi civilizaţiei geto-dacilor. Tendinţele de unificare culturală şi social-politică, cristalizate, începând cu a două jumătate a sec. II î.Chr., vor crea şi terenul propice pentru unificarea religioasă, care se va concretiza limpede încă din prima jumătate a sec. I î.Chr. În această privinţă dispunem atât de mărturii scrise cât şi de dovezi arheologice.

Este bine cunoscut rolul esenţial pe care l-a jucat religia în opera de unificare a geto-dacilor şi poziţia pe care o ocupau marii preoţi în conducerea regatului, unii dintre aceştia, ca Deceneu şi Comosicus, ajungând

36. V. Căpitanu, Carpica, 8, 1976, p. 66; un medalion ceramic cu călăreţ s-a descoperit la Răcătău în anii din urmă.

37. Cf. bibliografie generală la I.H. Crişan, *Spiritualitate...*, p. 401-406; Al. Vulpe, M. Gheorghiţă. Dacia, N.S., 20, 1976, p. 172,181; E. Iaroslavschi, ActaMN, 31, 1994, p. 49-53.

38. D. Berciu, *Arta traco-getică*, Buc. 1969; I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 356-370; I. Glodariu, V. Moga, *op.cit.*, p. 44-46.

39. Iv. Venedikov, T. Gerasimov, Trakiiskoto izkustvo, Sofia, 1973; Arheologia, 8, 1966 şi 14, 1972; Izkustvo, 6, 1986.

să ocupe deopotrivă posturile de mari preoți și de regi. O a doua serie de argumente o constituie descoperirile de caracter religios făcute în principalele centre arheologice geto-dacice din ultimele două secole de dinainte de cucerirea Daciei. Avem în vedere în mod deosebit tipul de sanctuare atestat aproape în toate cetățile dacice, ceea ce indică destul de limpede existența unui sistem și unei concepții religioase destul de unitare și generale totodată. Aceeași constatare ne-o oferă și informația scrisă, de unde rezultă forța de atracție și puternica influență a religiei asupra lumii geto-dacice. Numai așa ne explicăm ușurința cu care marele preot Deceneu a reușit să-i aducă la ascultare pe daci și tot astfel vom putea înțelege cum geto-dacii aveau să se concentreze și să-și contruiască cetăți în jurul principalului lor centru religios, acel Cogaionon, de pe Muntele Grădiștei Muncelului. După convingerea noastră aici se vor pune mai întâi bazele centrului religios, cândva către partea a doua a Domniei lui Burebista și apoi în jurul și pentru protecția lui se vor ridica cetățile, treptat concentrându-se aici și puterea politică, alături de cea religioasă.

În urma acestei încercări de a înfățișa pe scurt stadiul cunoștințelor noastre în așa de dificilul și complicatul domeniu al religiei geto-dacilor, de a aduce unele clarificări se impune și formularea unor concluzii. Pentru aceasta dorim să invocăm una din opiniile lui V.Pârvan. În analiza pe care o face marele istoric în cunoscuta sa operă *Getica*, introduce conceptul de henoteism în definirea caracterului religiei geto-dacice.[40] Prin această denumire urmează să înțelegem un sistem religios, în care sunt adorate mai multe divinități și se practică mai multe culte, având însă, peste toate acestea, un zeu suprem. Prin atributele sale principale el domină cu autoritate toate celelalte divinități, subordonate sau nu acestuia. O asemenea concepție nu poate și nu trebuie confundată cu cea pe care se sprijină religia greco-romană, unde există o ierarhie bine stabilită și unde Zeus este un fel de „primus inter pares", ale cărui puteri erau totuși limitate în raport cu ceilalți zei și domeniile rezervate acestora. Din datele invocate de noi mai sus pentru perioada clasică a istoriei geto-dacilor rezultă că întreaga religie era dominată de o divinitate supremă cu însușiri diverse, deopotrivă chtoniene și uraniene. Credința în acest zeu suprem a conferit tărie și unitate religiei geto-dacilor din epoca amintită și va sta la baza unificării lor politice. Marii preoți și regi totodată, ca Deceneu și Comosicus, desigur și alții pe care nu-i cunoaștem, nu puteau fi decât reprezentanții unei singure și principale divinități și nu ai mai multor zei cu însușiri și roluri diferite. Celelalte divinități și culte au jucat, în acest caz, un rol secundar, determinat, în bună măsură, de influența exercitată de diversitatea forțelor naturii și de firea umană, înclinată spre un refugiu în viață și de a-și găsi unul sau mai mulți protectori supranaturali. Oricât am vrea să ne îndepărtăm de tradiția scrisă, acest zeu suprem nu ar putea fi altul decât Zalmoxis, numit de unii geți și Gebeleizis. Astfel am putea considera religia geto-dacilor, pentru ultimele cca. două secole dinaintea cuceririi romane, ca fiind politeistă de nuanță henoteistă. Cât privește perioada anterioară, în condițiile pătrunderii unor neamuri străine, ca greci, sciți, celți și bastarni, într-o vreme în care societatea geto-dacă era fărâmițată în triburi și uniuni de triburi, religia avea, desigur, tot un caracter politeist, dar destul de eterogen și greu de definit, în care dominau credințele și cultele locale, respectiv regionale, decurgând din viața de dincoace și de dincolo de mormânt, din teama și necunoașterea forțelor naturii, adică din relația pământ și cer. Aceasta va evolua treptat spre o conturare, unificare și generalizare pe măsură ce se va impune credința în zeul suprem la principala masă a lumii geto-dace.

QUELQUES CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA RELIGION DES GÉTO - DACES

- Résumé -

L'auteur prend de nouveau en discussion certains aspects concernant les conceptions de monothéisme, dualisme, hénothéisme et polythéisme, mises à la base de la religion des Géto-Daces par divers chercheurs. Les deux premières conceptions soutenues par E. Rhode, G. Kazarov, I. Coman et, partiellement, par V. Pârvan (le monothéisme) et par G. Bessell et A.D. Xenopol (le dualisme), ont été partiellement abandonnées par l'historiographie actuelle. L'idée de polythéisme, adoptée d'abord par Gr. Tocilescu et reprise ensuite par L. Blaga, I.I. Russu, C. Daicoviciu est de plus soutennue.

À côté de Zalmoxis - Gebeleizis, le polythéisme géto-dace est complété, par les sources antiques (Virgile, Ovide, Jordanès, Hèrodote) et par les recherches récentes, avec de nouvelles divinités: Mars, Bendis,

40. V.Pârvan, *op. și loc cit.*

le Chevalier Thrace, les Chevaliers Danubiens.

L'auteur considère que dans l'approche de la conception polythéiste de la religion des Géto-Daces, on a dépassé le cadre de l'information antique, parvenant à des interprétations forcées, raison pour laquelle il fait certaines clarifications et quelques spécifications.

Analysant les sources écrites, les monuments sculpturaux, les représentations monétaires, on exprime l'accord à l'égard de l'existance des divinités: Zalmoxis - Gebeleizis, un dieu de la guerre (Mars), le Chevalier Thrace (nommé autrement, peut-être) et en même temps l'incertitude à l'égard de l'inclusion d'autres dans le panthéon géto-dace: Bendis (qui appartient nettement aux Thraces de sud), Dionysos et Vesta - Hestia; dans la même catégorie sont compris les récentes dénominations de „Grand Dieu" et de „Grande Déesse".

On conclut que la religion des Géto-Daces, pour les siècles d'avant la conquête romaine, était polythéiste de nuance hénothéiste (concept introduit par V.Pârvan).

RITURI ŞI RITUALURI FUNERARE PRACTICATE ÎN NECROPOLA ROMANĂ DE LA NOVIODUNUM

GAVRILĂ SIMION

Anticul Noviodunum este situat pe o platformă de pe malul Dunării, la mică distanţă în amonte faţă de vârful Deltei (Pl. 1). Poziţia sa geografică i-a facilitat cele mai largi posibilităţi de ordin economic şi strategic. Punct de intersecţie al marilor drumuri de uscat cu cel al marelui fluviu, Noviodunum a devenit în epoca romană unul dintre cele mai de seamă vaduri ale Dunării, sediu al flotei dunărene Classis Flavia Moesica şi al unor importante detaşamente ale legiunii I Italica şi ale celei a V-a Macedonica, iar după 167, al Legiunii I Jovia şi a XI-a Claudia[1]. Din punct de vedere al evoluţiei sale urbane în epoca Imperiului timpuriu, el ajunge să obţină statutul de municipiu[2], iar în cea romană-bizantină, ne este cunoscut şi ca reşedinţă episcopală[3].

Astăzi, zona sa arheologică (Pl. 2), identificată încă din secolul trecut ca aparţinând anticului Noviodunum[4], ne atrage atenţia nu numai prin cetatea sa fortificată ce ocupă o suprafaţă de 20 ha (200.000 m.p.) sau pe aşezarea sa civilă din jur, cu o suprafaţă de patru ori mai mare, înconjurată cu şanţuri şi valuri mari de pământ ce i-au servit pentru apărare, ci şi prin cea de a treia zonă a sa care este necropola. Din punct de vedere topografic această ultimă zonă ni se prezintă într-o formă tumulară, organizată în aliniamente ce pornesc dinspre cetate în mai multe direcţii şi pe distanţe de mai mulţi kilometri[5].

Cercetarea arheologică asupra acestor zone s-a făcut cu intermitenţe, în cetate începând din 1957 de către prof. I. Barnea[6], iar în necropolă de semnatarul acestor rânduri, din 1957[7]. Rezultatele săpăturilor întreprinse în cel de al doilea sector, adică în necropolă, se cifrează până la ora actuală la 26 de tumuli cercetaţi, adică jumătate din totalul existent. Un grup de 20 tumuli au fost declaraţi rezervaţie şi lăsaţi spre cercetare generaţiilor viitoare.

Priviţi sub aspectul monumentalităţii lor, cu excepţia unui singur tumul, denumit de localnici „Curganul vizirului", care măsoară peste 120 m diametru şi 37 m înălţime (necercetat încă), toţi ceilaţi măsoară sau au măsurat o înălţime ce varia între 2,5 şi 6 m şi un diametru de 30 până la 60 m. Observaţiile arheologice au

1. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 164-166 şi passim; R. Vulpe, I. Barnea, DID, 2, passim; Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 59-60; A. Aricescu, *Armata în Dobrogra romană*, Bucureşti, 1977, p. 187 şi urm.; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988, passim; Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 30, 1900, p. 206; V. Pârvan, AARMSI, 2, 35, 1913, p. 502-509; O. Tafrali, AA, 2, 1930, p. 30; D. Tudor, SCS, 4, 1-2, 1953, p. 472-473; Gh. Ştefan, Dacia, 9-10, 1941-1944, p. 473 e.s.; idem şi colaboratorii, SCIV, 5, 1-2, 1954, p. 175-182; Gr. Florescu, RIR, 16, 1, 1946, p. 10; I. Barnea, B. Mitrea, MCA, 4, 1957, p. 155-174; idem; MCA, 5, 1959, p. 469-475; I. Barnea, SCIV, 1, 1950, p. 175-184; idem, Peuce, 6, 1977, p. 103-121; I. Barnea, Peuce, 9, 1984, p. 97-105; Al. Barnea, Peuce, 10,1991, p. 81-84; Exp. Bujor, G. Simion, MCA, 7, 1960, p. 392 e.s.; Exp. Bujor, Dacia, N.S., 4, 1060, p. 527, e.s.; Em. Condurachi, Actes du IXe Congrès..., 1972, p. 83-88; A.S. Ştefan, BMI, 42, 1, 1973, p. 3-14; G. Simion, Peuce, 6, 1977, p. 123-148; idem, Peuce, 9, 1984, p. 75-96; idem, RMI, 60, 2, 1991, p. 3-7; idem, Dacia, N.S., 1994, s.p.

2. Al. Barnea, Peuce, 10,1991, p. 81 şi urm.

3. E. Popescu, *Inscripţiile...*, p. 275; Fl. Topoleanu, RESEE, 26, 4, 1988, p. 311-317, idem, Biserica Ortodoxă Română, 11-12, 1989, p. 139-148.

4. E. Des jardins, RA, 18, 1868, p. 264.

5. A.S. Ştefan, *op.cit.*, fig. 6 et 21; G. Simion, Peuce, 9, 1984, p. 482-485, pl. 1, 2 et 3.

6. I. Barnea şi colaboratorii, *op.cit.*, la nota 1.

7. Exp. Bujor et colab., *op.cit.*, la nota 1.

constatat că aplatizarea unora dintre ei a fost cauzată de profanarea lor încă din antichitate, iar pentru alții, de înscrierea lor în circuitul agricol modern.

Studiați sub aspectul stratigrafiei lor, avem certitudinea că toți acești tumuli au fost construiți cu pământul luat din imediata lor vecinătate. În jurul multora dintre ei se mai păstrează șanțul circular din care s-a luat pământ pentru înălțarea lor. Construcția lor s-a făcut în tehnica straturilor alternante, fie în mod individual, fie prin compunerea a două sau a mai multor movile mai mici, unite în final într-un singur complex tumular prin umplutură unitară (Pl. 3/ a, b, c).

Fiecare tumul sau complex tumular are un mormânt principal pentru care s-a înălțat și mai multe morminte secundare. Acestea din urmă se grupează în diferite situații, fie că au existat înainte ca tumulul să se înalțe, fie că s-au făcut în timpul construcției acestuia sau după terminarea lui. (Pl. 4) La unele complexe tumulare s-au întâlnit cazuri unde și alte movile componente aveau mormintele lor principale.

Analizate sub aspectul ritual-funerar, mormintele din tumulii necropolei de la Noviodunum, se grupează în următoarele tipuri:

a) Morminte cu ritul inhumației. (Pl. 5). Acestea le găsim în special în mormintele monumentale cu sarcofage cioplite din blocuri mari de piatră, formate de obicei din cuvă și capace cu acrotere la colțuri. De asemeni, acestea se mai găsesc și sub formă de morminte cu gropi zidite îngrijit din cărămidă sau cărămidă și piatră și acoperite cu una sau mai multe lespezi mari din piatră. Sunt și morminte de inhumație în gropi simple, săpate după aceleași forme și criterii ca cele de incinerație, protejate sau nu de un podium de lemn sau de elemente tegulare.

La multe din mormintele cu sarcofage s-au constatat înmormântări succesive, scheletele fiind depuse atât direct în cuvă, de obicei pe un strat de frunze și ramuri de dafin, cât și în racle de lemn. Acestea s-au folosit în special pentru defuncții depuși ulterior.

b) Morminte cu ritul incinerației (Pl. 6). Incinerarea se realiza pe loc, direct în groapă. Forma ne este cunoscută cu numele de „rug-busta" sau „tombe bustuaire"[8]. În general, gropile acestor morminte sunt puțin adânci, cu o formă paralelipipedică, prevăzute cu o treaptă, mai rar cu două, care serveau ca suport pentru platforme de ardere și creerea șanțului pentru tiraj. Mai rar, au fost găsite și morminte de incinerație pe loc, în gropi fără trepte. De obicei, acestea s-au făcut într-o perioadă mai târzie, aproape sau după terminarea construcției tumulului. Tot sub aspect ritual-funerar, ceea ce ne-au atras atenția în mod deosebit, au fost gropile mormintelor de incinerație săpate în anumite etaje ale construcției tumulului. Fundul acestor gropi ajunge până în stratul vegetal antic (sub nivelul de călcare de la baza movilei), fapt ce dă gropii proporții și forme deosebite ce tind spre monumentalitate.

La acest tablou sinoptic al descoperirilor noastre de la Noviodunum, subliniem câteva observații de ordin general.

- Toate mormintele de inhumație, ce ocupă un procent de 25%, aparțin unor indivizi de sex feminin, indiferent că avem de-a face cu persoane mature, adolescente sau copii. Aspectul nu poate fi însă generalizat. El este practicat numai de o parte din comunitate și sigur numai în unele familii. Dovada acestei afirmații o avem prin descoperirea unui număr însemnat de morminte, cu practica ritului incinerației, dar care după inventar, au aparținut în mod sigur unor femei.

- Amplasarea mormintelor în spații s-a făcut într-o formă grupată, de preferință în jumătatea sudică, mai rar în cea de est sau de vest și niciodată în cea de nord, indiferent de ritul practicat sau de intervalul de timp dintre înmormântări. De asemeni, nu există nici un criteriu în ceea ce privește orientarea mormintelor (Pl. 3 a, b și c).

- Depunerea ofrandelor s-a făcut după aceleași ritualuri, indiferent de ritul folosit cu tendința de păstrare intactă a obiectelor de podoabă și de utilitate personală chiar și la mormintele de incinerație.

- O contribuție deosebit de importantă în facilitarea concluziilor noastre o are datarea acestor morminte a căror cronologie este cuprinsă într-o perioadă de cca. un secol, adică de la sfârșitul sec. I și până în pragul ultimului sfert al sec. II d.Chr.

În concluzie, practicile ritual-funerare constituie primele observații ale cercetării arheologice și prima problemă ce se pune în dezbaterea noastră, în vederea elucidării aspectului compozițional etno-social și

8. P. Alexandrescu, Histria, 2, p. 247-282; M. Babeș, Dacia, NS, 14, 1970, p. 177 și urm., V. Lungu, C. Chera, Pontica, 19, p. 93-97; D. Protase, *Riturile...*, p. 86-114, cu nr. 108, 112, 122 și 134.

religios din acest centru roman de la Dunăre. O privire de ansamblu asupra descoperirilor noastre, în care biritualitatea se face evidentă, oferă la prima vedere o eterogenitate de ordin ritual-funerar. Acest aspect ne apare cu atât mai pregnant, cu cât el se manifestă atât din punct de vedere social (în sânul aceleiaşi familii), cât şi în timp foarte restrâns (prin diversitatea descoperirilor din acelaşi tumul). Analizat în cadrul fenomenului general din lumea greco-romană, remarcăm cum practica unui anumit rit se restrânge sau se extinde în timp, într-o alternaţie aproape regulată[9]. Dacă ne limităm doar la perioada secolelor I-II d.Chr., informaţiile ne indică o acţiune oscilatorie destul de activă. Dacă pentru a doua jumătate a sec. I, Tacitus arată că incineraţia este un rit obligatoriu chiar şi pentru femeile din înalta societate potrivit cu „Romanus mos"[10], în prima parte a veacului următor, când Orientul câştigă o tot mai mare influenţă prin dezvoltarea artei funerare (în special a sarcofagelor), ritul inhumaţiei începe să fie adoptat din ce în ce mai mult, ca în sec. al III-lea să asistăm la o generalizare a lui[11]. Ca atare, relaţia dintre practica biritualităţii la Noviodunum şi restul lumii romane nu poate obţine o demarcaţie certă pentru o anumită etnie sau pentru un anume cult. Cu atât mai mult nu împărtăşim ideea unei perpetuări sau a unei evoluţii din secolele anterioare a acestui tip de mormânt de incineraţie. Mormintele cu incineraţie pe loc descoperite la Tomis şi Callatis şi datate din perioada elenistică, încetează să mai dăinuiască şi în etapa dinaintea venirii romanilor şi cu atât mai mult nu cunoaştem nici o descoperire care să ne confirme extinderea acestui ritual în afara coloniilor. Cele câteva fragmente ceramice autohtone descoperite într-un singur mormânt la Tomis nu poate susţine ideea unei adaptări de către autohtonii geţi a acestui ritual funerar[12].

Ritul incineraţiei s-a generalizat la autohtonii geto-daci şi este cunoscut chiar şi în sec. III d.Chr. Ritualul folosit însă, cu practicarea incinerării în ustrinum, urmată de celelalte forme ca: utilizarea urnei şi depunerea ei în mijlocul unui ring din bolovani mari de piatră peste care se ridică o movilă, de obicei nu prea mare, acoperită cu manta de piatră, îi va individualiza pe geto-daci şi îi va separa de toate etniile vecine[13]. În comparaţie cu aceste forme tradiţionale, cele descoperite la Noviodunum, începând cu tehnica de construcţie a tumulilor, cu monumentalitatea lor, cu practicile rituale ale incineraţiei pe loc şi ale depunerii orfandelor, precum şi modul conservării mormintelor prin acoperirea gropilor cu plăci tegulare speciale, ţigle şi olane sau cărămizi, aşezate de obicei în două ape şi etanşiezate cu mortar de var, dau necropolei romane din acest centru dunărean o originalitate, care o detaşează de tot ceea ce ar însemna tradiţie autohtonă.

De altfel, nici o descoperire de până acum nu este mai timpurie de perioada de sfârşit a sec. I d.Chr., când au avut loc marile reorganizări militare de la frontiera dunăreană.

Urmărind tipurile de morminte cu ritual funerar practicat la Noviodunum pe harta descoperirilor arheologice, acestea se întâlnesc în regiunea istro-pontică în primul rând în necropola de la Histria, asupra cărora s-a realizat şi un prim studiu privitor la acest ritual[14], apoi la Tomis[15], Callatis[16], Tropaeum Traiani[17], Capidava[18] şi mai departe în regiunile de vest, la Romula[19], în Pannonia[20] şi chiar şi în Gallia[21]. Descoperiri asemănătoare se întâlnesc şi în Moesia[22], ca şi în Tracia turcească[23], până în Anatolia[24].

Urmărind desfăşurarea lor în spaţiu şi încadrarea în timp, constatăm că forma de rit şi ritual de tip „rug-busta" se înregistrează la noi odată cu organizarea flotei dunărene Classis Flavia Moesia (care asigura paza pe tot limesul Dunării de Jos şi a litoralului până la Histria) şi mai ales după preluarea funcţiilor de

9. J.M.C. Togube, *Death and burial in the Roman World*, Cronwell University Press, 1971, p. 40.
10. Ibidem, p. 40 şi urm.
11. Ibidem, p. 38, e.s.; V. Barbu, SGPA, 1968, p. 372-376; V. Lungu, C. Chera, op.cit., p. 94.
12. V. Lungu, C. Chera, *op.cit.*, p. 95; opinie şi teză care se remarcă la P. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 281.
13. G. Simion, Peuce, 2, 1971. p. 63-129; idem, *Probleme...*, 1992, p. 18-47; idem, Carpica, 23, 1, 1992, p. 95-105.
14. P. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 201-204, 253-255 şi *passim*.
15. V.Barbu, SCIV, 22, 1, 1971, p. 50 e.s., idem, *op.cit.*, la n. 11, p. 372 şi urm.
16. E. Bârlădeanu - Zavatin, Pontica, 13, 1980, p. 225 şi urm.
17. V. Lungu, C. Chera, *op.cit.*, p. 95 cu nr. 18.
18. V. Georgescu, informaţie personală.
19. M. Babeş, *op.cit.*, p. 173-180.
20. D. Protase, *op.cit.*, p. 113 (cu bibliografia indicată la notele 136 şi 137); K. Sagi, Arch. Hung., 33, 1954, p. 111; A.Sz. Burger, Arch.Erst., 93, 2, 1966, p. 254 - apud: V. Lungu şi C. Chera, *op.cit.*, p. 95, n: 20 şi 21-i.
21. M. Babeş, *op.cit.*, notele 97-99.
22. T. Gherasimov, Izv.Institut, 15, 1946, p. 182 e.s. pentru descoperirile de la Svetikirilovo, v: P. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 267.
23. A.M. Mousel, Archäologischer Anzeiger, 1941, col. 120 e.s. apud V. Lungu şi C. Chera, *op.cit.*, p. 95, n. 26; v: P. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 267.
24. P. Alexandrescu, *op.cit.*, p. 263 şi urm.

supraveghere și apărare a granițelor de către Legiunea I Italica și apoi de unitățile legiunii a V-a Macedonica (după revenirea ei din Orient unde se petrecuseră și binecunoscutele măsuri de refacere după luptele purtate)[25]. De altfel și numele de Ulpia sau Aelius de pe inscripția de pe tabula unui sarcofag, semnificative pentru procesul de romanizare, apar alături de cel de origine orientală, Mithres.

În ceea ce privește ritualul depunerii ofrandelor și natura lor, problema poate forma obiectul unor studii în care se pot aborda o serie întreagă de subiecte începând de la formele rituale ale depunerii în mormânt ori semnificația obiectelor depuse și până la cele de ordin economic, social sau religios. Ca atare, în cadrul acestei lucrări nu este nici locul și nici spațiul cuvenit pentru a se aborda asemenea subiecte.

Obiceiul depunerii ofrandei în morminte ne este bine cunoscut ca o tradiție foarte veche și îl găsim aproape la toate grupurile culturale din preistorie, ca și la toate popoarele antichității. El se manifestă în diferite forme pe care le descoperim în diverse aspecte, de la resturi menajere și până la prezența celor mai felurite obiecte.

În situația noastră, acest ritual păstrează în general o anumită particularitate ce se caracterizează prin depunerea în mormânt, pentru fiecare defunct, de obicei a două vase mici de tipul cănițelor, a ulcioraşelor sau a ulcelelor, împreună cu alte obiecte personale și cu aproape nelipsitul opaiț. La unele morminte s-au mai găsit și alte forme de vase, sparte ritual sau depuse peste mormânt. Acestea constau mai mult din amfore mari, cu corpul pântecos de formă ovoidală și pereții decorați cu caneluri, ca și din tipuri de amfore mai mari sau mijlocii și chiar de capacitate mai mică. Astfel de recipiente s-au descoperit în multe centre de pe malul Dunării, ca și în cele de pe coasta septentrională a Mării Negre. În diverse morminte sunt prezente și alte forme de vase, de la castroane, străchini, boluri și farfurioare, până la unguentarii din sticlă, arme și obiecte de podoabă din metale nobile și pietre semiprețioase. Dintre toate acestea remarcăm descoperirea și a unor vase cu figuri simbolice, cum sunt situlele din bronz cu scene mitologice figurate lucrate în tehnica altoreliefului, ori vasele ceramice decorate în partea inferioară cu figuri în basorelief. În această categorie se înscriu și o serie de obiecte de podoabă: padantive de diferite forme: „măciuca lui Hercules", inel în formă de șarpe, ogar alergând etc.

Tot ca aspect general de ordin ritual trebuie să subliniem prezența monedelor aproape în toate mormintele. Acestea lipsesc foarte rar și numai în mormintele de incinerație unde se presupune pierderea sau distrugerea în timpul incinerării ca urmare a temperaturii ridicate.

Din toată problematica amintită mai sus, referitoare la ritul funerar, depunerea ofrandelor, ori la natura obiectelor ce alcătuiesc inventarul mormintelor, ne vom opri totuși cu câteva observații și comentarii de detaliu la unele aspecte.

Unul din aspectele care iese din tipicul general al ritualului depunerii ofrandelor este întâlnit la mormintele sau numai la scheletele ce aparțin unor adolescente. Constatările noastre s-au putut realiza și compara cu ușurință numai la mormintele de inhumație (duble sau singulare). Scheletele ce probează vârsta tinerelor sunt însoțite de un inventar mult mai bogat decât cele ce evidențiază o vârstă matură. La primele, pe lângă vasele de ofrandă comune, întâlnite la toate mormintele, și a obiectelor pe care le-a avut defuncta la depunerea ei în mormânt (cercei, brățări sau inel, etc.), mai găsim într-un grupaj, depus la picioare și alte obiecte vestimentare, încălțăminte și mai ales obiecte de toaletă personală și de podoabă. În grupajele respective se găsesc de obicei una sau mai multe perechi de încălțăminte, unguentarii sau vase mici de bronz pentru podoabă. Obiectele de toaletă și mai ales cele de podoabă sunt depuse în casete de lemn, decorate cu aplice de bronz sau chiar în coșulețe împletite din fibre vegetale. Toate acestea constituie oglinda unei credințe în viața de dincolo de mormânt.

În ceea ce privește vasele cu figuri simbol ce personifică divinități adorate nu putem considera că ele au avut rolul de simboluri ale unor noțiuni abstracte.

Prin destinația lor finală, ca vase de ofrandă în morminte împreună cu strigilii, considerăm că vasele de bronz de acest tip constituie servicii complete pentru folosirea pomezii. De altfel, Maria H.P. den Boesterd[26] le numește de la bun început vase pentru pomezi și parfumuri cu decor în relief. Edificator în acest sens este balsamariul din Plovdiv care are pe el o scenă în care un negroid are în mâna stângă un vas de tip situlă cu aspect sferoid, identic celor de la Noviodunum, iar în mâna dreaptă un strigiliu. Deși descoperirile de astfel de situle cu decor în relief sunt foarte puține, gama subiectelor abordate este foarte variată. Ele transpun

25. A. Aricescu, *op.cit.*, p. 32 și urm.; 37-41 și urm.; M. Zahariade, *op.cit.*, passim.
26. The Bronze Vessels in the Rijksmuseum, G.M. Kam at Nijmegen, Nijmegen, 1956, p. 88.

scene cu preocupări din viaţa cotidiană - păstorit, vânătoare etc - şi reprezentări mitologice. Ca atare, acest tip de situle nu le putem considera decât obiectele unor deţinători care practicau sau nu, masajul. Motivele compoziţiilor de pe situlele de la Noviodunum constituie simboluri ale unor idei de inspiraţie mitică greco-egipteană.

Subiectul scenelor figurative de pe unul din vasele în discuţie se încadrează în limitele oferite de mitul lui Phaëton, realizându-se doar partea finală a legendei - „Căderea lui Phaëton în Eridan". Reprezentarea surorilor lui Phaëton a fost exprimată într-un moment al procesului de metamorfozare a lor în pomi. Cultul pentru Phaëton, ca simbol al credinţei despre moarte şi viaţa subpământeană, a călătoriei sufletului spre împărăţia lui Hades - după informaţiile lăsate de Pausanias[27] - a fost venerat în Corint unde a fost personificat pe propileele oraşului, precum şi pe emisiuni monetare[28]. Prin intermediul centrelor greceşti din Magna Graecia, cultul a fost adoptat uşor şi de lumea italică. Aici îl găsim pe Phaëton personificat pe mai multe sarcofage din sec. II şi III d.Chr., apoi pe o gemă, pe o friză descoperită la Bolesna, pe o altă frescă din palatul Farnesia din Roma, ca în sfârşit compoziţia de pe situla de la Noviodunum să încheie scurta listă iconografică a reprezentărilor lui Phaëton.

Cel de al doilea vas cu figuri în relief la care ne vom referi personifică pe Eros ca protector al pescarilor - el însuşi pescar[29]. După cum am enunţat, tema abordată este cea a pescuitului cu năvodul, cu undiţa sau în postura pescuitorului de bureţi. Artizanul a introdus în compoziţie şi alte motive, cum este cel al şarpelui, al bobocilor de lotus, al altarului pentru sacrificiu sau pentru ofrande, ca şi al unui edificiu ce reprezintă un templu de tip megaron în formă dreptunghiulară cu acoperiş în două pante. Prezenţa pescuitorului de bureţi, a bobocilor de lotus, ca şi a templului de tip megaron ne trimite a localiza pe artizanul creator într-o zonă unde aceste ocupaţii sau motive plastice introduse în elementul compoziţional intră în specificul cotidian, adică undeva în zonele est mediteraneene. Pe de altă parte, amplasarea bobocilor de lotus în spaţii menite a încadra personajul nostru ne convinge că avem de-a face nu cu simple reprezentări specifice unui cadru geografic, ci cu simboluri ce reprezintă mitul „Originei" în care Lotus-ul era floarea care a răsărit din Apele primordiale ca să poarte la suprafaţa lor pe zeul Soare-copil. Motivul şarpelui constituie de asemenea un element simbol. Reprezentarea lui în coşul de împletituri depus pe cele două altare ce se corelează în alternanţă cu cele două temple poate fi interpretat ca simbol al vieţii, al virtualităţii „Focului", al nemuririi, dar şi ca ofrandă pe altarul sacrificiului pentru moartea întruchipării vrăjilor. Deşi tema pescuitului a fost mult valorificată în arta romană până în epocile târzii, compoziţia de pe situla de la Noviodunum ne dă încă o imagine a „copilului sacrosant"[30], „a tot protector" pentru agricultori, pescari, negustori etc., inclusiv al iubirii de oameni, al dragostei ce se manifestă în toate formele posibile. Sigur că aici avem de-a face cu o realizare sau măcar o influenţă a religiei egiptene în acea formă de monoteism latent[31], transpusă prin simboluri în arta alexandriană. Aceste simboluri ale unor noţiuni abstracte au pătruns şi circulat în tot imperiul ca decoruri sub formă de desene sau replici. Ele au fost preluate în special de iudaism, de arta coptă, şi de creştinism[32]. Compoziţia de pe vasul de la Noviodunum - datat în sec. II d.Chr. se regăseşte în cel mai apropiat termen de comparaţie pe o cupă de sticlă, datată în sec. IV - d.Chr. şi descoperită în termele lui Antonius din Cartagina[33]. Fauna piscicolă pe noua compoziţie, destul de bogat reprezentată în mediul acvatic, ca şi peştii prinşi pe mal a fost interpretată ca „taina înmulţirii pâinii şi peştilor", iar cei doi pescari (unul cu plasa şi altul cu undiţa) sunt însoţiţi de textul: „Apostoli Petrus et Iohannes". Scena evocă desigur misiunile apostolice. Construcţia sub forma templului de tip megaron ce figurează şi pe această scenă creştină, ca şi pe mozaicul descoperit la Tabarka, a fost interpretată ca simbol al „Bisericii-mamă" sau ca fiind sanctuarul oferit de împăratul Constantin Învierii lui Cristos[34].

După cum vedem, compoziţia ce aparţine erei creştine este o preluare fidelă a elementelor şi formelor

27. *Enciclopedia dell'arte antica*, p. 635 şi urm.

28. A. Furtwängler, Gemmen, I, tom 58, 2ell, 263, apud Enciclopedia dell'arte antica, p. 636.

29. Steph. Boucher, *Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques des Musées de Lyon*, Lyon 1970, p. 65, fig. 43.

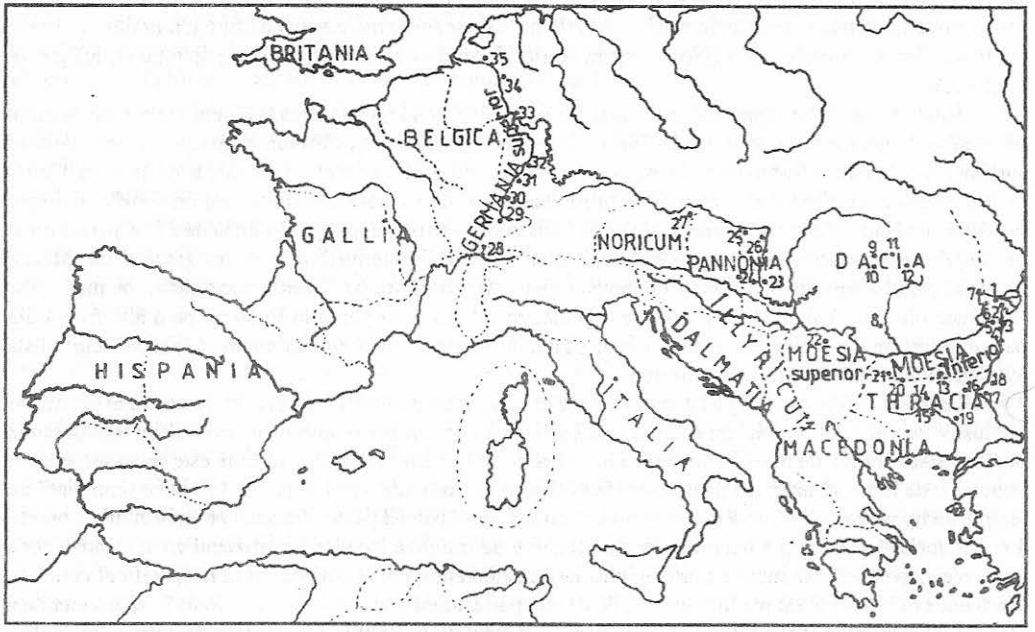
30. G. Faider, Feymans, *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz am Rhein, 1979, p. 171; autoarea nu împărtăşeşte ipoteza lui Ch. Picard exprimată în *Propos et documents concernant la toreutique alexandrine*, în R.A., 1961, care consideră figura şarpelui ca o replică locală după un decor alexandrin.

31. D. Wildung, *Ce que les visiteurs veulent voir*, în Museum international, 186, 1995, 2, publicat de UNESCO, p. 4.

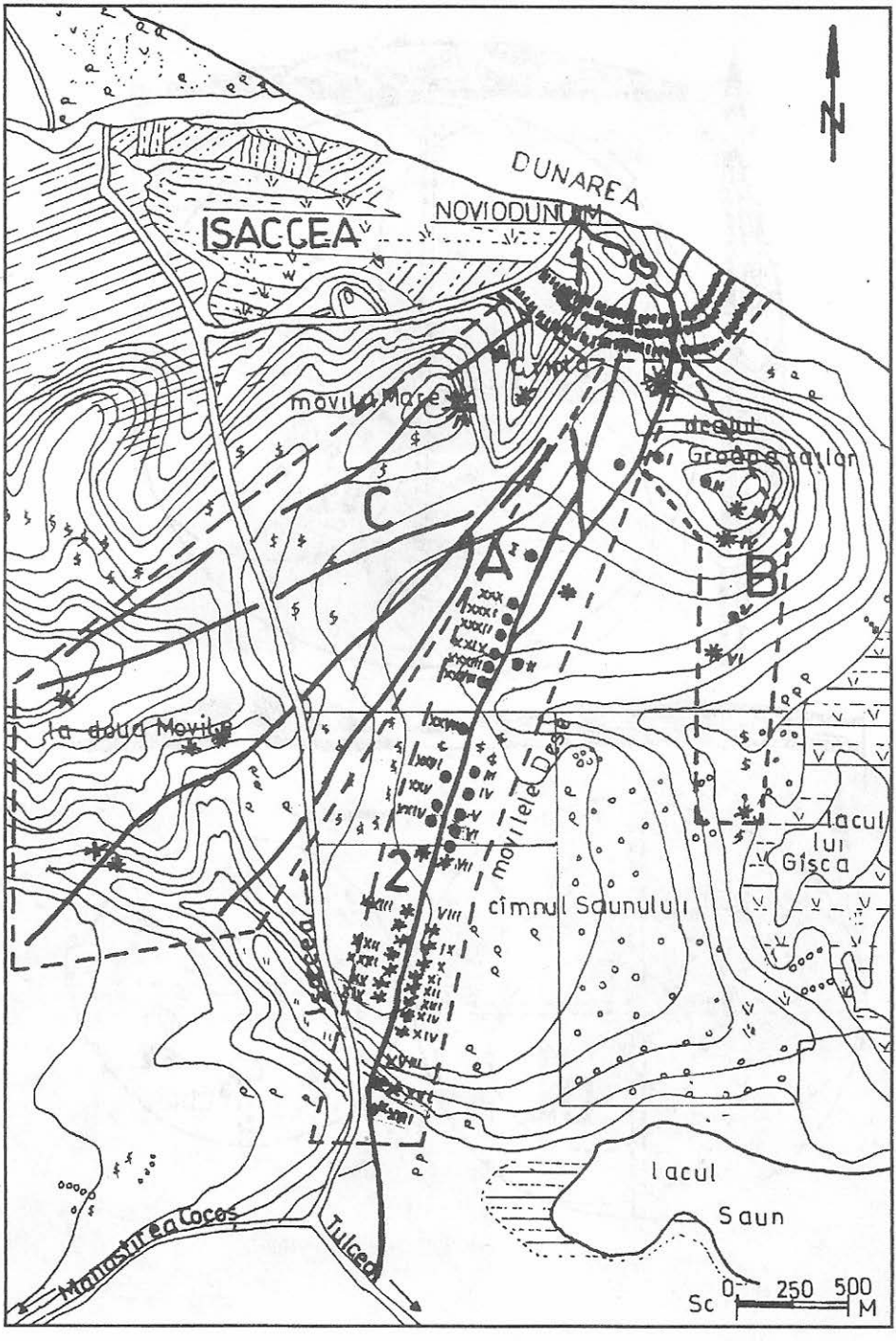
32. *Ibidem*.

33. M.P. Nilsson, *Geschischte der griechischen Religion*, vol. II, München, Ed. 2, 1961, p. 544-545

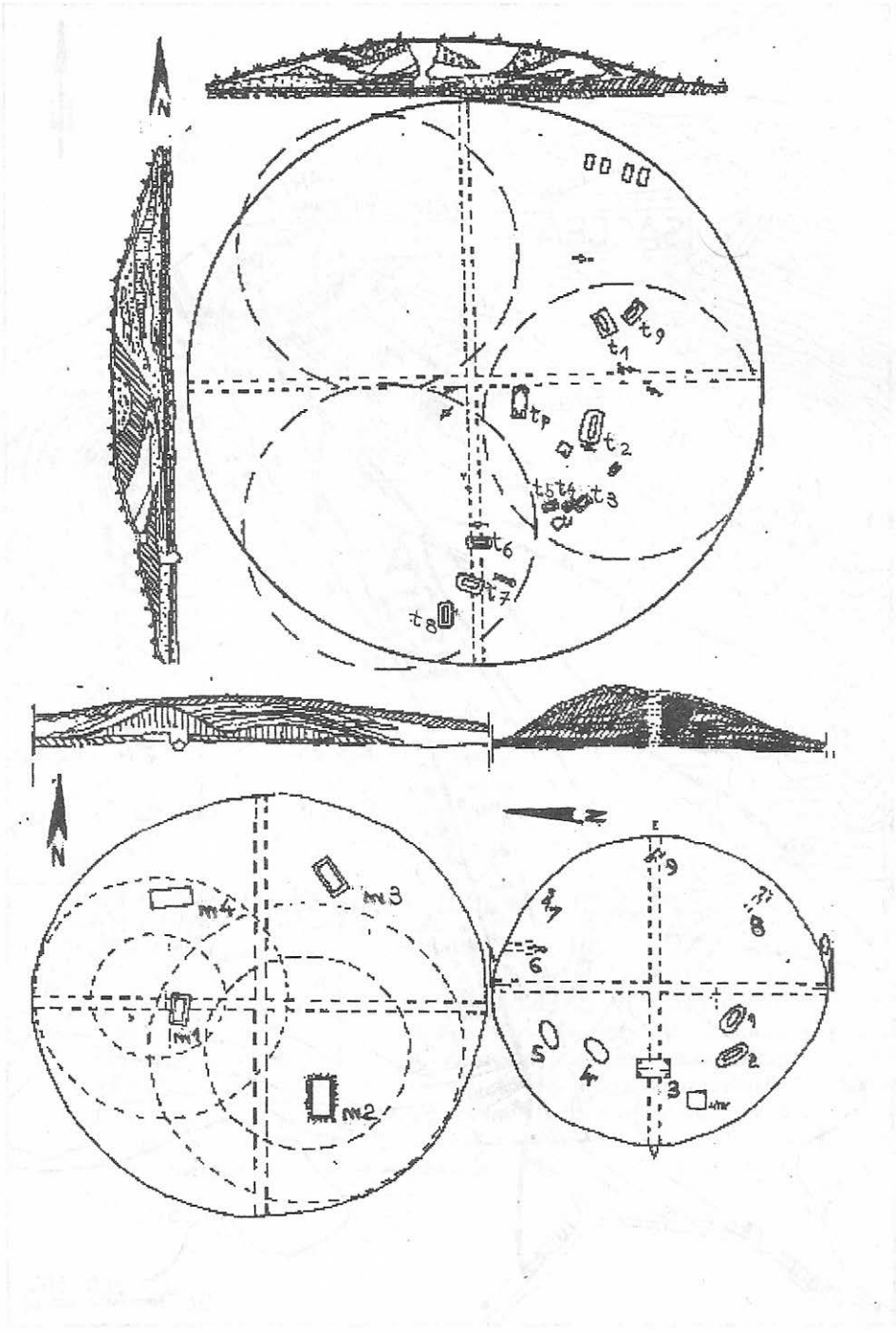
34. *Ibidem*, p. 545 şi urm..

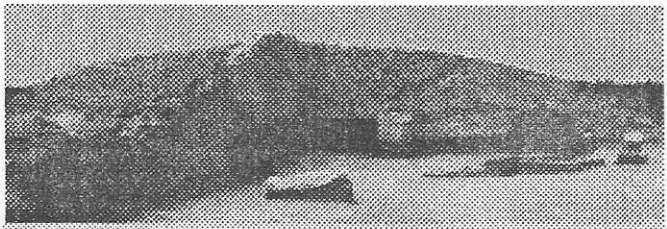
Pl. 1. - Harta cu localităţile unde s-au descoperit morminte din perioada romană, cu ritualul incinerării pe loc. *În Moesia Inferior, la:* 1. - Noviodunum; 2. - Histria; 3. - Tomis; 4. - Callatis; 5. - Tropaeum Traiani; 6. - Capidava. *La nord de Dunăre şi în Dacia, la*: 7. - Barboşi; 8. - Romula; 9. - Alba Iulia; 10. - Moreşti; 11. - Moigrad; 12. - Cincis. *În Moesia Superior şi Thracia, la*: 13. - Tschjatalka (Stara Zagora); 14. - Philippopolis (Plovdiv); 15. - Meritschleri (Haskova); 16. - Svetikirilova; 17. - Lüleburgas; 18. - Vidin (la Negovan). În Illyricum şi în vestul Dalmaţiei, la: 19. - Zhuto-Brdo; 20. - Mola-Kapasnica; 21. - Ulpiana; 22. - SaseDomavia. *În Pannonia şi Noricum, la*: 23. - Brigetia (Sörhazkert); 24. - Kekesd; 25. - Intercisa; 26. - Aquincum; 27. - Savaria (Szambathely). *În Gallia, la*: 28. - Fauches; 29. - Bliqui; şi în continuare pe *Valea Rinului în aval, la*: 30. - Stuttgart-Bad; 31. - Cannstatt; 32. - Heidelberg; 33. - Köln (în Germania); 34. - Tongeren (în Olanda); 35. - Nijmegen (Olanda).

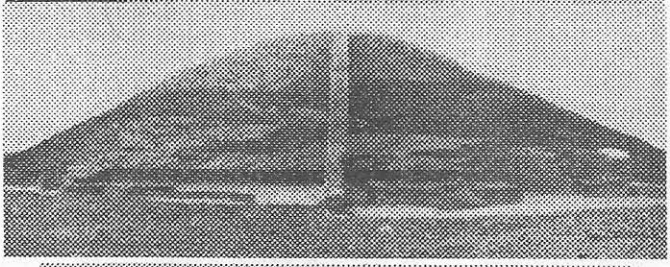

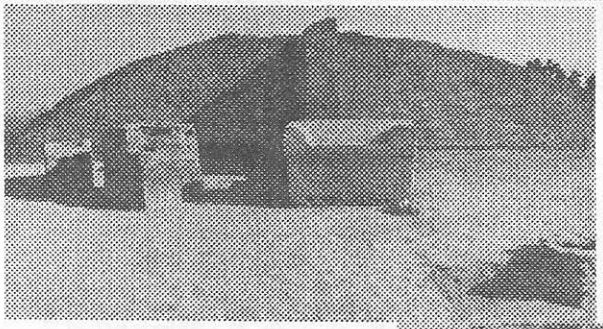
Pl. 2. - Zona Arheologică a Noviodunum-ului.

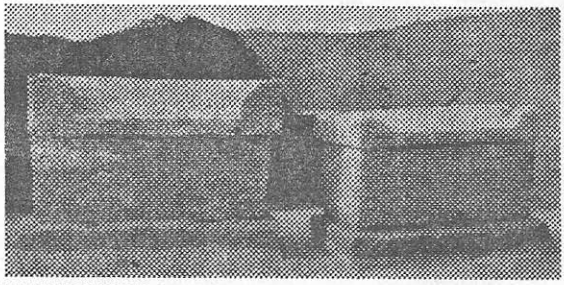

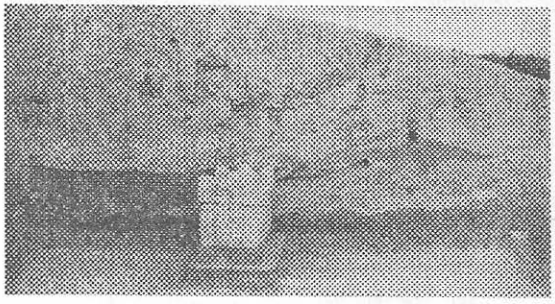
Pl. 3. - Schițe cu forme și tehnici de construcție a mormintelor tumulare cu situație stratigrafică și planul amplasării gropilor de morminte în tumuli.

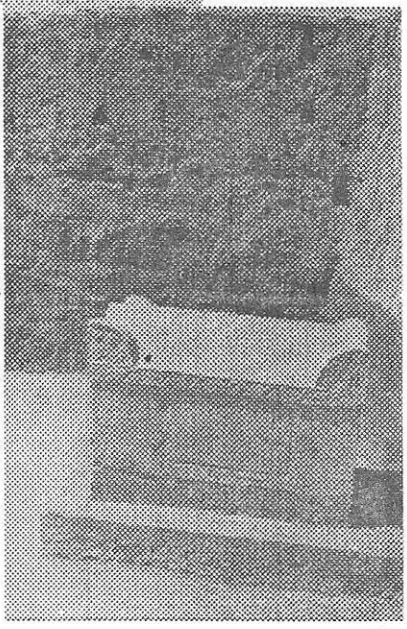

1

2

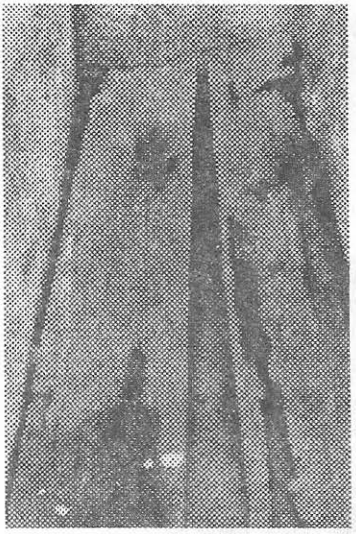

3

4

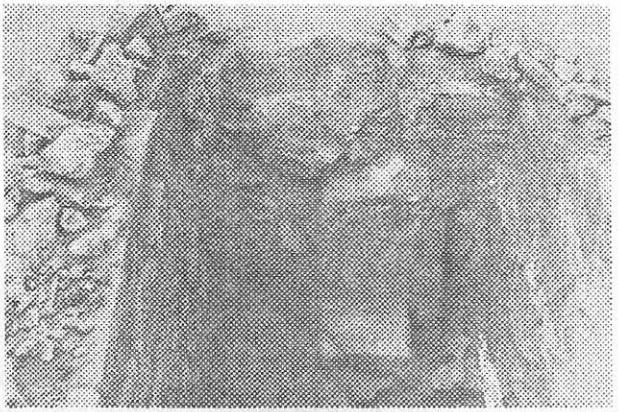

5

6

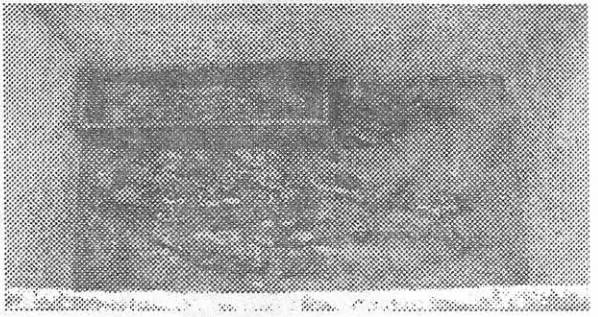
Pl. 4. - Aspecte stratigrafice și vederi generale ale mormintelor tumulare.

1

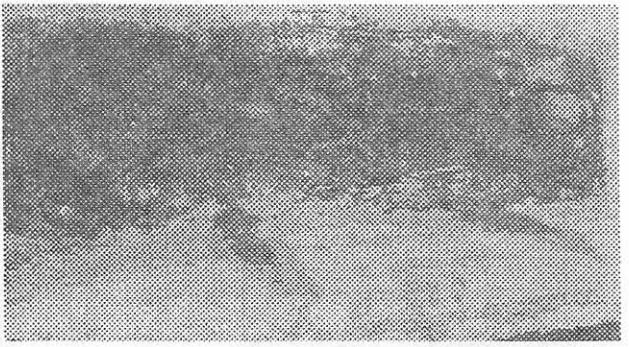
2

3

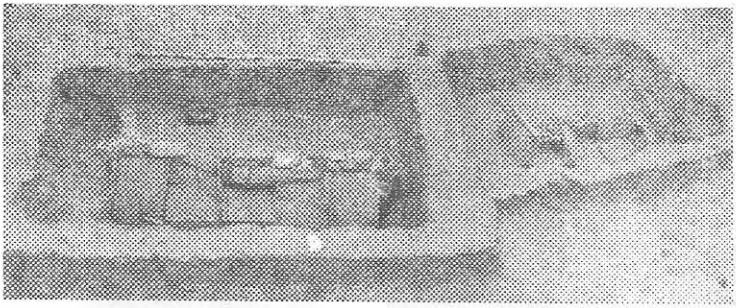

4

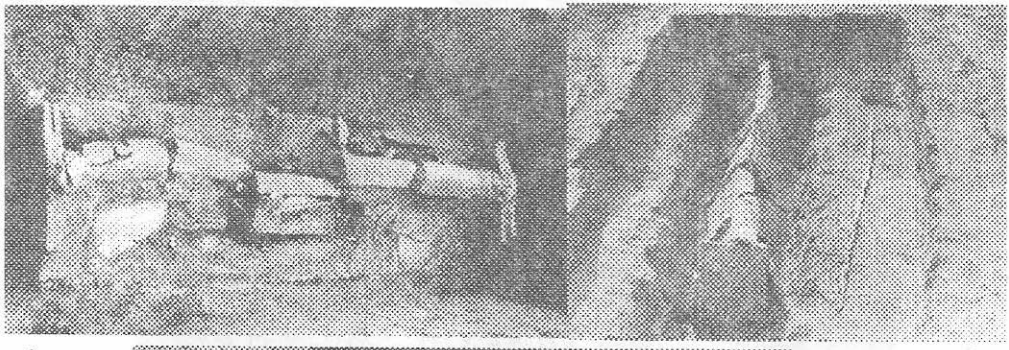

5

Pl. 5. - Tipuri de morminte de inhumație.

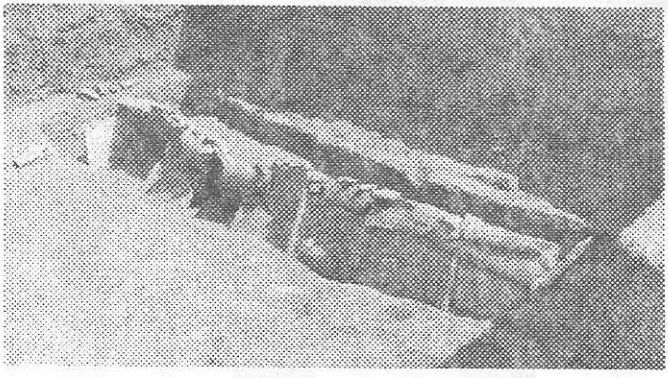

1

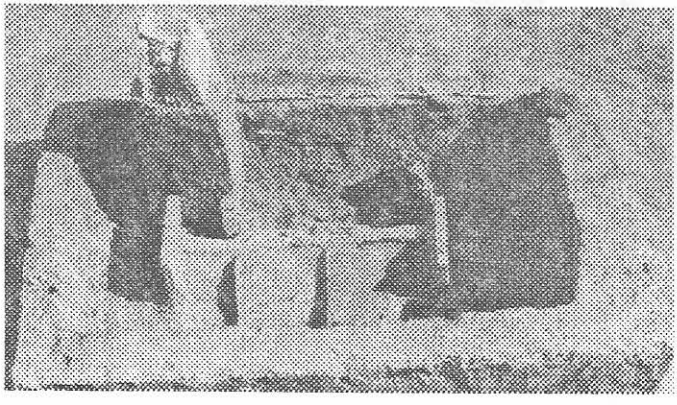

2

3

4

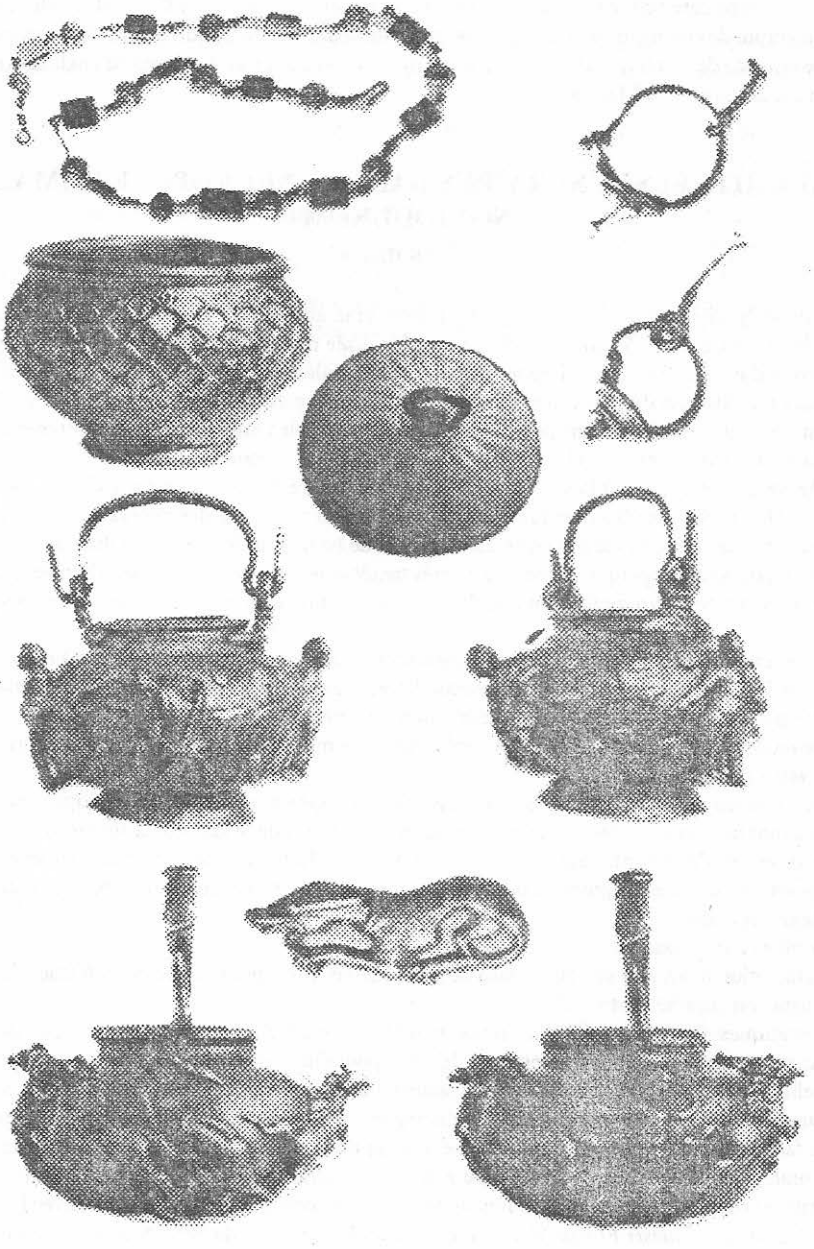

5

Pl. 6. - Morminte cu ritul incinerației.

Pl. 7. - Tipuri şi forme de obiecte ceramice şi de sticlă, depuse ca ofrandă.

Pl. 8. - Vase din metal și obiecte de podoabă din morminte.

simbolice şi artistice anterioare.

Celelalte piese care se încadrează ca reprezentări ale artei romane cum sunt statuile din marmură nu fac parte din grupul de elemente simbol. Din acest punct de vedere ele se încadrează ca simple piese funerare, cu o valoare artistică deosebită, posibil executate la „Şcoala lui Pausanias" din marmură extrasă din carierele existente în zona Thasos sau Marmara[35].

RITES ET RITUELS FUNERAIRES DANS LA NECROPOLE ROMAINE DE NOVIODUNUM

- Résumé -

L'antique Noviodunum se dresse sur une plate-forme au bord du Danube, séparée de la pointe du Delta par une petite distance. Sa zone archéologique, localisée dès le siècle dernier en tant qu'appartenent à l'antique Noviodunum, s'impose à l'heure actuelle non seulement par sa cité fortifiée de 20 ha et par l'agglomération civile épanouie aux alentours et couvrant un espace quatre fois plus grand, mais aussi par son troisième secteur, celui de sa nécropole. Il s'agit d'une nécropole tumulaire, formée d'alignements partant de la cité dans diférentes direction et se prolongeant sur plusieurs kilomètres.

À l'heure actuelle, les fouilles de la nécropole ont exploré 26 tumuli, c'est-à-dire la moitié de leur nombre total. Un nombre de 20 autres tumuli sont réservés à la recherche des générations futures. Tous les autres offrent des dimensions variant entre 2,6 m et 6 m de haut et de 30 à 60 m de diamètre.

Sous rapport stratigraphique, ils ont été édifiés tantôt la technique des couches alternées, tantôt par la réunion de deux ou plusieurs petites buttes, de façon a constituer un ensemble tumulaire avec remplage unitaire.

Chaque tumulus, chaque ensemble tumulaire renferme une tombe principale qui justifie leur édification initiale, à laquelle s'ajoutent quelques tombes secondaires. Ces dernières peuvent avoir été aménagées avant la construction du tumulus, pendant cette construction ou après.

Au point de vue du rituel funéraire, les tombes de ces tumuli se rangent dans deux catégories, à savoir:

a) *Tombes à inhumation*

Nous les avons trouvées surtout dans les sépultures monumentales, avec des sarcophages. Il y a aussi des tombes à inhumation dans des fosses soigneusement doublées de briques ou d'un mélange de brique et de pierre recouvertes d'une ou plusieurs grandes dalles de pierre. Enfin, notons encore les tombes à inhumation dans des fosses simples. Cette catégorie de tombes pouvaient être protégées ou non par un podium de bois ou en éléments tégulaires.

b) Tombes à incinération

L'incinération avait lieu sur place dans la fosse même, il s'agissait donc de la forme d'incinération dite „rug-busta" ou „tombe bustuaire".

Les pratiques funéraires rituelles répresentent les premiers élements relevés par la recherche archéologique, ainsi que la première question à débattre pour élucider le problème de la composition ethno-sociale et religeuse de ce centre romain du Bas-Danube. Par rapport aux formes traditionnelles, la nécropole de Noviodunum témoigne d'une originalité la distingant de toute tradition autochtone. Du reste, aucune découverte faite justqu'à présent n'est antérieure à la fin du Ier siècle p.Chr.; c'est à dire que ces vestiges remontent seulement à la période qui a succédé à la réorganisation militaire de la frontière danubienne.

Les rites et rituels des tombes bustuaires sont enregistrés dans la région danubienne avec l'organisation de la flotte fluviale, la *Classis Flavia Moesica*, qui surveillait le *limes* du Bas-Danube, ainsi que le littoral jusqu'à Histria. Ils y sont surtout attestés après l'arrivée de la légion I Italica et des détachements de la V Macedonica.

Au point de vue de leur diffusion géographique, cette sorte de tombes sont attestées en premier lieu à Histria, dont la nécropole a déjà fait l'objet d'une première étude dédiée à ce rituel. Elles sont également attestées à Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Capidava. De même, on les trouve en Dacie occidentale à

35. Norman Herz, *Marble provenance study of some roman and byzantine artifacts discovered in northe Dobroudja-Romania*, University of Georgia, Athens, 3. 1995.

Romula, en Pannonie et même en Gaule. On les retrouve aussi en Mésie tout comme en Thrace turque et même en Anatolie.

Les offrandes funéraires suivaient le même rituel, quelqu'en ait été le rit (à inhumation ou à incinération), avec une tendance évidente de conserver intacts les objets de parure et d'usage personnel même dans les cas de crémation.

Elles se composent d'au moins une lampe et deux récipients de petite capacité - petite tasse, broc, cruches, cruchons, amphorettes ou bols. Cette série était complétée dans d'autres tombes par des amphores plus ou moins grandes, de petites écuelles et de grands bols, des situles de bronze, parfois ornées de figures symboliques en haut-relief, des vases à libations, des *unguentaria*, d'autres pièces du même genre, de verre, d'argent ou de bronze doré, une cassette avec des objets d'usage personnel, des chaussures de réserve, des armes et des pièces décoratives (appliques) et, comme de juste, des objets de parure. Notons que les jeunes adolescentes semblent avoir bénéficié des tombes les plus riches en mobilier funéraire.

La datation de ces tombes se rangent dans une période d'environ un siècle, c'est-à-dire de la fin du Ier siècle jusqu'au seuil du dernier quart du IIe siècle p.Chr.

TRADIȚII ȘI INOVAȚII ÎN ICONOGRAFIA VOTIVĂ DIN DOBROGEA (sec. I-III p.Ch.)

ZIZI COVACEF

Dintotdeauna arta s-a dezvoltat în strânsă legătură cu religia. Sculptorii Greciei - în perioada clasică - au fost cei care au creat tipurile eroice de divinități, pline de măreție. Zeii erau întruchipați ca tineri atleți, cu trupuri armonioase; zeițele apăreau pline de gingășie, cu trupuri perfect proporționate, ale căror veșminte aveau drapajele redate cu multă expresivitate, care dădea viață statuilor.

În perioada elenistică sculptura a cunoscut o dezvoltare deosebită, deasemeni în strânsă legătură cu viața religioasă, fie că este vorba despre reprezentările divinităților, fie că sunt monumente funerare.

Atelierele sculpturale din cetățile vest-pontice au apărut și s-au dezvoltat din necesitatea noilor veniți de a-și continua practicile religioase cu care erau obișnuiți, de a se înconjura cu chipurile divinităților care le protejau viața - de la naștere până dincolo de mormânt.

Adorația față de divinități este exprimată atât prin invocații scrise, cât și - mai cu seamă - prin dedicații votive constând din statui, busturi și reliefuri realizate din diverse materiale. Pot fi luate în discuție, în acest context, pentru definirea iconografiei divinităților, și reprezentările acestora din numismatică, gliptică sau de pe obiectele utilizate în practicarea cultului.

Mijloacele de expresie s-au îmbogățit încă din epoca elenistică, când artiștii au modernizat subiectele și, păstrând cuceririle generațiilor anterioare[1], au descoperit posibilități noi în redarea specificului fizionomiilor, a vârstelor, mișcărilor, atât pentru personaje individuale, cât și pentru reprezentările în grup[2].

Perioada de maturitate a artei romane - în care apar și monumentele cele mai reprezentative - se situează între sfârșitul secolului I și sfârșitul secolului II p.Ch.[3], perioadă în care, de altfel, însuși Imperiul Roman atinsese apogeul, atât în ceea ce privește întinderea, cât și din punct de vedere economic.

S-a considerat că sculptura religioasă este lipsită de originalitate[4] deoarece divinitățile sunt reprezentate în atitudini consacrate, însoțite de simbolurile caracteristice. Trebuie subliniat însă că în această statornicie - care nu vine în contradicție cu inovațiile aduse exprimării plastice - stă însăși puterea și permanența religiei.

Analiza monumentelor votive din Dobrogea romană, din punct de vedere al formelor și modalităților de expresie, evidențiază faptul că, acestea se încadrează tiparelor iconografice clasice în majoritatea cazurilor. Tocmai de aceea au putut fi depistate o serie de inovații, specifice zonei și, de asemeni, s-a constatat lipsa unor tipuri preferate în diferite alte zone ale Imperiului.

Demersul nostru are în vedere evidențierea tipurilor iconografice clasice preferate în Dobrogea antică și, mai cu seamă, a celor care pot fi considerate **creații locale**.

Jupiter este înfățișat cu fizionomia lansată de arta clasică greacă: păr bogat, ondulat; bărbos, chip

1. C. Baraschi, *Tratat de sculptură. II Nudul*, București, 1966, p. 103.
2. Constantin Suter, *Istoria artelor plastice*, vol. 1, București, 1963, p. 104-105.
3. Idem, op.cit., p. 115.
4. Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 355.

energic[5], așa cum îl vedem în patru momente din care s-a păstrat doar capul[6]. Tipul iconografic întâlnit în reprezentările provenind din Dobrogea antică îl prezintă pe Jupiter în picioare, înfășurat în mantie, cu scepru și însoțit de acvilă. Acest tip apare numai în basorelief[7]. Statuaria ne oferă un subtip iconografic, în care divinitatea apare cu bustul nud, drapat pe jumătate cu himationul trecut de pe umărul stâng peste piept[8]. „Iupiter Tronans" - întâlnit în Dacia - la noi apare doar în reprezentările numismatice.

Monumentele sculpturale care o reprezintă pe **Iunona** sunt insuficiente pentru a stabili iconografia zeiței[9]; pentru acest demers sunt de luat în considerație imaginile de pe monedele autonome[10].

Microstatuaria din bronz o înfățișează pe **Minerva** în picioare, cu coif pe cap, într-o atitudine inspirată de arta elenistică[11], iar gliptica prezintă tipul inspirat de statuile **Athena Promachos și Athena Parthenos**[12]; până acum nu o întâlnim în reprezentări sculpturale din marmură sau calcar.

Nici reprezentările lui **Apollo** nu sunt numeroase[13], iconografia acestuia - statuaria sau în basorelief - aparținând tipului **Apollo Cytared**[14]; la fel este atestat și de reprezentările numismatice din timpul lui Antoninus Pius[15].

Pe monumentele sculpturale dedicate **Dianei**[16] - ca și în gliptică[17] sau numismatică[18] - zeița este ușor de recunoscut după veșminte, arme și acțiune, neschimbate din perioada clasică.

Mercur este reprezentat în iconografia obișnuită: seminud, cu mantia înfășurată pe brațul sau umărul stâng, cu petasos, sau doar cu aripioare la cap, purtând în mâna dreaptă caduceul, iar în stânga punga[19]. Alteori este figurat cu mai multe atribute: caduceu, pungă, cocoș, berbec[20].

Iconografia clasică a lui **Marte** cunoaște două tipuri principale. Primul, prezintă divinitatea sub înfățișarea unui tânăr imberb, nud (sau acoperit cu hlamidă), având ca simboluri care-l determină: casca, lancea și scutul. Cel de al doilea tip prezintă un bărbat matur, bărbos, în ținută militară de legiune, cu mâna dreaptă ridicată ținând lancea, iar cu mâna stângă, lăsată în jos, sprijinind scutul rotund aflat la picioarele sale[21]. Cel de al doilea tip iconografic - copie a statuii lui **Mars Ultor** din templul aflat în forul lui Augustus din Roma[22] - a fost realizat, preferențial, pe reversul monedelor din epoca imperială, în special din perioada Antoninilor[23], care, la rândul lor, au constituit surse de inspirație pentru gravarea gemelor[24]. Statueta lui

5. Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romains*, voce: *Jupiter*, p. 705; După modelul lui *Zeus din Otricoli*, cf. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologique en Roumanie*, Bucarest, 1900, p. 230; Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, p. 15, nr. 3; p. 75, nr. 143.

6. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 230, nr. 1, fig. 112; Vasile Pârvan, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, București 1923, p. 189, fig. 90; G. Bordenache, **Sculture**, I, p. 143; nr. 3, p. 15 (incert ca atribuire: Zeus, Poseidon, Hermes sau Dionysos); M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966, p. 7-8, nr. 1; *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 200, F 7 etc.

7. H. Slobozianu, în Materiale, 5, 1959, p. 735-752; Florin Topoleanu, în Peuce, 9, Tulcea, 1984, p. 184-205.

8. Subtipul este evidențiat de fragmente ale unor statui, cf. Gr. Florescu în *Capidava, I. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 127 și urm., fig. 54; D.M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1923, p. 45; I.I. Russu, în AISC, 3, 1936-39, Cluj, p. 177-178, nr. 4, fig. 4.

9. I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei, secția arheologie*, 1937, nr. 12; N.Gostar, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 76, fig. 6 (=StCl, 5, 1963, p. 299-313).

10. B. Pick-K. Regling, *Die antiken Münzen*, II, 1, p. 594-598

11. V. Barbu, în Dacia, NS, 9, 1965, p. 389-390, nr. 3, fig. 3 a-b; M. Irimia, *op.cit.*, p. 10-11, nr. 3; G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 88, 89; Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, în Pontica, 10, Constanța, 1977, p. 193, nr. 5, 6, fig. 1/4-5 și p. 199.

12. G. Sena-Chiesa, *Gemme di Aquileia*, Aquileia, 1966, p. 123.

13. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 16, nr. 5; Z. Covacef, în Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 512, nr. 1, fig. 1; *ISM*, I, 64, 65, 104, 105, 126, 127, 128, 134, 169 etc.; Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *op.cit.*

14. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 68, nr. 125; *Civiltà*, p. 202, F 17, pl. 23.

15. B. Pick-K. Regling, *loc.cit.*

16. V. Pârvan, *Începuturile*, p. 186, fig. 186, fig. 88; H. Marvitz, în Antike Plastik, Lief VI, 30, nr. 7, p. 50-54, fig. 35-38; A. Rădulescu, în *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1964, p. 52-54, fig. 25; G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 64, 67; **Civiltà**, p. 204, pl. 25.

17. Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *op.cit.*

18. A.Rădulescu, în *Tezaurul de sculpturi*, p. 54.

19. V. Barbu, *op.cit.*, nr. 6-8, fig. 6 a-b, 7 a-b, 8 a-b; M. Irimia, *op.cit.*, nr. 6, 7, 8.

20. *Tezaurul de sculpturi*, p. 38-40, fig. 17-18.

21. G. Hermansen. *Studien über den italischen und römischen Mars*, 1940.

22. S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Paris, 1897-1910, I, p. 349, 6; II, p. 189-190, 793; F. Durbach, *Mars*, în *DA*, III, p. 1623, fig. 4847; Cornelius C. Vermeule, *Hellenistic and Roman cuirassed Statues. The Evidence of Paintings and Reliefs in the chronological Developement of Cuirass Types*, Berytus, vol. 13, fasc. 1, 1959, pl. VII/24.

23. Harold Mattingly, *Coins of the Roman Empire*, IV, 1968, pl. 28/11; 43/3, 10; 47/1 etc.

24. G. Sena-Chiesa, **op.cit.**, p. 147; D. Tudor, în Apulum, 6, p. 225.

Marte de la Târgușor, aflată în colecțiile muzeului de istorie națională și arheologie Constanța aduce o **inovație în iconografia** zeului constând din îmbinarea celor două tipuri[25]: zeul este înfățișat sub chipul unui tânăr imberb, îmbrăcat însă în ținută militară de legiune.

Venus - adorată ca protectoare a navigației, dar și ca **Venus Genetrix**, având deci un cult cu caracter oficial[26] - a avut numeroase închinări, singură sau cu acolitul său, **Eros**. Tipurile iconografice pe care le întâlnim în epoca romană în Dobrogea sunt cele clasice, răspândite în întreg Imperiul: tipul „Venus din Milo", o statuetă din sec. II p.Ch.[27]; tipul „Pontia", în aceeași perioadă[28] și tipul „Venus pudica" căruia îi aparțin majoritatea reprezentărilor, din marmură sau din bronz[29].

Dintre divinitățile care făceau parte din cortegiul Olimpienilor: Dioscuri, Grații, Muze, cel mai bine sunt documentați **Dioscurii**, din ale căror reprezentări se desprind trei tipuri iconografice. Într-un prim tip, Dioscurii sunt reprezentați în schema de repaos, în picioare, nuzi, cu mantia aruncată peste umeri, purtând pe cap boneta frigiană și ținând caii de căpăstru. În acesată schemă îi întâlnim pe monumente provenind din Tomis și din teritoriul său[30].

Un al doilea tip iconografic, documentat la Histria și Callatis[31], îi prezintă unul lângă altul, galopând spre dreapta.

În cea de a treia schemă iconografică, documentată la Callatis, gemenii sunt reprezentați în picioare, văzuți din față; pe cap poartă **pileus;** între ei se află două lănci pe care le sprijină, iar în mâinile libere țin câte o pungă[32].

Ceres (Demetra), divinitate importantă între divinitățile agreste s-a bucurat mai mult de dedicații epigrafice[33], iconografia săracă pe care ne-o oferă arta sculpturală - o statuetă reprezentând-o pe tron [34] și o figurare în plan secund într-o friză[35], trebuie completată cu imaginile oferite de numismatică[36] și gliptică[37], unde apare, de obicei, în picioare, îmbrăcată în chiton și himation, ținând în mâna stângă o pateră și un buchet de spice și flori în mâna dreaptă.

Datorită caracterului complex al cultului său - pe de-o parte divinitate agrestă, strâns legată deci de ocupațiile de bază ale locuitorilor Dobrogei antice, pe de alta divinitate mistică[38], **Bacchus-Dionysos-Liber Pater** s-a bucurat de o popularitate deosebită, reflectată de numeroasele monumente sculpturale (cca. 70)[39], din marmură sau calcar, reprezentările în bronz[40], cele ceramice[41], precum și dedicațiile epigrafice[42]. Acestora li se adaugă reprezentările individuale ale acoliților săi: Silen, Satir, Pan, Priap[43].

Iconografia cea mai obișnuită este aceea de inspirație greacă: zeul în picioare, nud, cu **nebrida** pe umeri, sau cu chiton: pe cap poartă, de obicei, cunună de frunze de iederă sau viță de vie, struguri sau fructe de iederă. Nelipsite din reprezentările lui sunt **thyrs**-ul, sprijinit cu mâna stângă, **kantharos**-ul ținut în mâna

25. Z. Covacef, în Pontica, 20, Constanța, 1987, p. 337, nr. 1

26. Louis Séchan. *Venus*. în *DA*, t.V, Ier partie, p. 735.

27. G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 34.

28. Eadem, *loc.cit.*, nr. 35.

29. Un tors din marmură, provenind din Constanța, datat în sec. I p.Ch. (cf. G.Bordenache, *Sculture*, I, p. 25-26, nr. 26; *Römer in Rumänien*, p. 197, F 24, pl. 56; *Civiltà*, p. 205, F 31); o statuetă din bronz descoperită la Urluia (lângă Adamclisi), din sec. II p.Ch. (cf. M. Irimia, *op.cit.*, nr. 10) și o alta de la Iazurile (j. Tulcea), din aceeași perioadă (cf. V.H. Baumann, în Peuce, 9, Tulcea, 1984, p. 329-331).

30. *Tezaurul de sculpturi*, p. 90-93, fig. 46-47; SCIV, 22, 1971, 2, p. 337-344; Z.Covacef, în Pontica, 5, Constanța, 1972, p. 517-519, nr. 4.

31. G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 70-71.

32. Z. Covacef, C. Chera-Măgureanu, în Pontica, 10, Constanța, 1977, nr. 9, p. 194.

33. *Histria: ISM*, I, 109-115, 120, 125; *Tomis*: I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 104, pl. XXII/1; p. 155-157, pl. XXXVIII/1; *ISM*, II, 36; *Callatis*: Dacia, 3-4, 1927-1932, p. 451, b; Dacia, NS, 2, 1958, p. 212 și urm.; D.M. Pippidi, *Studii de istoria religiilor antice*, București, 1969, p. 40-44, n. 21-22.

34. G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 61.

35. G. Bordenache, în StCl, 4, 1962, p. 281-290.

36. B. Pick-K.Regling, *op.cit.*, p. 607; I. Stoian, *op.cit.*, p. 25.

37. Z. Covacef, C. Chera-Mărgineanu, *op.cit.*, p. 192-193, fig. 1/3.

38. D.M. Pippidi, *op.cit.*, p. 234 și urm.

39. D.M. Teodorescu, op.cit., p. 69-71; P. Nicorescu, în BCMI, 1915; *Tezaurul de sculpturi din Tomis*; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1966; G. Bordenache, *Sculture*, I, etc.

40. V. Barbu, *op.cit.*; M. Irimia, *op.cit.*, p. 22-29.

41. M. Bucovală, în Pontice, 1, Constanța, 1968, p. 285-289; A. Rădulescu, în Pontica, 7, Constanța, 1974, p. 320 și urm.

42. Cf. Maria Munteanu, în Pontica, 6, Constanța, 1973, p. 73-86.

43. C. Scorpan, *op.cit.*, nr. 27, 30; G. Bordenache, *Sculture*, I, nr. 121, pl. LIII; nr. 122, pl. LIII; M. Bucovală, în Pontica, 15, Constanța, 1982, p. 235-248.

dreaptă și **pantera**.

În funcție de atribute sau însoțitori se poate deduce motivul pentru care a fost făcută dedicația către divinitate. Cununa de iederă (mai cu seamă cu fructe), șarpele[44] sunt o referire mai directă la viața de dincolo de mormânt; cununa de viță, Sileni, Satiri, Pan, Menade - vor sugera bogăția recoltelor și sărbătoarea pe care o prilejuiesc acestea.

Hecate este reprezentată în două scheme iconografice datorate tipului de monument: statuie sau basorelief. Statutaria prezintă trei divinități feminine stând spate în spate și purtând atribute care definesc cele trei aspecte pe care le întruchipează **Hecate Triformis**: pământean, ceresc și subpământean[45]. În basorelief apar tot trei divinități: una prezentată central, văzută din față, celelalte două văzute din profil (doar capul sau și parte din corp), de-o parte și de alta, toate întinzând - cu mâinile vizibile în întregime - atributele specifice[46].

Ideea odihnei defunctului în mormânt a fost combinată de greci cu cea a supraviețuirii sufletului[47], stare pusă sub protecția lui **Thanatos**[48], divinitate înfățișată sub chipul unui Eros[49]. Monumentele dobrogene dedicate lui Thanatos se înscriu schemei clasice: zeul înaripat, nud, în picioare, pe care le ține încrucișate, capul - cu ochii închiși - este aplecat spre umărul stâng; mâna dreaptă este adusă spre stânga, parcă pentru a sprijini capul în timpul somnului, în timp ce mâna stângă sprijină torța răsturnată. În această atitudine este figurat atât pe monumente funerare complexe[50], cât și în reprezentările independente[51]. Din Constanța provine însă un monument care **iese din schema clasică**: reprezentarea este a unui **Eros copil** care doarme pe o piele de leu, ținând în mână un buchet de flori de mac[52].

Fortuna, asimilată cu Tyche, apare ca protectoare a metropolei Tomis încă din primul secol al erei creștine, când îi întâlnim reprezentarea pe monede, purtând coroana murală cu trei turnuri[53]. Arta sculpturală ne oferă fie imaginea unei Tyche de tip clasic: zeița îmbrăcată într-un chiton amplu, strâns sub sâni, înfășurată în himation, poartă pe cap o coroană lunată; în mâna stângă ține cornul abundenței, iar cu mâna dreaptă sprijină sceptrul[54]; fie tipul **Tychè Poleos**[55]: zeița cu coroană murală pe cap și cu cornul abundenței în mâna stângă.

O altă personificare, **Nemesis**, este reprezentată în statuaria[56], după tipul smirniot[57], iar în basorelief cu balanță și grifoni[58].

Într-o reprezentare timpurie (sec.I p.Ch)[59] **Hercule** este înfățișat ca **Heracles Farnese**, tip creat în sec. IV a.Ch. În secolele II - III p.Ch. se răspândește tipul **Hercules Romanus**[60], cu varianta **Hercules Mastaï**[61].

Hercules de la Târgușor[62] ne oferă o iconografie deosebită, **specifică Dobrogei romane**, caracterizată prin fuziunea elementelor plastice grecești, romane și orientale. Tipologic este o variantă a tipului **Heracles Farnese** - aceeași poziție statutară; **exuvia leonis** însă nu înfășoară măciuca, cum este la prototip, ci este pusă pe capul și umerii eroului, după moda romană (cum vedem în reprezentările împăratului Commodus ca

44. Z. Covacef, în Pontica, 3, Constanta, 1970, nr. 1.

45. Ovidiu, *Metamorfoze*, VII, 193: *Triceps Hecate*

46. V. Culică, în SCIVA, 31, 3, 1980, p. 463-472.

47. Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 360, 365, 392; Z. Covacef, în Peuce, 4, Tulcea, 1977, p. 193.

48. Fr. Cumont, *op.cit.*, cap.: *Le repos des morts*; Pierre Boyancé, *Etudes sur la religion romaine*, Roma, 1972, p. 310.

49. J.A. Hild, **Somnus**, în *DA*, vol. I, p. 1609-1610.

50. V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, în ARMSI, 34, 1912, p. 43-44, nr. 4; I. Stoian, *Tomitana*, p. 61, nr. 4, pl. IV/1-3; Const. Moisil, în BCMI, 1910, p. 82-84; M. Alexandrescu-Vianu, în RESEE, 8, 1970, 2, p. 300-301, nr. 37.

51. A. Rădulescu, M. Davidescu, în Materiale, 5, 1959, p. 757, fig. 2/2; A. Aricescu, în SCIV, 21, 1970, 3, p. 489-492; Z. Covacef, în Peuce, 4, 1977, p. 193. Basorelieful de la Capidava, inedit.

52. Nu cunoaștem colocația actuală a piesei. Mina Pauker, în CNA, 100, 1934, p. 94-95; Z. Covacef, **op.cit.**, p. 192, pl. I/a.

53. B. Pick-K. Regling, *op.cit.*, nr. 2946, Tab. VI/1.

54. O. Tafrali, în AArh, III, 4, 1930, p. 28, II, fig, a, p. 31, 32; G. Bordenache, în StCl, 6, 1964, p. 172; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale ale MNA din București*, p. 562, nr. 28; G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 23-24, nr. 20.

55. Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 232-235, nr. 5, fig. 112; N. Smigela, *Sculptura*, p. 107, fig. 113; G. Bordenache, în StCl, 6, p. 172.

56. V. Pârvan, *Începuturile*, p. 167, fig. 50; *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, p. 83-85, fig. 42-45; G. Bordenache, în StCl, 4, 1964, p. 165 și urm., fig. 11-12; eadem, în StCl, 6, 1966; eadem, *Sculture*, I, p. 54-55, nr. 91.

57. G. Bordenache, *Sculture*, I, p. 54-55.

58. Z. Covacef, în Pontica, 5, Constanta, 1972, p. 519, nr. 5.

59. Z. Covacef, în Pontica, 8, p. 403-405, nr. 1.

60. Eadem, *op.cit.*, p. 405-406 și bibliografia anterioară.

61. Z. Covacef, *loc.cit.*; V.H.Baumann, în Peuce, 9, Tulcea, 1984, p. 207-208

62. Z. Covacef, în Pontica, 13, Constanța, 1980, nr. 1..

Hercule); influențele orientale se remarcă în modul de realizare a unor amănunte - maniera de redare a părului și a bărbii amintind de arta persană.

Pentru divinitățile de origine orientală, tipurile iconografice sunt, în general, cele originale, fără a se putea consemna inovații; deosebirile care apar - ca și în reprezentările divinităților clasice - se datorează doar modului de execuție.

Divinitatea creată de falsul profet Alexandros din Abonoteicos[63] - **Șarpele Glykon** - a avut o iconografie destul de variată: neschimbat rămâne corpul de șarpe al divinității, în timp ce capul este fie antropomorf (cum l-a gândit Alexandros), fie tot șarpe, fie de reptilă cu plete, fie de alt animal. Variante apar și în modul de încolăcire al șarpelui pe soclu. Statuia tomitană[64] constituie o reprezentare unică nu doar ca manieră artistică cât, mai cu seamă, ca tip iconografic.

Basoreliefurile **mithriace**[65] se înscriu - din punct de vedere al schemei iconografice - așa-numitului tip „danubian"[66]: o scenă centrală, înconjurată de o serie de scenete, realizate în mici casete, în tendința de a reuni într-un singur monument ilustrarea esențială a întregii doctrine mithriace.

Divinitățile autohtone sunt reprezentate fie doar în basorelief - **Cavalerii danubieni** -, fie atât în basorelief, cât și în statutaria - **Cavalerul Trac**, realizate sub influența artei greco-romane.

Cercetările întreprinse asupra reprezentărilor și semnificațiilor religioase ale Cavalerilor Danubieni[67] au definit, pentru Dobrogea romană atât tipul iconografic care înfățișează doi cavaleri afrontați lângă o zeiță (tip întâlnit și în Dacia)[68], cât și un alt tip, **specific doar Dobrogei**, extras însă din aceeași schemă, evidențiat prin reprezentarea doar a busturilor celor trei personaje principale ale cultului[69].

Specificitatea reliefurilor dobrogene din acet tip rezidă nu doar din schematismul reprezentării, ci și din îmbrăcămintea, groasă, a celor doi cavaleri și din aspectul lor portretistic: cu barbă și plete bogate.

Iconografia **Cavalerului Trac**[70] apare - cu mici excepții - uniformă în toare reprezentările: eroul călare, în mers spre dreapta (în majoritatea cazurilor); mantia, prinsă pe umărul stâng cu o fibulă, îi flutură în spate; cu mâna stângă ține dârlogii calului; cu mâna dreaptă ține fie o lance (în repaos ori în atac), fie o patheră sau rhyton, fie face gestul de „benedictio latina". În fața sa se află copacul sacru pe al cărui trunchi se încolăcește șarpele, și un altar (cu sau fără flacără). Este însoțit, de obicei, de un câine. Când vânează, vânatul este un mistreț. Uneori scena este completată de acoliți.

* * *

Spiritualitatea antică este dominată de religie, a cărei manifestare se află într-o relație intimă cu artele plastice, mai cu seamă cu sculptura.

O simplă trecere în revistă a monumentelor sculpturale descoperite în Dobrogea, permite constatarea bogăției pantheonului în secolele I - III p.Ch. și faptul că toate divinitățile acestuia (cu excepția Eponiei) se regăsesc în plastica tomitană. De asemeni, este evidentă sărăcia reprezentărilor pentru divinitățile principale - Iupiter și Iunona - care s-au bucurat mai mult de dedicații scrise.

Roma a dus, în general, o politică de toleranță religioasă față de provincii, ceea ce i-a permis să mențină, pentru mult timp controlul asupra vastului său Imperiu. În acest sens este evident că pentru spațiul carpato-danubiano-pontic un rol important în propagarea și victoria romanismului l-a avut religia[71], reflectată copios de monumentele sculpturale.

Generic, arta romană s-a format din contopirea și preluarea elementelor de artă etruscă și greacă[72]. Evoluția sa în provincii a fost diferită, în funcție de fondul local. În acest sens inovațiile aduse iconografiei tradiționale definesc caracterul zonal al artei romane provinciale.

63. G. Bordenache, în StCl, 6, 1962; pr. Zevin Rusu, *Cultul Șarpelui la Tomis*, București, 1964.

64. *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, p. 109-111, fig. 55-57.

65. M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, II, Leyden, 1960, p. 364-366, nr. 2303-2309; Maria Munteanu, în Pontica, 7, Constanța, 1974, p. 164-165, nr. 5, fig. 5.

66. *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, p. 102-103, fig.53.

67. D. Tudor, în AnDb, 17, 1936, p. 51-54; idem, în Dacia, NS, 4, 1960, p. 331-362; idem, în Pontica, 5, 1972, p. 503-511; idem, *Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum*, I, Leyden, 1969, nr. 93-103; II, Leyden, 1976, nr. 229.

68. D. Tudor, *CMRED*, I, nr. 93-95, 97, 99-101; II, nr. 229.

69. Idem, I, nr. 96, 98, 102-103; idem. în Pontica, 5, 1972, p. 503-509.

70. Majoritatea monumentelor au fost cuprinse în lucrarea lui Nubar Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii. IV: Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia*, Leyden, 1979.

71. V. Pârvan, în Dacia, 1, 1924, p. 276.

72. Constantin Suter, *op.cit.*, vol. 1, București, 1963, p. 114.

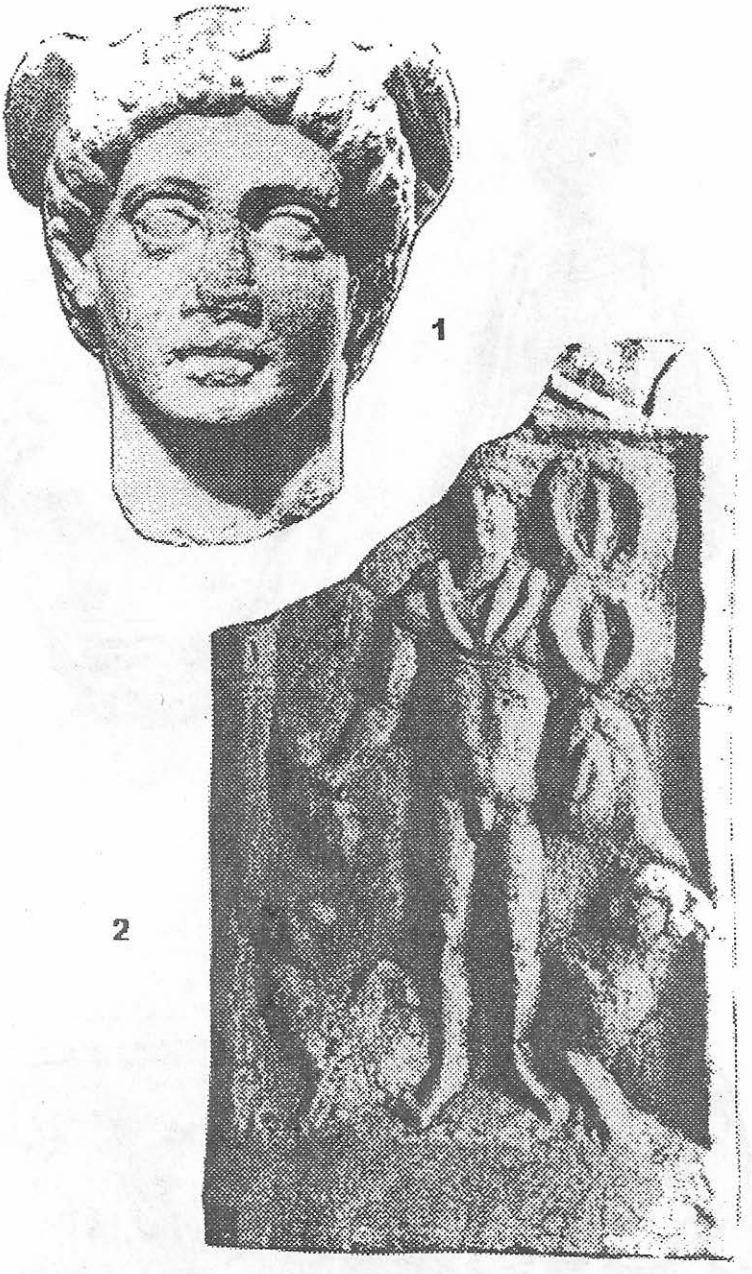

SCULPTURA VOTIVĂ
1 - JUPITER - TUZLA; 2 - TROPAEUM TRAIANI;
Sfârșitul sec. II - începutul sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ

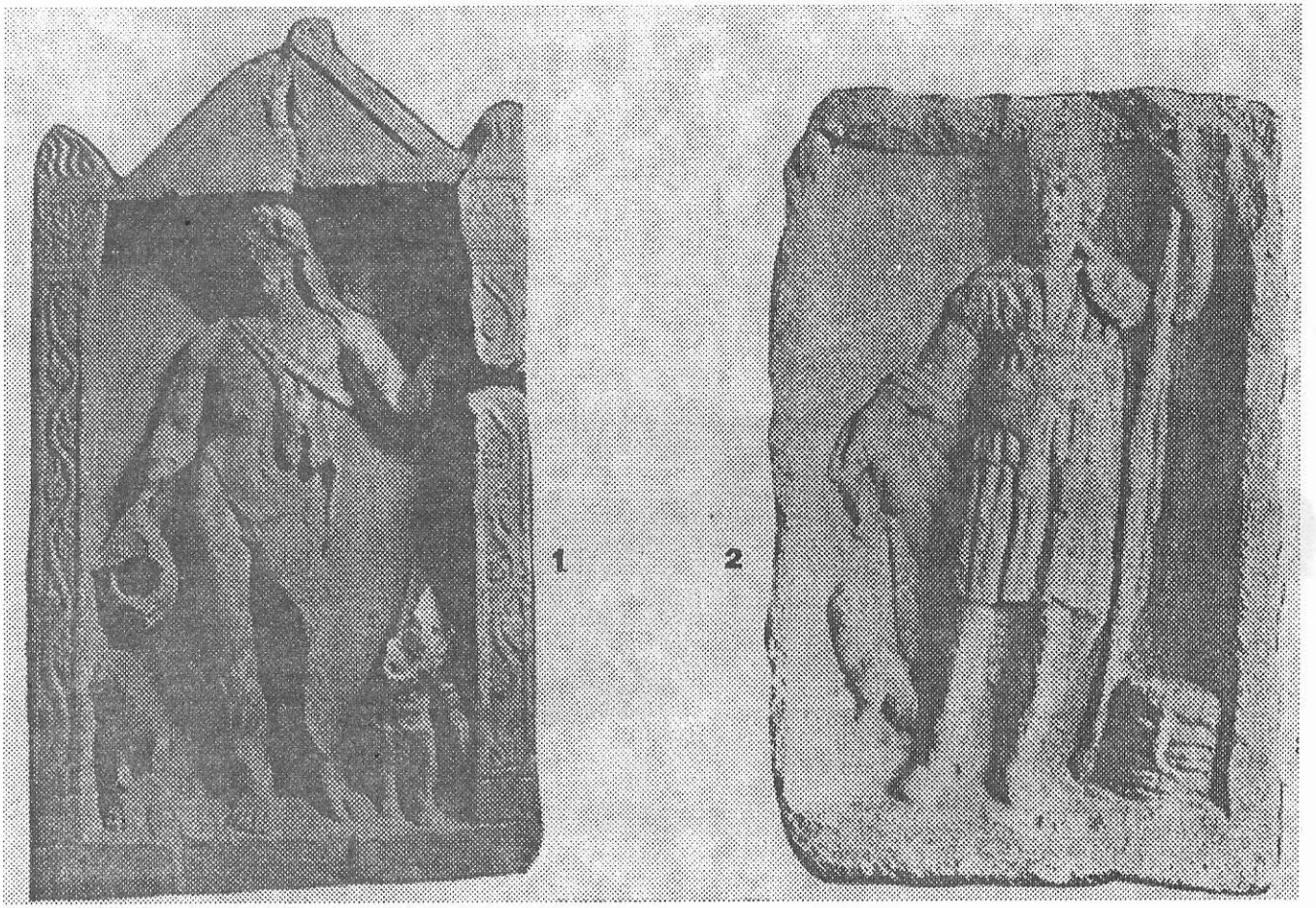
1 - Minerva, Tomis (sec. II p. Chr.); 2 - Apollo, Tomis (începutul sec. II p. Chr.); 3 - Diana la vânătoare (Callatis (sec. I a. Chr. - I p. Chr.)

SCULPTURA VOTIVĂ
1 - Mercur, Tomis, - sec. II p. Chr.; 2 - începutul sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Marte, Târgușor, sec. II p. Chr.

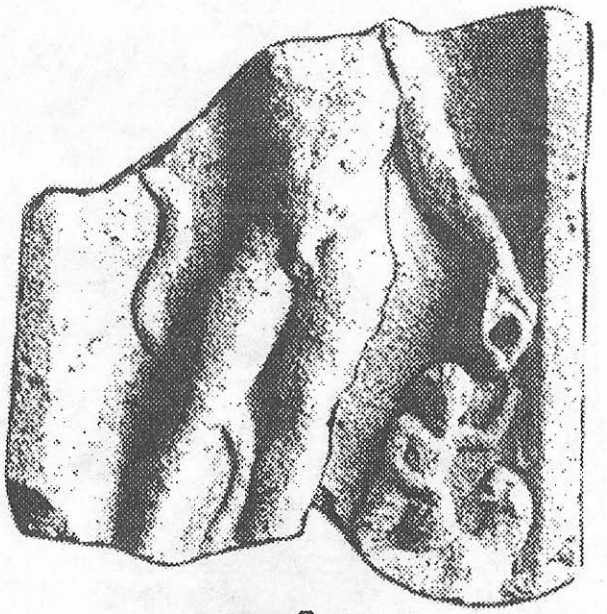
SCULPTURA VOTIVĂ
1 - Bacchus, Tomis - sec. II p. Chr.; 2 - începutul sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Bacchus Kathegemon, Tomis, sec. II p. Chr.

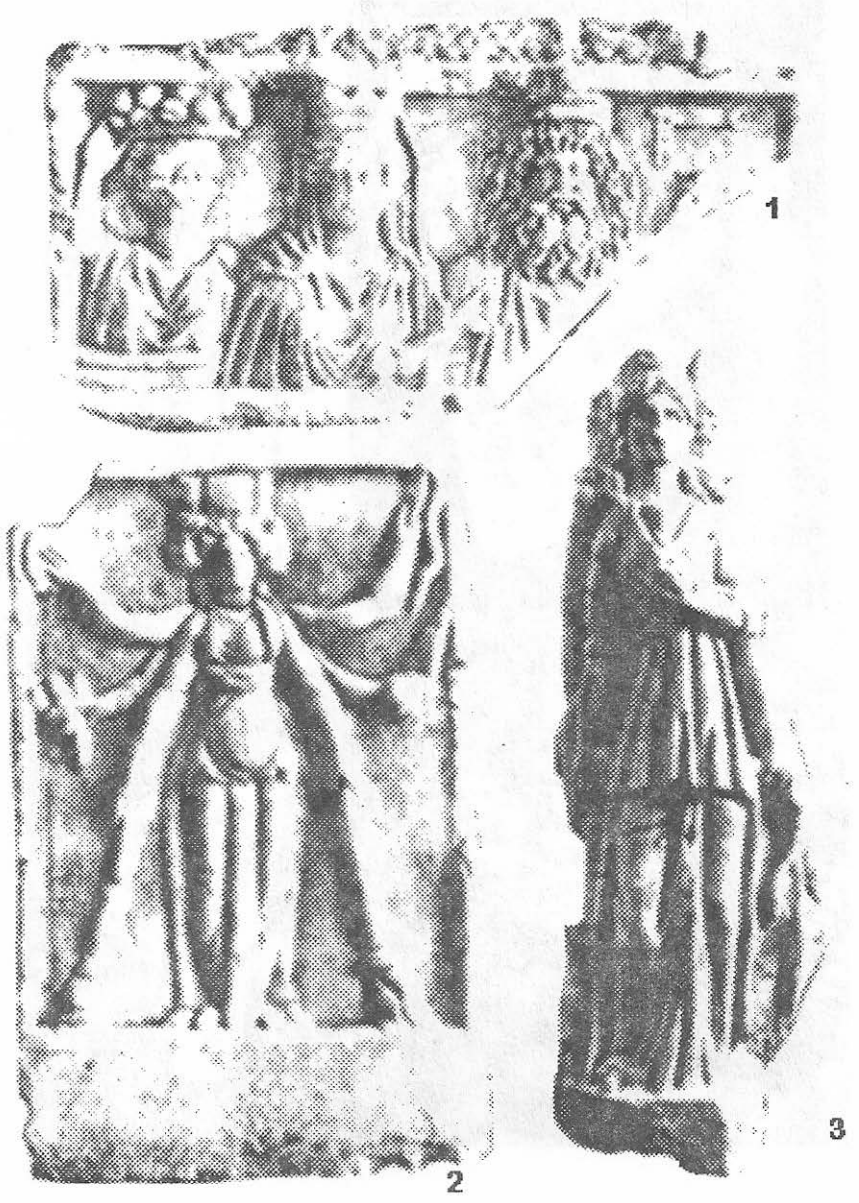
1

2

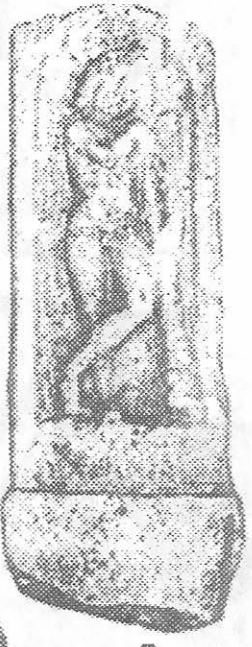
SCULPTURA VOTIVĂ

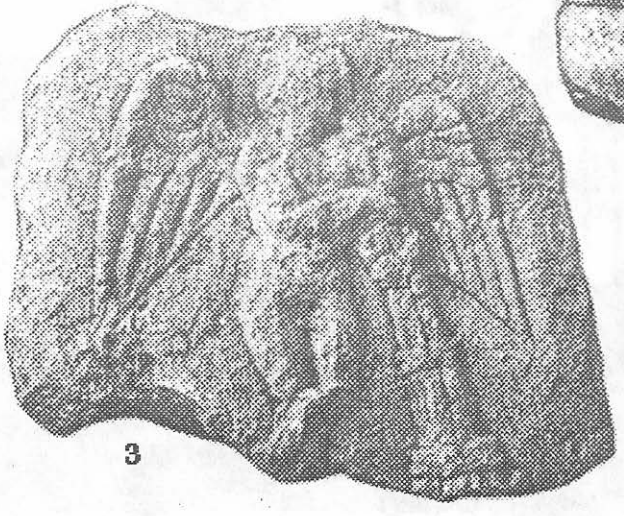
1 -Bacchus, Dunăreni sec. III p. Chr.: 2 - Bacchus chtonian, Ostrov, sec. II p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Tomis: 1 - Triada Eleusiană, sec. II p. Chr.; 2 - 3 - Hecate, sfârșitul sec. III p. Chr.

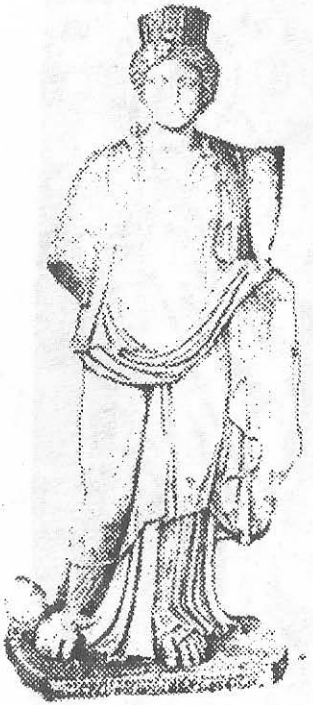

SCULPTURA VOTIVĂ
Thanatos: 1 - Ostrov, sec. III p. Chr.;
2 - Zorile, sfârşitul sec. II p. Chr.;
3 - Capidava, sfârşitul sec. II p. Chr.

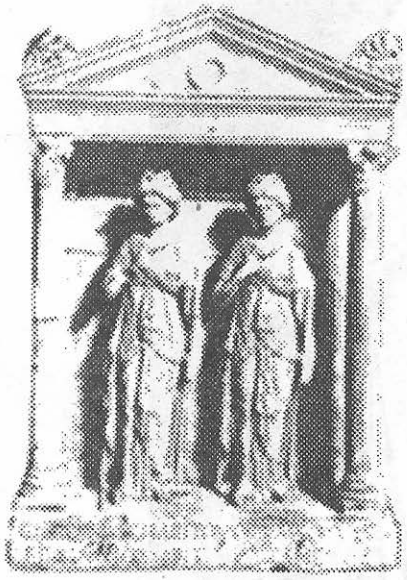

SCULPTURA VOTIVĂ

Tomis: 1 - Fortuna cu Pontos; 2 - Tyche Poleos. Sec. II p. Chr.

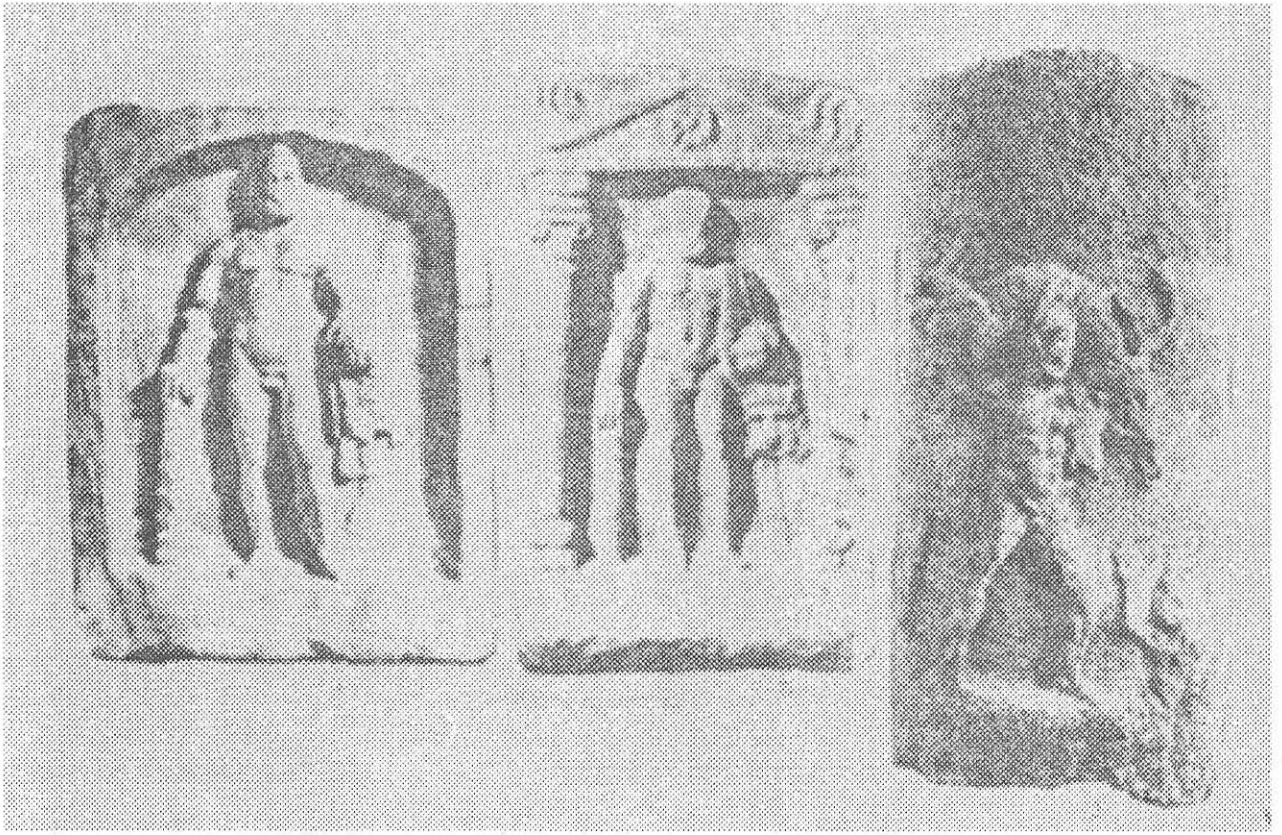

SCULPTURA VOTIVĂ

1- Tyche - Nemesis, Callatis, sec. II p. Chr.;

2 - Aedicula cu dubla Nemesis, Tomis, sec. II p. Chr.;

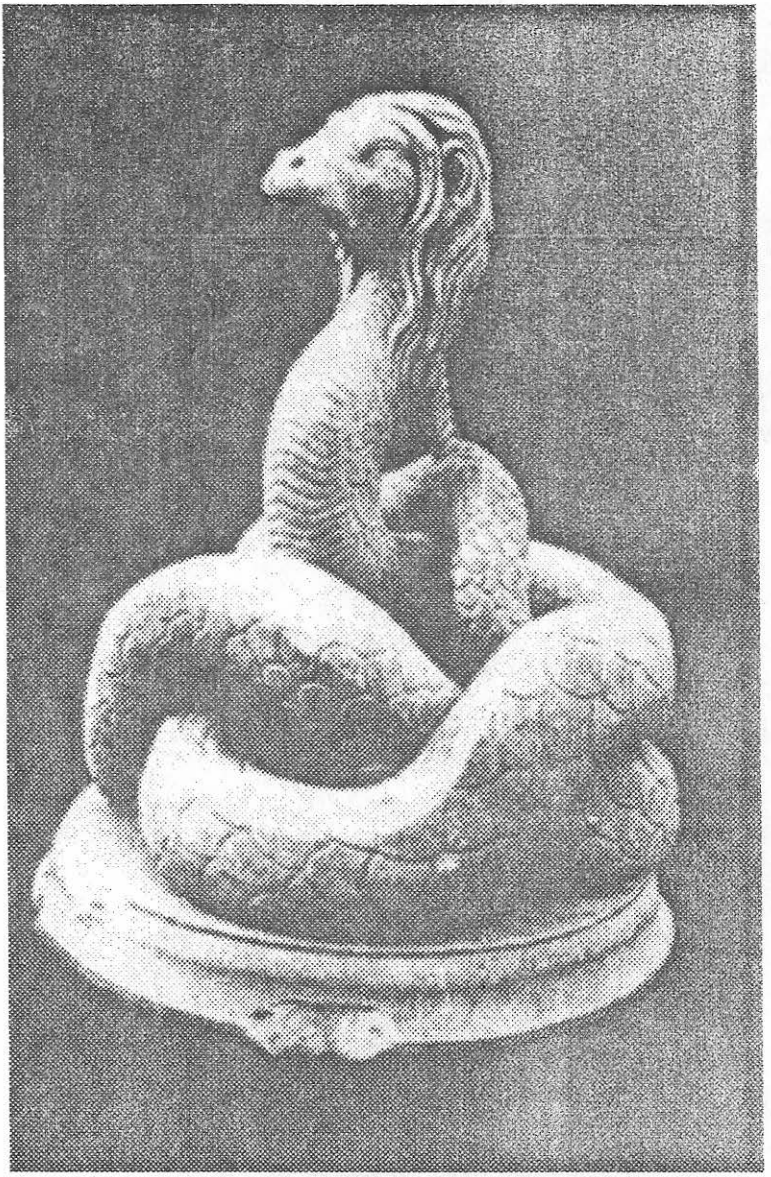
3 - Nemesis, Tomis, sec. III p. Chr.

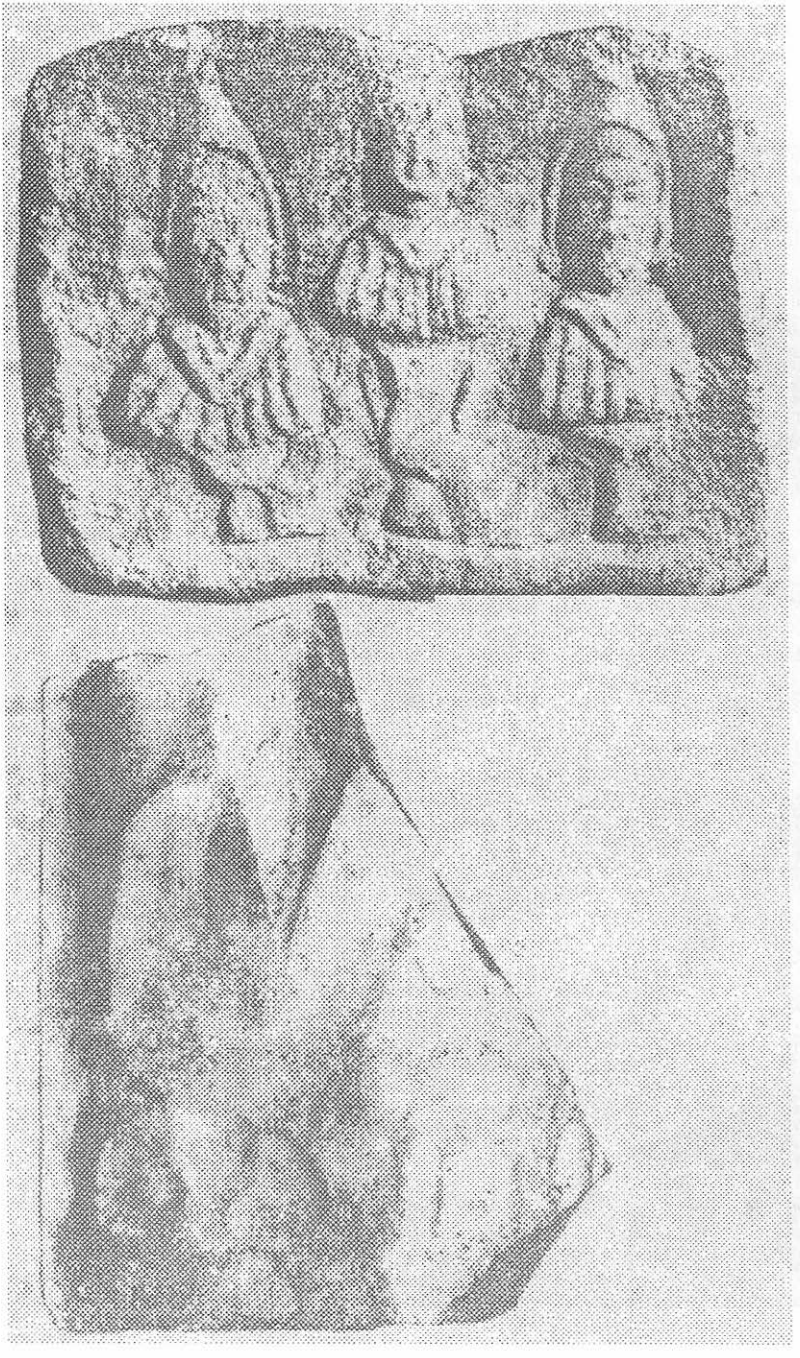
SCULPTURA VOTIVĂ
Hercule, Tomis: 1 - sec. II p. Chr.; 2 - 3 - începutul sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Hercule: 1 - Callatis, sec. III p. Chr.;
2,4 - Târgușor, sec. II p. Chr.;
3 - Nisipari, sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Șarpele Glykon, Tomis, sec. II p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Cavalerii Danubieni: 1 - Corbu de jos;;
2 - Tomis. Sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Tomis, Cavalerul Trac
1 - sec. II p. Chr.;
2 - sec. III p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Cavaler Trac
atelier Tomis
sec. II p. Chr.

SCULPTURA VOTIVĂ
Cavalerul Trac: 1 - Tuzla, sec. II p. Chr.; 2 - Tomis, sec. III p. Chr.

Arta sculpturală a dobrogei romane, prin inovațiile aduse în reprezentările unor divinități (**Marte de la Târgușor, Thanatos copil din Tomis, Hercules de la Târgușor, Glykon din Tomis și Cavalerii danubieni dobrogeni**) - care au creat de fapt tipuri locale - ca și prin modalitățile de exprimare a tipurilor tradiționale evidențiază caracterul specific al faciesului său cultural în secolele I - III p.Ch.[73]

TRADITIONS ET INNOVATIONS DANS L'ICONOGRAPHIE VOTIVE DE LA DOBROUDJA (I^{er}s. - III^{e}s.ap. J-C)

- Résumé -

L'auteur souligne la relation entre la religion et l'art, et fait remarquer, par l'analyse des monuments votifs de la Dobroudja romaine, que, généralement, la sculture religieuse s'encadre aux types iconographiques classiques.

Par cette analyse, sont mis en évidence les types iconographiques traditionnels préférés dans la zone et les innovations introduites.

Parmi les innovations on cite les représentations: Mars de Târgușor, Thanathos enfant, de Tomi, Hercule de Târgușor, Les Cavaliers Danubiens de Dobroudja.

Par les modalités d'expression des types classiques ainsi que par les innovations faites dans les représentations de certaines divinités - lesquelles ont conduit à la création de types autochtones - l'art sculptural de la Dobroudja romaine nous montre le caractère spécifique de sa physionomie culturelle.

73. Silvio Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 130 și urm. G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 267-280; eadem, *Sculture*, I; Em. Condurachi, C. Daicoviciu, *Roumanie*, Geneva, 1972, p. 145-178; Mihail Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 345-353.

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

AMFORE ȘTAMPILATE DIN NORDUL DOBROGEI

VASILICA LUNGU

De la publicarea în anii 1974-1975[1] a primelor considerații referitoare la prezența importurilor de amfore grecești în nordul Dobrogei, colecția Muzeului de istorie și arheologie - Tulcea a acumulat un număr considerabil de noi piese. Unele dintre acestea, constituite în loturi unitare, au fost deja menționate sau descrise partial[2]. Altele nu au fost niciodată semnalate. Pe acestea din urmă ne propunem să le prezentăm în paginile de față. Avem în vedere doar descoperirile izolate, în marea lor majoritate rezultate din cercetări de suprafață sau semnalate în colecții școlare sau particulare. Foarte puține exemplare sunt rezultate din săpăturile de salvare de la Revărsarea (4 ex.)[3] sau descoperite sporadic în cursul cercetării exhaustive efectuată în cetatea hallstattiană de la Babadag.[4]

Aria pe care se concentrează materialul acumulat acoperă, în special, zona lacurilor litorale și a bălților Dunării din estul și nordul județului Tulcea. Situația este explicabilă, în primul rând, prin orientarea cercetării cu prioritate spre aceste spații. În plus, dispunerea geografică a siturilor antice a favorizat accesul direct la traseele comerciale practicate din și spre centrele de distribuire din coloniile pontice. Această motivație nu exclude însă penetrarea mărfurilor grecești transportate în amfore și spre celelalte zone. Prezența lor foarte redusă în partea de vest și de sud a județului Tulcea poate fi pusă, în momentul de față, și pe seama unei cercetări insuficiente a acestora.

Întregul lot de care dispunem numără cca. 64 de exemplare, repartizate inegal pe 17 localități. Dintre acestea doar câteva cunoscute din literatura de specialitate: Enisala[5], Isaccea[6], Malcoci[7], Mahmudia[8], Somova

---

1. V.H.Baumann, Peuce IV, 1973-1975, p. 29-47.

2. Irina și Ernest Oberländer Târnoveanu, Peuce VIII, 1980, p. 77-142. Vasilica Lungu, Dacia XXXIV, 1990, p. 209-217; eadem, Dacia XXXV, 1991, p. 185-188. Ne exprimăm totodată intenția de a publica cu altă ocazie două loturi mai numeroase de ștampile descoperite în așezările indigene cercetate de noi la Rachelu (1990-săpătură de salvare) secolele IV-II a.Chr. și la Ghiolul Pietrei-Murighiol, (1986-1988 - săpătură de salvare; secolele II-I a.Chr.) Câteva informații referitoare la piesele descoperite la Ghiolul Pietrei, au fost deja prezentate în primul raport preliminar. vezi Vasilica Lungu, Peuce X, 1991, p. 63-67. A fost publicat, primul *corpus* al toartelor de amfore ștampilate descoperite în cetatea greco-romană Orgame-Argamum, Pontice, 25, 1992, p. 69-95.

3. Victor H. Baumann, Peuce XI (sub tipar).

4. Informații, Sebastian Morintz și Gabriel Jugănaru.

5. Gavrilă Simion, Peuce II.

6. Florin Topoleanu, Peuce IX 1984, p. 188. Sunt prezentate două toarte rhodiene ștampilate, fragmentare, cu legenda incompletă.

7. Vasile Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Histria*, 1957, p. 377. Este descrisă partea superioară a unei amfore de Rhodos, cu ambele toarte ștampilate:'επὶ Πυθο | δώ ρου | πεδαγαγτνίου, Διοκλείας preluată de V.H.Baumann, 1973-1975, p. 34, cat. 8. Acest exemplar a fost menționat și de către Virginia Grace și M. Savvatianou Pétrapoulakou, *Les timbres amphoriques grecs, Exploration archéologique de Délos, XXVII, L'ilot de la Maison des Comédiens*, Paris, 1970, E13, unde a fost datată cca. 166-146. Menționăm că numele eponimului Πυθόδωρος a mai fost întâlnit și în așezare de la Ghiolul Pietrei, cf. V-Lungu Peuce x, p. 64.

Printre celelalte ștampile menționate de V.H.Baumann la Malcoci se numără și exemplarul thasian cat. 11(pl. VI/1a), citit: [Θασίων] | Λουντόρος. Pentru corectarea lui, propunem 'Αμ | ύντωρ Θασ | [ίων] | 'Ηρακλεί[δης], gr.G, (atelier Keramidi), cf.Yvon Garlan, BCH, suplI.XIII, 1986 p. 233; datat cca. 350-340, cf-Alexandru Avram, *Ștampilele thasiene de la Istria*, teza de doctorat în manuscris, 1992. Pentru un alt exemplar thasian, menționat de V.H. Baumann, cat. 30 (pl. VII/2a, cu numele lui 'Αμφοτέρης, datarea poate fi restrânsă la intervalul 340-325, cf. A. Avram, 1992.

8. V. Canarache, 1957, p. 377, semnalează apariții de toarte ștampilate la Mahmudia, fără alte precizări. V.H. Baumann, 1973-1975, p. 31 (pl. VIII la), prezintă o toartă de amforă sinopeană cu numele astynomului Αἰσχίνης, pentru care a fost stabilită o nouă poziție în cadrul grupei IV cronologice, cca. 284-262. cf. Niculae Conovici. *Cronologia relativă și absolută a amforelor ștampilate sinopeene cu nume de astynomi*, teza de doctorat, 1993 - în manuscris. Irina Oberländer Târnoveanu, Peuce VIII, 1981, p. 58, pl. III/6 și p. 60 (Chersones).

sunt prezente și în catalogul de față.

Pentru a realiza o imagine cât mai cuprinzătoare privind răspândirea ștampilelor grecești pe întreaga suprafață a județului Tulcea, considerăm oportună readucerea în actualitate a unor mai vechi mențiuni, cu atât mai mult cu cât numele acestor localități nu figurează în lista prezentă. Totodată, reactualizarea lor impune necesitatea unor corectări de lectură și cronologie.

În studiul său[9] dedicat amforelor ștampilate descoperite la Histria, V. Canarache anunța prezența lor și în unele localități din nordul Dobrogei: Războieni, Malcoci, Meidanchioi (lângă Măcin), Mahmudia, Murighiol, Jurilovca, Baia. În afară de amfora rhodiană cu ambele toarte ștampilate, de la Malcoci, celelalte descoperiri sunt lipsite de precizări de lectură.[10]

La Jurilovca, autorul semnalează descoperirea întâmplătoare a unui tumul „cu nu mai puțin de 100 de amfore", localizat la cca. 2 km nord-vest de localitate, în spatele promotoriului Dolojman. Acestea au fost clasificate, conform tipologiei lor, în două categorii distincte, dintre care una a fost atribuită Thasosului. Cu ajutorul detaliilor oferite de autor și prin asociere cu unele descoperiri recente a fost posibilă identificarea[11] celuilalt tip cu produse venite din Chios. Pentru amforele din Thasos marcate cu ștampile mici, de tipul celor cu reprezentarea lui „Heracles în genunchi, trăgând cu arcul", cercetările noastre au condus către asocierea acestui tip de ștampilă cu eponimul „Ἀριστομένης" (gr. C, Garlan, 1986). Pe baza acestor considerente, cronologia tumului se poate restrânge la mijlocul secolului IV a. Chr.

La Murighiol, în timpul săpăturilor efectuate de către Ex. Bujor în anul 1955 în cimitirul I, aflat pe versantul nordic al dealului de la sud de comună, a fost găsită în mormântul 13 o toartă de amforă thasiană cu ștampila eponimului Τηλέμαχος, simbol „delfin"[12] În intervillanul comunei, același autor, a cercetat o altă necropolă getică, (cimitirul II) în care a descoperit printre orfandele mormântului 11, un gât de amforă din Heracleea Pontică cu „două ștampile dreptunghiulare:[13] ΣΩΤΗΡΟΣ și ΕΠ' ΑΡΙΣΤΟΚ (?) ΣΟΤΑ.

Într-un alt punct, situat la cca. 2 km sud-est de cetatea Halmyris, d-l G. Simion a dezvelit în anul 1986 doi tumuli funerari, fiecare cu mormânt de incinerație dispus în zona centrală. Suprafața rezervată mormântului a fost marcată prin câte un ring de amfore în exclusivitate rhodiene, sparte pe loc. Printre acestea au fost recuperate 41 de toarte ștampilate în tumul A și doar 11 în tumul B.[14] Fără a intra în alte detalii, amintim că regrupările propuse de noi pentru eponimii semnalați aici indică succesiunea cronologică a celor doi tumuli în intervalele 212-206 - tumul B, cu 4 eponimi, și 205-190 - tumul A, cu 9 eponimi.

O mai mare varietate a centrelor producătoare de amfore s-a remarcat în perimetrul ocupat de fortificația romano-bizantină. Cercetările de aici au furnizat mai multe exemplare ștampilate din Heracleea Pontică, Chersones și Rhodos.[15]

De la Tulcea - Dealul Monumentului, ocupat de anticul Aegyssus, V.H.Baumann[16] a înregistrat 2 exemplare thasiene cu numele lui Τιμοκλῆς (simbol - mască, cat. 21, pl. IX/4) și Αἰσχρίων I (simbol - cârmă, cat. 22, pl. IX/3). Noile date, rezultate din cercetarea actuală a cronologiei amforele thasiene, îi stabilesc primului intervalul 325-305, iar celui de-al doilea, 305-290.[17] Pe un alt exemplar thasian de la Tulcea (fără loc de descoperire precizat) a fost citit numele [Ἀρισ] τόδικος (simbol-semilună cu colțurile în jos).[18] Lipsa primelor litere din componența numelui se explică prin aplicarea defectuoasă a ștanței. Totuși, spațiul rămas liber indică absența unui număr mai mic de litere, cel mult două. Din aceste considerente, propunem spre corectura numelui lui [Ἴσ] όδικος, datat cca. 325-305 (Avram, 1992). Referitor la ștampila rhodiană, găsită în punctul „Via Judecătorului", (localizat între Km. 3-5, de-o parte și de alta a șoselei naționale Tulcea-Malcoci), s-a stabilit numele lui Δαμοκράτης (simbol, floare de rhodie), identificat ca eponim și datat cca. 180-150.[19]

9. V. Canarache, 1957, p. 377-380.

10. În catalog, nr. 64, este inclusă o ștampilă thasiană de la Baia, prezentată: Θα[σί]ων | Πρηξήνα(ξ), simbol-harpun, cu precizarea că piesa nu a fost văzută. Este vorba de Πρηξίπολις, datat cca. 275-270 cf. Avram, 1992.

11. Această descoperire a fost recent discutată de noi în Dacia XXXV.

12. Expectatus Bujor, Materiale III, p. 51, pl. 1/2. bOn 1548, cca. 315-310 cf. Avram, 1992.

13. Expectatus Bujor, Materiale V, p. 376 idem, Dacia II, 1958, p. 133, pl. 6/2.

14. V. Lungu, 1990, p. 209-217.

15. Andrei Opaiț, Peuce X, 1991, p. 133-134.

16. V.H. Baumann, 1973-1975, p. 38-39. Ambele exemplare provin din sondajul efectuat de către G. Simion (1950), în exteriorul incintei romano-bizantine.

17. Avram, 1992.

18. Baumann, cat. 16, pl. VII/1 a.

19. idem, cat. 27, pl. X/7, 8.

Facem precizarea că este vorba în acest caz de producătorul rhodian Δαμοκράτης, atestat în perioada complexului de la Pergam, cca. 205-175.[20] Menționăm cu acest prilej că, în momentul de față, lotul de ștampile acumulat de la Aegyssus și din imediata lui vecinătate are în componența sa produse din Thasos, Sinope, Heracleea Pontică, Chersones, Rhodos și Knidos. Acestea au fost incluse de noi într-o lucrare separată.[21]

Din imediata vecinătate a unei alte fortificații importante de pe limesul dunărean, Dinogetia - I. Barnea[22] amintește în repetate rânduri prezența unor așezări din perioada elenistică, datate cu ajutorul „mănușilor de amfore elenistice din secolul III, descoperite pe platoul de la sud de cetate". Tot aici, în punctul „Lățimea", Al. Barnea[23] semnalează numeroase fragmente de amfore de origine rhodiană sau din Heracleea Pontică, printre care și o ștampilă semnată Ζήνων. În absența piesei, putem doar presupune că este vorba de fabricantul rhodian cu acest nume, datat de V. Grace, cca. 240-230.[24]

De la Troesmis (localitatea Ostrov), N.C. Ionescu[25] prezintă un număr de 5 ștampile rhodiene, pentru care sunt necesare unele corectări de lectură și reactualizări cronologice. Pe exemplarul cat. 5: ștampila circulară cu legenda parțial citită ...γενευς, simbol floare de rhodie, credem că se poate întregii numele eponimului Πυθογένης, datat cca. 150.[26] După maniera de executare a simbolului - floare de rhodie cu tijă, încadrată de două crenguțe fine-identificăm pe fabricant cu ⁽|ππокράτης[27], fiul lui Δαμοκράτης și frate cu Ἀριστοκλῆς, toți producători de amfore rhodiene, care au semnat și un mare număr de produse knidiene.[28]

Pe alte trei exemplare se disting numele eponimilor Παυσανίας (cat. 1) - cca. 150[29], gr. IV - și Ἀλεξιάδας (cat. 2, 3) - cca. 146-140, gr. V.[30] Fabricantul Δαμοκράτης se face remarcat printr-un exemplar (cat. 4) cu ștampilă rectangulară, neobișnuită prin forma sa ușor îngustată în zona centrală, cu capetele lățite. Credem că este vorba despre Δαμοκράτης, fiul lui Ἀριστοκλῆς, care a produs amfore atât la Rhodos cât și în atelierele din Knidos în a doua jumătate a secolului II a.Chr. (gr. V-VI).[31] O prezență atât de unitară și ca origine și ca datare constituie un reper cronologic important pentru așezarea getică localizată în apropierea fortificației romane târzii de la Troesmis.

Alte ștampile de amfore au fost semnalate izolat la Nalbant și Topolog.[32] Dintre acestea aducem în discuție exemplarul cat. 23, Baumann, 1973-1975, marcat cu o ștampilă romboidală în care s-a citit numele Θεύμνας, simbol - crenguță și floare de rodie. El a fost atribuit grupului amforelor de Knidos și datat în secolul I a.Ch. Este vorba de fabricantul rhodian Θεύμναστος, singurul care preferă acest tip special de ștampilă. Sincronismul acestuia cu eponimi din grupele cronologice IV - Ἀλεξίμαχος, Εὔδαμος, Ξενόφαντος, Πυθογένης și Τιμόδικος, fixează perioada lui de activitate în a doua jumătate a secolului II a.Chr.[33]

Pentru catalogarea restului de material, rămas până acum inedit s-a urmărit, în același timp, racordarea lui la contextele de descoperire. Urmează ca descriere acestora, uneori incompletă, să se facă în ordinea alfabetică indicată de localitățile menționate în catalog.

1. Babadag.

Cercetările sistematice[34] executate de mai mulți ani în perimetrul fortificației hallstattiene, amplasată pe o înălțime din apropierea lacului Babadag, au prilejuit depistarea unui bogat material arheologic, atribuibil mai multor perioade istorice: Hallstatt, elenistică, romano-bizantină, feudal-timpurie. Referitor la aceasta,

20. Pergam, cat. 997-1000
21. Vasilica Lungu, Peuce XI, sub tipar.
22. Ion Barnea, Dinogetia I, 1967, p. 9; idem, Dinogetia, 1969, p. 9.
23. Alexandru Barnea, SCIVA, 1, 1974, p. 103-115.
24. cf. V.Grace, Ath. Mitt., 1974, p. 197, nota 17.
25. N.C. Ionescu, Pontica III, 1970, p. 361-363.
26. Ino Nicolau și Jean Yves Empereur, BCH, suplI.XIII, 1986, p. 520-521, cat. 6.
27. Pentru o asociere identică, vezi lucrarea citată la nota 26.
28. V.Grace, Hesperia, 54, 1, 1985, p. 10.
29. Ino Nicolau, Jean Yves Empereur, *op.cit.* p. 522-523, cat. 7.
30. cf. *Delos*, 1970, E19.
31. cf. V.Grace, 1985, p. 10.
32. V.Baumann, 1973-1975, p. 38-39, cat. 23 și p. 40, cat.28. Ștampila de la Topolog conține numele eponimului rhodian Ξενοφάνης, datat cca. 203- cf. V.Lungu, 1990, p. 217. După tipul de ștampilă - circulară, cu floare de rodie - producătorul ar putea fi Δαμοκράτης.
33. Antonietta Brugnone, Bolli anforari rodii dalla Necropoli di Lilibeo, Kokalos, XXXII, 1986, cat.6, 15, 44, 50, 56.
34. Cercetările se desfășoară sub îndrumarea lui Sebastian Morintz.

s-a făcut deja observația că „pe locul cetății hallstattiene, în secolele IV-III a existat o cetate întărită cu un zid de piatră primitiv, de scurtă durată."[35] Săpăturile de până cum au demonstrat însă, că „zidurile de piatră" aparțin unor amenajări din perioada romano-bizantină.[36] Pentru epoca elenistică, descoperirile sunt sporadice, cele mai multe dintre ele fiind antrenate în strat. Ceramica se rezumă la câteva forme obișnuite din repertoriul local (restituite pe baza fragmentelor de vase) și mai multe fragmente de amfore din centrele Thasos, Rhodos, Sinope. Cele cinci exemplare ne-au fost puse la dispoziție de către autorii săpăturilor, Sebastian Morintz și Gabriel Jugănaru, cu mențiunea că ele au fost descoperite în strat, fără contexte stratigrafice clare.

Pentru cronologia așezării, aceste piese marchează două momente foarte strânse: 350-300, prin ștampilele thasiene cat. 3, 5, 14 și 280-262, prin exemplarul rhodian cat. 50 și cel sinopeean cat. 29. Dintre acestea se remarcă exemplarul dublu ștampilat cu numele eponimului Παντιμίδης. Acesta figurează în mod obișnuit pe ștampile fără etnicon, marcate cu un singur nume - cel al eponimului, dispus diferit în jurul mai multor tipuri de simboluri: „vas cu două toarte pe soclu", Bon 1355 (pentru Pridik, 347-349, unde simbolul este interpretat ca „amforă pe soclu"); Avram, 180; „cap de bou", Bon 1336, Avram, 171; „torță", Bon, 1337, Avram, 172; oenochoe, Garlan, 1986, fig. 35/K, 1; „trepied", Fr. Blondé, A. Muller, D. Mulliez, 1991, p. 218, cat. 3; „monstru" Avram, 173; „cîine", Avram, 175: „frunză de laur", Avram, 176. Însoțit de simbol - oinochoe sau vas cu două toarte pe soclu, numele eponimului apare scris pe două rânduri, constant pe latura mică deasupra simbolului. În cazul de față, toarta thasiană poartă două ștampile cu același nume dispus în această manieră, dar însoțit de două simboluri diferite. Pe una dintre ele, aplicată mult spre limita orizontală a toartei, fără să acopere complet ștanța, a fost identificat simbolul „torță". Cealaltă, cu simbol „vas cu o toartă (oinoche) pe soclu" are legende mai slab imprimată, ceea ce ne face să ne gândim la o mai îndelungată perioadă de folosință. Cu toate acestea, este posibilă recunoașterea unei operații de regravare a numelui eponimului Παντιμίδης peste un text mai vechi. Slaba conservare a exemplarului a permis cu foarte mare greutate distingerea următoarei situații: pe prima linie, literele ΠΑΝ suprapun partea inferioară a unui text citit ΑΡΙΣΤΟ: litera Τ a fost refolosită în al doilea nume prin prelungirea barei verticale, ea fiind mai mare decât restul literelor; pe următoarea linie, partea a doua a numelui ΜΙΔΩ este scrisă mai spațiat, iar litera Δ suprapune în partea dreaptă un Ω mai jos plasat și foarte clar păstrat. Elementele conservate din matrița inițială, la care adaugă simbolul, probabil și el retușat, ne trimit în apropierea exemplarului Bon, 307, care reia pe Pridik, p. 38, nr. 55, pl. III/17, retrograd: 'Αριστο – Μεγα - vas (oinochoe) cu mențiunea că restituirile propuse: 'Αριστό(δικος) și Μεγα (κλῆς) sunt pur conjuncturale. O lectură mai corectă credem că se referă la eponimul 'Αριστο(κ) -, în vremea producătorului Μέγων, asocierea lor fiind atestată deja (Garlan, 1986, p. 256-258; Avram, cat. 135).

Μέγων este un producător activ în atelierul din Keramidi, pe care Garlan (1986, p. 269) l-a fixat în partea de început a atelierului lui 'Αρισταγόγης de la Kalonero (370-350). Ceea ce a determinat această opțiune a fost coerența cronologică a eponimilor din compania lui Μέγων. Câțiva dintre eponimi sunt comuni celor doi producători: Δαμάστης, Μεσ-, Πανφάης, 'Αριστείδης, Νύμφων. Dar Μέγων mai este documentat și împreună cu eponimi comuni cu ai succesorului lui 'Αρισταγόρης în atelierul din Kalonero, și anume Δημάλκης (350-360, Garlan, 1986, p. 269): 'Αριστοκ - , Λαγέτας, Νικίας. În cazul acesta ni se pare mai potrivit de a plasa pe primii cinci eponimi în partea a doua a perioadei lui 'Αρισταγόρης, mai ales că unii dintre ei apar împreună în același strat de la Poarta lui Hermes (Thasos); 'Αρισταγόρης cu eponimii Δαμάστης, Μες -, Πανφάης și Δημάλκης cu Λαγέτας.

Legat de activitatea atelierului din Keramidi, Garlan (1986, p. 256) susținea dificultatea interpretării acestuia din cauza numărului mai mare de fabricanți, care se remarcă prin varietatea tipurilor de ștampile, precum și prin durate mai scurte de activitate. Dintre aceștia, atenția noastră se îndreaptă asupra producătorului Λεύκων documentat și el împreună cu cei cinci eponimi amintiți mai sus alături de Μέγων (Keramidi) și 'Αρισταγόρης (Kalonero). În schimb el nu mai apare însoțit de eponimi atestați cu Δημάλκης fapt ce presupune încetarea activității acestuia înaintea lui Μέγων. Dar mai semnificativ pentru noi este simbolul „vas cu o toartă (oinochoe) pe soclu" utilizat de acesta în ștampila cu numele eponimului Φιλοκράτης (Pridik, pl. III, 21, preluat de Bon, 1090). Acesta apare în variante apropiate la Μέγων (Pridik, pl. III/17) și Παντιμίδης (Pridik, pl. III/21). Tipul de oinochoe folosit de cei doi producători este aproximativ același, cu

35. D. Popescu, SCIV, 4, 1966, p. 713.
36. sector, Ernest Oberländer Târnoveanu.

excepția unor mici diferențieri remarcate în accentuarea unor componente ale vasului: la Μέγων, oinochoea are gura pâlniformă, cu gâtul foarte subțire și corpul ușor alungit, la Λεύκων, gura vasului se restrânge iar corpul apare mai rotunjit ca la o altă oinochoe a lui Μέγων, Bon. 526 (cu eponimul Δαμάστης). Așezarea vasului pe soclu este însă o particularitate a stilului lui Λεύκων.

Întorcându-ne privirea spre ștampila lui Παντιμίδης, constatăm că aceasta comportă caracteristici comune celor doi fabricanți: dispunerea numelui pe două coloane pe latura mică a ștampilei, deasupra simbolului apare la Μέγων (cu 'Αριστο), tipul de oinochoe se apropie mai mult de cel caracteristic lui dar așezarea pe soclu aparține lui Λεύκων. Este evident că cei doi fabricanți au fost foarte apropiați; lucrând împreună un timp în același atelier, stilurile lor s-au contaminat reciproc. Rămâne să ne întrebăm care dintre ei a regravat primul o ștampilă mai veche cu numele lui Παντιμίδης. După poziția mai bună ocupată pe toartă, ștampila cu simbol „oinochoe pe soclu" este prima aplicată. Ea aparține producătorului Μέγων Cealaltă, imprimată incomplet, este posibil să fi aparținut lui Λεύκων. Atribuirea noastră se bazează pe următoarele raționamente: 1) eponimul Παντιμίδης însoțit de simbol „oinochoe" în această dispunere este documentat într-un număr mai mare decât oricare dintre celelalte simboluri menționate. Aceasta presupune o activitate mai bogată, atribuită din punctul nostru de vedere lui Μέγων, care, după cum am văzut apare cu o serie de eponimi mai târziii (gr. G);

2) eponimul Παντιμίδης însoțit de acest tip de torță este deocamdată, după cunoștințele noastre, un unicat. O altă variantă a aceluiași simbol, mai aproape de cea prezentă aici, este atestată pe o ștampilă a producătorului Λεύκων fără eponim (Bon, 1089). În acest context se poate presupunem ca Λεύκων să-și fi încetat activitatea în vremea eponimului Παντιμίδης, până acum el însoțind aceiași eponimi atestați cu Μέγων . Dacă argumentele noastre își vor dovedi veridicitatea, atunci Παντιμίδης ar trebui plasat după 'Αριστοκ - iar acesta reconsiderat printre ultimii eponimi din grupul F, în continuarea grupului celor cinci eponimi atestați cu ambii producători.

2. Calfa - Topolog

Ștampila sinopeeană cu numele astynomului Αἰσχίνης (cat. 34) a fost recuperată de către elevii școlii din localitate, din punctul numit „Via Nobilă".

3. Cerbu - Topolog

La periferia vestică a satului Cerbu (vechiul Hagiomer) a fost identificată o așezare indigenă, de unde provin cele trei ștampile, cat. 20, 22 și 31 care asigură datarea așezării în al doilea și al treilea sfert al sec. III a.Chr.

4. Dunavățul de Jos

La cca. 1, 25 km vest de sat, în direcția Cetății Zaporojenilor, pe malul bălții Dunavăț, se află o întinsă așezare autohtonă, unde a fost găsită ștampila rhodiană cat. 48, datată la mijlocul sec. II a.Chr.

5. Enisala

Ștampila thasiană cat.6, a fost selectată dintr-o mare cantitate de fragmente de amfore din centrele Chios și Thasos, recuperate în urma curățirii unui canal, integrat în sistemul de amenajări piscicole din zona inundabilă aflată în estul satului. Lipsesc datele pentru exemplarul rhodian, cat. 54. Dar, din datele oferite de harta arheologică a Enisalei, pentru perioada pe care o indică, există mai multe posibilități de atribuire:

a) În punctul „Tașburun" de pe „Dealul cu piatră", d-l. G.Simion anunță prezența unei necropole similare cu cea de pe Valea Netului.[38]

b) În punctul „Palanca", aflat la cca. 750 m nord-est de sat, intersectat de șoseaua Sarichioi-Enisala, a fost deja semnalată o așezare getică, datată larg în secolele IV-II a.Chr.[39]

c) În punctul „Călugăra", situat la cca. 7,5 km față de Enisala, pe malul lacului Razelm, ne-a fost semnalată prezența unei așezări getice, de unde au fost culese mai multe fragmente de amfore grecești (informația, Mihaela Mănucu Adameșteanu).

6. Isaccea

Semnalări mai vechi referitoare la prezența ceramicii din a doua epocă a fierului sunt făcute de către Gh. Ștefan[40] și ele vizează punctul ocupat de cetatea romană Noviodunum, precum și așezarea amplasată la cca. 1 Km de limită vestică a orașului actual, pe un promontoriu din vecinătatea lacului Rahova. Din zona

37. Michel Debidour, BCH, suppl. XIII, 1986, p. 321.

38. G.Simion, Peuce II, 1961, p. 63.

39. Elena Lăzărică, Gh. Mănucu-Adameșteanu, Materiale-Tulcea, 1980, p. 146.

40. Gh.Ștefan, Studii și referate privind istoria României, 1954, partea I (p. 29-40) p. 37.

cetății au fost deja publicate (vezi nota 6) două ștampile rhodiene fragmentare, cu legenda indescifrabilă. În cel de-al doilea punct a fost găsit de noi, în urma cercetărilor de teren efectuate în anul 1990, exemplarul thasian, cat. 11, datat către sfârșitul secolului IV a.Chr.

7. Luncavița

La cca. 500 m vest de Luncavița, în punctul „La Chetricea", se găsesc urmele unei așezări getice din perioada elenistică, pentru care ștampila rhodiană, cat. 47, asigură o dată de la începutul secolului II a.Chr.

8. Mahmudia

Mai bine cunoscută decât multe alte zone nord dobrogene, aria comunei Mahmudia a atras atenția specialiștilor mai ales prin prezența în teritoriul său a fortificației romano-bizantine, Salsovia.

Numeroase descoperiri de toarte de amfore grecești sunt menționate în mai multe puncte de pe teritoriul actual al comunei.

a) Din zona cetății Salsovia, s-a remarcat prezența unei ștampile de Sinope (Baumann, 1973-1975, cat. 31) și a unui exemplar din Chersones (Irina Oberländer Târnoveanu, 1980, cat. 6).

b) De pe grindul Moroianu, aflat în partea de sus-est a comunei, Ex.Bujor[41] a recoltat „un bogat material fragmentar de amfore elenistice, risipit sau grupat, în mare majoritate, mânușI de amfore fără ștampilă."

Cercetările de suprafață efectuate de noi, împreună cu elevii Școlii generale din Mahmudia, în perioada 1985-1987, între Mahmudia și Murighiol, paralel cu brațul Sf.Gheorghe, au marcat noi puncte în repertoriul arheologic al zonei:

c) În punctul „Livada cu nuci", situat la cca. 1 km sud-est de localitatea Mahmudia, a fost identificată o întinsă așezare indigenă, pentru care exemplarul thasian, cat. 9, indică sfârșitul secolului IV.

d) La cca. 1km sud-est de aceasta, există o altă așezare getică, de unde provin ștampilele thasiene, cat. 18 și 23, datate în prima jumătate a secolului III a.Chr. (Canal Filip Roșu).

e) La cca. 1,5 km sud-est de aceasta, în partea de nord a lacului Ghiolul Pietrei, au fost depistate urme de locuire din perioada elenistică, în punctul denumit de noi „La tufe". Ștampilele din Sinope cat. 28 și 38,[41] alături de cele rhodiene, cat. 45-46, descoperite aici, încadrează locuirea între limitele celui de-al treilea sfert al secolului III și începutul secolului II a.Chr.

f) În partea vestică a lacului Ghiolul Pietrei, la cca. 800 m de aceasta, se află o altă așezare, cercetată de noi prin săpături de salvare efectuate între anii 1986-1988[42] și datată între al doilea sfert al sec. II și începutul sec. I a.Chr. Reamintim aici prezența ștampilelor din Rhodos și Knidos, celelalte centre fiind total absente.

9. Malcoci

La ieșirea din Malcoci, pe dreapta șoselei ce duce spre localitatea Nufăru, a fost găsit întâmplător un depozit de amfore grecești din care face parte exemplarul rhodian dublu ștampilat menționat mai întâi de către V.Canarache (1957, p. 377) și preluat de către V.Baumann (1973-1975, cat. 8). Acesta a fost marcat cu numele eponimului Πυθόδωρος, contemporan cu producătorul Διόκλεια în ștampile rectangulare, care se datează între anii 180-150 (cf. Delos, 1970, E13).

Un alt punct a fost înregistrat la intrarea în Malcoci (dinspre Tulcea), în zona construcțiilor fermei zootehnice, -cca. 300 m nord-vest față de Malcoci. Aici a fost reperată o întinsă așezare getică, databilă, conform exemplarului thasian, cat. 19, în prima parte a secolului III a.Chr. (piesa a fost recuperată de către Gabriel Jugănaru).

10. Măcin

Înainte de a intra în oraș, de-o parte și de alta a șoselei Tulcea-Măcin, se evidențiază o întinsă suprafață ocupată de mai mulți tumuli funerari. Câțiva dintre aceștia au fost distruși însă, în timp, din cauza lucrărilor de îmbunătățiri funciare ocazionate de construirea unor obiective cu întrebuințări diferite. În aceste ocazii au fost recuperate de către elevii școlilor din localitate mai multe fragmente de amfore grecești din centrele Thasos, Sinope și Heracleea Pontică (informație, Gh. Mănucu Adamesteanu). Unele dintre piesele, intrate în colecția Muzeului din Tulcea, fără precizarea dacă fac sau nu parte din același complex, atestă prezența mărfurilor grecești în al doilea sfert al sec. III a.Chr. (Thasos, cat. 25 și Sinope, cat. 32).

11. Mihai Bravu

În anul 1987 a fost cercetată(săpături de salvare) de către Gh. Mănucu Adamesteanu o importantă

41. Expectatus Bujor, Materiale III, p. 250.
42. V.Lungu, Peuce X, 1991, p. 63-67.

așezare feudal-timpurie, amplasată pe un promontoriu de pe valea pârâului Taița, la cca. 700m de șoseaua spre Turda - punctul „La moară".[43] Cu acest prilej, s-au găsit antrenate în strat și fragmente ceramice getice și grecești specifice perioadei elenistice, care atestau prezența unei locuiri sporadice. Exemplarele ștampilate, puse la dispoziție de către autorul săpăturilor, indică prezența produselor din Sinope (cat. 32, 39, 43) și din Heracleea Pontică (cat. 61, 62), de la începutul secolului III până în cel de-al treilea sfert al său.

12. Revărsarea

Cu ocazia săpăturilor de salvare, efectuate pe traseul conductei de gaz metan din Rusia spre Turcia, care intersecta mai multe puncte arheologice de pe teritoriul județului Tulcea, a fost cercetată parțial o întinsă așezare, la cca. 1 km vest de limita vestică a localității Revărsarea. Cercetările întreprinse de către V. Baumann au pus în valoare prezența unei locuiri de perioadă romană-timpurie, care suprapune parțial urme din perioada elenistică. Trei dintre cele patru ștampile thasiene (cat. 12, 17 și 23) au fost scoase împreună din același complex (groapă 8), cealaltă, cat. 15, a fost găsită în strat. Acestea atestă deci ocuparea zonei încă din ultimii ani ai sec. IV, până în prima jumătate a sec. III a.Chr.

Menționăm, totodată, că la cca. 2 km nord-vest de aceasta, de-o parte și de alta a șoselei ce duce spre satul Rachelu, pe malul unei bălți a Dunării, a fost înregistrată de noi o situație similară (săpături de salvare, 1990). Dar lotul de ștampile grecești acumulat de aici este mult mai numeros și mai variat (Thasos, Rhodos, Sinope) și de aceea va face obiectul unui studiu aparte. Limitele cronologice între care se înscrie, acoperă sfârșitul sec. IV - prima parte a secolului II a.Chr.

13. Sabangia

Din colecția prof. Roșca am primit spre cercetare ștampila thasiană, cat. 8, cu informația că amfora a fost recuperată dintr-un tumul distrus în anul 1985, de lucrările de îmbunătățiri funciare efectuate în perimetrul statului Sabangia.

14. Sarinasuf

În urma cercetărilor de suprafață desfășurate pe teritoriul localității Sarinasuf au fost identificate mai multe puncte ocupate de populațiile locale în perioada elenistică:

a) La periferia vestică a satului, este înregistrată o necropolă datată în sec. IV a.Chr., suprapusă parțial de locuirea actuală.

b) La cca. 500 m de sat, spre est (în direcția localității Plopu), este localizată o întinsă așezare getică, iar în apropierea ei este marcată o altă necropolă, aferentă locuirii (fără precizări cronologice).

Exemplarul rhodian, cat. 44, a fost descoperit în săpăturile efectuate de către Petre Alexandrescu, în anul 1964, în așezarea menționată la punctul b. Aceasta oferă un prim reper cronologic, înscris în al doilea sfert al secolului II a.Chr.

15. Sâmbăta Nouă

Din colecția Școlii generale din localitate face parte și exemplarul thasian, cat. 21. El a fost înregistrat fără informații referitoare la locul de descoperire.

16. Slava Rusă

Cercetările arheologice inaugurate în perimetrul localității Slava Rusă au cunoscut o amploare deosebită, motivată de prezența cetății romano-bizantine Ibida. În timpul săpăturilor executate de către Andrei Opaiț,[44] în teritoriul acestei cetăți, au apărut și fragmente ceramice autohtone și grecești, care certifică prezența unei locuiri anterioare (punctul - „Lutărie"). Ștampilele thasiene, (cat. 4, 7, 10, 13, 16), împreună cu exemplarul sinopean (cat. 37), atestă un interval cronologic cuprins între a două jumătate a secolului IV- până în al doilea sfert al secolului III a.Chr.

17. Somova

O importantă mărturie privind prezența importurilor de amfore grecești pe teritoriul localității Somova este menționată de către Gh.Ștefan. Impresionat de marea cantitate de ceramică locală și de import depistată pe o întinsă suprafață de la poalele dealului Castelu (localizat la cca. 1,75 km sud-vest de sat), acesta subliniază importanța centrului antic de aici, considerându-l „chiar un loc de târg, un emporion, în care aveau loc operațiile de schimb între negustorii greci și dacii coborâți din munți".[45] Cu specificarea că materialul de

43. Informație, Gheorghe Mănucu-Adamesteanu.

44. Andrei Opaiț, SCIVA, 1-2, 42, 1991, p. 21 „...în partea de sud-vest a satului se află urmele unei așezări getice, ce aparține secolului IV a.Chr".

45. Gh.Ștefan, p. 39.

import este compus în exclusivitate din amfore grecești, sunt prezentate trei exemplare cu ștampile grecești, fără a se specifica locul lor de depozitare. Primul exemplar poartă o ștampilă thasiană, rectangulară, cu simbol crater și legenda scrisă retrograd, citită de autor: Πάμφι[λος] și Ἡρυφ deci un Ἡροφῶν, Ἡροφῶντος, Ἡρόφαντος sau oricare alt nume care începe cu Ἡροφ..." Lipsește etniconul. Aducem precizarea că literatura de specialitate nu are înregistrată nici o atestare a numelui lui Πάμφιλος. Deși nu am avut posibilitatea să cunoaștem direct piesa, credem totuși că se poate întregi mai degrabă cu numele eponimului Παμφάης. Legat de cel de-al doilea nume, asupra corectitudinii căruia autorul însuși avea îndoieli, propunem pe fabricantul Ἡράκλειτος. Prezența acestuia pe ștampila fără etnicon este deja cunoscută, ca în exemplul Bon 339 (pentru Pridik, p. 38, 63 sau la Histria, -cf. Avram , 1992, cat. 132-133).

„Al doilea exemplar, ștampilă pe gâtul unei amfore de proveniență incertă. Ștampila înfățișează un cirochine de strugure înconjurat de o inscripție care conține două nume proprii: Ἀρίστων Ἐπικύδεος - un genitiv ionic de la nominativul Ἐπικύδης, deci un patronimicon". În acest caz credem că este vorba de o ștampilă englifică, aplicată pe gâtul unei amfore de Heracleea Pontică, pentru care citirea corectă este: Ἀρίστων | ἐπὶ Καρ | ακύδεος[46]

Al treilea exemplar, reprezentat de o toartă subțire, de origine incertă „poate din Cnidos", are înscrisă monograma **MI**. Autorul face precizarea că „exemplare identice se cunosc și în orașele grecești de pe țărmul Mării Negre." Absența piesei ne împiedică să facem și alte comentarii.

În afară de stațiunea descrisă de către Gh. Ștefan, cercetările de teren interprinse de colectivul muzeului tulcean au avut ca rezultat identificarea altor puncte:

a) La cca. 2,5 km sud-vest de sat, pe dealul Săpata, se află o așezare getică, cu material ceramic grec, databil în secolele IV-III a.Chr.

b) Pe malul lacului Somova, la cca. 1 km de limita sud-estică a satului, este consemnată prezența unei alte așezări getice, fără precizări de cronologie.

c) Cu ocazia unor săpături de salvare, efectuate de către Gh. Mănucu Adameșteanu la cca. 500 m nord-vest de sat, spre Parcheș, au fost descoperite urme de locuire din perioada elenistică. De aici au fost culese două ștampile: Thasos, cat. 1 și Sinope, cat. 40. Ele se adaugă celorlalte două exemplare: Thasos, cat. 2 și Sinope, cat. 27, rezultate din cercetări mai vechi. Intervalul de timp, pus în valoare de aceste descoperiri, se desfășoară între a doua jumătate a secolului IV - până către al treilea sfert al secolului III a.Chr.

*

Punerea în valoare a întregului material amforistic ștampilat acumulat până în momentul de față de pe întreaga suprafață a județului Tulcea, oferă repere importante pentru stațiunile arheologice menționate, mai ales că, în bună parte, ele sunt cunoscute doar din simple cercetări de teren.[47] Totodată, noile date îmbogățesc cu mult conținutul statisticilor referitoare la ocuparea teritoriului nord-dobrogean în perioada elenistică și fac cunoscut gradul de solicitare al mărfurilor grecești în mediul autohton.

Din punct de vedere cronologic, cele mai vechi descoperiri (mijlocul sec. IV) se evidențiază pe direcția Babadag-Slava Rusă-Somova. Aceste centre jalonau, probabil, una dintre principalele artere comerciale antice, care lega cetățile grecești pontice de partea de nord a Dobrogei, ocupată de populațiile geto-scitice.[48] Nu este exclus ca principalul rol în dirijarea mărfurilor pe acest traseu să-l fi avut orașul antic Orgamé (Cap Dolojman, com. Jurilovca). Valorificarea recentă[49] a ștampilelor de amfore, găsite aici, anunță un moment de relativă prosperitate economică în intervalul cuprins între al doilea și al treilea sfert din secolul IV a.Chr., fapt ce coincide cu situația amintită mai sus.

Cele mai târzii semnalări, databile între sec. II-I a.Chr. se concentrează pe linia brațului Sf. Gheorghe, într-un perimetru limitat de localitățile: (Ghiolul Pietrei) Murighiol-Dunavățul de Jos-Sarinasuf.

Din punct de vedere cantitativ, marea majoritate a exemplarelor însumate, acoperă o mai lungă perioadă de timp înscrisă între sfârșitul sec. IV - prima jumătate a sec. III a.Chr. Mai puțin documentată rămâne cea de-a doua jumătate a sec. III a.Chr.

46. cf. I.B.Brasinski, *Greceskij keramiceskij importî na nijnem Donu*, Leningrad, 1980, cat. 399-403, încadrat în gr. III.

47. Mihai Irimia, Pontica XIII, 1980, p. 66-117; idem, Pontica, XVI, 1983, p. 69-148.

48. Revelatoare în acest sens, ni se par a fi recentele cercetări întreprinse de către G.Simion în necropola de la Celic-Telița, jud. Tulcea. Aici, pe lângă obișnuitele morminte de incinerație, cu depunere în urne, apar frecvent morminte de inhumație, cu bogat inventar metalic, în special arme (akinakes, vârfuri de săgeți), atribuite de către autorul săpăturilor unei populații, în special războinici, de origine scitică.

49. V.Lungu, Pontice, 25, 1992, p. 69-95.

LISTA LUCRĂRILOR CITATE ÎN CATALOG

AVRAM, A., 1992, *Importul amforelor ștampilate thasiene la Histria* (teza de doctorat, mss).

BON, Anne-Marie et Antoine, 1957, *Les timbres amphoriques de Thasos*.

BRASINSKI, I. B, 1980, *Greceskij keramiceskij import na Nijnem Donu, V-III vv.do, n.e.*, Leningrad.

CANARACHE, V., 1957, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București 1957.

CONOVICI, N., 1993, *Cronologia relativă și absolută a amforelor ștampilate sinopeene cu nume de astynomi* (teza de doctorat, mss.)

EMPEREUR, J.Y., GUIMIER-SORBETS, A.M., 1986, *Une banque de données sur les vases conteneurs - amphores et lagynoi - dans le monde grec et romain, BCH*, suppl, XIII, p. 127-141.

GARLAN, Y., 1986, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos, BCH*, suppl, XIII, p. 229-276.

GRACE, V., SAVVATIANOU-PÉTRAPOULAKOU, M. 1970. *Les timbres amphoriques grecs. Exploration archéologique de Délos, XXVII, L'ilot de la Maison des Comédiens, Paris*.

GRACE, V., *Revisions in early hellenistic chronology*, Ath Mitt. p. 193-200.

LUNGU, V. 1990, *Nouvelles données concernant la cronologie des amphores rhodiennes de la fin du IIIe siècle au début du IIe siècle av. J.C., Dacia*, XXXIV.

MONAHOV, S, I. 1989, *Amforî Hersonesa Tavriceskogo IV-II vv do n.e.*

NACHTERGAEL, G., 1978, *La Collection Marcel Hombert. Timbres amphoriques*, Tome I, Bruxelles, p. 9-69.

NICOLAU, I., EMPEREUR, J.Y. 1986, *Amphores rhodiennes du Musée de Nicosie, BCH*, suppl. XIII, p. 515-532.

PRIDIK, E.M., 1917, *Inventarnîi katalogi kleimî na amfornîhi ruckahî i gorlîskahî i na cerepitzahî*, Petrograd.

RĂDULESCU, A. BĂRBULESCU, M. BUZOIANU, L., *Importuri amforice la Albești, (jud. Constanța). Heraclea Pontică. Pontica* XIX, p. 33-60.

SCHUCHARDT, C., 1902, *Die Inschriften von Pergamon. Altertümer von Pergamon*, VIII, 2, Berlin.

CATALOG

THASOS

asterisc = producător

1. MDD-Tulcea, inv. 43603, Somova, 1984, passim.

Σάτυ | ρο(ς)* Θασι(–) | Μ | έγω(ν)

suport de lampă

Bon, 1145; gr.E, atelier-Keramidi, cf.Y.Garlan, 1986, p. 233; cca. 360-350, cf. A.Avram, 1992.

2. MDD-Tulcea, inv. 3247, Somova, 1979, passim

Θεόφ | ιλο(ς)* | [Θάσι(—) | Φα ( )

cupă ←

Bon 827 (pentru V.Pârvan, Histria VII, p. 33, nr. 27); gr. F, cf.Y.Garlan, 1986, p. 233; cca. 350-340, cf.A.Avram, 1992.

3. MDD-Tulcea, inv. 3253, Babadag, 1979, passim (fortificația hallstattiană)

[Σκ] | ύμ[νος]*[Θ]ασί(.ν) | [Αμφ ( )]

cercel

Bon 1587; gr. G, cf. Y.Garlan, 1986, p. 233; cca. 340-335, cf. A.Avram, 1992.

4. MDD - Tulcea, inv. 1738, Slava Rusă, passim

Εὐα[λκί(δης]* | [Θ]ασίων | "Αμφαν (δρος)

tolbă cu săgeți →

Bon 651; gr. G.cf.Y.Garlan, 1986, p. 233; cca. 340-335, cf. A.Avram, 1992.

5. MDD-Tulcea, inv. 43531. Babadag, 1992, SXIII, caroul 20-21, -1, 20-1, 35

Παντι	Παντ(ι)
μίδεω	μίδ(εω)
torță	oenochoe

Toartă dublu ştampilată, numele este scris pe două rânduri, pe latura mică, deasupra simbolului; lipseşte etniconul. Pentru a doua variantă, vezi: Garlan, 1986, p. 249, fig. 35/k; Al.Avram, 1992, cat. 554, datat cca. 330-325.

6.MDD-Tulcea, inv. 43590. Enisala, passim

['Αρότεω]

cîine, spre dreapta

Bon 241; datat 335-330, cf. Y.Garlan, Révue des études grecques, Tome CV, n^{os}500-501, p. 140 (cca. 330-325, cf. A. Avram, 1992)

7. MDD-Tulcea, inv. 41324. Slava Rusă, passim

Θασίων

pasăre →

'Αρέτων

Bon 247; datat 325-320, cf. A. Avram, 1992.

8. Colecţia prof. Roşca, Sabangia, 1989, passim.

Δεί| αλκο | Θα | σί [ων]

pasăre

Bon 557, tot cu simbol pasăre dar în altă dispunere; cca. 325-320, cf. A.Avram, 1992.

9. MDD-Tulcea, inv. 41493, Mahmudia „Livada cu nuci", 1985, passim.

Θασίων

hermă ←

Τηλέμα | χος

cca. 315-310. cf. A. Avram, 1992.

10. MDD-Tulcea, inv. 41325, Slava Rusă, passim.

['Αριστφά (νης)

cornul abundenţei ←

[Θασί]ων

'Αρισοφάνης I, atelier Koukos, Cf. Y.Garlan. 1986 p. 245; cca. 310-305, cf. A.Avram, 1992.

11. MDD Tulcea, inv. 43623, Isaccea, 1990, passim.

Θασίων

amforă ←

Δέαλκος

Bon 536; cca. 310-300, cf. A.Avram 1992.

12. MDD-Tulcea, inv. 42953. Revărsarea (Cotul Tichileşti) 1990, S1, caroul 48, gr. 8.

Θασίων

fruct (smochină) →

Δέαλκος

Numele eponimului scris retrograd pe linia inferioară; cca. 310-300, cf. A.Avram, 1992.

13. MDD-Tulcea, inv. 41323, Slava Rusă, passim.

Θασίων

floare

[K]ριτίας

Bon 1068; cca. 310-300, cf. A.Avram, 1992

14. MDD-Tulcea, inv. 3252, Babadag, 1978, passim.

Θασίων

albină →

Κρατιστῶν | [αξ]

cca. 310-300, cf. A.Avram, 1992.

15. MDD-Tulcea, inv. 42956. Revărsarea (Cotul Tichileşti) 1990, S2, caroul 26, -1.10 m.

Θασίων

seceră, ←

Μενέδημ | ος

cca. 300-285, cf. A.Avram, 1992.

16. MDD-Tulcea, inv. 41321, Slava Rusă, passim

Θασίων

boneta frigiană →

Μεγακλη | ίδης

V. Canarache, 45; cca. 285-275, cf. A.Avram, 1992.

17. MDD-Tulcea, inv. 42954. Revărsarea (Cotul Tichilești) 1990, S1, caroul 48, gr. 8.

Θασίων

furcă ←

Πυθίων

Bon 1463; Pythion V, cca. 285-280, cf. A.Avram, 1992

18. MDD-Tulcea, inv. 41494, Mahmudia, 1986 (Canal Filip Roșu), passim

Θασίων

polonic →

Πυθίων

Bon 1479; cca. 285-280, cf. A.Avram, 1992. Pythion V.

19. MDD-Tulcea, inv. 43596. Malcoci, 1991, passim.

Θασίων

kantharos →

Πυθίων

Bon 1489; Pythion III. cca, 280-275, cf. A.Avram, 1992.

20. MDD-Tulcea, inv. 28324, Cerbu-Topolog, 1981, passim.

Πυθίων

cornul abundenței ←

Θασίων

Pythion VI; cca. 275-270, cf. A.Avram, 1992.

21. Colecția Școlii generale din Sîmbăta Nouă. Sîmbăta Nouă, passim

Θασίων

thymiaterion ←

Πυθίων

sigmma lunar;

Bon 1482, Pythion IV, cca. 275-270, cf. A.Avram, 1992.

22. MDD-Tulcea, inv. 28323, Cerbu-Topolog, 1981, passim

Θασίων

ciorchine ←

Χαιρέας

sigma lunar

Bon 1692; atelier Molos, cf. Y.Garlan, 1986, p. 246; cca. 275-265, cf. A.Avram, 1992. A.Avram, Gh.Poenaru Bordea, 1988, p. 31, cat. 50.

23. MDD-Tulcea, inv. 41492, Mahmudia, 1986, Canal Filip Roșu, passim

Θασίων

amforă ←

' | δνάδης

sigma lunar

Bon 863, cca. 265-260, cf. A.Avram, 1992

24. MDD-Tulcea, inv. 42955, Revărsarea (Cotul Tichilești) 1990, S1, caroul 48. gr. 8.

Θασίων

cap de bou în profil

' | δνάδης

sigma lunar

Atelier, Vamvouri Ammoudia, cf. Y.Garlan 1986, p. 246 și fig. 39/m, cca. 265-260, cf. A.Avram 1992.

25. MDD-Tulcea, inv. 43594. Măcin, 1982, mormânt tumular.

Θασίων
bărbat în profil cu dreapta întinsă
susținând o pasăre
Πολύων

A.Avram, Gh.Poenaru Bordea, 1988, p. 31, cat. 63-67; cca. 250-245, cf. A.Avram 1992.

26. MDD-Tulcea, inv. 1926. Enisala, 1971. Necropolă. SXXVII. M14-B.
frunză de iederă Legenda ilizibilă
SINOPE

27. MDD-Tulcea, inv. 3243. Somova, 1979, passim.
'αστυνόμου thyrs
Ἑκαταίου

gr. IV; (282-264 a.C.) cf. N.Conovici, 1992, cat. 79. Canarache, cat. 256.

28. MDD-Tulcea, inv. 43588, Mahmudia, 1989, „La tufe", passim.
['ασ]τυνόμου thyrs
[Ἑκ]αταίου

gr. IV; (282-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1992, cat. 79.

29. MDD-Tulcea, inv. 43532, Babadag, 1989, Casetă S.V_3.
['ασ]τυνομοῦντος
Μιλτιάδου τοῦ fulgere
Τεισάνδρου
Πύθεω

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 81 (în jur de 275, conform poziției a șaptea din grupă).

30. MDD-Tulcea, inv. 41495. Mahmudia, passim.
"Αραβος
'αστυνόμου
Διονυσίου τοῦ ciorchine
Δημητρίου

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 83.

31. MDD-Tulcea, inv. 28325. Cerbu-Topolog, 1981 passim.
Καλλισθένης
'αστυνόμου ciorchine
Διονυσίου

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 83 Διονύσιος ὁ Δημητρίου.

32. MDD-Tulcea, inv. 43597, Mihai Bravu, 1987, S_B, carourile 20-21, -0.55-0,75
'αστυ[νόμου]
kantharos Καλλισ[θένου]
Τιμοκράτ[ης]

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 85. Canarache, cat. 290.

33. MDD-Tulcea, inv. 43618, Nordul Dobrogei, passim.
['αστυνομοῦ]ντος
[Δημητρίου kantharos
[τοῦ] Θευγνήτου
[Καλλ]ισθένου

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. Pridik, p. 67, cat. 103.

34. MDD-Tulcea, inv. 28322. Calfa-Topolog, 1981, passim „Via nobilă"
'αστυνόμου
Αἰσχίνου
"Αραβος ciorchine

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 90.

35. MDD-Tulcea, inv. 43595. Măcin, 1982, mormânt tumular.

ἀστυνόμου
Αἰσχίνου ciorchine
[Ἄραβος]

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 90.

36. Colecția Școlii generale din Sâmbăta Nouă. Sâmbăta Nouă, passim.

[Ἀστυ]νόμου
[Εὐ]χα]ρίστου
[Δημή]τριος floare de lotus

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 93; Canarache, cat. 260; N.Conovici, Al.Avram, Gh.Poenaru-Bordea, 1989, cat. 102.

37. MDD-Tulcea, inv. 41322. Slava Rusă, passim.

Ἀστυνό[μου]
Εὐχαρίσ[του] (floare)
[Θυα]ίας

gr. IV; (284-262 a.C.) cf. N.Conovici, 1993, cat. 93 Pridik, p. 69, cat.157 Canarache, cat. 262, N.Conovici, Al.Avram, Gh.Poenaru-Bordea, 1989, cat. 103.

38. MDD-Tulcea, inv. 43585. Mahmudia, 1989. „La tufe", passim.

[Π]ρῶτος
ἀστυνομοῦ
ντος Λέον leu privind
τος în spate

gr. IV. (284-262 a.C.), cf. N.Conovici, 1993, cat. 95. N.Conovici, Al. Avram, Gh.Poenaru-Bordea, 1989, cat. 140.

39. MDD-Tulcea, inv. 43598. Mihai Bravu, 1987, S4, carourile 49-50, -0.40m.

Ἀστυνό[μου]
Ἀπολλο[δώρου] dispărut
τοῦ Δ ιονυσ[ίου]
Διο[νύσιος]

gr. IV-a, (cca. 260-230 a.C.), cf. N.Conovici, 1993, cat. 102.

40. MDD-Tulcea, inv. 43604. Somova, 1984, passim.

Ἀστυνό[μου]
Ἡρωνύμ[ου τοῦ trofeu?]
Πωσειδω[νίου]
[Μ ἑ ν ω ν] | [Ἀγάθων]

gr. V-a, (cca. 260-230 a.C.), cf. N.Conovici, 1993, cat. 123.

41. MDD-Tulcea, inv. 43622. Mahmudia, „La tufe", passim.

Ἡραιώνος

începutul sec. II (ștampilă de producător)

42. MDD-Tulcea, inv. 41320 Slava Rusă, „Lutărie", passim.

monograma Θευ, cf. B.N. Grakov, 1929, p. 222, nr. 2 și pl. 14/2. Este un patronimic pentru Ποσειδώνιος ὁ Θευδώρου, sfârșitul gr. II-începutul gr. III.

43. MDD-Tulcea, inv. 43599. Mihai Bravu, 1987, S_8, caroul 86; -0,40 m.

Ἀσ[τυνόμου]
Σι[μίου]
[.....]

RHODOS

Asociere eponim-fabricant, atestată:

44. MDD-Tulcea, inv. 209, Sarinasuf, 1964, gr. 6.

a) Ἐ[πί Ξ ε]νο b) Ἑρμία
φάντου
Ἀρτ[αμιτ]ίου

Ξ ενόφαντος II, gr. IV, (175-146), cf. V.Grace, 1952, p. 525, 529. Pentru fabricant, J.Y.Empereur, A.M.Guimier-Sorbets, BCH, supll.XIII, 1986, p. 130, semnalează asocierea cu un alt eponim din gr. IV

Eponimi

45. MDD-Tulcea, inv. 43583. Mahmudia, 1989. „La tufe", passim.

Ἐπί Κρατίδα Ὑακ[ινθίου]

floare

cca. 199 a.C, cf. Ino Nicolaou, J.Y.Empereur, BCH, supll. XIII, 1986, p. 516, cca. 201 a.C, cf. V. Lungu, Dacia NS, XXXIV, 1990, p. 216.

46. MDD-Tulcea, inv. 43582. Mahmudia, 1989, „La tufe", passim.

Ἐπί Ἀρχοκράτευς

Κ αρνείου

Pergam, 967-977; cca. 199 a.C, cf. V.Lungu, 1990. p. 211.

47. MDD-Tulcea, inv. 19895. Luncavița, „La Chetricea", 1975 passim.

Ἐπί Ἀρχ

stea ιδάμου

cca. 192 a.C, cf. V. Grace, 1974, p. 199; cca. 191 a.C.cf. V. Lungu, 1990, p. 216.

48. MDD-Tulcea, inv. 1917. Dunavățul de Jos, 1976 passim.

Ἐπί Ἄστυ

μήδευς

Θεσμοφορίου

cca. 150 a.C., cf, Ino Nicolau, J.Y.Empereur, BCH, supll. XIII, 1986, p. 525 cat. 9.

49. MDD-Tulcea, inv. 43616. Nordul Dobrogei, passim.

[Ἐπὶ Παυ]σα

νία

[Πανάμου]

cca. 150 a.C., cf. Ino Nicolau, J.Y.Empereur, 1986, p. 523 cat. 7.

Producători

50. MDD-Tulcea, inv. 43530. Babadag, 1989, S_{V3}, caroul 5-0.50 m.

Ἀγρ

ίος

cca. 280-270 a.C., cf, V.Grace, 1974, p. 197-198 și nota 19.

51. MDD-Tulcea, inv. 43586. Mahmudia, 1989, „La tufe", passim.

Δαμοκράτευς

floare

Pergam, 997, (53 exemplare) (cca. 205-175 a.C.).

52. MDD-Tulcea, inv. 43585. Mahmudia, 1989, „La tufe", passim.

Ἀριστοκρ [άτευς]

cca. 208-196 a.C., cf, V.Grace, 1974, p. 199

53. MDD-Tulcea, inv. 41436. Mahmudia, passim.

Ἀντιμάχου

caduceu

Pergam, 862-863 (8 exemplare) (cca. 205-175 a.C.)

54. MDD-Tulcea, inv. 43619, Enisala, passim.

Ὀνασιοίκου

sfârșitul grupei III-gr.IV, cf, G.Nachtergael, 1978, cat. 22, p. 54-55.

55. MDD-Tulcea, inv. 43615. Nordul Dobrogei, passim.

Εὐκλείτου

caduceu.

gr. IV-V (către 150 a.C.), cf. Ino Nicolau, J.Y.Empereur, **op.cit.** p. 533.

56. MDD-Tulcea, inv. 41491. Mahmudia, passim.

Δαμοκράτευς

gr. V-VI cf. V.Grace, M.Savvatianou Pétrapoulakou, Délos, 1970, E18, p. 307

57. MDD-Tulcea, inv. 43593. Isaccea, passim.

Θύδου

HERACLEEA PONTICA

58. MDD-Tulcea, inv. 43605. Somova, 1984, passim.

Ἄττη[ς]

gr. II, (cca. 375-320 a.Chr.) cf. Braşinsky, 1980, cat. 269-272.

59. MDD-Tulcea, inv. 43602. Lucavița, passim.

Ἡρακλει

Ἡρακλει → simbol neclar: vas?

probabil Ἡρακλείδας , gr. II (târzie) cca. 375-320 a.Chr.), cf. Braşinsky, 1980, p. 164, cat. 294-320.

60. MDD-Tulcea, inv. 43533. Babadag, 1989, passim (cetatea hallstattiană)

Cωνί

κου

sigmma lunar, gr. II, (cca. 375-320 a.Chr.) cf. Braşinsky, 1980, cat. 236-241.

61. MDD-Tulcea, Mihai-Bravu 1987, S_6, caroul 86,-0, 60-0,80 m. inv. 43600.inv. 43602.

Ἀριστο

κρατε [...]

Ἀριστοκράτης **II**, datat la începutul secolului III, cf. A.Rădulescu, M. Bărbulescu, L.Buzoianu, 1986, cat. 23-24 şi p. 42.

62. MDD-Tulcea, inv. 43601. Mihai-Bravu, 1987, S_1, caroul 42,-0, 30-0,75 m.

[ΠΑ]ΙΡΙ

[Φ]ΑΝΑ

Satu Nou, 1992, al doilea şi al treilea sfert al sec. III, cf. N.Conovici.

CHERSONES

63. MDD-Tulcea, inv. 43589. Mahmudia, passim.

Ἀντιβίω (νος)

ἀστυνό (μου)

Datat la sfârşitul sec. IV a.Chr., cf. S.Iu.Monahov. 1989, p. 136, sfârşitul sec. IV-începutul sec. III, cf. V.I.Kac, VDI, 1985, p. 108, gr. 1, sub grupa A.

64. Sâmbăta Nouă, passim. Colecția Școlii generale.

Ἡρακλειο

ἀστυνόμου

sigma lunar;

Datat la sfârşitul sec. IV - începutul sec. III a.Chr., cf. S. Iu.Monahov, 1989, p. 136, Ἡράκλειος **II**, aceeaşi datare şi la V.I.Kac, VDI, 1985, 1, p. 108, gr. I, subgrupa B.

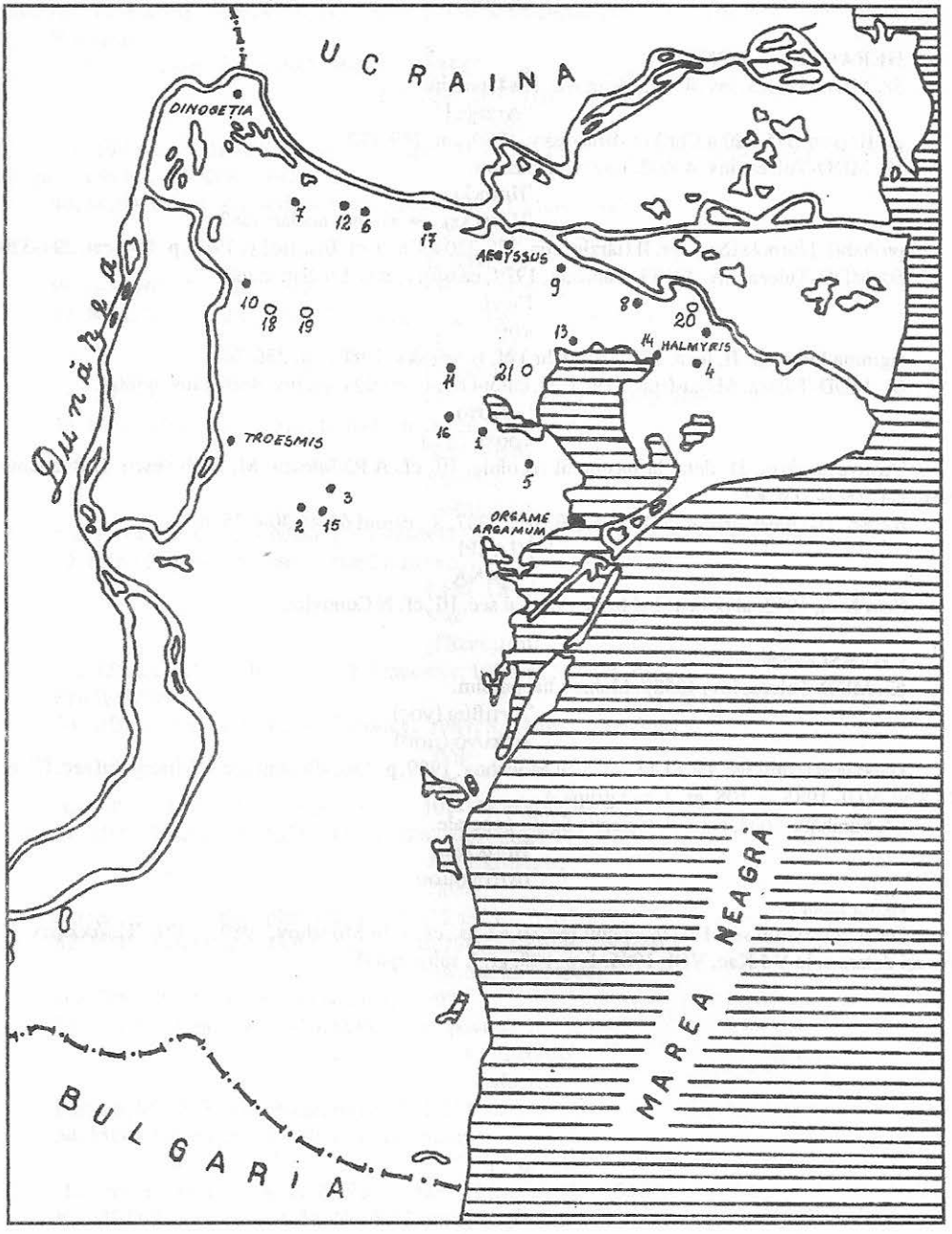
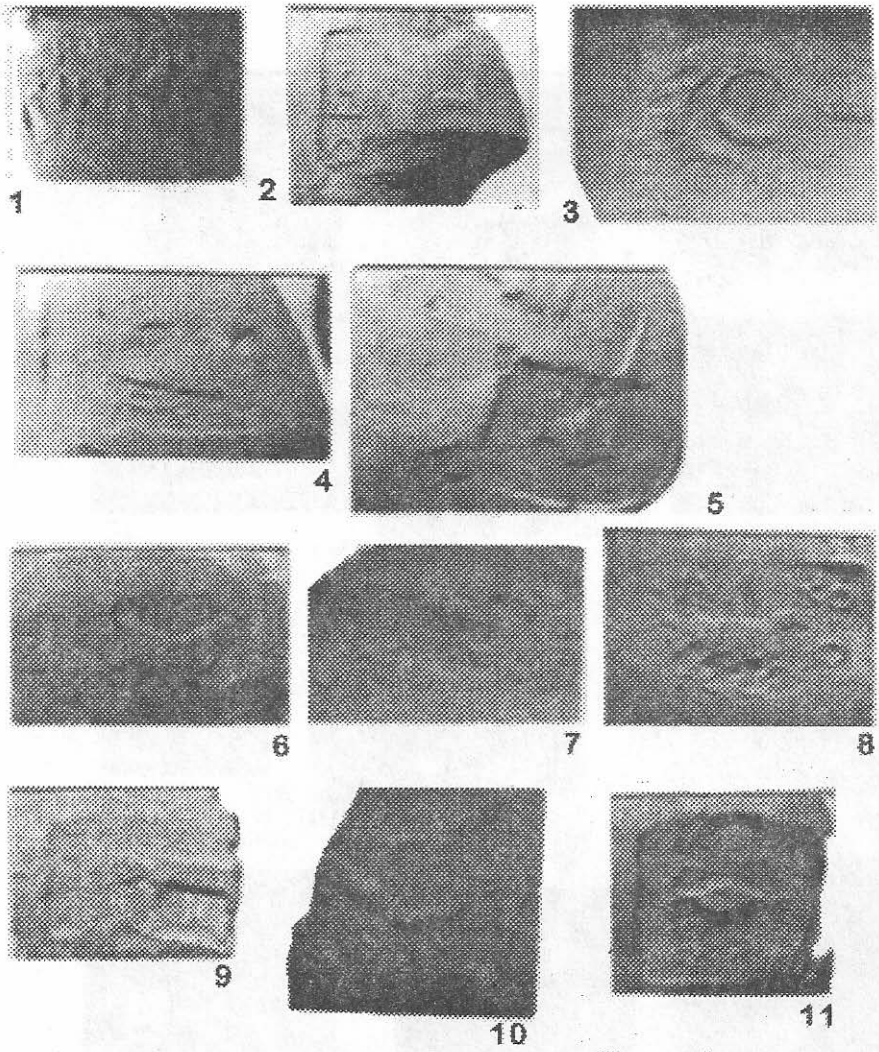
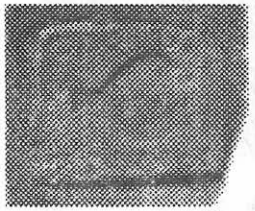
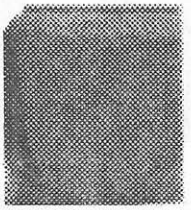
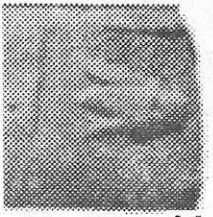

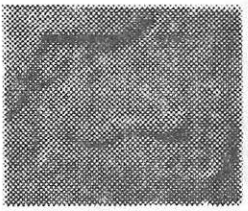
Fig. 1. Distribuirea descoperirilor: 1- Babadag; 2- Calfa; 3- Cerbu; 4- Dunavățul de Jos; 5- Enisala; 6- Isaccea; 7- Luncavița; 8- Mahmudia; 9- Malcoci; 10- Măcin; 11- Mihai Bravu; 12- Revărsarea; 13- Sabangia; 14- Sarinasuf; 15- Sâmbăta Nouă; 16- Slava Rusă; 17- Somova. Mențiuni mai vechi: 18- Cerna; 19- Florești; 20- Murighiol; 21- Sarichioi

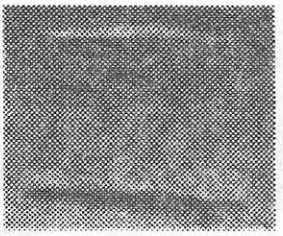

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

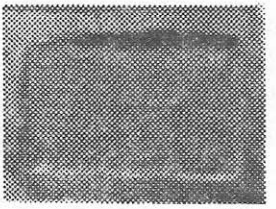

12

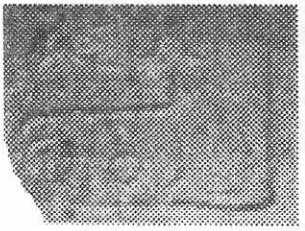

13

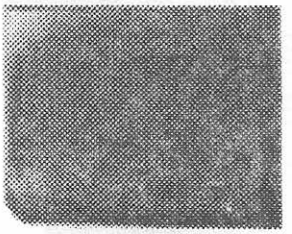

14

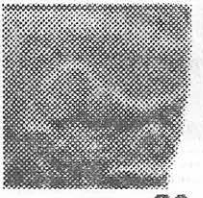

15

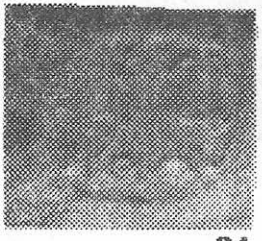

16

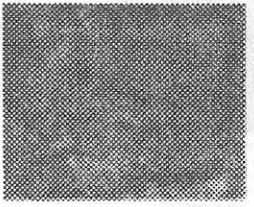

17

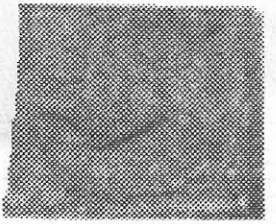

18

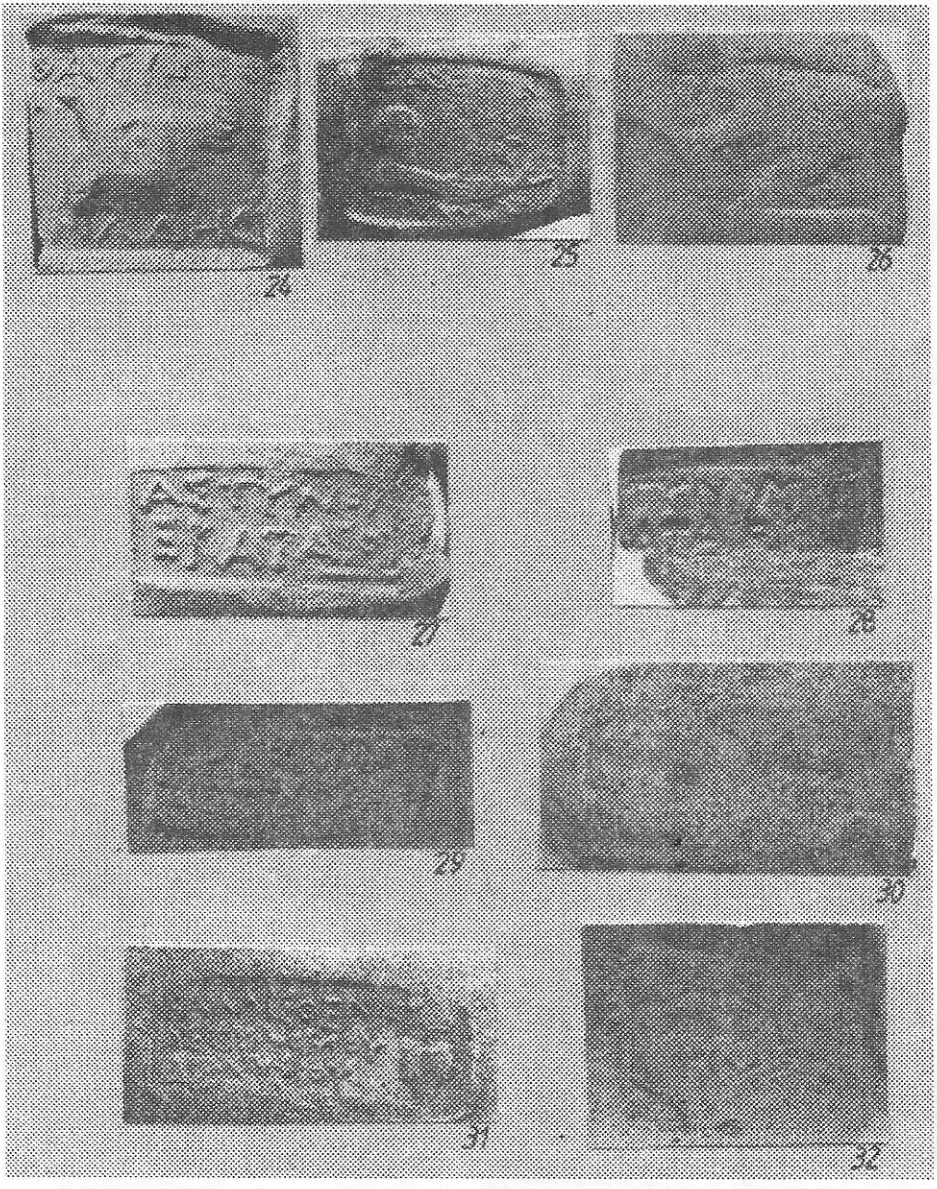

19

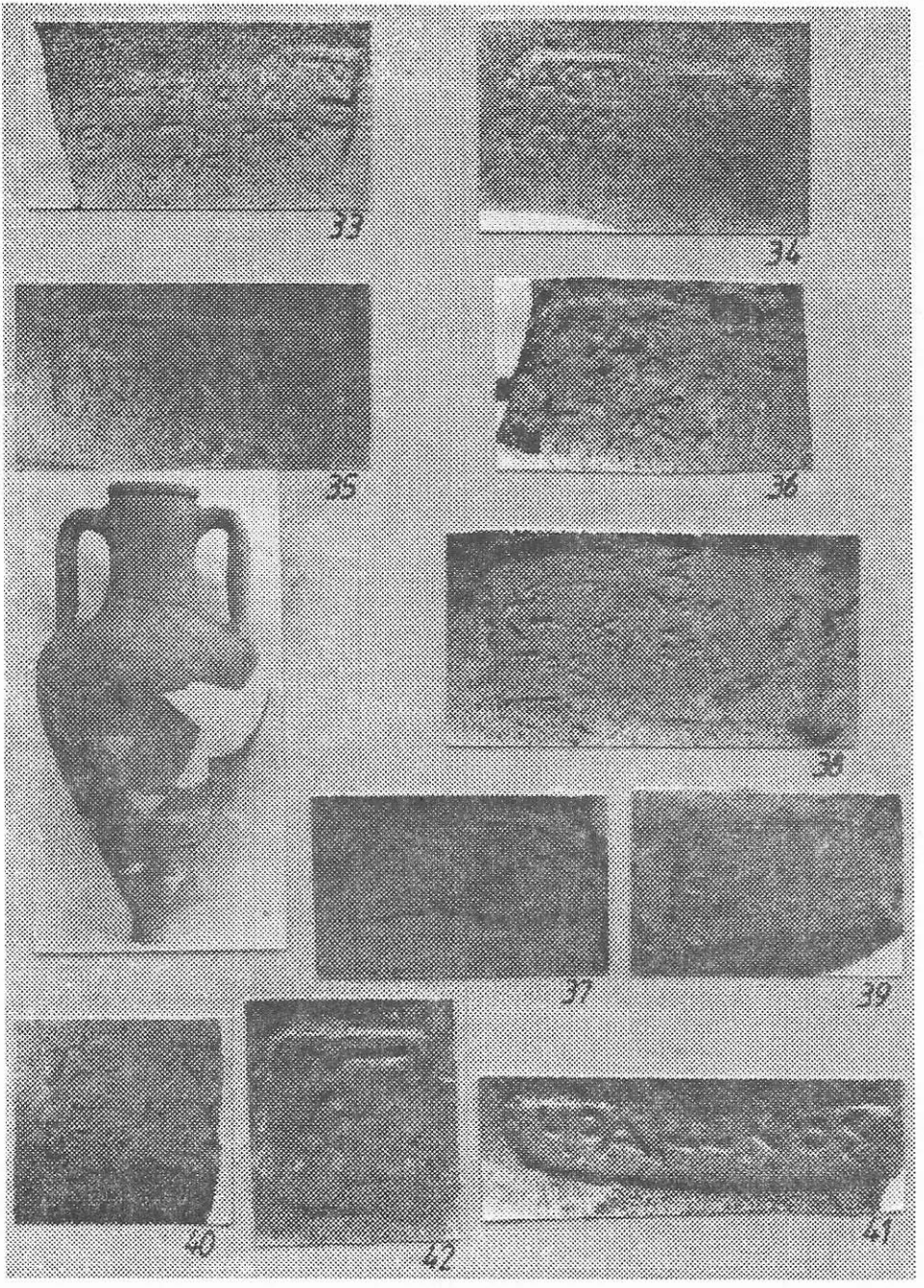

20

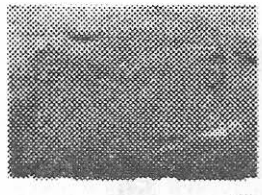

21

22

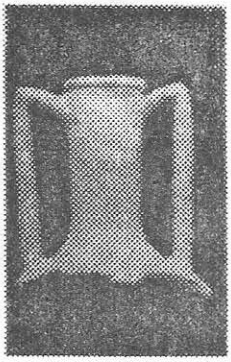

23

24
25
26
27
28
29
30
31
32

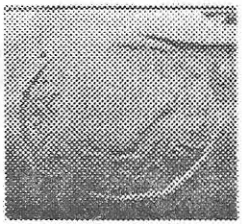

33
34
35
36
38
37
39
40
42
41

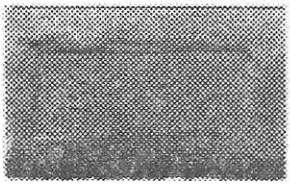
a

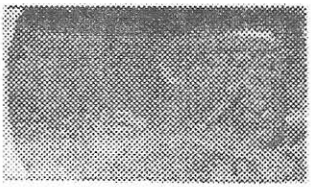
b

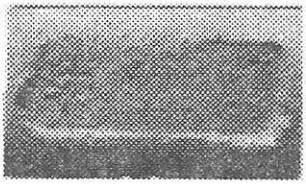
45

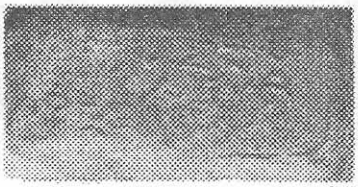
44

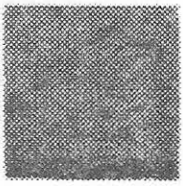
46

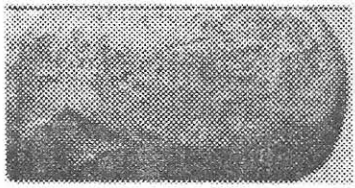
47

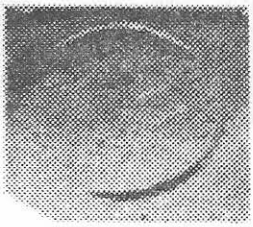
48

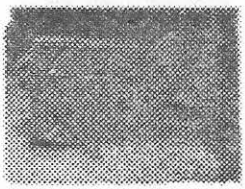
50

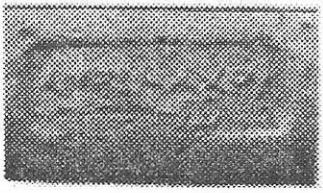
49

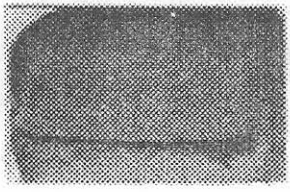
51

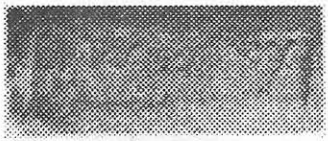
52

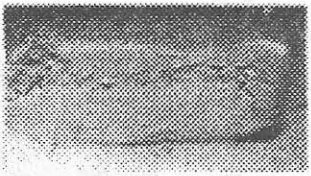
53

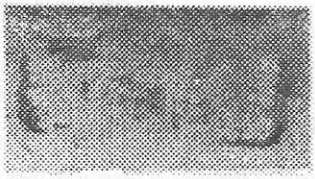
54

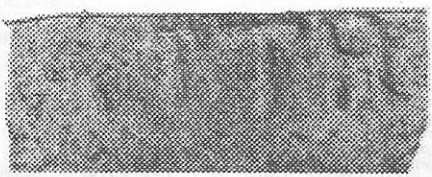
55

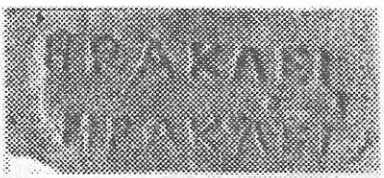
56

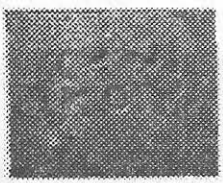
57

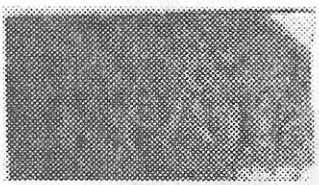
58

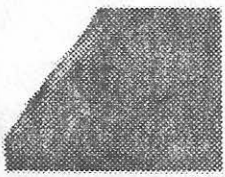
59

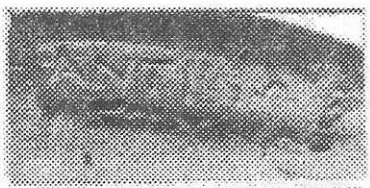
60

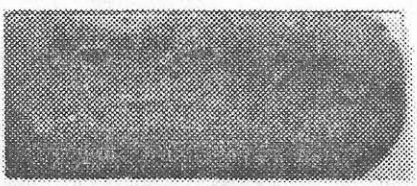
61

62

63

64

DES AMPHORES ESTAMPILLÉES DU NORD DE LA DOBROUDJA
- Résumé -

L'article présente la quasi-totalité du matériel amphorique timbré recueilli exclusivement en Dobroudja septentrionale, tout en mettant en lumière un lot de timbres provenant soit de trouvailles fortuites (pour la plupart), soit des fouilles méthodiques. Les timbres déjà publiés ont été écartés, à part ceux que l'auteur de ces lignes aura corrigé.

Une des principales questions posées par l'étude du lot se rapporte de toute évidence à la diffusion de ces timbes, concernant surtout les zones riveraines du Danube ou des lacs du littoral. Malheureusement, une telle répartition ne correspond qu'aux hasards de la recherche et non à un phénomène réel.

Une autre question importante se rattache à l'étude chronologique des timbres, qui devrait fixer des répères pour la datation des contextes dont ils proviennent.

La catalogue compte 64 estampilles, classées selon leur origine et par ordre chronologique.

INSCRIPȚII INEDITE DIN TOMIS ȘI ÎMPREJURIMI

MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU

Corpus-ul inscripțiilor din Tomis și teritoriul său rural, alcătuit de Iorgu Stoian[1], având în componență 464 documente epigrafice[2] (din sec. II a.Chr. până în sec. III-IV p. Chr.) poate fi îmbogățit cu alte monumente din zonă, așa cum am arătat la scurt timp după apariția sa[3].

Într-adevăr, pe lângă observațiile privitoare la inscripțiile cuprinse în volum, care n-au întârziat să apară[4], fiind departe de a fi epuizate, trebuie avute în vedere epigrafele din Tomis și teritoriu, cunoscute mai demult, care au scăpat autorului[5] și mai ales inscripțiile apărute după redactarea *ISM, II*.

Între acestea, unele au fost deja publicate și anume un fragment de inscripție onorifică închinată împăratului Hadrianus[6], șase *milliaria*, datând din anul 200 până la *M. Aurelius Claudius*[7], dedicație către „Ἥρως Ἰρσαῖος găsită la Oituz[8] și stele funerare grecești și latine din Tomis[9] sau din teritoriu, de la Piatra[10] și Topraisar[11] (sec. II-III p.Chr.).

Adăugăm, apoi, apariția la Constanța, în urma lucrărilor edilitare din ultimul timp, a mai multor piese, precum și în zonă, în împrejurări în general necunoscute, la Corbu, Ovidiu, M. Kogălniceanu, Palazu Mic, Târgușor, Castelu, Cuza Vodă, Medgidia, Tortomanu, Lazu și Topraisar**.

Cea mai mare parte a pieselor inedite se află în colecția Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța***, prilej să ne oprim asupra câtorva dintre ele, acum și în viitoarele numere ale revistei *Pontica*.

1. Stelă funerară spartă sus și în partea dreaptă, descoperită în anul 1979 la Constanța, în timpul săpăturii pentru fundația Hotelului Tineretului, de pe B-dul Tomis, nr. 24****. Dimensiuni: î = 0,95 m; l =

---

1. *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, vol II, Tomis și teritoriul său.* Culese, traduse și însoțite de comentarii de I. Stoian. Indici de Al. Suceveanu, București, 1987.

2. Ultima inscripție din volum poartă nr. 468, dar cum se precizează la p. 435, trei piese se repetă, iar alte două fragmente, *ISM*, II, 42(8) și 38(4), s-au reunit recent într-o singură inscripție, vezi S. Olteanu, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 313-315, nr. 1, fig. 1. A. Ștefan, *REG*, 104 (1991), p. 574-585

3. Maria Bărbulescu, *Dacia*, NS, 32, 1-2, 1988, p. 244-245.

4. Dan Slușanschi, *Tomitana Graeca*, în *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 305-311. S. Olteanu, *loc. cit.* Idem, în *Thraco-Dacica*, 10, 1989, 1-2, p. 215-217. Dan Slușanschi, *ibidem*, p. 219-224. C.C. Petolescu, *SCIVA*, 42, 1991, 1-2, p. 92, nr. 526. A. Ștefan, *op. cit.*

5. Em. Doruțiu-Boilă, *St.CL.*, 21, 1983, p. 99-100, nr. 2-3, fig. 2-3 (stele funerare).

*. După cum deducem din bibliografia utilizată de autor, volumul a fost încheiat în 1977, apărând postum în anul 1987.

6. M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 14, 1981, p. 159-162, nr. 1, fig. 1.

7. Iidem, *Pontica*, 13, 1980, p. 145-146, nr. 2, fig. 2a-c; p. 148-151, nr. 4, fig. 4a-c. *Pontica*, 24, 1991, p. 123-141, nr. 1-4, fig. 1-4.

8. Cr. Matei, *Thraco-Dacica*, 9, 1988, 1-2, p. 219-223.

9. *Supra*, n. 5. M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 14, 1981, p. 165-169, nr. 3-4, fig. 3-4.

10. M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 391-394, nr. 2, fig. 2.

11. Eadem, Thraco-Dacica, 11, 1990, 1-2, p. 5-9. Asupra eventualei linii de demarcație între teritoriul callatian și cel tomitan, în epoca elenistică, vezi Al. Avram, Dacia, NS., 35, 1991, p. 130-132 și 135, fig. 4.

**. Despre descoperirea a 4 piese în zona Mihail Kogălniceanu și Palazu Mic, aflate acum în col. școlii din prima localitate, ne-a informat prof. W. Wisoșenschi, prilej să-i mulțumim și acum. Tot astfel, deținem știri diverse asupra unor piese aflate la Șc. generală nr. 2 din Ovidiu (1 inscripție), la Medgidia într-o colecție particulară (1) și pe teren la Corbu (1) și Tortomanu (1), cum vom arăta cu prilejul unor note viitoare.

***. Aproximativ 15 monumente, provenite în cea mai mare parte din Tomis, câteva din teritoriu, cum arătam mai sus.

****. Asupra condițiilor de descoperire a pieselor prezentate mai jos la nr. 1-3 suntem informați de colegul C-tin Chera, căruia îi mulțumim și pe această cale.

0,47m/ 0,43 (în dreptul inscripției); gr. = 0,135 m (inv. 14197).

Piesa, desi fragmentară, pare a se încadra, după formă și dimensiuni, în categoria stelelor anarhitectonice de tip greco-oriental[12], având reprezentat în relief bustul defunctei, motiv iconografic roman, cunoscut în *Moesia Inferior*, în special la Tomis, de unde provine cel mai vechi exemplar al seriei[13], anterior celui de față, păstrat fragmentar.

Scrierea este clară, literele sunt înalte de 7-8 cm, în rândurile 1 și 7 și de 4 cm, în restul textului, căzând prin spărtură 3-4 litere, cu excepția ultimului rând unde au dispărut probabil două litere (fig. 1).

Sabidia [Ter-]
tulla P(ublii) Sa[bidi(i)]
f(ilia) vixit an(nis) XX...
P(ublius) Veianiu[s...]
cus coni[ugi]
bene mer[enti]
f(aciendum) c(uravit). H(ic) [s(ita) e(st)].

„Sabidia Tertulla, fiica lui Publius Sabidius, a trăit 20? de ani. Publius Veianius ...cus a îngrijit să se facă (monumentul) soției care a binemeritat. Aici este așezată (înmormântată).

Gentiliciul *Sabidius*, cunoscut în provinciile occidentale ale Imperiului[14], este atestat pentru prima oară în regiunea noastră, în schimb *cognomen*-ul femeii, mult mai comun[15], este întâlnit și la Tomis[16].

Nu cunoaștem exact vârsta defunctei, întrucât numeralul continuă în r. 3, în partea distrusă a pietrei, probabil cu 2-3 unități.

Sotul acesteia poartă *tria nomina*, cu gentiliciul *Veianius* amintind de mai vechiul oraș etrusc *Vei, nomen*[17] atestat firește în spațiul italic, mai rar în afara acestuia, cum ar fi Dalmația și Pannonia[18], iar acum în *Moesia Inferior*; *cognomen*-ul, păstrat fragmentar, *...cus*, n-ar putea fi întregit decât ipotetic[19].

Numele ne arată, așadar, o familie de cetățeni romani, originari din Italia sau provinciile occidentale ale Imperiului, stabiliți la Tomis, unde se cunoaște de timpuriu o prezență romană[20], cu un rol apreciabil ulterior în viața metropolei Pontului Stâng[21].

Ultimul rând al inscripției, în întregime abreviat, conținea probabil în final cunoascuta formulă funerară, *h(ic) s(ita) e(st)*, folosită inclusiv la Tomis[22], dacă admitem că au căzut prin spărtură 2 litere.

Lipsa formulei *D(is) M(anibus)*[23], numele defunctei în nominativ, tipul de stelă și scriere, datează monumentul la sfârșitul sec. I sau poate începutul sec. II p.Chr.

2. Stelă funerară descoperită în anul 1981, la fundația Muzeului de artă Constanța, pe B-dul Tomis nr. 84. Dimensiuni: î = 0,54 m; l = 0,56 m; gr. - 0,18 m. Înălțimea literelor este de 5,2-5,5 cm (inv. 37703 MINA Constanța).

Din relief se păstrează fragmentar scena banchetului funerar, distrugându-se în parte imaginea unui personaj alungit pe *klíne*, detalii ale mobilierului, *mensa tripes*, cu obișnuitele ofrande, iar în stânga se mai văd picioarele unui servant (fig. 2).

În cazul de față, fără să putem încadra banchetul funerar în una din schemele iconografice cunoscute[24],

12. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, N.S., 29, 1985, 1-2, p. 57-79, clasa B, grupa a XIII-a.

13. *Ibidem*, p. 77, catalog 164 (=*ISM*, II, 177 (13).

14. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 222-223, A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton, M. Szilágy, *Nomenclator provinciarum Europe Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, în Diss. Pann., s.III, v. 1, Budapest, 1983, p. 248. Heikki Solin, Olli Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Heldesheim-Zurich-New York, 1994, p. 159.

15. H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 411 (*Tertul(l)us*). AE, 1990, 354.

16. *ISM*, II, 168(4); 176(12) (*Tertullus*).

17. W. Schulze, *op. cit.*, p. 251, H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 199.

18. A. Mócsy colab., *op. cit.*, p. 303.

19. *Ibidem*, p. 232, 233, 35: *Priscus*, *Atticus*, *Procus*, etc.

20. *ISM*, II, p. 168-170.

21. Em. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, în Dacia, N.S., 19, 1975, p. 151-160. Eadem, St.Cl., 12, 1970, p. 117-126. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 47-52; 87-92; 120-128; 153-155. *ISM*, II, *passim*.

22. *ISM*, II, nr. 195, 286, 172, 169, 192, 194.

23. E. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, p. 51.

24. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, NS, 31, 1977, p. 151 și urm.

Figura 1

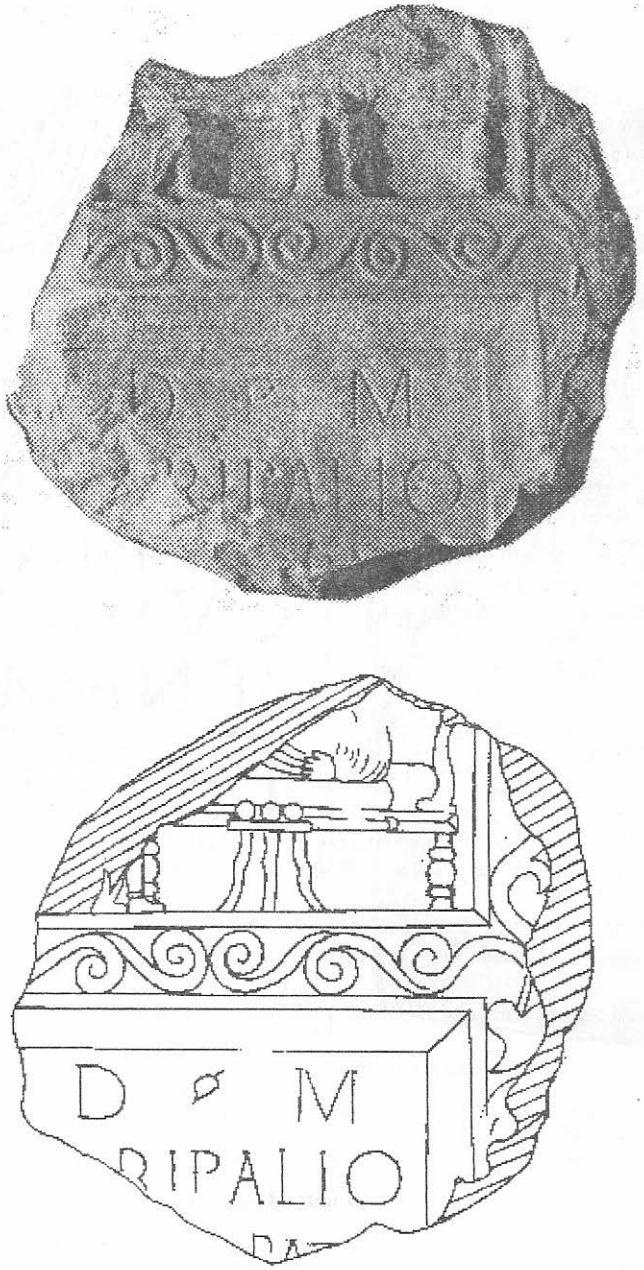

Figura 2

din cauza stării de conservare a piesei, remarcăm că scena a fost transpusă pe o stelă de tip danubian, formă care devine preponderentă la Tomis începând din a doua jumătate a sec. II p.Chr.[25].

Inscripția este mărginită de un cadru ușor adâncit, apoi de un altul cu vrejuri și frunze de iederă, care încadrează și relieful; textul se păstrează doar la început, în r. 2 fiind distrusă prima literă, respectiv *praenomen*-ul defunctului, iar la sfârșitul r. 3 se mai văd vârfurile a trei litere, PAT?

D(is) M(anibus)
. Ripalio
..PAT?
„Zeilor Mani. Lui Ripalius..."

Gentiliciul *Ripalius* este întâlnit pentru prima oară aici, fiind o variantă a celui cunoscut, *Ripanius*[26], amintind un element geografic, *ripa*[27]. Din păcate *cognomen*-ul defunctului, precedat sau nu de filiație, nu poate fi întregit după fragmentele de litere din r. 3[28].

Stela, care datează din a doua jumătate a sec. II p.Chr., ne reține atenția prin numele *Ripalius*, care îmbogățește onomastica romană de la Tomis și din provincie.

3. Inscripție fragmentară găsită în anul 1977, într-un șanț de canalizare, în fața Policlinicii nr. 2 din Constanța, într-o zonă de necropolă[29]. Placa de marmură, spartă în trei bucăți, are următoarele dimensiuni: î = 0,26 m; l = 0,41 m; gr. = 0,06-0,02 m. Înălțimea literelor este de 4-5 cm. (inv. 14196 MINAC).

Piesa se încadrează în categoria stelelor pseudoarhitectonice, probabil grupa a VI-a, cea mai numeroasă din *Moesia Inferior*, cum ne dovedesc și alte câteva exemplare din Tomis[30], pe fronton fiind redat schematic un scut pe o lance, motiv iconografic cunoscut[31] (Fig. 3).

Inscripția, încadrată de un decor simplu, păstrează fragmentar r. 1 și vârfurile a trei lietere din r. 2, TI.S?

D(is) M(anibus) L(ucuis) Lael(ius) . . .
. . . TI.S . . . .

Din lipsă de spațiu, invocația *D(is) M(anibus)* a fost transcrisă cu litere mai mari în același rând cu numele defunctului.

Pe baza decorului simetric putem calcula lățimea inițială a piesei, care a fost de 0,56 m, iar suprafața scrisă de 0,45 m, respectiv să apreciem numărul de litere distruse în r. 1, de 3-4, din finalul *nomen*-ului transcris probabil în nominativ; în schimb *cognomen*-ul din r. 2, nu poate fi întregit pe baza urmelor de litere păstrate[32].

Dintre cei care poartă numele *Laelius*, la Roma sau în provincii[33], nu lipsesc militarii[34], cum trebuie să fi fost cel atestat acum la Tomis, dacă luăm în considerare reprezentarea de pe fronton; stela datează după scris din sec. II-III p.Chr.

4. Lespede de marmură descoperită în anul 1983 la S-V de Constanța*, în zona unei așezări romane[35], piesa provenind însă foarte probabil din Tomis. Dimensiuni: î = 0,42; l = 0,58 m; gr. = 1,05 m. Înălțimea literelor = 5,5-6 cm (inv. 32356 MINAC, fig. 4).

Se păstrează o parte din chenarul superior îngrijit executat și din primele rânduri ale inscripției, fiind

25. Eadem, Dacia, N.S., 29, 1985, p. 64-65 și 73.

26. *Ripalius*, lipsește din repertoriile consultate, în schimb pentru *Ripanius* vezi H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 156. A. Mócsy și colab., *op. cit.*, p. 244.

27. În acest sens, despre unele *cognomina* însă, *Ripanus*, *Riparius*, *Ripasius* vezi J. Kajanto, *The Latin cognomina*, Helsinki, 1965, p. 308, 108, 117.

28. În r. 3 trebuia să figureze *cognomen*-ul personajului, mai puțin probabil să putem citi pat[r(i)].

29. Cf. C-tin Chera-Mărgineanu, *Pontica*, 12, 1979, p. 250.

30. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, N.S., 1985, p. 59, 61-62 și 75, catalog 68-71 (=*ISM*, II, nr. 345, 347, 286).

31. G. Mihailov, *IGB*, III, nr. 1517; II, nr. 829; I, nr. 150 (în inscripții de facturi diferite), etc.

32. *T* sau *F*, urmat de *I* și apoi, după o spărtură, de *S*.

33. W. Schulze, *op. cit.*, p. 186. H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 186. A. Mócsy și colab., *op. cit.*, p. 157.

34. *CIL*, VI, 32624, col. b, 18: *„L. Lae. L.f. Ulp. Placidus op.c. Zermiz*, AÉ, 1989, 342 i.

*. Piesa a fost găsită în timpul arăturii, pe terenul fostei ferme de stat din marginea cartierului Viilor Noi din Constanța, la aproximativ 2 km V de șoseaua ce duce spre Mangalia, cum ne-au informat ing. Stilu Nicolae și ec. Tănase Viorel

35. La suprafața solului am putut constata existența a numeroase fragmente de tigle, cărămizi și ceramică romană și am recuperat coltul unei plăci de marmură anepigrafe și o parte dintr-o coloană de calcar, observații de teren efectuate împreună cu colegul Virgil Lungu.

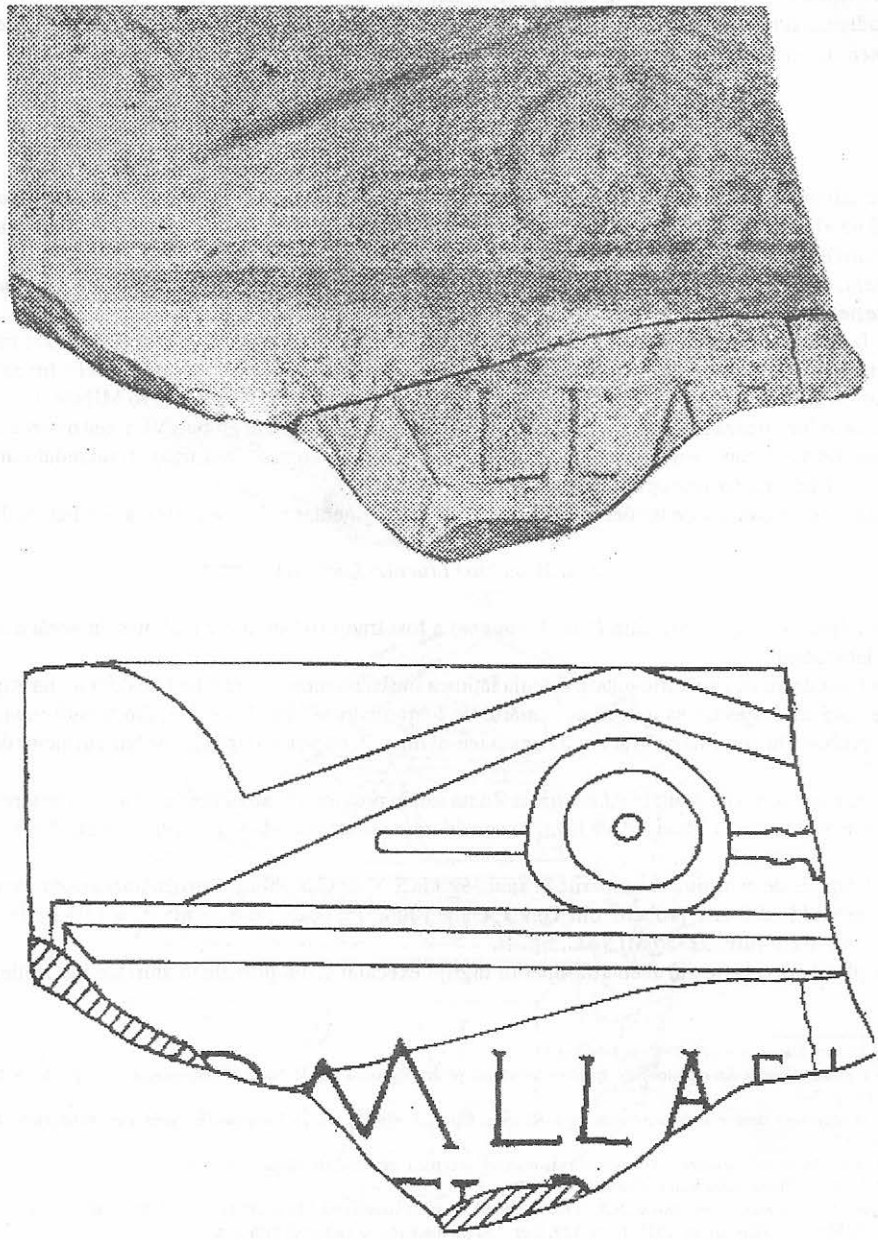

Figura 3

vorba de o placă inaugurală cu numele imperial în ablativ[36], cum deducem după titlu *Caesare* transcris cu RE în ligatură[37]; din inscripție lipsesc în partea stângă 4-5 litere, iar un rând conținea probabil 44-46 litere**.

[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) Armeniaco Parthico
Maxim]o Medico [divi Antonini Pii f(ilio) divi Veri Parth(ici) Max(imi) fr(atre)
divi] Hadrian[i nep(ote) divi Traiani Parthici pronep(ote) divi
Nervae abnep(ote) p(ontifice) m(aximo) trib(unicia) pot(estate)... imp(eratore)...
co(n)s(ule)... p(atre) p(atriae)
respublica Tomitanorum ... sub .....
... leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)].

„În timpul împăratului Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, învingător al armenilor, al parților, al mezilor, fiul divinului Antoninus Pius, fratele divinului Verus, învingător al parților, nepotul divinului Hadrianus, strănepotul divinului Traianus, biruitor al parților, stră-strănepotul divinului Nerva, mare pontif, cu puterea tribuniciană a... oară, salutat *imperator* a... oară, consul a... oară, părinte al patriei, statul Tomitanilor... sub..... legat imperial cu puteri pretoriene".

Lectura propusă ridică unele semne de întrebare***, atât timp cât s-a păstrat pe piatră în întregime doar un singur titlu imperial[38], cel de *Medicus*[39], purtat de *M. Aurelius* începând din anul 166, dar și după dispariția lui *L. Verus*, cum s-a arătat mai demult[40] și cum atestă o inscripție descoperită de curând la Mangalia (*Callatis*)[41].

Pe aceasta din urmă[42], ca și în alte rânduri[43], epitetul onorific *Medicus* este urmat[44] de cel de *Germanicus*, conferit lui *M. Aurelius* în anul 172 p.Chr.****, ceea ce ar impune și în cazul de față o altă lectură și datare a inscripției:

[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Armeniaco Par
thic]o Medico [Germanico Aug(usto) divi T. Antonini Pii f(ilio)
divi] Hadrian[i nep(ote)..."

Presupunerile de mai sus par a fi susținute și de faptul că inscripția nu poate fi datată prin numele celor doi frați imperiali,[45] întrucât rândul 2, unde trebuia să figureze în acest caz numele lui

---

36. Vezi în acest sens *ISM*, V, nr. 94 (*Carsium*). *IDR*, III, 2, nr. 8 (*Sarmizegetusa*). *IDR*, II, nr. 575, 576, 578, 588 etc.; remarcăm, însă, lipsa inscripțiilor cu text în ablativ la Tomis.

37. De aceea *E* nu mai are forma întâlnită în text cu bara mediană mai scurtă; semnul despărțitor care urmează după *Caesare* confirmă această lectură.

**. Vezi și observațiile de mai jos cu alte lecturi posibile.

***. Transcrierea epitetului *Maximus* în întregime, fără a fi abreviat, cum se obișnuiește, se întâlnește mai rar; vezi de exemplu, *ISM*, I, 149-152, 318 (*pontifex maximus*). Dacă luăm în calcul semnul despărțitor de la începutul r. 1, *[Imp. C]aesare*, în spațiul de la începutul r. 2 intrau cinci litere, deci putem citi *[Maxim]o*.

38. W. Liebenam, *Fasti Consulares Imperii Romani*, Bonn, 1909, p. 108. J.E. Sandys, *Latin Epigraphy*², Groningen, 1969, p. 244-245.

39. Epitetele onorifice transcrise și de noi în ordinea în care au fost dobândite (*supra* n. 38); în acest sens, alături de numeroase alte exemple, vezi: Al Suceveanu, RRH, XIV, 1975, 1, p. 114-115 = *ISM*, I, 358; „...Imp(eratoris) [M(arci) Aur(elii)]/ Antonini/ Aug(usti) Armen/ia(ci) Part(h)i(ci) Medi(ci) vic(us)/ Arcidava..."

40. Discuția la I. Stoian, *ISM*, II, p. 143.

41. Piesa a apărut în anul 1992 cum ne-au informat colegii N. Georgescu-Cheluță și M. Ionescu, prilej să le mulțumim și acum.

42. În zona noastră titlul *Germanicus* apare pe inscripția menționată în nota precedentă (Muzeul „Callatis" - Mangalia, inv. 2457) în formă abreviată: „...Me/δικῷ Γ. Αὐγουστῷ..."

43. *IDR*, III, 2, nr. 74: „Divo Vero Parth(ico) max(imo) fratri/ imp(eratoris) caesaris M(arci) Aureli Antonini(i) aug(usti) Armeniac(i) Medic(i) Germ(anici) Parthic(i) max(imi)..." etc.

44. Aceste *cognomina ex virtute* apar menționate și în altă ordine, cum observăm, de exemplu, în *IDR*, III, 2, nr. 76. „... Armen(iaco) Med(ico) [Parth(ico) max. divi]/ Antonini fil(io) divi [Veri Parth(ici) max(imi) fra/t]ri divi Hadriani nep(oti)..." și în multe alte cazuri.

În această variantă inscripția de la Constanța ar trebui citită: „ *[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) Arme/niac]o Medico [Parth(ico) Max(imo) divi Antonini Pii filio...*" fără a putea figura în r. 2 (din lipsă de spațiu) numele „trecutului între zei" *L. Verus*; cu rezerva, atât aici, cât și în lectura propusă mai întâi în text, că titlul de *Parthicus Maximus* pentru *M.Aurelius* se întâlnește mai ales după moartea lui *L. Verus* (*IDR*, III, 2, nr. 74, 76 etc.) iar în regiunea noastră se notează doar *Parthicus*.

Asupra unor „ciudățenii onomastice" în cazul celor doi împărați vezi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 172-173.

****. *Supra*. nota 38.

45. În cazul unei dedicații către cei doi împărați ar trebui să citim *fr(atribus)* cu *FR* în ligatură; lectura *„[Imp(eratoribus) C]aesa(ribus) fr(atribus) M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) divi Antonini Pii fil(iis)/ divi] Hadrian[i nep(otibus)...*" nu se asigura (*supra*. n. 37), fiind cu totul neobișnuită între cele adresate celor doi coregenți (vezi *ISM*, V, nr. 135 și numeroase altele). Adaugă observația din nota următoare.

L. Verus[46] și începutul filiației[47], l-ar depăși în lungime pe cel precedent.

Revenind la semnificația piesei prezentate acum, amintim că la Tomis s-au înregistrat preocupări edilitare încă de la începutul domniei celor doi împărați, fiind cunoscută o arhitravă de marmură îngrijit executată, de la un edificiu public de mari proporții, se pare neterminat[48], care păstrează numele guvernatorului *M. Servilius Fabianus*[49]. Efortul constructiv din metropola Pontului Stâng[50] este integrat celui din provincie[51], putând fi ilustrat, firește, și pe alte planuri[52].

Procesul este întrerupt pentru scurtă vreme pe la 170 p.Chr., urmare a invaziei costoboce[53], care a afectat mai ales zona centrală și de vest a Dobrogei, resimțită totuși și în orașele pontice[54], dacă ținem cont de refacerea, la puțin timp după aceea, a zidurilor cetății Callatis, în timpul guvernatorului *M. Valerius Bradua*, ca să ne limităm la un singur exemplu[55].

Pentru Tomis nu avem dovedite atât de clar lucrări similare celor de la Callatis, întrucât o placă de calcar, care conține lista contribuabililor pentru refacerea unei porțiuni reduse a zidului de incintă[56], pare a data mai degrabă din sec. III p.Chr.[57], când se cunosc, tot aici, operațiuni de acest gen[58].

Menționăm, însă, altarul închinat lui *Apollo Agyeus*, pentru mântuirea împăratului *Marcus Aurelius* și *Metropolei Tomis*, care poartă o a doua inscripție greacă adresată aceleiași divinități, în timpul guvernatorului *M.Catonius Vindex*[59]; prezența acestuia în *Moesia Inferior* a fost plasată fie în jurul anului 170[60], fie ceva mai târziu[61], oricum după „furtuna" costobocă[62], când viața romană reintră în firescul său în provincia de la Dunărea de Jos și în primul rând la Tomis.

Starea fragmentară a piesei de față ne împiedică să precizăm când anume (începând din 166)* a fost pusă inscripția, rămânând mai probabilă, cum am arătat, perioada domniei singure a

---

46. În lectura: *„[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) Armeniaco Par/ thic]o Medico [et imp(eratore) Caes(are) L(ucio) Aurelio Vero Aug(usto) divi Antonini Pii fil(iis)/ divi] Hadrian[i nep(otibus)..."* rândul 2 ar depăși în lungime r. 1 și ar trebui să admitem că *L. Verus* apare fără titlurile imperiale, fapt mai puțin probabil.

47. Notată după numele imperial (tot astfel, după numele celor doi împărați amintiți în *ISM*, V, nr. 256, 257, 258 etc.). Este mai puțin probabil ca în inscripția de față filiația să fi fost menționată încă o dată (!) pentru *L. Verus*, din moment ce este identică pentru cei doi coregenți. Se procedează, astfel, când ea diferă, cum observăm într-o inscripție unde *M. Aurelius* figurează împreună cu *L. Aurelius Commodus*, vezi AÉ 1990, 1023 (= C. Romer, *ZPE*, 82, 1990, p. 137-153), etc.

48. *ISM*, II, nr. 65.

49. *Ibidem*, nr. 66; *ISM*, V, nr. 135 etc. B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. 136, mr. 93: *M. Servilius Fabianus Maximus* - A.162 (162-164?). M. Doruțiu-Boilă, Dacia, N.S., XXXVI, 1992, p. 26-27, 35 (162-164/ 166 p.Chr.?). Adaugă n. 52 de mai jos.

50. *ISM*, II, 64: friză de calcar de la o construcție publică pe care s-a citit: „Λ. Αὐρε]λίῳ Οὐήρῳ..."

51. *ISM*, V, 135, etc.

52. Despre refacerea unor drumuri în anii 162-163, pe artera litorală, în lumina unor stâlpi militari, vezi A. Ștefan, St.Cl., XXII, 1984, p. 95-107.

53. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 158-163. Em Popescu, St.Cl., 6, 1964, p. 192-200. Adaugă eventual inv. 6484 MINAC. (Slava Rusă).

54. Al. Suceveanu, *Dacia*, XIII, 1969, p. 340 și urm. Idem, *VEDR*, p. 26-27, n. 151 și urm. (fără a exclude ca atacul costoboc să fi fost concertat cu al altor populații venite dinspre mare, remarcând totuși că la Tomis urmele invaziei sunt mai puțin clare).

55. 1) Th. Sauciuc-Săveanu, *Inscripția murală latină din Callatis în vremea praes. prov. M. Valerius Bradua*, Cernăuți, 1936, p. 3-11. Idem, *Un nou fragment al inscripției murale din Callatis și alte fragmente arheologice*. Cernăuți, 1937, p. 3-12. S. Lambrino, RIR, 5-6, 1935-1936, p. 321-332. R.Flecelière, J. și L. Robert, BÉ, 1938, p. 444, R. Vulpe, *DID*, 2, p. 165-166. 2) Copia greacă a acestei inscripții la Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumaine*. Buc. 1900, p. 229-230, nr. 62. S. Lambrino, *loc. cit.* 3) Numele guvernatorului *Valerius Bradua* a fost restituit pe o altă inscripție greacă din Callatis - Gr. Tocilescu, *AEM*, VI, 1882, p. 7, nr. 13 (=*IGR*, I, 651) și pe inscripția citată *supra* n. 41-42 de Al. Avram în *ISM*, III, în pregătire, informații pentru care îi mulțumim și cu acest prilej. Asupra lui *M. Valerius Bradua Claudianus*, vezi Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, N.S., XXXVI, 1992, p. 34-35 (172/ 173 - 175 p.Chr?).

56. *ISM*, II, nr. 21: „...μ]ερίδι τοῦ τε[ίχους..." (sec. II-III p.Chr.). A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Buc., 1977, p. 155, consideră inscripția citată din a doua jumătate a sec. II p.Chr., punând-o în legătură cu reparația din timpul lui *M. Aurelius*. Tot astfel, Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 33.

57. *ISM*, II, nr. 21 și fig. 21: *sigma* dreptunghiular, *omikron* rombic, *omega* de formă cursivă.

58. *ISM*, II, nr. 22 (sec. II-III p.Chr.) „...πήχ[εις....." Tinând cont de numerosii *Aurelii* menționați în text, lespedea datează mai degrabă după Constituția Antoniană (212 p.Chr.).

59. *ISM*, II, nr. 116 (cu discuția problemei).

60. E. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 400-403 (170/ 172 p.Chr.). Eadem, *Dacia*, N.S., XXXVI, 1992, p. 32-33, 35 (până prin 172 sau 173 p.Chr.)

61. J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 21-23: *M. Macrinius Avitius Catonius Vindex* (174-175 sau 180-182). B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 137, nr. 96 (169-176 p.Chr.). Leiva Petersen, *PIR*², V, 2, 1983, M, nr. 22 (175/ 176 p.Chr.)

62. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 163 și urm.

*. *Supra*, n. 38-40.

Figura 4

lui *M. Aurelius*[63].

Din textul păstrat deducem caracterul public al monumentului[64], iar dacă datarea sa este cea propusă mai sus, el ar putea să dovedească şi pentru Tomis, lucrări întreprinse după anul 170 p.Chr., fără să ştim, din păcate, exact natura acestora, nici numele guvernatorului în timpul căruia s-au înfăptuit[65].

5. Printre piesele descoperite la Constanţa şi rămase inedite se numără o coloneţă de marmură apărută în anul 1965 cu prilejul săpăturii la Edificiul roman cu mozaic[66].

Coloneta, profilată sus şi jos, este înaltă de 0,45 m, cu d. = 0,19 m; d. fusului = 0,165 m; piesa are o perforaţie la bază şi în partea superioară, ultima umplută cu un crampon de fier (între acesta şi margine existând o tăietură în unghi) dovadă că era fixată sau susţinută de un cadru, putând servi ca bază a unei reprezentări (inv. 7887 MINAC, fig. 5).

Inscripţia, îngrijit săpată, se păstrează în întregime; literele sunt înalte de 1,8-2 cm., *apicatae*, *sigma* cu barele mediene suprapuse, *omega*, cu bucla puternic profilată, fără legătură cu picioruşele orizintale.

Σώσιππος
Καλλιράτους
Σιδώνιος
Θεᾷ Συρίᾳ
εὐχαριστήριον

„Sosippos (fiu) al lui Callicrates, din Sidon, prinos zeiţei Syria".

Este vorba, aşadar, de un oriental grecizat, al cărui nume, *Sosippos*[67], este atestat cu acest prilej în zona vest-pontică; în schimb patronimicul este mai bine cunoscut[68]; personajul era originar din *Sidon*, oraş menţionat pentru a doua oară la Tomis.

Relaţiile comerciale întinse ale Metropolei Pontului Stâng cu centrele din bazinul pontic şi al Mediteranei de est[69], reflectate în bună parte şi de inscripţii, fac să nu lipsească date despre persoane originale din Syria şi Palestina şi anume din *Flavia Neapolis*, *Antipatris*[70], *Capitolias*[71] şi cum am mai spus, chiar din *Sidon*, de unde provine o familie de greco-orientali, cu o situaţie materială bună, poate negustori stabiliţi în Tomis, în frunte cu Ἀμπλιᾶτα Γεναίδος Σειδωνία[72].

Este firesc, deci, ca Sosippos al lui Callicrates să se închine unei divinităţi „de acasă", care de altfel a cunoscut o largă răspândire în Imperiul Roman, datorită negustorilor sirieni, preoţilor itineranţi şi trupelor (soldaţi commageni şi sirieni)[73].

Cum se ştie *Atargatis*, perechea divină a lui *Hadad* din Hierapolis, corespondenta lui *Astarte* feniciană, a fost adorată sub denumirea, *Dea Syria*, Συρία Θέα[74], atât la Roma şi în Italia, cât şi în provincii,

63. Cu observaţiile de mai sus, în special n. 46 şi 47. Adăugăm, tot aici, că în dedicaţiile de după 169, *M. Aurelius* apare mai rar singur, (vezi *ISM*, V, nr. 64, *Ulmetum*, 172 p.Chr.) fiind menţionat de obicei cu *Faustina Junior* (până la moartea acesteia în 175) şi copiilor (*supra* nota 55: 1, 2, 4 şi alte locuri) respectiv cu *Commodus*, după asocierea la domnie a acestuia în anul 176. Nesigur *M. Aurelius* în *ISM*, II, nr. 63; *ISM*, I, nr. 319, nr. 159.

64. ISM, II, nr. 41 (103 p.Chr.); 43 (116-117 p.Chr.); 48 (119-120 p.Chr.) şi eventual 84 (Septimius Severus): *respublica Tomitanorum*; nr. 50 „senatus populusque Tomitanorum". Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τῆς μητροπόλεως Τόμεως începând cu Antonius Pius şi împăraţii următori; *ibidem*, nr. 54, 58, 59, 61, 70, 71 etc. *Metropolis Tomitanorum* pe un stâlp miliar din timpul lui *Valerianus* şi *Gallienus* şi pe altul din vremea lui *M. Aurelius Claudius*, cf. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1992, p. 132-141.

65. În interpretarea dată inscripţiei ar trebui să ne gândim la guvernatorii de după 169, mai exact la cei de după atacul costoboc (*supra* n.53, 60-61 şi B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 137 nr. 96 şi urm.) cu atenţia specială poate pentru *M. Valerius Bradua Claudianus* atestat insistent la Callatis (*supra* n. 55) şi care ar fi fost normal să „activeze" şi la Tomis.

66. Descoperirea a fost făcută în faţa zidului dintre bolţile II-III ale Edificiului roman cu mozaic din Tomis, la 6 metri adâncime, în k 7-C 15, cum apare pe fişa de inventar 7887 MINAC

67. J. şi L. Robert, *BÉ*, 61, 273, (Athena): Σώσιππος.

68. ISM, I, nr. 112 (sec. III a.Chr.) = *BÉ*, 61, 419. *IGB*, I², nr. 21 (sec. III a.Chr.); nr. 14, r. 18 (Dionysopolis, sec. III p.Chr.) etc: Καλλικράτης.

69. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 121-127.

70. *ISM*, II, 96, 97, 188.

71. *ISM*, II, 348.

72. *Ibidem*, 290. Pentru sidonieni în alte locuri din partea orientală a Imperiului Roman, vezi J. şi L. Robert, *BÉ*, 65, 450; 50, 83 (Athena); 59, 124; 62, 117 etc. *Inscriptions greques et latines de la Syrie*, VI, Paris, 1967, p. 151-152, nr. 2855.

73. *ISM*, II, 176. Despre *cohors I Commagenorum* în Moesia Inferior, vezi A. Aricescu, *op. cit.*, p.59-60; 79, 81-82 şi 104.

74. Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romaine*⁴, Paris, 1929, p. 95-104. *Diz. Epigr.*, II, p. 1467-1472. K. Latte, *Römosche Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 345-348. P.L. van Berg, în *Corpus cultus Deae Syriae. Étude critique des sources mythographiques grecques et latines*, I, Leiden, 1972.

Figura 5

în Dacia[75], Britannia, Pannonia, Dalmaţia, Moesia Inferior, Thracia[76], în bazinul egeeo-mediteranean, la Delos, etc., graţie atribuţiilor sale divine, de patroană şi protectoare a oraşelor, a justiţiei sau simbol al fecundităţii şi fertilităţii, fapt care a permis identificarea ei cu divinităţi din pantheonul greco-roman (Hera, Rhea, Demeter, Afrodita-Venus) sau chiar orientale (Cybele, Dea Caelestis)[77].

În Moesia Inferior Θέα Συρία este atestată pe litoralul vest-pontic la Tomis şi Bizone[78], iar în Thracia la Philippopolis, unde este consemnat un ἱερεὺς Συρίας Θεᾶς[79].

Legăturile cu centrele orientale menţionate, cărora li se adaugă militarii sau civilii din regiunea amintită sau din zone învecinate, documentaţi şi în alte locuri din Scythia Minor[80], şi alte cauze favorizante, asupra cărora s-a insistat în suficientă măsură, explică penetraţia cultelor orientale[81], în primul rând la Tomis, cel mai important port al provinciei Moesia Inferior, cu o structură variată a populaţiei şi a cultelor practicate[82].

Coloneta din Tomis datează, după caracterele paleografice, din sec. II-III, eventual de la începutul sec. III p.Chr., încadrându-se, aşadar, în seria monumentelor dedicate Zeiţei Syria, cu predilecţie în acest interval de timp, în alte provincii ale Imperiului Roman[83].

6. Inscripţie descoperită în anul 1992 în Constanţa, pe str. V. Alecsandri, nr. 1, cu prilejul demolării unei clădiri moderne*.

Piesa, alcătuită din calcar friabil, roşiatic, este spartă sus şi jos; dimensiuni: î = 0,30 m; l = 0,40 m; gr. = 0,357 m (inv. 1510 MINAC, fig. 6).

Textul se păstrează fragmentar, r. 1 şi 6 sunt deteriorate în cea mai mare parte, scrierea este relativ îngrijită: *epsilon* şi *sigma* lunare, *omega* şi *my* de formă cursivă; î.l. = 3-4 cm.

[Ἀγαθῇι Τύχηι]
Ὑπὲρ [τοῦ Αὐ–]
τοκράτορ[ος]
νείκης καὶ ὑπὲ–
ρ σωτηρίας κώ–
μης Ἀπολλωνί–
ου .....ΑΝΟΙ

„Noroc bun! Pentru izbânda împăratului şi pentru mântuirea satului lui Apollonios..."

În primul rând păstrat, după ὑπὲρ deci mai greu ar fi încăput în spaţiul rămas τῆς, articol neutilizat nici în r. 4; tot astfel, nu credem că puteau fi cuprinse, la sfârşitul r. 2, literele ων**, respectiv să citim, în r. 1-2, ... τῶ[ν] Αὐτοκρατόρ[ων]. La sfârşitul r. 6 se păstrează partea superioară a unor litere, ANOI?

Inscripţia este asemănătoare epigrafelor latine închinate în mod obişnuit în sate lui *IOM* şi *Iuno Regina*, pentru sănătatea împăratului aflat pe tron (*pro salute Imperatoris*) uneori fără a se mai nota numele acestuia[84], uşor însă de recunoscut după cel al consulilor în fucţiune.

Se adresau, totodată, urări de prosperitate cetăţii, teritoriului (*regio*)[85], magistraţilor care s-au îngrijit de ridicarea monumentului sau satului în general[86].

Κώμη Ἀπολλωνίου este un toponim format, ca majoritatea celor care defineau satele din provincie,

75. I. Russu, AMN, VI, 1969, p. 183. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia. 1 Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981, p. 106-113; 29-33.

76. M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cultus in Moesia Inferior and Thracia (5Th.Century B.C.-4 Th.Century A.D.)*, Leiden, 1983, p. 264-265.

77. Cf. S. Sanie, *op. cit.*, p. 107. *Ziva Antika*, Skopje, 33, 1983, 2, p. 167, n. 11.

78. G. Mihailov, *IGB* I² nr. 8 bis.

79. Idem, *IGB*, III, nr. 918, cf. M. Tacheva, loc. cit.

80. *ISM*, V, nr. 158, 179, 178 etc.

81. D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, p. 60-82.

82. Em. Doruţiu-Boilă, *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 159-160.

83. S. Sanie, *op. cit.*, p. 106-113

*. Piesa a fost recuperată şi ne-a fost oferită spre publicare de colegul Traian Cliante, căruia îi mulţumim şi de această dată.

**. Literele ων se regăsesc în succesiune în r. 5, după care am putut aprecia spaţiul necesar acestora.

84. *ISM*, I, nr. 328, 330, 331, 332 (*vicus Quintionis*), *ISM*, V, nr. 76 (*Ulmetum*) etc

85. *ISM*, I, nr. 329 I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ et Iunoni re/gi(nae) pro sa(lute) Imp(eratoris)/ Aug(usti) civit(atis) et reg(ionis) His(triae)..." *ISM*, V, nr. 123: „...p/ro salu(te) imp(eratoris) Au(gusti) et reg(ionis) His/tr(iae)..."

86. *ISM*, I, nr. 351: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ et Iuno/ni Regin/e, pro sal(ute) Im/p(eratoris) et vici Ce/leris...". *ISM*, V, 69: „Iovi et Iuno/ni/ Iulius Teres magis/tras vico Ulmeto/ aram posuit de su/o pro salute suu/m et filiorum su/i et vicanorum/ an(n)o suo fecit"..

Figura 6

după numele „întemeietorului" așezării[87], aici un cunoscut teoforic, întâlnit la Tomis[88] și în teritoriul rural. Ne referim la o închinare către *IOM* din partea lui *[Ap]olloniu[s Dada?]e magi[s/ter] vici Sc[../..]ia pro sa[lu/t]e vici et [s/]ua et suoru[m..*", descoperită nu departe de Tomis[89]. Același antroponim îl întâlnim într-o inscripție latină din Tomis[90] și în alta în limba greacă găsită la Piatra (jud. Constanța)[91].

Κώμη 'Απολλωνίου din teritoriul tomitan, a fost locuită probabil de elemente grecești[92] sau locale elenizate; în ultimul sens, avem exemplul lui Ναιέτων Δεκέβαλου, atestat pe o stelă descoperită la Topraisar (jud. Constanța)[93], numele greco-trace fiind întâlnite și la Tomis în sec. II și în prima jumătate a sec. III p.Chr.[94].

Reutilizarea pietrei la Constanța sugerează existența acestei κώμη în preajma cetății Tomis, fără să o putem raporta deocamdată la alte descoperiri din zonă[95].

Așadar tabloul satelor atestate epigrafic în provincie[96] se îmbogățește cu o nouă așezare, κώμη 'Απολλωνίου, a cărei vechime, dacă luăm în considerare factura toponimului, trebuie să fi fost mai mare decât sfârșitul sec. al II-lea - începutul sec. al III-lea p.Chr., de când pare a data monumentul prezentat acum.

În aceeași perioadă este menționat *vicus Clementianensis* (M. Kogălniceanu?) în două inscripții din anii 195 și 196[97], sat existent foarte probabil mai demult, socotind după elementele trace din așezare[98].

Aceeași observație o putem face și în legătură cu *vicus Secundini* din *regio Histriae*, care apare consemnat în vremea lui Septimius Severus și este cunoscut apoi până la Filip Arabul[99].

Faptul are cu siguranță o semnificație mai profundă, și anume după atacul costoboc de pe la 170, care a afectat și așezări rurale[100], se constată o rapidă refacere a unora dintre ele[101], dezvoltare evidentă în întreaga provincie în epoca Severilor[102], confirmată și de epigrafele provenite din sate printre care se înscrie, credem, și monumentul prezentat cu acest prilej.

INSCRIPTIONS INÉDITES DE TOMI ET DES ENVIRONS

Après la rédaction du volume *ISM*, II, à Tomi (Constantza) et les localités des environs, sont apparue plusieurs inscriptions qui occasionnent l'achèvement de ce *corpus*.

On présente quelques pièces inédites qui se trouvent dans la collection du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constantza, dont les premières sont des stèles funéraires qui enrichissent l'onomastique romaine de la province de Mésie Inférieure avec *nomina Sabidius, Veianius* (nr. 1) et *Ripalius* (nr. 2)

On ajoute ensuite une plaque inaugural avec le nom de *M. Aurelius* en ablatif (comme on déduit du titre *Caesare* transcrit avec RE en ligature) (nr. 4). Des épithètes impériales honorifique se conserve seulement celle de *Medicus*, portée par l'empereur mentionné à partir de l'an 166 ap.J-C., fait qui a permis une proposition de restitution du texte (ainsi que le commentaire de quelques variantes). Le monument semble avoir été dresée pendant le règne à lui seul de *M. Aurelius*, peut-être après l'attaque des Costoboces d'environ 170 ap.J-C., quand on remarque l'activité de construction dans la province.

Dédicace inscrite sur une colonnette de marbre trouvée en 1965 pendant les fouilles à l'Édifice romain

87. V. Pârvan, *Începuturile vietii romane la gurile Dunării*[2], București, 1974, *passim*.

88. *ISM*, II, nr. 2, r. 52: 'Απολλώνιος 'Υγα(ίνοντος (sec. II/ I a.Chr.)

89. *Ibidem*, nr. 137 (altar găsit între Palazu și Anadalchioi). Vezi și nota următoare.

90. *Ibidem*, nr. 295: „Apolloni/us Dadae Ma/mae Dadae/ matri suae/ sacerdoti/ To[mit]ano/rum". Asupra numelui *Dada* în mediul grecesc si tracic, vezi nr. 17, 18 si 137 și nota următoare.

91. M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 329-393L „'Απολ[λ]ώνιος Δάδα[ς..."

92. *ISM*, II, passim. *Supra* nota 8 (Oituz).

93. Maria Bărbulescu, *Thraco Dacica*, XI, 1990, 1-2, p. 5-9.

94. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 50, n. 218; vezi și p. 42, n. 113 și p. 54, n. 281.

95. *Ibidem*, p. 47-52. *ISM*, II, *passim*.

96. O. Bounegru în *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte*, Bd.X (1991), H.2, p. 89-118 și fig. 1. Maria Bărbulescu în *Actes du IIIe Colloque roumano-suisse sur la politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain*, Tulcea, 8-15 oct. 1995 (în curs de apariție).

97. *ISM*, II, nr. 134 și 136 (=*ISM*, V, nr. 92 și 93).

98. *ISM*, II, nr. 191 (sec. II p.Chr.).

99. *ISM*, I, nr. 343-347; 349; vezi și nr. 342.

100. *Supra*, notele 53 și 54.

101. Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 556. V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 150.

102. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 180-196. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27-28.

à mosaïque de Tomi.

Celui qui pose cette inscription est un Oriental Σώσιππος Καλλικράτους (dont le nom est attesté à cette occasion dans la zone ouest-pontique, mais, dont le patronyme grec est connu), originaire de Sidon, ville mentionnée pour la deuxième fois à Tomi.

La pièce illustre une fois de plus les relations en plan spirituel de la Métropole du Pont Gauche avec l'Orient; le monument date du II^{em} s. ou éventuellement IIIe s. ap.J-C., Θέα Συρία étant attestée dans la Mésie Inférieure, sur le littoral ouest-pontique à Tomi et Bizone.

La dernière inscription présentée (nr. 6) est particulièrement importante parce qu'elle ajoute aux nombreaux villages attestés du point de vue épigraphique, un nouvel établissement, κώμη 'Απολλωνίου, placé probablement près de Tomi, habité, à ce que le toponyme et la langue de l'inscription nous montrent, par des éléments grecs ou autochtones hellénisés. Selon les caractères paléographique et le contexte historique général, la pièce semble de l'époque des Sévères quand on constate un développement évident dans toute la province Mésie Inférieure.

INSCRIPȚIA DE FUNDAȚIE DIN TIMPUL PRIMEI TETRARHII DE LA HALMYRIS (MURIGHIOL, JUD. TULCEA)

MIHAIL ZAHARIADE

0.0. Începând cu anul 1981 au fost inițiate primele săpături arheologice de largă anvergură la fortificația aflată la 2,5 km. est de comuna Murighiol, identificată cu așezarea antică *Halmyris* (gr.) *Salmorus/Thalamonium* (lat.). Conform stratigrafiei stabilite existența sitului se întinde pe un interval de timp cuprins între secolele 4-1 î.Chr. - 7 d.Chr. acoperind perioada getică (sec. 4-1 î.Chr., romană timpurie (sec. 1-3 d.Chr.) și romană târzie (sec. 4-7 d.Chr.).[1]

0.1. *Descoperirile*. În anul 1986 A. Opaiț, pe atunci membru în colectivul de cercetare de la *Halmyris*, a descoperit, în caseta U 2, în poziție secundară, un fragment de placă de marmoră de culoare cenușie deschisă (fig. 1) folosit ca material de construcție cu șase litere întregi și fragmentare așezate pe două rânduri (fragm. 1986). Lectura:

Ș
L ICAE

În anul următor, în timpul săpăturilor efectuate de dr. Alexandru Suceveanu în caseta H 1, la baza zidului de piatră legată cu pământ, a fost descoperit un alt fragment, constând dintr-o placă de marmoră de culoare cenușie deschisă cu un text al unei inscripții format din cinci rânduri (fragm. 1987) (fig. 2). Lectura:

M AXIMA
ICIS MAX
MAX PERSICIS
VM GENTES
M REIPVBL
R

Poziția inițială a plăcii, cu textul așezat cu fața în sus, precum și locul de descoperire sugerează o

* Suntem bucuroși să ne exprimăm recunoștința deosebită dr. Alexandru Suceveanu care ne-a oferit cu amabilitate fragmentul 1987 și care a ajutat mult în a descoperi noi soluții în munca de restituție a textului inscripției, dr. Alexandru Barnea pentru precizările importante, dr. C.C. Petolescu pentru observațiile pertinente, dr. Everett L. Wheller pentru competența sa filologică cu care a discutat multe aspecte ale textului, dr. Maria Bărbulescu și dr. Octavian Bounegru pentru nuanțările unor aspecte ridicate de inscripție. Mulțumim deasemenea lui Cornel Drăghia pentru competența cu care a procesat textul inscripției.

1. Al. Suceveanu, M. Zahariade, în Dacia N.S., XXX, 1-2, 1986, p. 109-120; M. Zahariade, Al. Suceveanu, A. Opaiț, Fl. Topoleanu, în Dacia N.S., XXXI, p. 87-96; M. Zhariade, *An early and late Roman fort on the Lower Danube: Halmyris, Tulcea county, Romania in Roman Frontier Studies* 1989, Proceedings of the XVth International Congerss of Roman Frontier Studies, University of Exeter Press, p. 311-317.

Fig. 1. Halmyris (Murighiol). Fragmentul descoperit în 1986

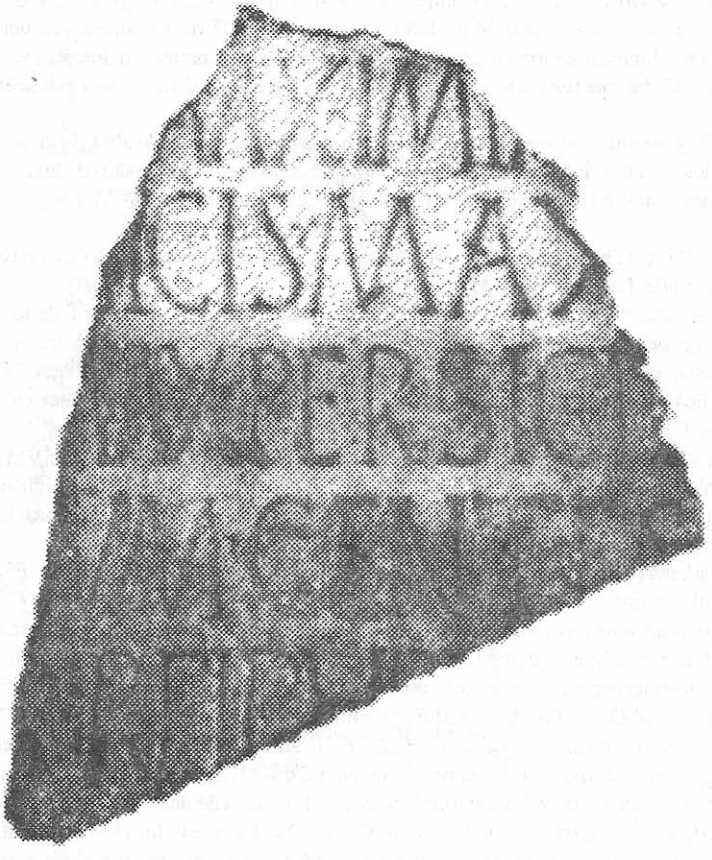

Fig. 2. Halmyris (Murighiol). Fragmentul descoperit în 1987

refolosire a piesei la construcția zidului respectiv. Locurile de descoperire ale celor două fragmente se găsesc la o distanță de aproximativ 40 m. unul de altul (fig. 3).

0.2. *Descriere generală*. Ambele fragmente au culoare și compoziție identică și fac parte din aceeași piesă epigrafică. Fragmentul 1986 are dimensiunile de: L = 0,24 m.; l = 0,28 m.; gr. = 0,08 m. iar fragmentul 1987: L = 0,75 m. l = 0,52 m.; gr. = 0,08 m. Înălțimea literelor: 0,07 m. Grosimea identică a celor două fragmente, culoarea și calitatea marmorei precum și îmbinarea perfectă, la partea din dreapta jos, a fragmentului 1986 cu fragmentul 1987 din care rezultă lectura REIPṾḄḶICAE care arată clar apartenența la același monument al celor două piese.

0.3. *Textul*. Fragmentul 1986 are păstrate patru litere și urmele evidente ale altor două: un L care cade în ruptură și bucla de jos a unui S. Fragmentul 1987 prezintă în mod evident șase rânduri de text și urme ale unor litere care făceau parte clar din alte rânduri de text: Ṃ și Ạ (r. 1); Ṇ sau I̯ și X̣ (r. 2); Ṃ și Ṣ (r. 3); Ṣ (r. 4); Ṃ Ṿ și Ḷ (r. 5); R (r. 6).

Fragmentul 1987: r. 1: hasta oblică a lui M înainte de A precum și partea inferioară a hastei stângi a lui A după I sunt clar vizibile. Lectura: ṂAXIMIẠ;

r. 2: înainte de ICIS apare jumătatea inferioară a unei haste care ar putea proveni de la un N, H sau I. Ipoteza proveniență ei de la P, R sau T care ar avea nevoie de un spațiu mai mare pentru trasarea buclelor sau respectiv hastei transversale (cf. r. 4) este anulată de spațiul restrâns până la următoarea literă. Lectura: HICIS;

r. 3: hasta oblică a lui M apare destul de clar iar ultima literă din rând, având în vedere cuvântul din care făcea parte, nu poate fi decât S. Lectura: ṂAX PERSICIṢ:

r. 4: litera S finală se întregește cu partea inferioară de pe fragmentul 1986. Lectura: VM GENTES;

r. 5: o hastă oblică a lui M este foarte probabilă, având în vedere începutul cuvântului; literele VB par în afară de orice dubiu; partea de sus a unui L din fragmentul 1987 corespunde cu tălpica aceleiași litere căzând în ruptura ultimului fragment. Lectura: ṂREIPṾḄḶICAE;

r. 6: apare evidentă partea superioară a buclei unei litere, foarte probabil din R, plasat în stânga de jos a literei R din cuvântul anterior.

Un aspect important în reconstituirea configurației inscripției și al calculului economiei de spațiu îl constuie faptul că cele două fragmente îmbinate reprezintă o parte a finalului jumătății din dreapta precum și colțul din dreapta jos al plăcii. Această constatare este susținută de o serie de argumente. Primul și cel mai important este acela că, atât după cuvântul GENTES, din r. 4 al fragmentului 1987, cât și după cuvântul REIPṾḄḶICAE și *haedera distinguens* care îl urmează nu mai sunt urme vizibile ale vreunor litere care să justifice continuarea rândurilor. Un alt argument este oferit de *haedera* de sub litera C din cuvântul REIPṾḄḶICAE care încheie un rând, poziția ei ușor asimetrică față de linia ultimelor cuvinte din rândurile anterioare sugerând că acesta este ultimul rând al inscripției. În sfârșit, reconstituirea lui X din r. 2 al fragmentului 1987 provenit din cuvântul prescurtat MAX și chiar spațiul dintre literele acestui cuvânt arată o spațiere mai generoasă din partea lapicidului în scopul atingerii unei oarecare simetrii spre dreapta cu celelalte rânduri.

0.4. *Gramatica*: Textul păstrat pe fragmentul 1987 ridică câteva probleme de gramatică cu repercursiuni importante asupra restituției *in integrum*.

În r. 2 și 3 ale fragmentului menționat terminația salutației imperiale HICIS și respectiv PERSICIS arată folosirea dativului plural. Acestă situație ar impune, formal, folosirea unuia dintre aceste cazuri și pentru numele imperiale.

În textele tetrarhice din seria cunoscută de-a lungul Dunării. Donje Butorke, Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum,[2] cu un limbaj tipic emanat din cancelariile tetrarhice și transmis pentru a fi redactat

2. Redăm aici textul celor patru inscripții tetrarhice de-a lungul Dunării implicate în discuție:

Donje Butorke (A. Cermanovic - Kuzmanovic în Starinar N.S., XXVIII - XXIX, 1977 - 1978 (1979)): IMPP CAESS C VAL AVR DIOCLETIANVS / ET M. AVR VAL MAXIMIANVS PP FF / INVICTI AVGG ET FL VAL CONSTANTIVS / ET GALERIVS VAL MAXIMIANVS / NOBILISSIMI CAESARES GERMANICI / MAXIMI SARMATICI MAXIMI PRO / FVTVRVM IN AETERNVM REIPVBLICAE / PRAESIDIUM CONSTITVRENT;

Sexaginta Prista (A.E., 1966, no. 357): IMPERATORES CAES[S] GAIVS AVR VAL DIOCLETIANVS ET M A[V]R VAL / MAXIMIANVS PII FEL INVICTI AVG[G ET FL] / VAL CONSTANTIVS ET GAL VAL MAXIMIANVS [NOBB] CAES[S] / GERMANICI MAXIMI [V] SARMAT MAXIM[I III] PERSICI M[AX II] / BRITTANICI [MAX] POST DEBELLAT HOSTIVM GENT / CONFIRMATA [OR]BI S[V]O TRANQVILLITATE PRO FVTVRVM ET AETERNVM REIPVBLICAE / PRAESIDIUM CONSTITVERVNT:

Transmarisca (ILS. 641): IMPERATORES CAESS GAIVS AVR VAL DIOCLETIANVS / ET M AVR MAXIMIANVS PII FELICES INVICTI AVGG ET FL VAL / CONSTANTIVS ET GAL MAXIMIANVS NOBB CAESS GERMANI/CI MAXIMI V SARMAT

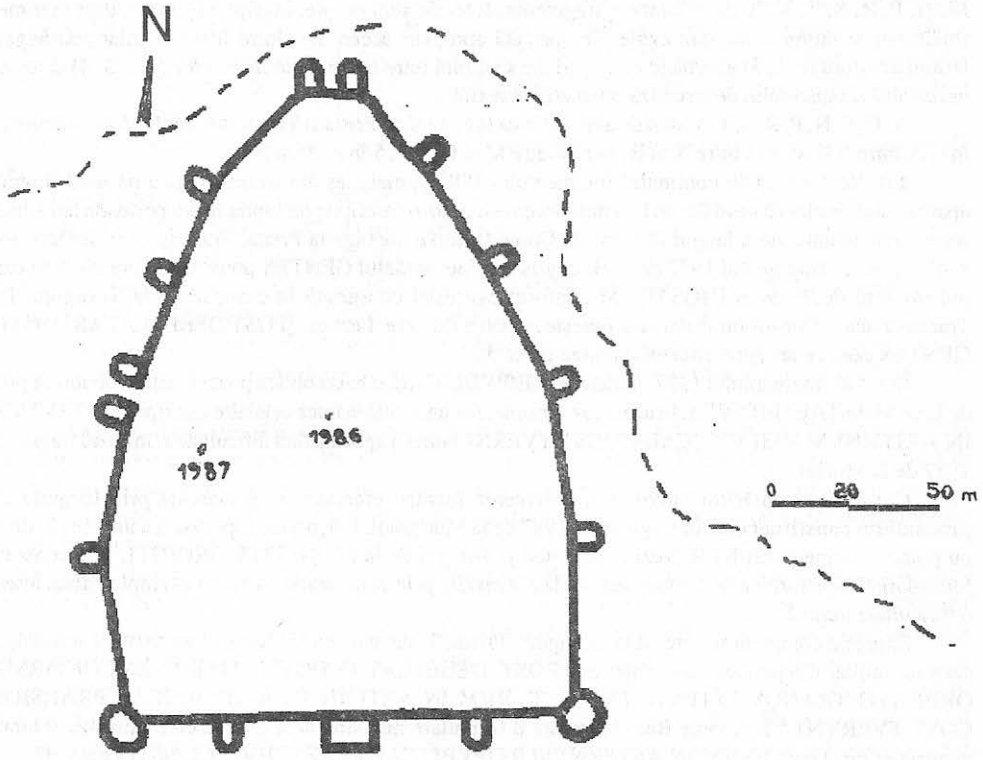

Figura 3. Halmyris (Murighiol). Planul castrului Hlmyris cu locurile unde au fost descoperite fragmentele de inscripție

MAX IIII PERSICI MAX II BRITTANICI MAXIMI / POST DEBELLATAS HOST[IVM] GENTES CONFIRMATA ORBI SVO / TRANQVILLITATE PRO FVTVRVM IN AETERNVM REIPVBLICAE PRAESIDVM CONSTITVERVNT;

Durostorum (AE. 1936, no. 10); [IMPP CAESS C AVR VAL D]IOCLETIANVS / [ET M AVR MAXIMIANV]S PP FF INVICT[I] / [AVGG ET FL VAL CONSTANTIVS ET GAL VAL / [MAXIMIANVS NOBILISSIMI] CAESS GERMAN / [MAX V SARMAT MAX III]I GOTHICI MAX / [BRITTAN MAX POST DEBELLA]TAS HOSTIVM / [GENTES CONFIRMATA ORBI SV]O TR[ANQVIL] / [LITATE IN AETERNVM DVROSTORI PRAESI]/[DIVM CONSTITVERVNT (?)];

în fiecare caz în parte, se foloseşte cazul nominativ singular pentru *nomina imperatorum*.

Din punct de vedere gramatical inscripţia de la Halmyris nu pare să fie inclusă în cunoscutul tipic din seria tetrarhică fiind redactată în întregime în dativ, atât pentru *nomina imperatorum* cât şi pentru titulatură.[3]

0.5. *Paleografie*. Pentru analiza paleografică a textului se găsesc la dispoziţie literele A, C, E, G, I, L, M, N, P, R, S, T, V, X de pe ambele fragmente. Literele sunt drepte, îngrijit executate, deşi mărimea lor (înălţimea şi lăţimea) nu sunt egale. Se constată apropieri accentuate între litere şi chiar restrângeri ale lăţimii acestora (r. 1, 5) alternând cu lărgiri ale spaţiului între litere şi ale lăţimii lor (r. 2, 3, 4) ca urmare a necesităţilor lapicidului de a realiza o simetrie a textului.

A, C, E, N, P, R, S, T, V sunt de acelaşi tip ca la Sexaginta Prista şi Transmarisca. *Hederae distinquentes* în r. 2, între S şi M, r. 3 între X şi R, în r. 4 între M şi G, în r. 5 între M şi R.[4]

1.0. *Restituţie*. Din conţinutul fragmentului 1987 şi mai ales din formularistica păstrată fragmentar apare destul de clar că ne aflăm în faţa unui fragment dintr-o inscripţie de fundaţie din perioada tetrarhică din seria documentată, de-a lungul Dunării, la Donje Butorke, Sexaginta Prista, Transmarisca şi Durostorum. Astfel, r. 4 din fragmentul 1987 de la Halmyris conţine cuvântul GENTES precedat de literele VM care nu pot proveni decât de la [HOSTI]VM conform expresiei cunoscută în cazurile de la Sexaginta Prista, Transmarisca şi Durostorum[5], dar care lipseşte la Donje Butorke. Lectura: [POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES ceea ce ar reprezenta exprimarea corectă.

În r. 5 al fragmentului 1987, înainte de REIPVBLICAE, o hastă oblică poate foarte probabil să provină de la un M din [AETERNV]M. În acest caz formularea cunoscută la toate celelalte inscripţii PRO FVTVRVM IN AETERNVM REIPVBLICAE CONSTITVERNI poate fi aplicată fără dificultate şi în cazul fragmentului 1987 de la Murighiol.

Conform aşteptărilor cunoscute, prezicerea lucrării efectuate este marcată prin formula finală **praesidium constituerunt**. În fragmentul 1987 de la Murighiol, r. 6, partea superioară a unei bucle de literă nu poate aparţine decât lui R (vezi şi mai sus) provenind de la [CONSTITVE]R[VNT]. În reconstituirea formularisticii tetrarhice pe fragmentele de la *Halmyris*, prin comparaţie cu cele 4 exemple citate, intervine o dificultate majoră.

Expresia completă şi corectă la Sexaginta Prista, Transmarisca şi Durostorum privind activităţile cu caracter militar din perioada tetrarhiei este POST DEBELLATAS HOSTIVM GENTES CONFIRMATA ORBI SVO TRANQVILLITATE PRO FVTVRVM IN AETERNUM REIPVBLICAE PRAESIDIVM COSTITVERVNT.[6] La Donje Butorke există o formulare mai simplă şi directă care urmează salutaţiilor imperiale: PRO FVTVRVM IN AETERNVM REIPVBLICAE PRAESIDIVM CONSTIVERVNT.[7]

Pe fragmentele de la *Halmyris* calculul economiei de spaţiu arată că în r. 4 conţinând expresia [POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES continuarea textului cu CONFIRMATA şi mai apoi, la începutul r. 5, ORBI SVO nu este posibilă atâta vreme cât aceste cuvinte nu mai încap înaintea foarte probabilului [IN AETERNV]M. Aceasta ar însemna că, având în vedere poziţionarea fragmentului şi, implicit, a literelor, în r. 5, după [HOSTI]VM GENTES, nu mai există spaţiu (34 de litere, inclusiv interstiţiile) pentru continuarea formularisticii clasice cu CONFIRMATA ORBI SVO TRANQVILLITATE, cum este cazul la Sexaginta Prista, Transmarisca şi Durostorum,[8] ci doar pentru o exprimare prescurtată astfel:

r. 4: [POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES;

r. 5: [PRO FVTVRVM IN AETERNV]M REIPVBLICAE.

---

3. O prezentare exhaustivă a inscripţiilor în care apare menţionat Diocletianus singur, împreună cu co-Augustul Maximianus sau cu cei doi Caesares, aflate răspândite în CIL sau alte colecţii de inscripţii (c. 250) sau papyrii la J. Lukanc, *Diocletianus. Der romische Kaiser aus Dalmatien*, Wetteren; p. 32-71.

4. Pentru tipurile de litere din această perioadă o discuţie mai largă la P. Petrovic *Paleografija rimskih natpisa u Gornioj Mezija*, Beograd, 1975, p. 96-97, 99-101, 104-106, 108-121, 162-167.

5. J.Koledo *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista et la fortification du Bas-danube sous Tetrarchie*, Eirene, V, 1966, p. 148, r. 5 Sexaginta Prista; Gr.C.Tocilescu *Monumentele epigrafice şi sculpturali ale Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, Bucureşti, p. 173, no. 21, r. 5 (Transmarisca); I.I. Russu *Inscripţii latine din Durostorum* in AISC, II, 1933-1935 (1936), p.

6. Este semnificativ că această expresie pare să fie unică în epigrafia tetrarhică şi caracteristică numai zonei Dunării inferioare pentru acest gen de activităţi reconstructive de întărire a frontierei.

7. A. Cermanovic - Kuzmanovic *Rimsko utvrdenije Kod Kladovo* în Starinar N.S. XXVIII - XXIX, 1977-1978 (1979), 130, r. 6-8 (Donje Butorke).

8. J.Koledo *op.cit.*, p. 148, r. 5 (Sexaginta Prista); Gr.C.Tocilescu *op.cit.*, p. 173, no. 21, r. 5-6 (Transmarisca); I.I.Russu *op.cit.*, p. 210, r. 6-8 (Durustorum).

În legătură cu succesiunea REIPVBLICAE [PRAESIDIVM] pe r. 5 este foarte important de remarcat că pe fragmentul 1986, după *haedera* de după litera E, aparent spațiul este prea mare pentru a mai accepta continuarea textului. Or, în cazul în care rândul nu urmează cu [PRAESIDIVM] atunci acest cuvânt ar urma să fie plasat obligatoriu pe r. 6 al fragmentului înainte de un foarte probabil și posibil [CONSTITVE]R[VNT] din care se mai păstrează un fragment din partea de sus a buclei lui R. Varianta alcătuirii ultimului rând al inscripției cu [PRESIDIVM CONSTITVE]R[VNT] se mai întâlnește și la Donje Butorke și Ruse în timp ce, la Transmarisca, ultimul rând este alcătuit doar din CONSTITVERVNT.[9] În cazul nostru încetarea rândului cu REPIPVBLICAE apare evidentă. De aceea sugerăm posibilitatea plasării pe un singur rând, ultimul, a cuvintelor [PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT].

Astfel, construcția finală a sfârșitului inscripției de la *Halmyris* prin alăturarea celor două fragmente ar putea fi:

[POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES
[PROFVTVRVM IN AETERNV]M REIPVBLICAE
[PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT]

Aceasta reprezintă o a treia variantă formularistică între seria Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum, pe de o parte, și Donje Butorke, pe de altă parte.

Un alt aspect important ridicat de textul fragmentului 1987 al inscripției de la *Halmyris* este cel al echipei tetrarhice, al supranumelor victoriale și, implicit, al restituirii formularisticii primei jumătăți a monumentului.

Luând drept etalon forma și dimensiunile literelor avute la dispoziție pe fragmentele 1986-1987 precum și textele inscripțiilor de la Sexaginta Prista, Transmarisca, Durostorum și Donje Butorke am reconstituit primele trei rânduri ale inscripției pornind de la premisa că unele cuvinte, prescurtări sau ligaturi repetate în toate cazurile acestui tip de text pot, foarte probabil, apărea și în cazul inscripției de la *Halmyris* care se încadrează evident seriei tetrarhice a celor patru.

Exceptând deocamdată inscripția de la Durostorum, aflată aproape în situația de la Murighiol, în ce privește suprafața întregibilă, observăm în cazurile de la Sexaginta Prista și Transmarisca redarea aproape identică a grupului IMPERATORES CAESS cu ultimul substantiv prescurtat în ambele cazuri dar cu un singur S la Transmarisca. La Donje Butorke, pluralul de la *imperatores* este prescurtat IMPP. Am optat pentru cea de-a doua variantă, prescurtată, având în vedere economia de spațiu din primul rând, iar pentru *Caesares* pentru forma CAESS. Prenumele CAIVS apare prescurtat C, doar la Donje Butorke dar este redat în întregime, la Sexaginta Prista și Transmarisca, ultima variantă adoptată și de noi pentru *Halmyris*. Cele două gentilicii AVRELIVS și VALERIVS apar de obicei abreviate (AVR și VAL), dar sunt cazuri în care ele sunt redate complet.[10] Pentru simetria textului am preferat să redăm gentiliciile neabreviate. Numele DIOCLETIANVS încheie primul rând din inscripțiile de la Donje Butorke și Transmarisca. Dacă primul rând al textului inițial a avut o oarecare simetrie cu rândurile următoare, atunci propunem varianta CAIO AVRELIO VALERIO DIOCLETIANO. Numele complet M.AVR.VAL. MAXIMIANVS apare identic redat în toate cele trei cazuri citate doar că, în timp ce la Donje Butorke și Transmarisca el formează parte din al doilea rând, la Sexaginta Prista MAXIMIANVS se găsește la începutul celui de-al doilea.[11] Am optat pentru variantele de la Donje Butorke și Transmarisca cu RT la început de rând.

În r. 2 epitetele PII FELICES apar fie PP FF (Donje Butorke și Durostorum), fie PII FEL (Sexaginta Prista), fie redarea neprescurtată (Transmarisca). Ținând cont de economia spațiului în textul de la Halmyris am optat pentru PIIS FEL.

Grupul *Invicti Augusti* este redat INVICTI AVGG pe toate cele patru piese[12], formulă pentru care am optat și noi.

Continuarea cu numele lui Constantinus cunoaște mai multe aranjamente în cadrul economiei de spațiu a r. 2 la acest gen de inscripție: *et Fl Val și Constantius* la începutul r. 3 (Transmarisca), *et Fl. și Val*

9.A. Cermanovic-Kozmanovic *op.cit.*, p. 130, r. 8 (Donje Butorke); J.Kolendo *op.cit.*, p. 148, r. 6-7 (Sexaginta Prista); Gr. C.Tocilescu *op.cit.*, p. 173, no. 21, r. 6-7 (Transmarisca) I.I.Russu *op.cit.*, p. 210, r. 8-9 (Durustorum). Remarcăm de altfel că, tot în scopul păstrării simetriei textului la Donje Butorke lapicidul a lăsat un spațiu destul de mare între literele P și R din cuvântul PRAESIDIVM.

10. Gr.C.Tocilescu *op.cit.*, p. 173, no. 21, r. 6. lapicizii oficiali par să fi redat greșit în grecește sau latinește chiar prenumele lui Diocletian cu M în loc de C; apare un caz cu FL (CIL XVII 524); situațiile au fost parțial trecute în revistă de Lukanc *op.cit.*, p. 44.

11. La Donje Butorke numele întreg al lui Maximianus este martelat foarte probabil ulterior anului 310.

12. La Durostorum reîntregirile masive au impus completarea INVICT [I], autorul restituind și AVGG.

Constantius pe r. 3 la Sexaginta Prista și et. *Fl Val. Constantinus* la Donje Butorke pe cea mai mare parte a r. 3. La Halmyris, pe fragmentul 1987, calculul spațiului ar plasa numele Caesarului și conjuncția *et* la începutul rândului. Tot pe r. 3 își găsește loc numele având reduse grupul de litere MAXIMA din care rezultă doar MAXIMIA[NO]. Cum imediat sub acest nume, în r. 2 al fragmentului, apare un supranume victorial care n-a fost luat de împărați decât în 299 rezultă că numele de pe fragment se referă la Galerius Valerius Maximianus.

Conjuncția ET repetabilă de câte trei ori pe fiecare din cele patru inscripții apare în ligatură la Sexaginta Prista și Transmarisca de câte două ori între grupul celor doi *Caesares* precum și între primul și al doilea *Caesar*. Între Diocletian și Maximianus conjuncția *et* nu se găsește în ligatură. Am adoptat și noi aceleași variante.

Redarea epitetelor *NOBILISSIMIS CAESARIBVS* ridică câteva probleme destul de importante în economia de spațiu. Ele sunt plasate la sfârșitul r. 3 la Sexaginta Prista, în r. 3 urmat, pe același rând, de supranumele victorial *Germanici* la Transmarisca. La fel la Durostorum doar că formularea se plasează aici pe r. 4. La Donje Butorke epitetele apar pe r. 5. Forma obișnuită de redare a lor este NOBB CAESS, dar la Donje Butorke cuvintele apar în întregime *Nobilissimi Caesares*. Spațiul pe inscripția de la Halmyris necesită forma prescurtată NOBB CAESS.

O problemă fundamentală a restituției fragmentelor 1986-1987 de la Murighiol este aceea a succesiunii supranumelor victoriale și a iterațiilor. O observație generală asupra supranumelor victoriale de pe fragmentul de la Halmyris este că ele nu sunt urmate de obișnuita *iteratio*, cum apare pe alte monumente, ceea ce face sigură lipsa generală a lor în textul inscripției. Primul supranume victorial, de presupus și pe fragmentul 1987, este *GERMANICIS MAX, Germanicis Max* apare pe toate cele patru inscripții din seria danubiană și este nelipsit de pe alte inscripții tetrarhice, fiind adoptat încă de timpuriu, sub diarhie (286-293) și apoi sub tetrarhie după 293.[13] El ar fi de plasat pe r. 2 al fragmentului.

Există două variante de lectură pe r. 2 al fragmentului de la Halmyris, fiecare cu implicații pe planul conținutului inscripției. Apare clară terminația de dativ plural a unui supranume: ICIS MAX. În partea de jos stângă se observă partea inferioară a unei litere care ar putea proveni de la un N sau de la un H și, mai puțin probabil, de la un alt I. În cazul în care pe r. 2 se adoptă varianta neprescurtată NOBILISSIMIS CAESARIBVS, ca la Donje Butorke, atunci economia de spațiu ar satisface într-o oarecare măsură posibilitatea lecturii [GERMAN]ICIS MAX, partea din dreapta jos a literei care cade în ruptură, putând face parte dintr-un N. În cealaltă variantă, prescurtată, cu NOBB CAESS, supranumele *Germanicis Max* cade mult în stânga, nefiind deci vizibil pe fragment. Un alt I care să preceadă ICIS neavându-și rostul rezultă că terminația aparține unui alt supranume. Singura soluție viabilă, în acest caz, este un N ceea ce, firesc, ar atrage în mod aproape cert un T, deci [T]HIS MAX. Ce ar implica aceasta? O astfel de restituire nu ar putea viza decât titlul [GOT]HICIS MAX El este destul de rar atestat în inscripții și papiri și în surse literare.[14] O inscripție de la Cirta, ante 293, amintită ceva mai sus, care poartă titluri fragmentare menționează succesiunea *[Germanicis] [Go]thicis, Persicis, Sarmati[cis]*.[15] Trei fragmente dintr-o inscripție de la Gunugu (a. 297) oferă succesiunea G[ermanico, Gotico, [Sarma]tico, Brit[anico].[16] În sfârșit, la Durostorum, inscripția de fundație tetrarhică poartă clar *Gothici*, între *Sarmatici* și *Britanici*, supranume victoriale reîntregite.

Într-o încercare de a prezenta relațiile regimului tetrarhic cu goții ca speciale și pașnice. P. Brennan

13. Despre acest supranume victorial vezi W.Seston *Diocletien et la Tetrarchie, Guerres et reformes (284-300)*, Paris, passim; J.Koledo *op.cit.*, p. 147-158; Idem. *Les querres contre les Carpes pendant les derniers années de la Tetrarchie in Hommages a Marcel Renard*, 2, Col. Latomus, vol. 102, Bruxelles, p. 310; idem La chronologie des guerres contre les Germains aux cours des derniers années de la Tetrarchie in Klio, 52, p. 197-203. T.D.Barnes Imperial campaigns A.D. 285-311 în Phoenix, 30, 2. 1976, p. 176-180, 188, 190, 192-193; J.Lukanc op.cit., p. 32.

14. Un studiu special dedicat acestui supranume în perioada tetrarhiei P. Brennan *Diocletian and the Goths* in Phoenix, 38, 2, 1984, p. 187, nota 53.

15. CIL VIII 7003. Editorii CIL restituie[PAR]THICIS PERSICIS SARMATI[CIS]; cf. W. Ensslin *Valerius (Diocletianus)* în RE, XIV, 2, 1948, col.; comentariul lui P.Brennan *op.cit.*, p. 143. [PAR]THICIS la aceasta apare ca un anacronism care nu mai este întâlnit nici în sursele literare.

16. CIL VIII 21 447; 21 448 - Eph. Ep. VII no. 523-524. În CIL VIII 21 450 - Eph. Ep. V no. 1038 [GOTHICO] este întregit conjunctural întreg supranumele căzând în ruptura inscripției. Este adevărat că *Gothicus Maximus* nu apare în preambulul din *Edictum de pretiis* din noiembrie - decembrie 301 considerat cea mai complicată titulatură tetrarhică. Pe de altă parte echivalarea titlurilor *Carpicus* cu *Gothicus* (J.Kolendo *Une inscription...*, p. 148) nu poate fi acceptată; cf. T.D.Barnes Op.cit., p. 187, nota 53; P.Brennan *op.cit.*, p. 142, nota 3.

contesta adoptarea acestor supranume de către echipa tetrarhică și intervine forțat în lecturile cu titlurile *Gothicus Maximus*. Dacă despre succesiunea titlurilor victoriale din inscripția de la Cirta afirmă că selecția, succesiunea și redarea lor este arbitrară, în textul fragmentar de la Gunugu intervine forțat restituind în loc de evidentul *[G]otico*, *[Sarm]atico* și în loc de *[Sarma]tico*, *[Per]sico* intervenind și modificând astfel, nepermis, texte a căror claritate este în afară de orice suspiciune.[17] Titlul *Gothicus* din inscripția de la Durostorum, prin claritatea ei, este privit de P. Brennan dacă nu ca o eroare atunci o urmare a respingerii unui raid local, textul emanând - conform epigrafistului australian - din birourile locale.

Într-o listă din P. Thead 2.2. datat în 11.03.303. care încorporează o scrisoare imperială din 306, înregistrează în mod clar titlul de *Gothicus* câtă vreme P. Oxy, 889, cu titulatura *[Ge]rmanikos magistos, Gounthik[os megistos]*, inițial data în 12 decembrie 300, a fost recent, ipotetic, atribuit lui Constantin,[18] P. Brennan sugerează, după ultimul editor al documentului, G.M. Parassoglu, *Armenicus* în loc de *Gothicus* recunoscând, însă, că varianta *Armenicus* ar fi o titulatură unică în perioada 301-306.[19]

Titlul de *Gothicus Max* de la Durostorum și din P. Thead 2.2. sunt însă în afară de orice dubiu iar restituirea de la Gunugu foarte probabilă. La luptele tetrarhilor cu goții se referă Lactantius *De mort persec.* care precizează că au fost obținute victorii asupra goților: *cum irridens diceret victorias Gothorum et Sarmatarum propositas*,[20] iar dacă panegiricul din 291 vorbește numai de războiul cu sarmații, [21] cel din 1 martie 297 precizează *submittente se Gotho pace poscenda*, ceea ce implică o stare conflictuală anterioară cu goții. Această dată sugerează, pe de altă parte, o însușire a supranumelui victorial ulterior anului 297.[22]

Supranumele de *Gothicus Maximus* deși nu în mod curent folosit în titulatura oficială tetrarhică și îndeosebi în titulatura standard din *Edictum de Pretiis*, face însă parte integrantă din aceasta și restituirea lui și pe fragmentul 1987 de la Halmyris ni se pare cea mai probabilă soluție.[23]

Al doilea supranume de bază în titulatura imperială tetrarhică este *Sarmatici Max*,[24] ceea ce ar putea fi acomodat cu inscripția de la Halmyris la începutul r. 5.

Atât în inscripții cât și în papyri succesiunea comună a supranumelor victoriale este *Persici Max, Britanici Max*, ultimul titlu încheind seria supranumelor și iterațiilor imperiale la Sexaginta Prista, Transmarisca și Durostorum. Pe fragmentul 1987 de al Halmyris calculul economiei de spațiu pe r. 5 după posibilul și foarte probabilul SARMATICIS MAX impune un alt titlu victorial înainte de PERSICIS [MAX] deoarece pe de o parte, spațiul între SARMITICIS MAX și PERSICIS MAX este prea mare iar, pe de alta, dacă după PERSICIS MAX am accepta BRITANNICIS MAX, pentru a respecta succesiunea obișnuită, ar trebui să se renunțe la expresia *post debellatas hostium* ceea ce nu e posibil din cauza evidenței existenței pe fragment a cuvintelor [HOSTI]VM GENTES.

În Edictum de Pretiis rerum venalium din 20 nov. - 9 dec. 301 precum și în inscripțiile de fundație de la Sexaginta Prista și Transmarisca *Persici Maximi* apare, invariabil, înainte de *Britannici Maximi*.[25] La Durostorum, *Gothici Maximi* stă între *Sarmatici Maximi* și *Britanici Maximi*, ultimul nemaifiind urmat de nici un alt titlu.[26] De asemenea în *Edictum de Pretiis, Britannici Maximi* este urmat de *Carpici Maximi*.

17. P.Brennan *op.cit.*, p. 143-144; W.Ensslin *op.cit.*, col. 2430 acceptă titlul pentru echipa tetrarhică; în consecință restituie titulaturile de la Cirta și Gunugu cu salutația **Gothicus** Maximus.

18. W. Ensslin *Galerius* în RE, XIV, 1930, col. 2520; T.D. Barnes *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge - Massachussetts, London, 1982, p. 234-236; P.Brennan *op.cit.*, p. 143.

19. G. Parassoglu *The archive of Aurelius Sakaon*, Bonn, 1978, p. 149-150, no. 49; cf. P.Brennan l.c..

20. Lactantius, *De mort persec.*, XIII, 2.

21. *Pan Lat.*, XI [3] 5.4; 7.1; 16.1; pentru luptele cu sarmații Alfody *Der pannonische Aufenthalt Diocletians im Jahre 294 und die Sarmatischen Kriege der Tetrarchie* in Arch.Ert. 1941, p. 49-58; cf. J.Koledo *Une inscription...*, p. 152; T.D.Barnes *Imperial campaigns...*, p. 175, 177-178, 186-188.

22. *Pan.Lat.*, VIII [5] 10, 4. cf. P. Brennan **Op.cit.**, p. 146. Atribuirea titlului după acest an ar rezulta din data inscripției de la Gunugu și a faptului că documentele papirologice care îl menționează sunt ulterioare anului 300, deși, dacă acceptăm valabilă și restituirea de la Cirta ar însemna o includere foarte timpurie a titlului, chiar dacă temporară.

23. Pe lângă sursele epigrafice menționate vezi și CIL XIII 5249 (a. 294) de la Vitudurum (Germania Superior) unde întregirea [Ger max II] înainte de *Sar max, Pers max*. pentru titulatura lui Diocletian si Maximianus pare mai probabilă decât *Gothicus max*. Este adevărat, pe de altă parte, că salutația de *Gothicus Maximus* pare să fi fost folosită extrem de restrâns în epigrafia tetrarchică ca urmare a unor victorii locale, dar existența ei apare în afara oricărui dubiu; cf. P. Brennan *op.cit.*, p. 146.

24. Pentru *Sarmaticus Maximus* vezi Pan.Lat. VIII [5] 5.1; *Chron. Min.* 1.230; cf. T.D. Barnes *Imperial campaigns...* p. 187.

25. CIL III, p. 802-803; E.R. Graser *The Edict of Diocletian on Maximum Prices* in T. Frank *An Economic Survey of Ancient Rome*, vol. V. Baltimore, 1940, p. 310; T.D. Barnes *Imperial campaigns...* p. 188; J. Koledo *Une inscription...*, p. 148, r. 4; Gr. C. Tocilescu *op.cit.*, p. 173, no. 21, r. 4.

26. Este interesant că la Durostorum restituirea lui I.I. Russu, 210, r. 6, nu include *Persici Max.*

adaptarea unei variante de restituție diferită de succesiunea obișnuită a titlurilor victoriale imperiale dar perfect justificată din punct de vedere cronologic.

Propunem, după *[SARMATICIS MAX]*, succesiunea *[BRITANN MAX]* (eventual *[BRITTAN MAX], PERSICIS/[MAX]*.[27] În mod obișnuit succesiunea titlurilor, în principalele liste tetrarhice oficiale, este *Persici Max, Britannici Max*. Dificultatea vine în a admite, pe fragmentul 1987 de la Halmyris titlul de [BRITANNICIS MAX] înainte de PERSICIS/[MAX].

Britannicus Maximus este adoptat ca titlu tetrarhic deja în 294[28] și apare în liste fără iterație. Împărații tetrarhi au deținut două titluri de *Persici Maximi*. Un prim titlu rezultă de pe o inscripție datată în 294 care poartă succesiunea [Ger. Max], Sar. Max., Pers. Max.[29] Acest titlu de **P**ersici *Maximi* este preluat în condiții extrem de obscure, fiind atribuit eventual unei reorganizări a frontierei syriene și arabe în 294.[30] Ce de-al doilea titlu de *Persicus* apare evidențiat în urma victoriei finale a lui Galerius asupra perșilor în vara sau toamna lui 298.[31] Formula cu *Britannici Maximi, Carpici Maximi*, înainte de *Persici Maximi*, din câte cunoaștem, nu se mai întâlnește în titulaturile imperiale.[32] Ne-am afla astfel în inscripția de la *Halmyris*, contrar altor exemple, în fața unei desfășurări cronologice și nu cumulative a titulaturii tetrarhice în care *[BRITANNICIS MAX]* precede *PERSICIS/[MAX]* din 298. De altfel, în inscripțiile de Gunugu, Durostorum și Donje Butorke, supranumele victorial *Persici Maximi* nu apare, iar, în cele de la Cirta supranumele sunt redate aleatoriu. *Gothici, Persici, Sarmatici*.

Unul din punctele de importanță majoră în restituția inscripției de la Halmyris este aparenta neconcordanță între dativul plural folosit pe tot parcursul inscripției pentru *nomina imperatorum* și titlurile imperiale și verbul [CONSTITVE]R[VNT] care, foarte probabil, încheia textul.

Un bun termen de comparație îl constituie inscripția dedicatorie, din timpul lui Traian, de pe altarul monumentului de la Adamclisi.[33] Inscripția fragmentară, în restituirea ei definitivă a lui Grigore Tocilescu, conține dedicația *[in honorem et] MEMORIAM FORTIS [simorum virorum]/[qui pugnantes] PRO RE P MORTE OCCVBV[erunt]*. Elementul esențial de acordare în această inscripție între genitivul plural *fortissimorum virorum* și verbul *occubuerunt* între care se găsește participiul prezent *pugnantes* este pronumele relativ *qui*. Participiul prezent *[pugnantes]* lipsește din textul păstrat dar s-a impus în context. În acest caz pronumele relativ qui devine singura soluție, necontestată încă de nimeni, de a acorda această construcție cu indicativul simplu *occubuerunt*. Existența pronumelui relativ *qui* pare să se impună și în cazul inscripției de la Murighiol unde acesta ar acorda prefect fraza propoziționalã [POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES cu [CONSTIVE]R[VNT] care încheie textul.

Conform celor arătate mai sus, textul inscripției de fundație de la Halmyris este:

[IMPP[eratoribus) CAESS(aribus). CAIO. AVRELIO. VALERIO. DIOCLETIANO]
(ET M(arco) AVR(elio). MAXIMIANO. PIIS FEL(icibus) INVICTIS AVGG(ustis)]
[ET FL(avio) VAL(erio) CONSTANTIO ET GAL(erio) VAL(erio)] MAXIMIA[NO]
[NOBB(ilissimis) CAESS(aribus). GERMANICIS MAX(imis). GOT]HICIS MAX(imis))
[SARMATICIS. MAX(imis), BRITANNICIS] MAX(imis) PERSICIS
[MAX(imis) POST. DEBELLATAS. HOSTI]VM GENTES
[PRO FVTVRVM. IN AETERNV]M REIPVBLICAE
[PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT]

27. De observat variatia *Britannici* la Sexaginta Prista cu *Brittanici* la Transmarisca.

28. St. Johnson *the Saxon Shore*, London, 1976, p. 23-33; dar vezi ILS 615 și P.J. Casey *Carausius and Allectus: The British Usurpers*, London, Badsford, 1994, p. 102-103.

29. CIL XIII 5249-239; Aurelius Victor *Caes*. 39.40; Eutropius *Brev*. IX 22.2; Orosius *Adv.pag*. VII, 25.6; în general O Seeck *Constantius* în RE, IV, 1900, col. 1042.

30. T.D. Barnes *Imperial campaigns...*, p. 180-182, 187, este înclinat să atribuie primul titlul victorial de *Persicus Maximus* lui Diocletian nu atât în legătură cu prezenta acestuia în Syria în 295 odată cu reorganizarea frontierei syriene și arabe cât mai ales cu activitatea lui Galerius în 293-294 în Egipt și pe frontiera orientală, situație care ar concorda și cu data timpurie a inscripției de la Vitudurum.

31. W. Ensslin *Diocletianus*, col. 2521-2522; Idem *Zur Ostpolitik des Kaisers Diocletian*, 35-53; T.D. Barnes *Imperial compaigns...*, p. 182-185; St. Williams *Diocletian and the Roman recovery*, New York, 1985, p. 75-86.

32. E.R. Graser *op.cit*., p. 310; K.T. Erim, J.M. Reynolds *The Aphrodisias Copy of Diocletian's edict on maximum prices* în JRS., LXII, 1973, p. 99-100; T.D. Barnes *The new Empire..., p. 18-19 (Edictum de Pretiis)*; K.T. Erim, J.M. Reynolds, M. Crawford *Diocletian's currency reform; a new inscription* în JRS. XLI. 1952, p. 171-177; T.D. Barnes *op.cit*., p. 17-18, no. 1 (edict asupra circulatiei monetare); CIL XVI 157 - AE 1958, 190; T.D. Barnes *op.cit*., p. 19-30, no. 3 (diploma militară din 07.01.305, Aeclanum); AE 1961, 240 (diploma militară 07.01.306, Grosseto); Cil III 6979 - ILS 660 (a. 311); în general T.D. Barnes *op.cit*., p. 255-257.

33. Gr.C. Tocilescu *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 68, fig. 41 și 41 bis, 43; Soluția cu **qui** înainte, în propoziția relativă *qui ... constituerunt* ne-a fost sugerată de dr. Al. Suceveanu și dr. Al. Barnea.

[PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT]

Traducere:

„Împăraților Caesari, lui Caius Aurelius Valerius Diocletianus și lui Marcus Aurelius Maximianus, piosilor fericiți și neînfrânți Augusti și lui Flavius Valerius Constantius și lui Galerius Valerius Maximianus, celor mai nobili Caesari, marilor învingători ai sarmaților, marilor învingători ai britanilor, marilor învingători ai perșilor care, după ce popoarele dușmane au fost înfrânte au pus apărarea care va fi în folosul statului pentru eternitate" (fig. 4)

1.1. *Datare*. Restituirea titulaturilor imperiale, a salutațiilor imperiale pe fragmentul 1987 de la Halymyris precum și a formularisticii tipic tetrarhice include inscripția seriei documentate de-a lungul Dunării având, în principiu, un text și conținut identice, rezultat al elaborării anterioare a unui model transmis apoi fiecărei cancelarii provinciale în parte. Este interesant că pe inscripția de la Halmyris ca și pe cea de la Donje Butorke lipsesc numerațiile salutațiilor imperiale ceea ce face mai dificil de încadrat cronologic monumentele respective. Această omisiune, pe de altă parte, ar putea sugera că salutațiile victoriale înscrise pe placă sunt cele finale nemaifiind necesară redarea numeralului însoțitor în text.

Cea mai comună și completă titulatură imperială reflectată în preambulul din *Edictum de Pretiis*, promulgat între 20 nov. și 9 dec. 301, conferă lui Diocletian titulatura de *Germanicus Maximus VI*. Prin victoria lui Constantinus asupra Francilor în 300 sau 301, împărații tetrarhi sunt însă pentru ultima oară *Germanici Maximi* cu salutația VII în 302 datorită victoriei lui Constantius asupra Alamanilor care le aduce cel de-al șaptelea titlu înscris de altfel și pe inscripția de la Misene din același an.[34] În Edict, Diocletian apare ca *Sarmaticus Maximus* IV[35] cel mai mare număr victorial sarmatic purtat de tetrarhi ca urmare a victoriei lui Galerius asupra Sarmaților în 299,[36] titlul fiind luat înainte de a șasea victorie contra Germanilor în 300 sau 301.[37]

Dacă se poate admite că redarea în text a salutațiilor fără numerotația aferentă poate să însemne înregistrarea finală a titulaturii imperiale atunci inscripția de la Halmyris pare să dateze între 301, eventual 302 și 305, sfârșitul primei tetrarhii marcată de abdicarea lui Diocletian. Inscripțiile tetrarhice din seria dunăreană se încadrează cronologic, în general, înainte de 300, între 294-299 (Transmarisca), 298-299 (Sexaginta Prista), 292-299 (Durostorum), Donje Butorke între 299-300. Inscripția de la Halmyris se înscrie astfel ca cea mai târzie din serie, sugerând o prelungire a efortului constructiv tetrarhic în aceste regiuni până în primii ani ai secolului 4.

1.2. *Câteva considerații istorice și arheologice*. Inscripția de fundație tetrarhică de la Halmyris este a cincea piesă de același tip de-a lungul Dunării. Împreună cu celelalte patru ea atestă masiva operă de reconstrucție și consolidare a acestui segment de frontieră și, în mod special, reconstrucția castrului Halmyris. Reconstrucția pare să se fi terminat cândva, între anii 301/2-305, când a fost pusă inscripția. Dedicația către cei patru împărați tetrarhi trebuie să fi fost pusă la ordinul ducelui Scythiei, cea mai înaltă autoritate militară provincială așa cum, în aceeași perioadă, *dux limitis Scythici* la Tomis, Aurelius Firminianus, dedică un altar casei imperiale.

Istoria Halmyrisului este relativ bine reprezentată de surse literare. Ea a fost îmbogățită și mai nuanțat evidențiată prin cercetări arheologice sistematice care au pus în lumină stratigrafia sitului.

Într-un studiu din 1987 dedicat în mod special stratigrafiei de la Halmyris autorii cercetărilor distingeau nivelurile V și VI. Primul nivel este în general datat între anii 270-285 pe baza unor monede de la Probus și Aurelian și este marcat de intervenții constructive masive la zidul de apărare, porți, turnuri și arealul intramuran. Nivelul VI este datat cu monede de la Licinius I și Constantius II în prima jumătate a secolului 4 când efortul constructiv trebuie să fi fost permanent.[39]

Inscripția tetrarhică de la Halmyris nuanțează aceste observații stratigrafice inițiale oferind un tablou

34. CIL, X, 3343 *[German]ico max VII B[ritann]ico [max ... Ca]rpico max ... Armeniaco max [Medic]o max Adiabenico max*, etc.

35. Salutația apare și la Durostorum, acceptabilă în întregirea lui Russu, 210, r. 5: *[Sarmat max III]I*.

36. Aurelius Victor *Caes.*, 39, 43; *Chron. Min.*, 1, 230 din care rezultă o victorie asupra marcomanilor în 299; J. Kolendo *La chronologie...*, p. 190; T.D. Barnes *Imperial campaigns...*, p. 187.

37. *Pan.Lat.*, VII [6] 6 (a. 310). Panegiricul vorbește eufemistic despre o *Ligonica Victoria* (asupra alamanilor), menționată și de Eutropius, *Brev*, IX, 23, 1; Orosius *Adv. Pag.*, VII, 25, 7; J. Koledo op.cit., p. 200. Inscripția de la Misene (CIL, X, 3343) datată în 302 menționează *Germanicus Max VII* ceea ce confirmă victoria din anul 300 sau 301 asupra alamanilor.

38. IGLR, no. 1, 2, 3.

39. M. Zahariade, Al. Suceveanu, A.Opait, C. Opait, Fl. Topoleanu *op.cit.*, p. 99-103.

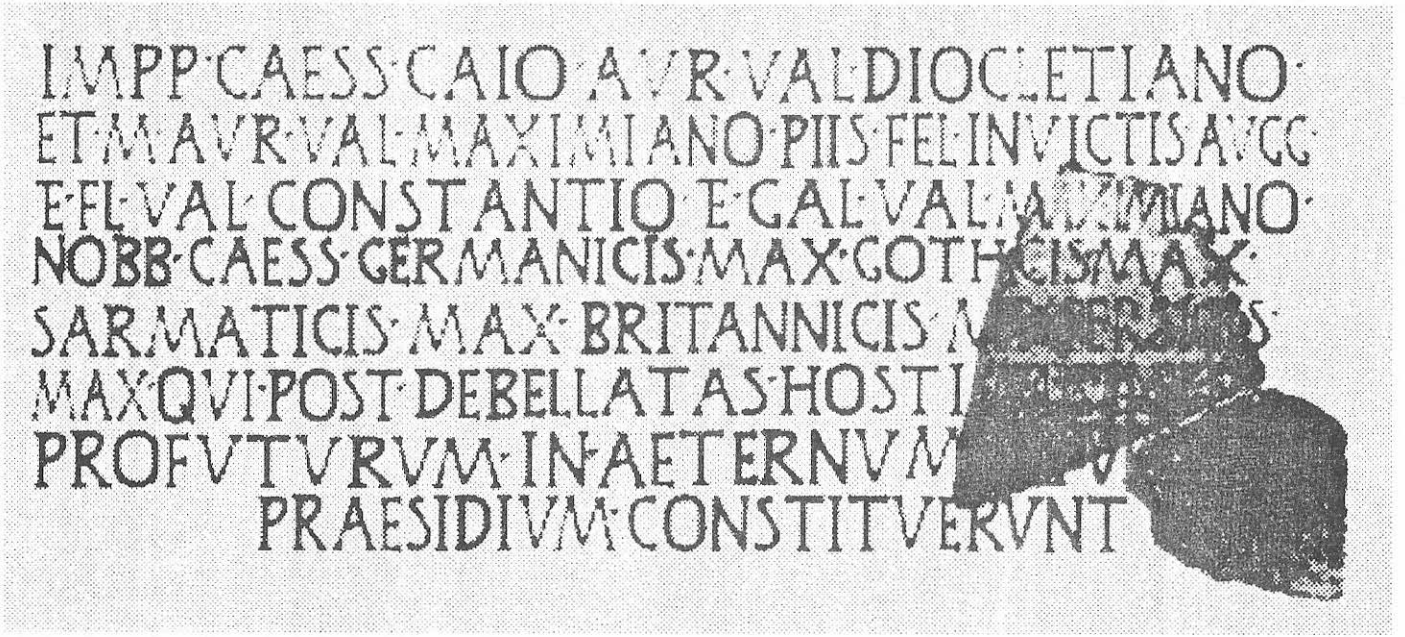

Fig. 4. Halmyris (Murighiol). Inscripția tetrarhică de fundație. Propuneri de restituire

coerent a istoriei castrului la sfârșitul secolului 3 și începutul secolului 4.

Intervențiile reconstructive în timpul lui Aurelian și Probus, foarte probabil ca urmare a evenimentelor de la sfârșitul deceniului 7 al secolului 3, par să fi fost întrerupte de derularea unui conflict armat cu goții, cândva, între 292-294, când raidurile acestora par să fi fost încurajate și de masivele retrageri de trupe de pe Dunăre în scopul angajării lor pe frontul egiptean.[40]

În ciuda unei mai slabe reflectări a acestui conflict în sursele literare[41] el pare să fi luat o anumită amploare, chiar dacă el s-a putut desfășura sub forma unor incursiuni la sud de Dunăre respinse destul de repede. Titlul de *Gothici maximi* înregistrat foarte posibil și pe inscripția de la Murighiol trebuie să fi fost asumat de echipa tetrarhică cu acest prilej. Vizitele imperiale de-a lungul Dunării, între care au fost vizate, la 18 octombrie. Transmarisca iar la 21 și 22 octombrie Durostorum[42], se vor fi făcut în scopul stabilirii coordonatelor reconstrucției fortificațiilor cu atât mai mult cu cât aceste două centre, alături de Sexaginta Prista trebuie să fi fost printre primele afectate de raidurile gotice. Dacă prezumția lui P. Brennan că titlul de *Gothicus* a putut fi asumat pentru echipa tetrarhică de autoritățile locale participante direct la conflict în scopul întăririi moralului [43] trupelor și populației se dovedește corectă atunci putem presupune că Durostorum și Halmyris, ca să citâm doar două cazuri cunoscute pe Dunăre, par să fi fost puncte importante de rezistență. Exilul din Asia Mică la Halmyris a celor doi martiri creștini Epictet și Astion în anul 290 trebuie să se fi făcut pe nivel de viețuire în fort destul de mult de afectat de invazia gotică. Vizita ducelui provinciei Scythia, Latronianus, în 290[44] la Halmyris relatată cu lux de amănunte de Passio Epicteti et Astyoni a avut drept principal scop, nu, în mod expres, martiriul celor doi ci inspectarea stadiului lucrărilor de reconstrucție.

Așa cum rezultă din observațiile stratigrafice nivelul V coincide cu intervenții reconstructive *a fundamentis* la porți, turnuri și curtine. Castrametația anterioară pare să fi fost în bună măsură abandonată deși unele elemente de rețea stradală urbană sunt în continuare menținute. S-a acordat prioritate construcțiilor adaptate formelor de teren. Astfel castrul Halmyris, în noua sa formă, avea un plan triunghiular urmând forma promotoriului stâncos pe care era așezat, cu laturile lungi ușor arcuite, zid gros de 3,40 m. 16 turnuri în formă de U și două porți în loc de, probabil, patru, în epoca timpurie - una din vârful nordic al castrului oferind acces imediat spre Dunăre și alta, aproximativ la mijlocul laturii de vest.

Inscripția tetrarhică de la Halmyris permite, prin urmare, sesizarea a două faze distincte în cadrul nivelului 5 și anume faza a, de la Aurelian la Probus care a marcat debutul reconstrucției generale în perimetrul castrului timpuriu, întreruptă de conflictul din 292-294; faza b când, în vremea diarhiei și apoi a tetrarhiei, masivele intervenții constructive au fost reluate și, la sfârșitul cărora, cândva între 301/2-305, a fost pusă dedicația către cei patru împărați.[45] Descoperirea fragmentului 1987 în caseta H1, aproape de poarta de vest, terasată și probabil cea mai circulată, sugerează că inscripția a fost pusă pe frontonul acesteia, dacă nu cumva un al doilea exemplar s-a putut afla expus și la poarta de nord.

The Tetrarchic Building Inscription from Halmyris (Murighiol, Tulcea) - Abstract -

Two fragments belonging to the same inscription have been found succesively in 1986 and 1987. The 1986 fragment of 0.24 m x 0.28 m x 0.08 m. contains two lines: S / ḶICAE. The 1987 fragment of 0.75 m x 0.08 m has the following text: MAXIMIA/HICIS MAX/MAX PERSICIS/VM GENTES/ M REIBVBḶ/Ṛ.. The letters are invariably 0.08 m. high. Both pieces seems to have been re-used in the later buildings.

40. P. Brennan *op.cit.*, p. 144.
41. Vezi notele 25, 27.
42. W. Ensslin *Diocletianus*, col. 2439.
43. P. Brennan *op.cit.*, p. 146.
44. *Acta Sanctorum*, f. 547, 32, 544, 19-20.
45. Este de notat că autorii studiului menționat (vezi nota 30) au încercat, cel puțin intuitiv, să discearnă două faze ale acestui nivel afirmând că „The continuous constructive line running from level V to level VI could also suggests a longer level with two distinct phases"

The dovetailing of the two fragments gives the following text:

MAXIMIA
HICIS MAX.
MAX PERSICIS
VM GENTES
M REIPVBLICAE
R

The inscription was dedicated to the Tetrarchic Emperos and the text was written in Dative case. The situation differs from the well-known Tetrarchic inscriptions from Donje Butorke, Sexaginta Prista, Transmarisca and Durostorum which were written up in Nominative case.

Unlike the Sexaginta Prista and Durostorum inscriptions the Halmyris piece contains only a shortened variant:

[POST DEBELLATAS HOSTI] VM GENTES/
[PRO FVTVRVM IN AETERNV]M REIPUBLICAE/
[PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT]

The letter H in the second line of the 1987 fragment would give GOTHICIS as it is the case in the Durostorum inscription, a title attested also in the epigraphical, papyrological and literrary sources.

The final reading of the Halmyris inscription is:

1.[I MPP(eratoribus) CAESS (aribus) CAIO AVRELIO VALERIO DIOCLETIANO]
2. [[ET M(arco) AVR(elio) VAL(esio) MAXIMIANO PIIS FEL(icibus) INVICTIS AVGG(ustis)]
3. [ET FL(avio) VAL(erio) CONSTANTIO ET GAL(erio) VAL(erio)] MAXIMIA[NO]
4. [NOBB(ilissimis) CAESS(aribus) GERMANICIS MAX(imis) GOT]HICIS MAX(imis)
5. SARMATICIS MAX(imis) BRITANNICIS] MAX(imis] ERSICIS
6. MAX(imis) QVI POST DEBELLATAS HOSTI]VM GENTES
7. PRO FVTVRVM IN AETERNV]M REIPVBLICAE
8. [PRAESIDIVM CONSTITVE]R[VNT]

The rendering of the salutations without the numbered victories suggests a later Tetrarchic date for the inscription eventually sometime between 301/2 and 305.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BOTOȘANI - „GROAPA LUI ICHIM" - (campaniile 1991-1992)

PAUL ȘADURSCHI, NAPOLEON UNGUREANU, MIHAI MIHĂILESCU

La numai 3 km de vechiul centru al orașului Botoșani, în Bariera Sulița, pe un platou cu ușoară înclinare nordică, la aproape 190 m altitudine absolută, între marginea unei viroage numită de popor „Groapa lui Ichim" și șoseaua Botoșani-Ștefănești, în dreptul cabanei turistice „Rediu", se cunoștea[1] o veche așezare, omenească, recent atribuită[2] dacilor liberi.

Întrucât detaliile privind campania 1991 au fost deja prezentate, iar în campania 1992 s-a săpat foarte puțin (vezi fig. 3), în urma celor două campanii s-au descoperit doar 9 locuințe de suprafață și cinci bordeie (locuințe semiîngropate), aparținând toate aceluiași strat de cultură, datat prin materialul descoperit, cât și cu ajutorul unei monede (descoperite în Bd 2) emisă la moartea lui Antonius Pius (161 d.Cr.), spre sfârșitul sec. II. Într-un singur caz, o locuință de suprafață (l 7) suprapune o locuință semiîngropată (Bd 4), ambele aparținând însă aceluiași strat de cultură.

Trebuie să amintim că pe teritoriul județului Botoșani au fost descoperite încă din 1958 unele materiale documentând nivele de locuire din secolele II-III d.Cr.[3] Cercetări ulterioare, începând cu săpăturile de la Cucorăni,[4] dar și din alte localități,[5] ca și recunoașterile de suprafață, extinse pe întreaga arie a județului, documentează atât prin material ceramic fragmentar (sau uneori chiar întreg), cât și prin descoperiri monetare accidentale, o locuire intensă a dacilor liberi între Siret și Prut, prinzând întreaga rețea hidrografică a județului Botoșani.[6]

În afara locuințelor de suprafață și semiîngropate amintite în săpăturile de la „Groapa lui Ichim" din

1. Alexandru Păunescu, Paul Șadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I, 1976, București, p. 55 (în continuare *RAJB*).

2. Încadrarea materialului s-a făcut pe baza unei recunoașteri de suprafață efectuată de dr. Alexandru Păunescu de la Institutul de Arheologie din București și P.Șadurschi de la Muzeul județean de istorie din Botoșani, în 1989, precum și pe baza materialului arheologic recoltat cu ocazia primului sondaj executat aici în 1991.

3. I. Ioniță, în ArhMold, I, 1961, p. 295-306, fig. 6-7; N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață, Materiale, VII, (1969), p. 466-467.

4. Silvia Teodor și Simion Rață, în *Studii și materiale* (Muzeul Suceva), Suceava, I, 1969, p. 37-42; Silvia Teodor, în *Din trecutul județului Botoșani*, 1974, p. 63-77; idem ArhMold, VIII, 1975, p. 139-151.

5. Amintim aici descoperirea accidentală a unor morminte de incinerație (7 la număr) aflate la Horodiștea, com. Rădăuți-Prut, în 1966. Resturile cinerare erau depuse în amfore de tip carpic, încadrate atât de cei care au efectuat imediat săpăturile de salvare (Viorica Perian, Nicolae și Emilia Zaharia), cât și de dr. Gheorghe Bichir (singurul care face referiri la materialul arheologic pierdut), în secolul al III-lea d.Chr. (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, nota 495); *RAJB*, I, 1976, p. 199-200.

6. Ion Ioniță și Octavian-Liviu Șovan, Hierasus, IV (1981), p. 45-49; Anton Nitu și Paul Șadurschi, *Sondajele din așezările Cucuteni B de la Stânca și Ștefănești-Botoșani*, comunicare prezentată la Sesiunea organizată de Muzeul județean de istorie din Botoșani (25 martie 1978), rămasă în manuscris; Mariana Marcu, Napoleon Ungureanu, Hierasus, VII-VIII (1989), p. 223-233; Silvia Teodor și Paul Șadurschi, Hierasus, I, 1978, p. 121-140; *RAJB*, I, 1976, p. 39-42; Al. Păunescu și P. Șadurschi, în Hierasus, III, 1983, p. 221-269; N. Ursescu, Maria Tomozei și P. Șadurschi, în raportul prezentat la sesiunea de rapoarte din 1988 privind cercetările de la Prăjeni-Lutărie; Paul Șadurschi, Napoleon Ungureanu, *Sondajul arheologic de la Botoșani - „Groapa lui Ichim"* raport prezentat la sesiunea de rapoarte de la Iași în 1992.

anii 1991-1992, s-au mai descoperit şi patru gropi, din care groapa 3 poate fi sigur considerată groapă de cult. Aceasta a dat un bogat material ceramic întreg şi întregibil, seminţe carbonizate[7] şi oase calcinate, care vor fi prezentate într-un alt material, după ce unele date au şi fost comunicate în cercuri restrânse de specialişti.[9]

Analizând rezultatele celor două sondaje, putem afirma cu siguranţă că la Botoşani este vorba de o aşezare stabilă, deschisă, a dacilor liberi, asemănătoare cu aşezarea de la Cucorăni,[10] aflată la mai puţin de 10 km distanţă şi cu cea de la peste 50 km, situată la Suharău.[11] Se pare că aşezările de la Cucorani şi Botoşani aparţin unei faze anterioare celei de la Suharău.

Ocupaţia de bază a locuitorilor aşezării de la Botoşani - „Groapa lui Ichim" cultivarea plantelor, este indicată de seminţe de cereale descoperite în gr. 3, câteva cute de gresie (găsite în Bd. 5 şi passim), piatra de râşniţă descoperită în stratul de cultură, pe S II, caroul 53, dar şi de vasele de provizii lucrate în special la roată, descoperite în stare fragmentară, sau pleava observată în lutuiala arsă a locuinţelor.

Alte descoperiri atestă o intensă creştere a animalelor, materialul osteologic descoperit, mai ales în bordeie şi gropi, documentând prezenţa vitelor cornute, a ovi-caprinelor, porcului şi calului. Prezenţa asinului (un singur exemplar), poate fi accidentală. În schimb, oasele de animale sălbatice, aproape inexistente, (cu probabilitate a putut fi determinat porcul mistreţ şi cerbul) duc spre aceeaşi concluzie. O figurină zoomorfă fragmentară reprezentând în mod evident oaia, din Bd. 2, vine să întărească afirmaţiile făcute.

Fragmentul de turtă din fier brut „lupă" descoperit în Bd 4, dar şi unele obiecte obţinute prin forjare (cuţit întreg şi fragmentar descoperite în Bd. 2 şi L. 7), suvacul din Bd. 5, furculiţa-frigare din Bd. 4), arată că **prelucrarea fierului** în această aşezare era o îndeletnicire curentă (fig. 9 / 2, 3, 6, 7).

Descoperirea unui fragment de pahar din sticlă, de culoare verzuie, având drept decor o încrustaţie cu material de culoare brună, dispusă la aproximativ 2 cm sub buză, sub forma a două dungi orizontale, paralele, ar putea documenta o fabricare pe loc a recipientelor de sticlă, sau doar a importului acestora (fig. 9/5).

Torsul şi ţesutul sunt documentate de mulţimea fusaiolelor nu numai în săpătură (Bd. 2, Bd. 4) ci chiar şi în timpul cercetărilor de suprafaţă. O dovadă în plus, în favoarea practicării acestei îndeletniciri, este adusă de greutăţile pentru războiul de ţesut, descoperite în Bd. 4 (fig. 8)

S-ar putea să se fi produs aici şi **obiecte de podoabă**, după fragmentul de brăţară în greutate de 6,6 g, lucrat din sârmă de argint, groasă de 2 mm (fig. 9/1) găsit în Bd. 2 şi pentru care se găsesc analogii în mediul carpic, la Văleni-Botoşani12, dar şi în necropola de la Văleni-Neamţ.[13]

Locuinţele de suprafaţă şi cele semiîngropate, descoperite par să fi fost folosite în acelaşi timp, după materialele ceramice, dar şi după resturile osteologice descoperite în ambele tipuri de locuinţe. Lipsesc şi observaţii de ordin stratigrafic sau tipologic pentru a susţine existenţa a două nivele de locuire deosebite. Gropile locuinţelor adâncite încep din acelaşi strat de cultură. Materialele ceramice din ambele tipuri de locuinţe aparţin acelorasi categorii şi forme cu cele descoperite în gropile menajere şi de cult, săpate.

Fragmentele ceramice descoperite, aparţin în proporţie de peste 50% categoriei A (din pastă grosieră, poroasă, modelată cu mâna) şi în proporţie de aproape 50% categoria B (din pastă bună, sau fină, lucrată la roată, bine arsă, în cuptoare cu ardere oxidantă sau reducătoare). Vasele aparţinând categoriei A sunt arse inegal, prezentând pete de culoare cenuşie şi cărămizie, pe când cele aparţinând categ. B, sunt arse oarecum uniform. Atât unele cât şi altele prezintă uneori urme ale unei arderi secundare, fie datorită incendiului care a mistuit aşezarea, fie unor anumite ritualuri, aşa cum este cazul vaselor întregi şi fragmentare descoperite în groapa 3.

Cele 9 locuinţe de suprafaţă au fost mai puternic afectate de lucrări agricole, care au împrăştiat materialele arheologice încă din vechime, încât contururile locuinţelor nu pot fi determinate precis, luându-se în consideraţie limitele răspândirii materialelor arheologice în jurul unor vetre de foc şi ale unor aglomerări

7. Aducem mulţumiri doamnei Felicia Monah pentru determinările făcute pe probele de seminţe prelevate din săpătura noastră şi pentru amabilitatea de a ne fi transmis şi rezultatele.

8. Mulţumim de asemenea d-lui Prof.dr. Sergiu Haimovici şi d-rei Carmen Tarcan, pentru bunăvoinţa cu care au acceptat să facă analiza materialului osteologic din săpătura de la „Groapa lui Ichim" şi pentru preţioasele date preliminare pe care ni le-au transmis, putându-le utiliza în raportul prezent.

9. În cadrul unor colocvii interne organizate în cadrul Institutului de Tracologie din Bucureşti şi a Institutului de arheologie din Iaşi.

10. Silvia Teodor, în ArhMold, VIII, 1975, p. 139-151

11. Săpături Paul Şadurschi, 1981-1990, până în prezent susţinându-se doar câteva rapoarte preliminare.

12. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, p. 121, pl. CLXXXIV/2.

13. I. Ioniţă, V. Ursachi, *Văleni - o mare necropolă a dacilor liberi*, 1988, p. 56-57 (M.10), fig. 53/32,34.

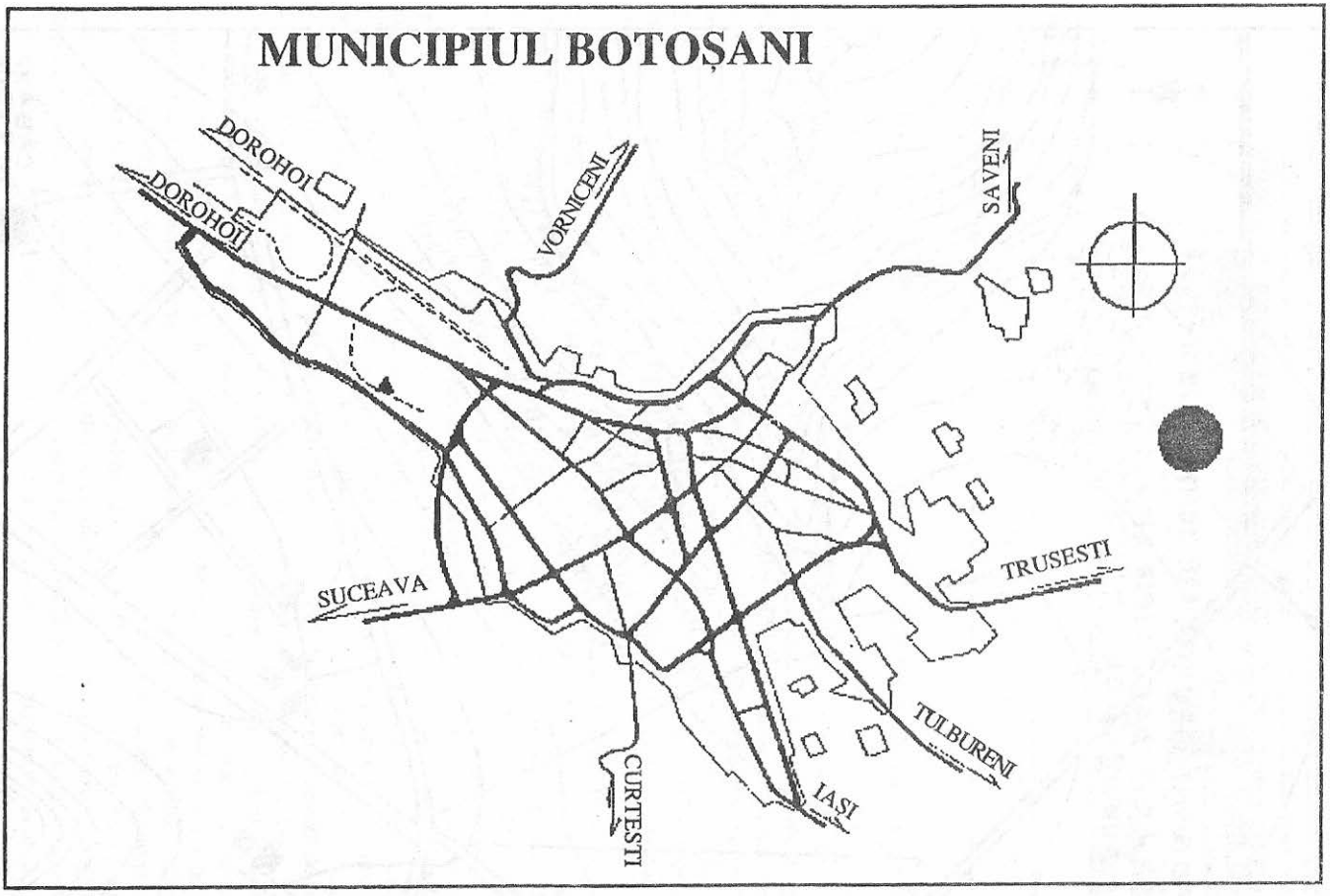

Fig. 1 - Situarea așezării dacilor liberi de la „Groapa lui Ichim", față de municipiul Botoșani.
● - situarea așezării dacilor liberi de la „Groapa lui Ichim" față de municipiul Botoșani
▲- turnul de fum al CET - Botoșani

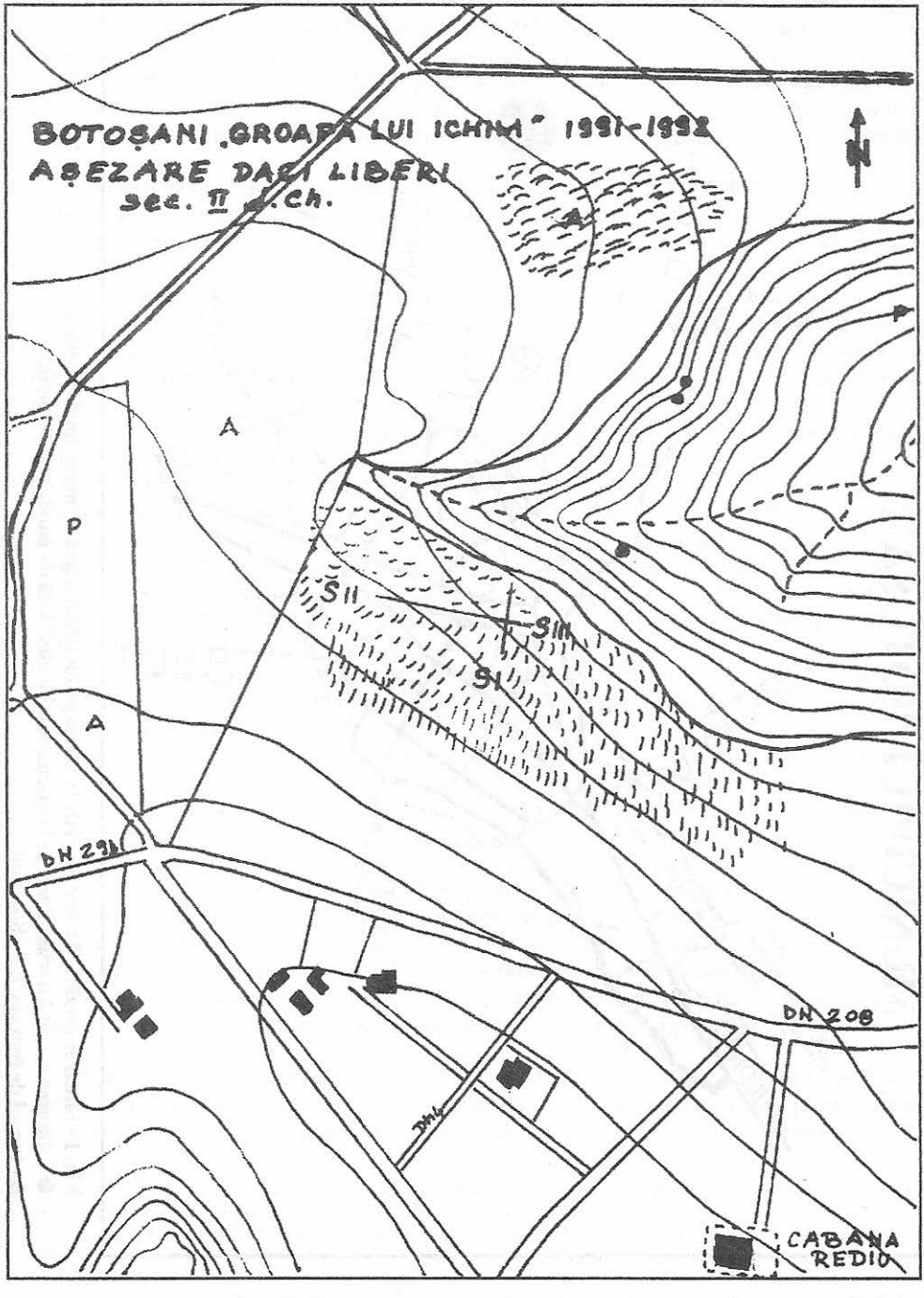

Fig. 2 - Așezarea dacilor liberi de la Botoșani - „Groapa lui Ichim"; schiță topografică.

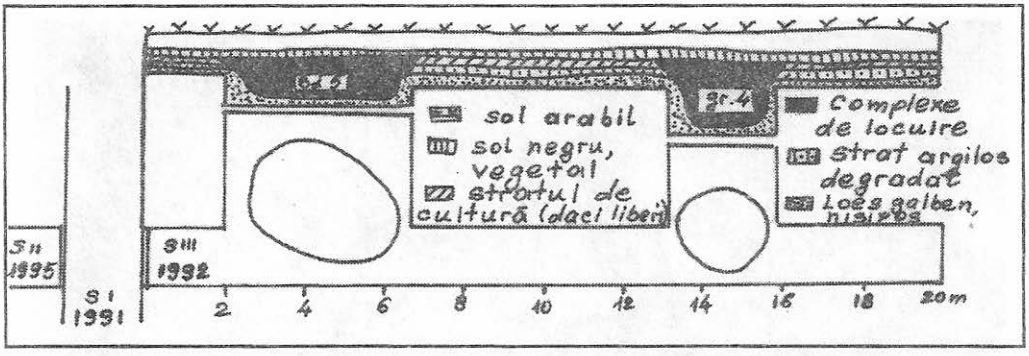

Fig. 3 - Botoșani - „Groapa lui Ichim". Sondaj, 1992: secțiunea a III-a; plan și profilul peretelui nordic.

cu fragmente de lipituri de lut de la pereții unor construcții. În schimb, locuințele adâncite în pământ, sau bordeiele, păstrează mai bine conturul, cu observația că și acestea par să fi fost părăsite în grabă, fără ca populația să se mai fi întors pe același loc, încât după putrezirea părții lemnoase a construcției, pereții gropilor de bordei s-au năruit treptat, printre materialele de construcție și vasele căzute de pe mese ori polițe, aflându-se cenușă din vatră, cărbuni, toate acestea intercalate cu straturi de pământ galben, din năruirea marginilor gropii, sau cu straturi de sol negru, conținând mult humus, rezultat din putrezirea vegetației spontane, crescută pe gropile umplute treptat cu pământ afânat, adus mai ales primăvara și după ploi, de aluviuni. Situația este similară cu cea observată la „Dealul Cărămidăriei" tot în Botoșani.[14]

Denarul roman imperial, de argint, bătut în anul 161 la moartea lui Antonius Pius[15] (aflat în Bordeiul 3), ne face să bănuim că părăsirea așezării se datorează evenimentelor dramatice petrecute în lumea dacilor liberi, imediat după anul 170 d.Cr., la care se referă și profesorul Nicolae Gostar când prezintă descoperirile de la Fedeleșeni - Iași,[16] dar și cercetătorul Gheorghe Bichir în lucrările destinate dacilor liberi[17], sau cercetătorii Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitrea[18] și mai recent cercetătorii Ion Ioniță și Vasile Ursachi.[19]

Deși s-a cercetat o infimă parte din așezarea menționată, nu putem să nu remarcăm gama largă a ceramicii descoperită, aprținând ambelor categorii și aproape tuturor formelor cunoscute în așezări și necropole ale dacilor liberi. Menționăm din categoria A (lucrată cu mâna), **borcanele** mijlocii și mici, cu buza evazată (fig. 4/1-6, 13-16, 24 și fig. 5/1, 3, 6-8) **oale bombate**, cu buza trasă spre interior și gâtul scurt (fig. 4/17), **cestile dacice**, tronconice (fig. 4/7-9, fig. 5/2), **străchini** (fig. 4/18), **castroane** (fig. 4/22-23), **căni** (puține) și **fructiere** (fig. 4/10), la care se adaugă câteva **fusaiole, suporturi de frigare** și **greutăți** de la războiul de țesut (fig. 8/1-6,8), fragmente de **tipsie** (fig. 4/12) și unele **vase miniaturale** (fig. 4/2, 11).

Mai diverse sunt formele de vase lucrate la roată, din pastă omogenă din argilă cu adaos de nisip fin - la vasele mici - și cu bobul mare - la vasele mai încăpătoare. Aceste vase sunt arse bine, uniform, având - cele mai multe - culoarea cenușie, dar fiind și roșii-cărămizii, uneori cu nuanțe portocalii, iar altele de un negru intens. Printre vasele lucrate la roată sunt foarte frecvente **borcanele** de mărime mijlocie, cu gâtul cilindric (fig. 6/2) sau de formă ovoidală (fig. 6/1), vase mai mari, cu gura evazată, sub forma unor **cratere** (fig. 6/17) sau invazate, cu gâtul scurt, și **corpul bombat** (fig. 6/13), foarte asemănătoare cu cele lucrate cu mâna. Nu trebuie să pierdem din vedere **amforele carpice** (fig. 6/3) cenușii, din care s-au găsit mai multe fragmente, precum și două fragmente din gura unui **Krausengefässe**, găsite în Bd. 3, printre dărâmăturile unui cuptor (fig. 6/4), dar și alte vase pentru păstrarea proviziilor, însă de mărime mijlocie (7/12). S-au mai

14. N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rată, în *Materiale*, VII, 1961, p. 461-471, fig. 3.

15. Determinarea monedei a fost făcută de dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba, căruia îi aducem și pe această cale mulțumiri. Piesa figurează în catalogul *RIC*, III, p. 247, la nr. 429.

16. N. Gostar, în *Hlăbășești*, 1954, p. 579.

17. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, passim, idem, *Thraco-dacica*, IV (1983), p. 59-68.

18. Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Ioan Mitrea, *Tezaurul de la Măgura-Bacău*, 1977, p. 18.

19. I. Ioniță, V. Ursachi, *op.cit.*, passim.

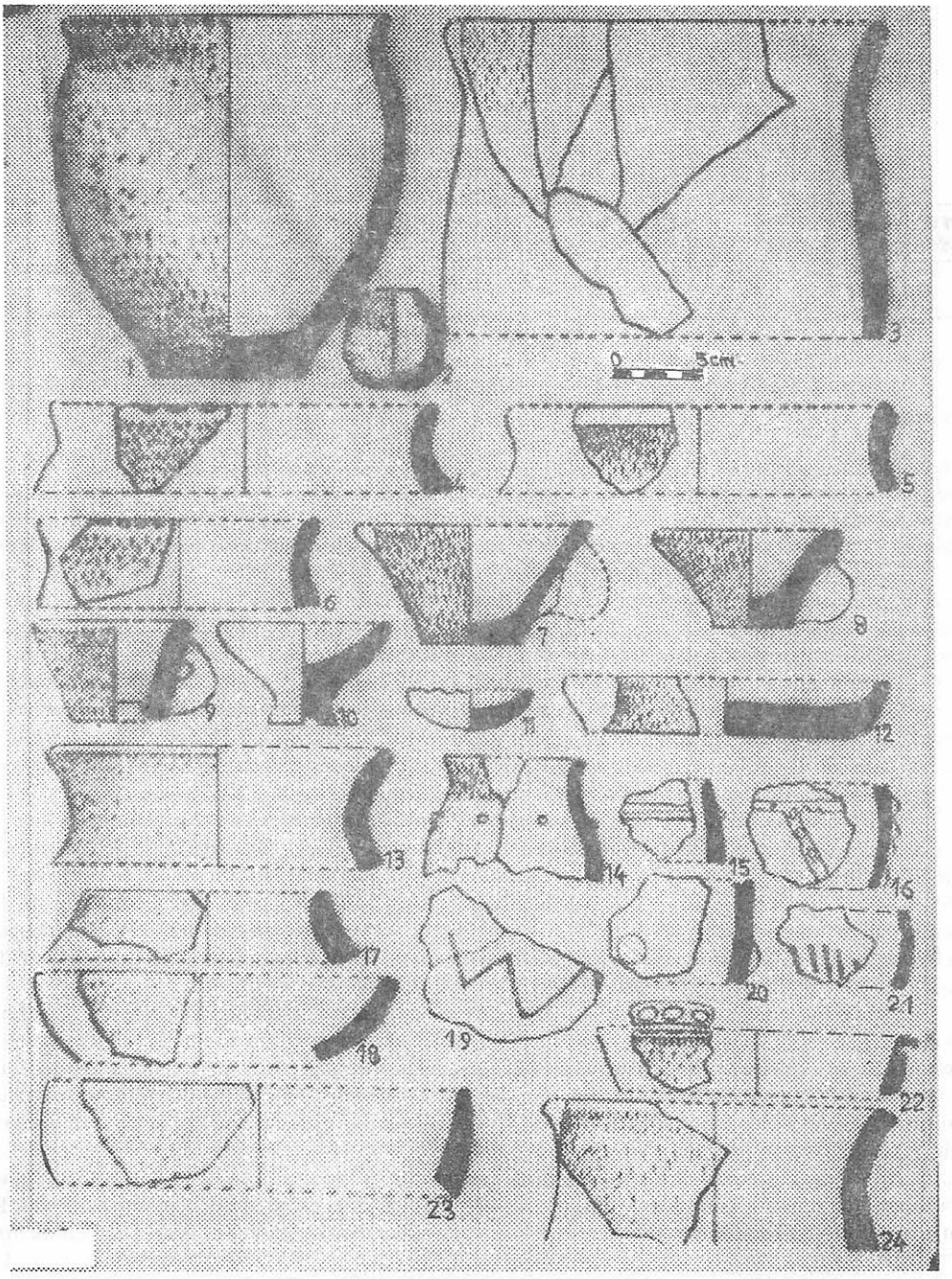

Fig. 4 - Forme ceramice modelate cu mâna (săpături 1991-1992).

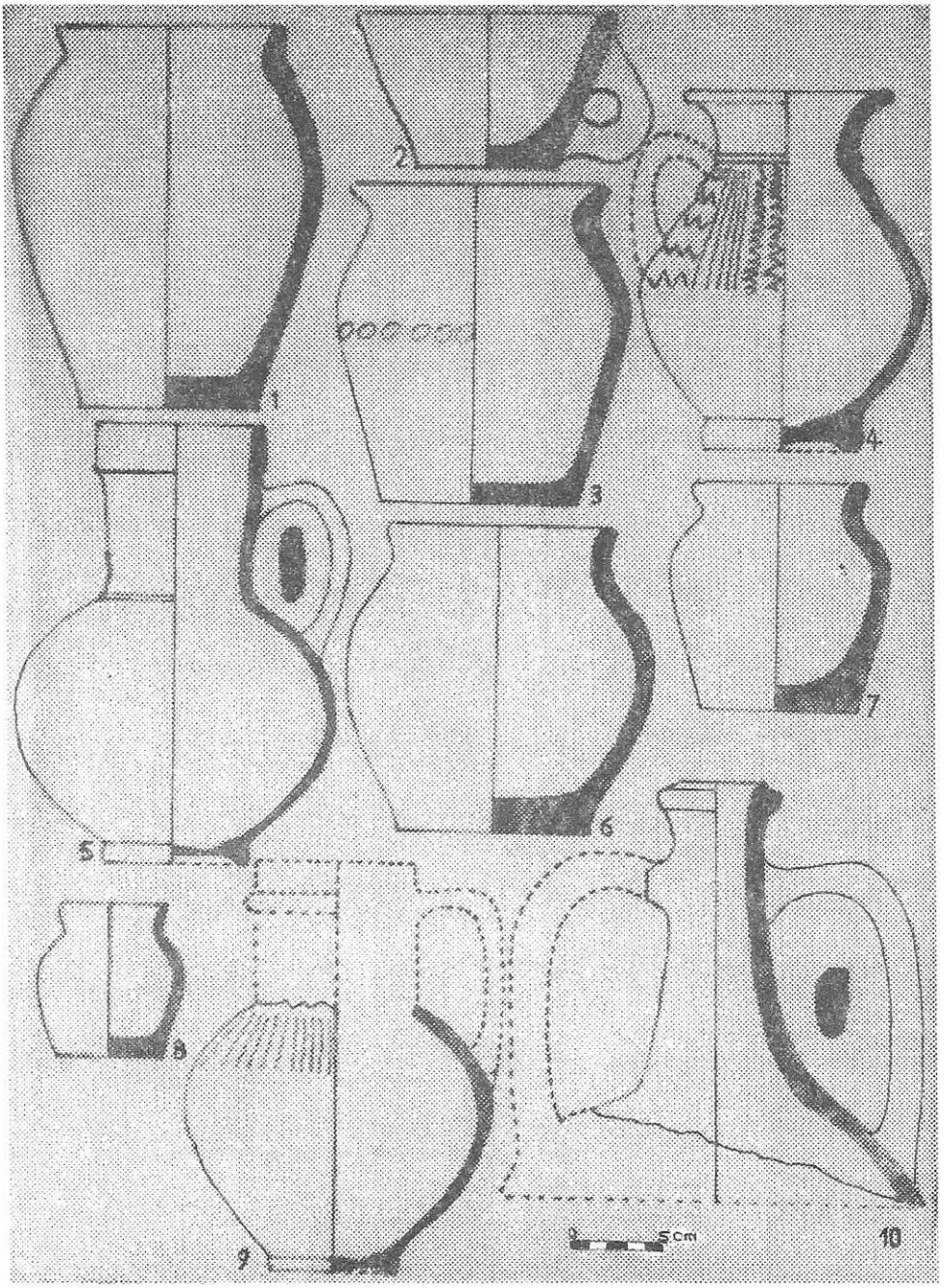

Fig. 5 - Ceramică lucrată cu mâna şi la roată, din groapa nr. 3 (de cult); săpături 1991.

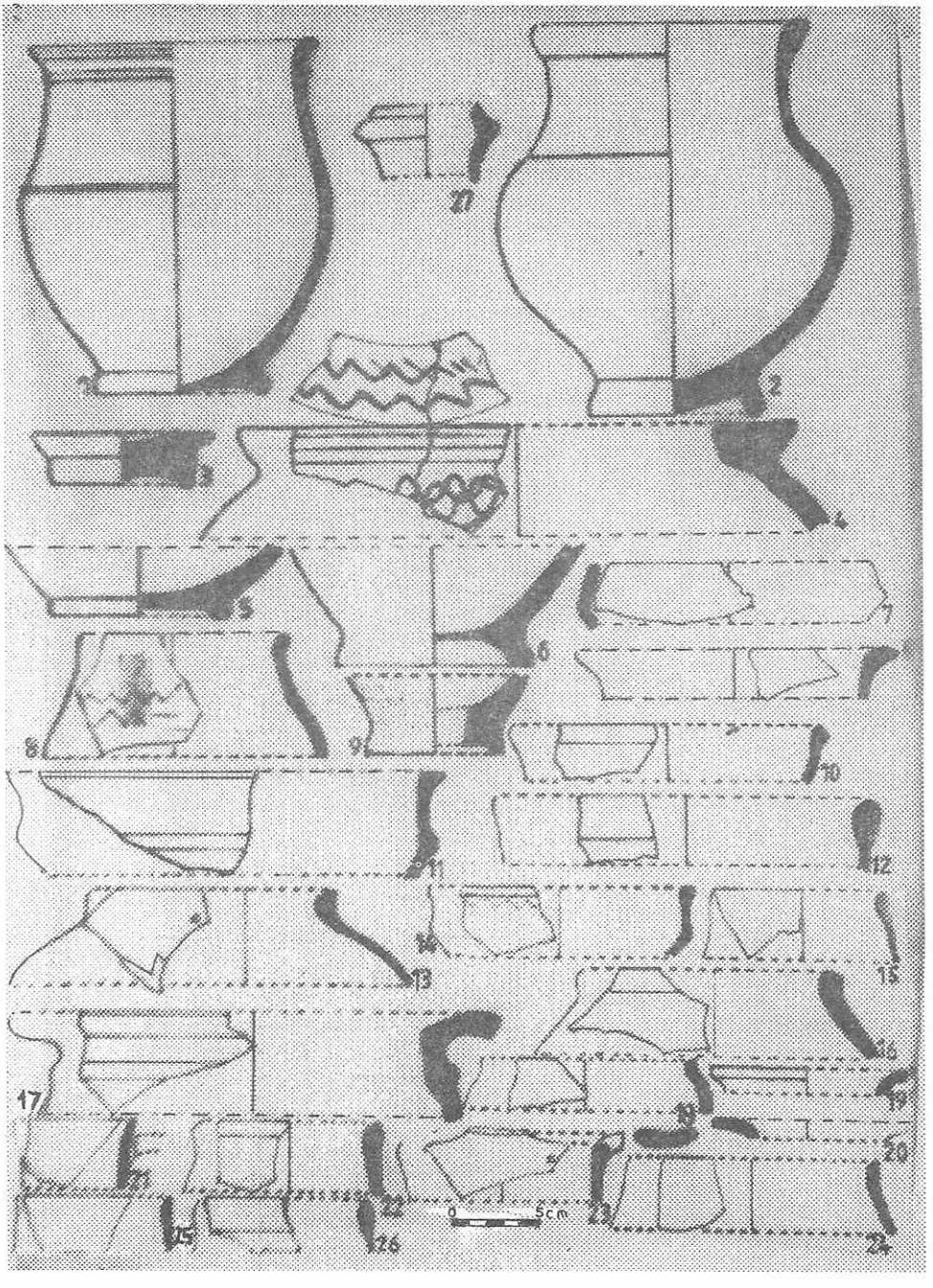

Fig. 6 - Forme ceramice lucrate la roată (săpături 1991-1992).

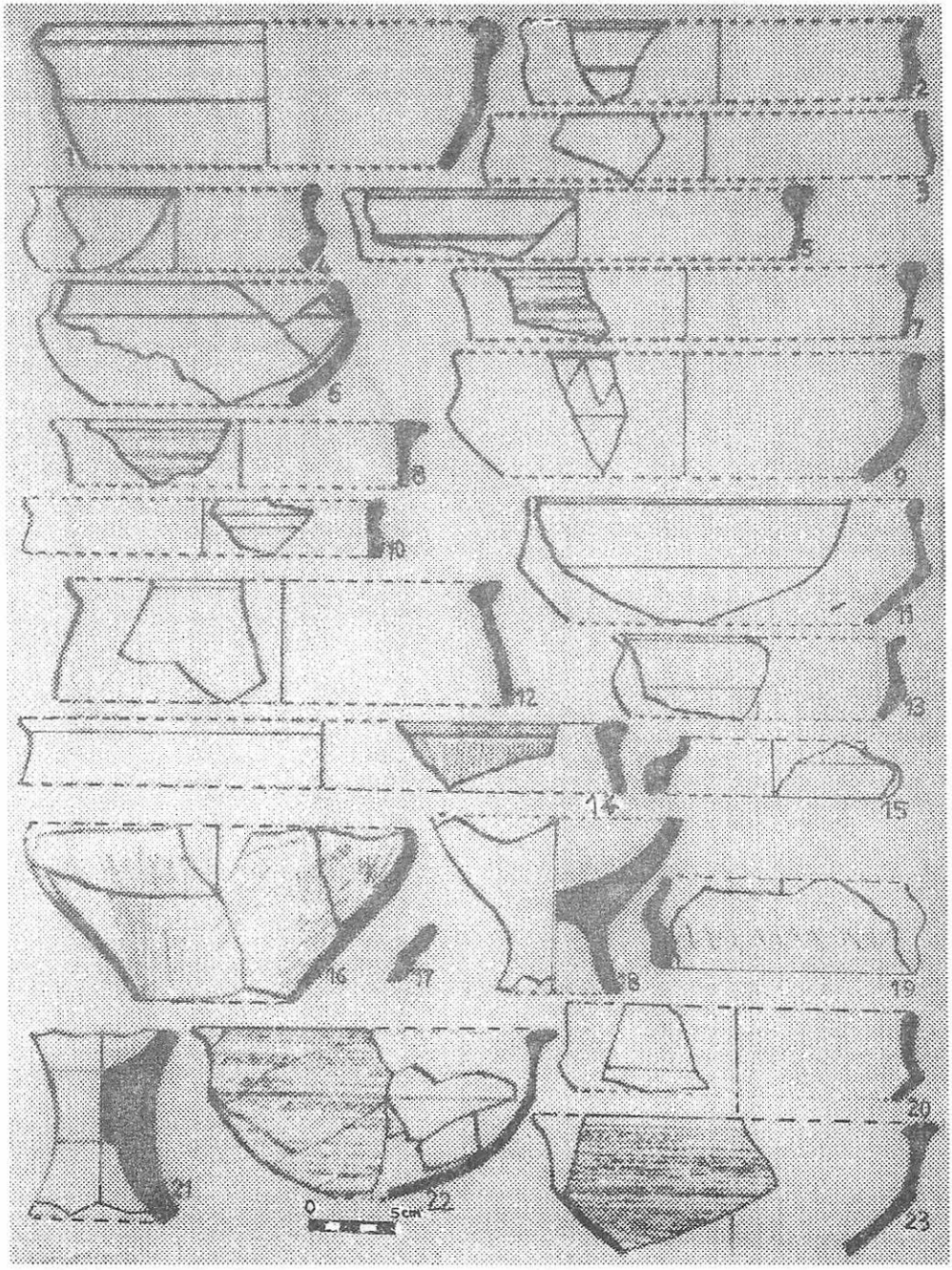

Fig. 7 - Forme ceramice lucrate la roată (săpături 1991-1992).

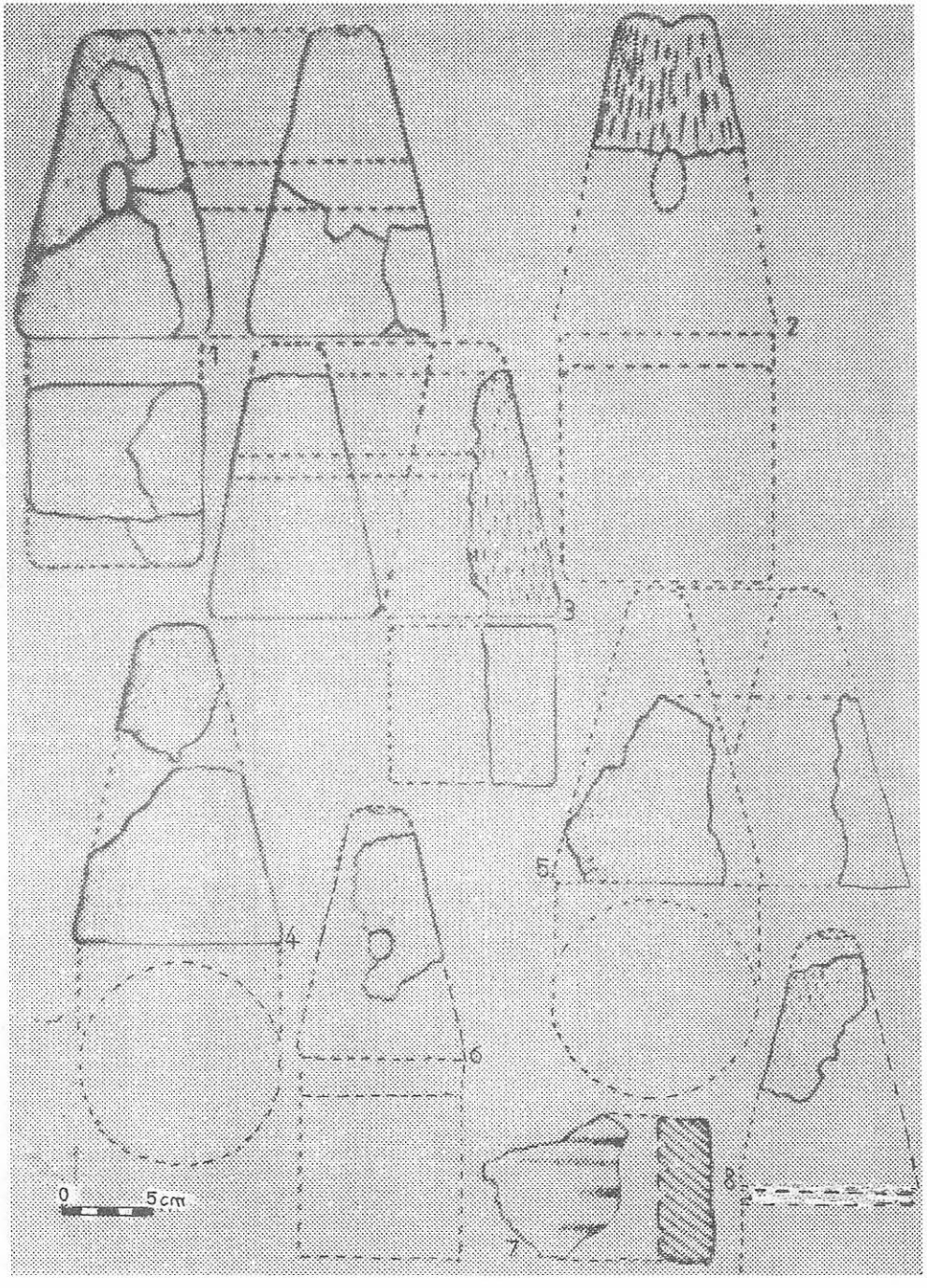

Fig. 8 - Greutăți de la războiul de țesut și „suporturi de frigare" din bordeiul nr. 4 (1991)

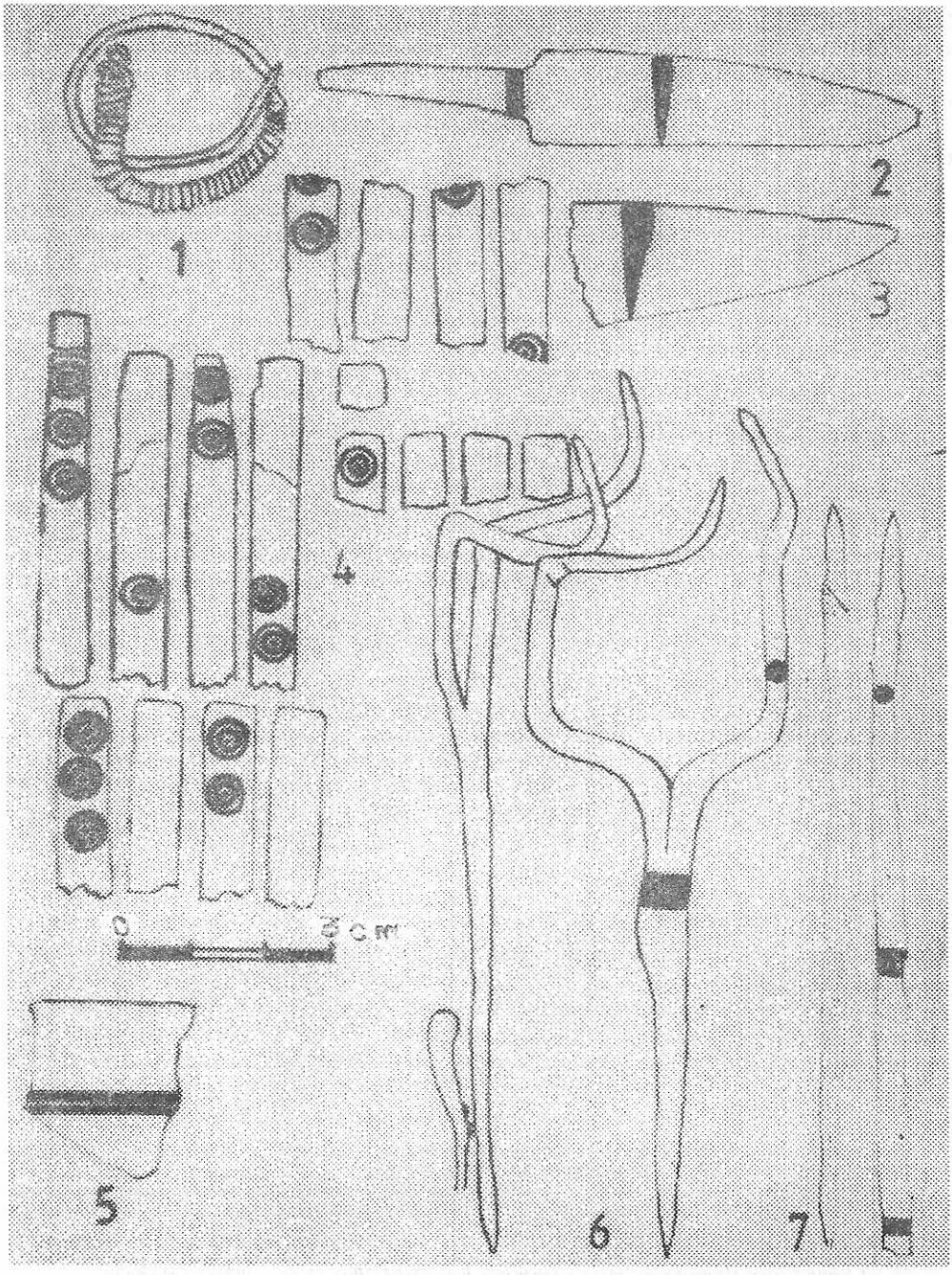

Fig. 9 - Obiecte lucrate din argint (1), fier (2-3, 6-7), os (4) și sticlă (5), întregi și fragmentare (campaniile 1991-1992).

găsit câteva tipuri de **castroane** cu buza îngroşată, dar modelată diferit, având umărul carenat sau rotunjit (fig. 6/7, 10-12, 14 fig. 7/1-11). **Cănile** lucrate la roată le depăşesc numeric pe cele modelate cu mâna şi au culoarea roşie sau cenuşie cu torţi în bandă uneori uşor supraînălţate (fig. 6/23). Cupele sau „fructierele" sunt mai ales de culoare neagră sau cenuşie (fig. 7/15-23), lustruite uniform sau cu simple motive ornamentale sub formă de linii şerpuite, zig-zaguri sau fâşii de linii paralele.

Alte observaţii se vor putea face pe măsură ce materialul documentar va spori odată cu dezvoltarea cercetării.

Trebuie totuşi să remarcăm că începuturile oarecum firave, pornind de la Poieneşti şi de la Fedeleşeni-Iaşi, s-au extins rapid asupra unor zone întinse din judeţul Neamţ şi Bacău[20], dar şi în judeţele învecinate, Suceava[21] şi Botoşani.[22] Acest gen de descoperiri este de asemenea frecvent pe malul stâng al Prutului, unde mult timp această cultură de puternică tradiţie tracă supusă unor evidente influenţe romane, a fost considerată, ca şi pe restul teritoriului românesc, dealtfel, ca aparţinând neamurilor sarmatice.[23] Că lucrurile stau asltfel, ne-o demonstrează rezultatele săpăturilor arheologice efectuate la Soporul de Câmpie[24], Mediesul Aurit,[25] Locusteni[26] şi mai recent, din Moldova[27], de pe ambele maluri ale Prutului.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES À BOTOŞANI - „LA FOSSE DE ICHIM" - Résumé -

Le travail présente les résultate de deux étapes de fouilles 1991-1992, dans un site attribué aux Daces libres. Dans ce site-là, on a découvert et examiné neuf habitations de surface, cinq huttes et quatre fosses, appartenant à un seul niveau cultural, daté vers la fin du II-e s.ap. J.-Chr. L'abandon du site est mis en relation avec les événements dramatiques qui ont entraîné les tribus des Daces libres, après l'an 170 ap.J.-Chr.

20. V.Ursachi, Carpica, I, 1968, p. 111-117; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973, I. Ioniţă, V. Ursachi, *op.cit.*; Viorel Căpitanu, Muzeul Naţional, II, 1975, p. 293-334; Ioan Mitrea, Carpica, XX, 1989, p. 149-192.

21. Gr. Foit, Studii şi materiale, Suceava, 1, 1969, p. 23-35; Mircea Ignat, *Un cimitir dacic de epocă romană la Podeni-Buneşti (jud. Suceava)*, în Suceava, Anuarul muzeului judeţean, VI-VII (1979-1980), p. 61-76; aducem mulţumiri autorului pentru informaţiile pe care ni le-adat asupra necropolei din aceeaşi perioadă de la Zvorâştea.

22. P. Sadurschi, Napoleon Ungureanu, **loc.cit.**

23. V.I. Grosu, *Cronologia monumentelor culturii sarmatice dintre Nistru şi Prut*, Chişinău, 1990 (în limba rusă)

24. D. Protase, **Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie.** *Contribuţii la problema continuităţii în Dacia*, Bucureşti. 1976.

25. Sever Dumitrascu, T. Bader, *Aşezarea dacilor liberi de la Mediesul Aurit*, I, Satu-Mare, 1967.

26. G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

27. Ioan Mitrea, Carpica, 20, 1989, p. 149-192.

CÂTEVA OPAIȚE DESCOPERITE LA CARSIUM

CONSTANTIN NICOLAE

Numărul opaițelor descoperite dar mai ales publicate, provenind de la Carsium este destul de mic[1]. Lucrările de excavații din ultimii douazeci de ani din oraș și zona industrială, ne-au permis recuperarea exemplarelor pe care le prezentăm mai jos.

I. OPAIȚE ȘTAMPILATE

Nr. 1, Pl. I, 1A și 1B. Hârșova, așezarea daco-romană „La Moară', 1987.

Dimensiuni actuale: L=7 cm; î=3 cm; d=6,7 cm.

Opaiț cu corpul rotund și pereții oblici, cu discul mărginit de un brâu în relief care se deschide în jurul ciocului din care se păstrează numai o parte; bordura este ușor înclinată, prevăzută cu două apucători deteriorate; suprafața discului este plată și prezintă o spărtură în jurul orificiului de alimentare. Are fundul rotund, încadrat de două cercuri concentrice în interiorul cărora s-a aplicat, în relief, cu litere de tipar, ștampila „PROCLI" (cu literele CL în ligatură). Pasta este de culoare deschisă cu angobă roșiatică. Opaițul este un exemplar din seria celor realizate de producătorul nord-italic „PROCLIUS" care nu este mai timpuriu de sec. II d.Hr.[2] cu circulație și în regiunile dunărene[3].

Nr. 2, Pl. I, 2A; Pl. II, 2B. Hârșova, așezarea daco-romană „La Moară". 1987.

Dimensiuni actuale: L=8 cm; î=3,3 cm; d=6,4 cm.

Opaiț cu corpul rotund și pereții oblici, discul ușor oval cu suprafața plată; bordura este înclinată, cu două apucători, despărțită de disc printr-un brâu în relief care se desface în jurul ciocului formând un canal (lipsește un fragment din jurul orificiului de ardere). Orificiul de umplere este așezat spre cioc. Fundul opaițului este plat, încadrat de un brâu circular format din două cercuri concentrice în interiorul cărora s-a aplicat cu litere de tipar ștampila „FORTIS". Deasupra literelor ...„RT"... se află un cerculeț cu un punct în interior. Pasta este de culoare cărămizie cu urme de ardere secundară. Exemplarul reprezintă una din cele mai frecvente mărci din Moesia Inferior până la sfârșitul sec. III d.Hr.[4]

Nr. 3. Pl. II, 3A și 3B. Hârșova, necropola romano-bizantină I, 1993[5].

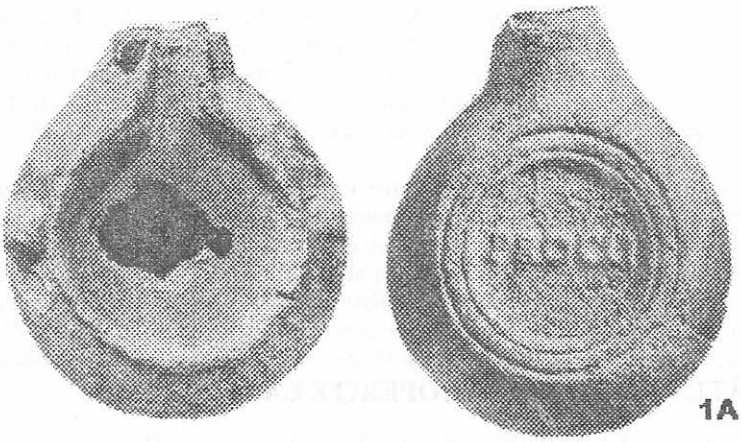
1. Vezi, C. Iconomu, *Opaite greco-romane*, București, 1967, p. 91 nr. 403, p. 112 nr.576, p. 118 nr. 624, p. 128 nr. 662, p. 134 nr. 697, p. 149 nr. 777, p. 153 nr. 801, p. 154 nr. 802. Au rămas nepublicate descoperirile din necropolele cercetate parțial în campaniile din 1987-1989.

2. N. Gostar, Arh.Mold., I, 1961, p. 185.

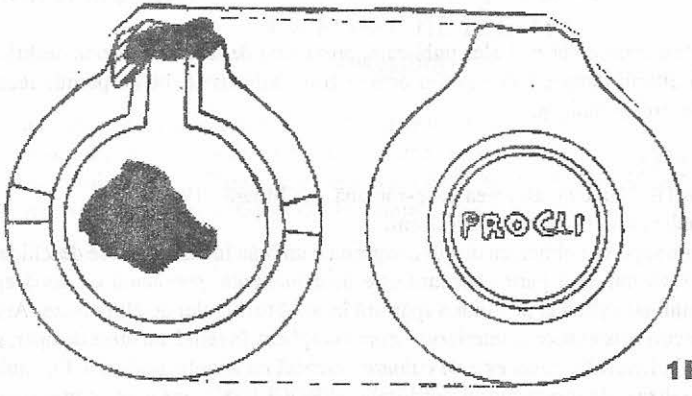
3. Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.-III e.n.)*, Ed. Junimea, Iași, 1981, p. 167 și Pl. 44 fig. 3 a, b, unde se prezintă un exemplar de la Barboși; N. Gostar *op. cit.*, p. 169 nr. 368 pentru un exemplar din Dacia.

4. Crișan Mușeteanu, Vasile Culică, Dan Elefterescu, Dacia, N.S. 24, 1981 (Crișan Mușeteanu și colab. în continuare), p. 293-294 fig. 45-75, p. 301; N. Gostar, *op. cit.*, p. 181, 183

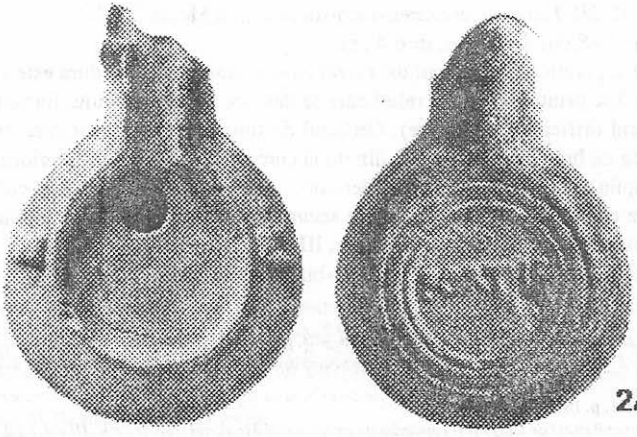
5. Exemplarul ne-a fost donat de Costel Perjan din Hârșova. Provine dintr-un mormânt al necropolei romano-bizantine I de pe strada Vântului. Pe șoseaua Constanței, în locul unde se află Moara, au fost identificate în 1989 mai multe morminte. De aici s-a recuperat un opaiț cu ștampila EYKTHM/ ΩN ΕΠΟΙ/ ΕΙ (piesa a fost cedată Muzeului de istorie a României, București).

1A

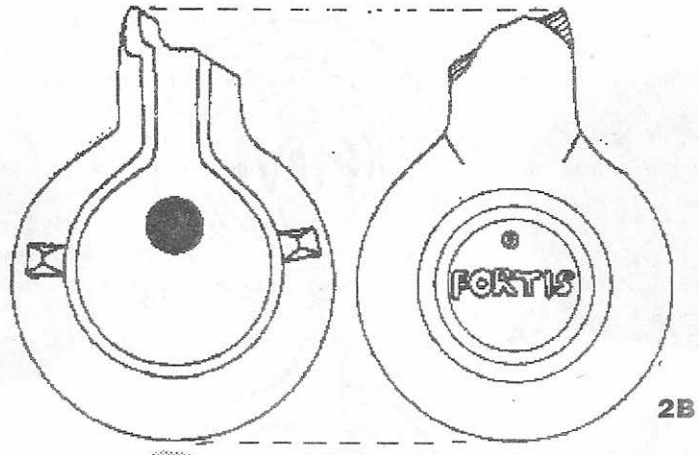

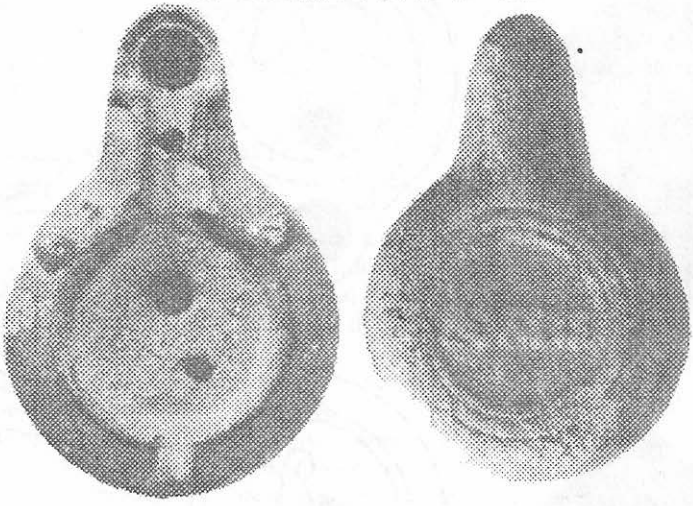
1B

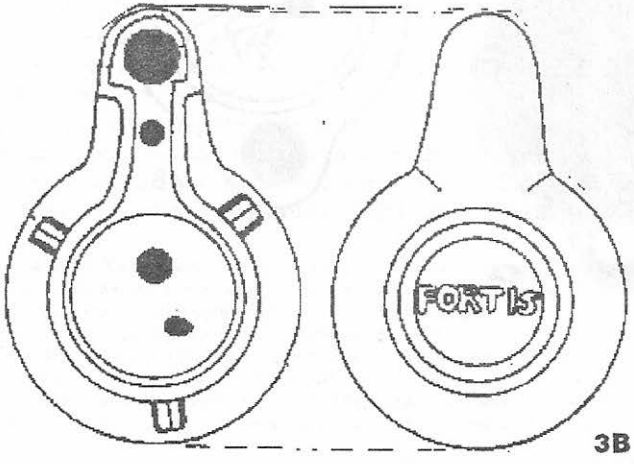

2A

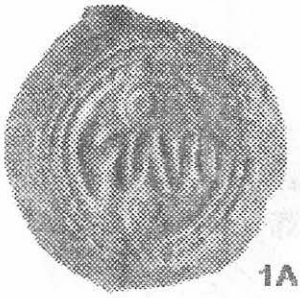
PLANȘA I

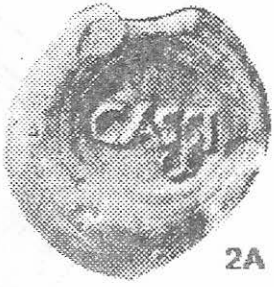

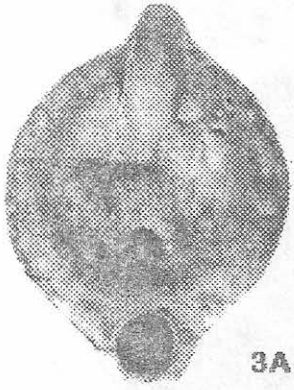

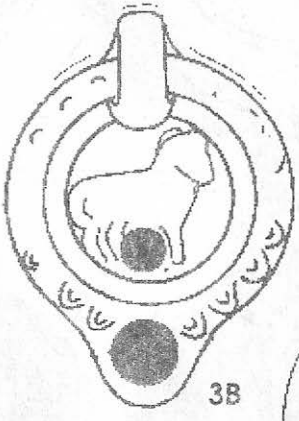
PLANȘA II

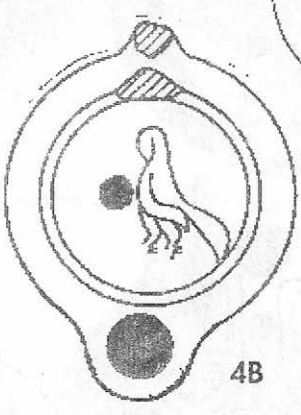

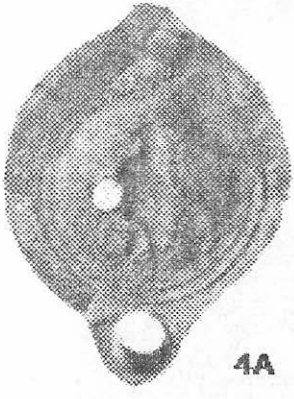

PLANSA III

Dimensiuni actuale: L=9,5 cm; î=3,3 cm; d=6,4 cm.

Opaiț cu corpul rotund și pereții oblici. Discul este plat, separat de bordură printr-un brâu în relief care se deschide în jurul ciocului formând un canal. Pe bordură are trei apucători; orificiul de umplere este dispus spre cioc. Prezintă un orificiu pentru aer pe mijlocul ciocului. Fundul este rorund, încadrat de un brâu alcătuit din două cercuri concentrice cu ștampila „FORTIS" în interior. Primele două litere sunt ușor șterse. Pasta este de culoare cărămizie deschisă cu angobă roșie, parțial degradată din cauza condițiilor de păstrare a exemplarului. Ne aflăm în fața unui exemplar frecvent pentru Dobrogea romană[6].

Nr. 4, Pl. III, 1A și 1B, Hârșova, passim[7].

Dimensiuni actuale: d=6 cm.

Fragment de opaiț din care se păstrează partea inferioară a bazinului cu fundul plat, încadrat de două cercuri concentrice care închid o ștampilă executată neglijent, într-o manieră provincială, conținând legenda „FLAVI", primele trei litere în ligatură[8]. Deasupra literei „A" și dedesuptul ei, au fost executate două cerculețe în relief. Pasta este de culoare cărămizie deschisă cu angobă roșie. Marca este datată în regiunile dunărene la sfârșitul sec. II și prima parte a sec. III d.Hr.[9].

Nr. 5. Pl. III, 2A și 2B. Hârșova, așezarea civilă de la Carsium[10].

Fragment de opaiț. Se păstrează fundul unui exemplar, ușor concav, mărginit de două cercuri concentrice cu ștampila „CASSI" în interior. Sub grupul de litere „SS" se află un ornament (posibil o ghirlandă) în forma literei „U". Pasta este de culoare cărămizie cu angobă roșie. Opaițul are marca producătorului „CASSIUS", întâlnit frecvent în Dobrogea și datat în prima jumătate a sec. II d.Hr.[11].

II. OPAIȚE CU SIMBOLURI PE DISC

Nr. 6. Pl. III, 3A și 3B, Hârșova, passim.

Dimensiuni: L=7,4 cm; î=2,8 cm; d=6 cm.

Opaiț cu corpul rotund, discul concav cu bordura ușor înclinată, pe suprafața căreia se distinge un ornament cu ove în mare parte deteriorat. În centrul discului se află un taur, executat în relief. Orificiul de alimentare este excentric, spre cioc; pereții sunt rotunjiți, fundul este rotund. Ciocul opaițului este cordiform; are o toartă inelară prinsă deasupra bordurii. Pasta este de culoare închisă; prezintă urme de folosire. Este un exemplar de circulație în secolele II-III d.Hr.[12]

Nr. 7. Pl. III, 4A și 4B. Hârșova, passim.

Dimensiuni actuale: d=6 cm.

Fragment de opaiț din care se păstrează discul, bordura și ciocul. Suprafața discului este concavă, mărginită de două cercuri concentrice și închide în interior un cocoș, cu ciocul spre stânga. Orificiul de alimentare este plasat spre stânga păsării. Ciocul opaițului este scurt, cordiform, cu orificiul de ardere rotund. Este confecționat din pastă de culoare roșie. Reprezintă un tip de largă circulație în Dobrogea din a doua jumătate a sec. II și primele decenii ale sec. III d.Hr.[13]

Nr. 8. Pl. IV, 1A și 1B. Hârșova, necropola romano-bizantină I, 1995[14].

Dimensiuni: L=8 cm; î=2,5 cm; d=5,8 cm.

Opaiț cu corpul rotund, pereții oblici și fundul plat. Discul este concav, spart în cea mai mare parte, se observă spre stânga jumătatea orificiului de ardere, iar în partea dreaptă, între spărtură și brâu se distinge coada cocoșului. Brâul este ornamentat cu alveole, însă din cauza condițiilor de păstrare au fost distruse, suprafața exemplarului fiind netedă. Are o toartă inelară ruptă. Pasta este de culoare cărămizie deschisă. În

6. Vezi bibliografia de la nota 4; Vasile Culică, Pontica, 13, 1980, p. 325/39, unde se prezintă un exemplar cu orificiul de aer pe mijlocul ciocului. Din așezarea „La Moară" mai provine un opaiț cu ștampila FORTIS. Pentru aceasta, vezi, Octavian Bounegru, Puiu Hasotti, Actuan Murat, (în continuare, Octavian Bounegru și colab.), SCIVA, 3, 1989, p. 280.

7. Fragmentul s-a aflat în colecția arheologică a Liceului din Hârșova din 1979.

8. Mulțumim și pe această cale d-nei Livia Buzoianu pentru sprijinul acordat în lectura corectă a ștampilei exemplarului.

9. Crișan Mușeteanu și colab., *op. cit.*, p. 292 nr. 32-36 și p. 300.

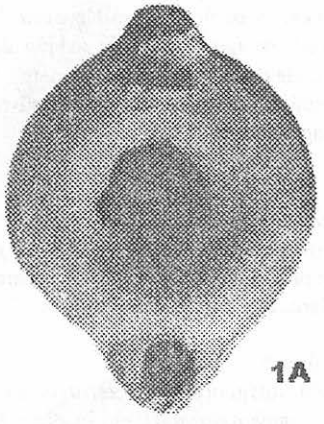
10. Opaițul a fost recuperat de pe strada 23 August (azi Revoluției) împreună cu alte materiale de epocă romană în curs de publicare.

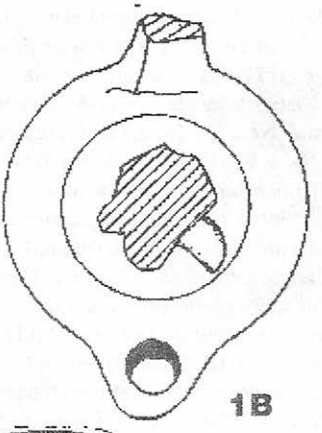
11. Crișan Mușeteanu și colab., *op. cit.*, p. 289; N. Gostar, *op. cit.*, p. 175 cu bibliografia de la nota 5

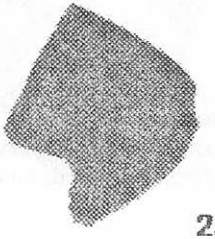
12. C. Iconomu, *op. cit.*, p. 18, p. 96/441.

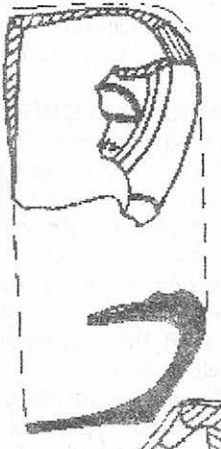
13. *Ibidem*, p. 18 și 19 cu fig. 34; C. Chera, V. Lungu, Pontica, 18, 1985, p. 206, 209 pl.II fig. 12; C. Iconomu, C. Bordeianu, Pontica 14, p. 274.

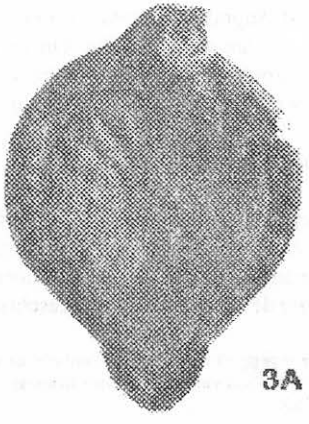
14. Exemplarul ne-a fost adus de Mariana Baciu și provine dintr-un mormânt de pe str. Avram Iancu, delimitând necropola spre nord-vest..

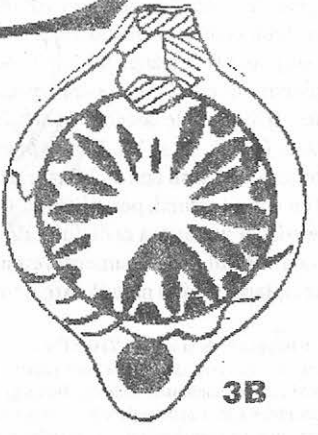

1A

1B

2A

2B

3A

3B

PLANȘA IV

Dimensiuni actuale: L=9,5 cm; î=3,3 cm; d=6,4 cm.

Opaiț cu corpul rotund și pereții oblici. Discul este plat, separat de bordură printr-un brâu în relief care se deschide în jurul ciocului formând un canal. Pe bordură are trei apucători; orificiul de umplere este dispus spre cioc. Prezintă un orificiu pentru aer pe mijlocul ciocului. Fundul este rorund, încadrat de un brâu alcătuit din două cercuri concentrice cu ștampila „FORTIS" în interior. Primele două litere sunt ușor șterse. Pasta este de culoare cărămizie deschisă cu angobă roșie, parțial degradată din cauza condițiilor de păstrare a exemplarului. Ne aflăm în fața unui exemplar frecvent pentru Dobrogea romană[6].

Nr. 4, Pl. III, 1A și 1B, Hârșova, passim[7].

Dimensiuni actuale: d=6 cm.

Fragment de opaiț din care se păstrează partea inferioară a bazinului cu fundul plat, încadrat de două cercuri concentrice care închid o ștampilă executată neglijent, într-o manieră provincială, conținând legenda „FLAVI", primele trei litere în ligatură[8]. Deasupra literei „A" și dedesuptul ei, au fost executate două cerculețe în relief. Pasta este de culoare cărămizie deschisă cu angobă roșie. Marca este datată în regiunile dunărene la sfârșitul sec. II și prima parte a sec. III d.Hr.[9].

Nr. 5. Pl. III, 2A și 2B. Hârșova, așezarea civilă de la Carsium[10].

Fragment de opaiț. Se păstrează fundul unui exemplar, ușor concav, mărginit de două cercuri concentrice cu ștampila „CASSI" în interior. Sub grupul de litere „SS" se află un ornament (posibil o ghirlandă) în forma literei „U". Pasta este de culoare cărămizie cu angobă roșie. Opaițul are marca producătorului „CASSIUS", întâlnit frecvent în Dobrogea și datat în prima jumătate a sec. II d.Hr.[11].

II. OPAIȚE CU SIMBOLURI PE DISC

Nr. 6. Pl. III, 3A și 3B, Hârșova, passim.

Dimensiuni: L=7,4 cm; î=2,8 cm; d=6 cm.

Opaiț cu corpul rotund, discul concav cu bordura ușor înclinată, pe suprafața căreia se distinge un ornament cu ove în mare parte deteriorat. În centrul discului se află un taur, executat în relief. Orificiul de alimentare este excentric, spre cioc; pereții sunt rotunjiți, fundul este rotund. Ciocul opaițului este cordiform; are o toartă inelară prinsă deasupra bordurii. Pasta este de culoare închisă; prezintă urme de folosire. Este un exemplar de circulație în secolele II-III d.Hr.[12]

Nr. 7. Pl. III, 4A și 4B. Hârșova, passim.

Dimensiuni actuale: d=6 cm.

Fragment de opaiț din care se păstrează discul, bordura și ciocul. Suprafața discului este concavă, mărginită de două cercuri concentrice și închide în interior un cocoș, cu ciocul spre stânga. Orificiul de alimentare este plasat spre stânga păsării. Ciocul opaițului este scurt, cordiform, cu orificiul de ardere rotund. Este confecționat din pastă de culoare roșie. Reprezintă un tip de largă circulație în Dobrogea din a doua jumătate a sec. II și primele decenii ale sec. III d.Hr.[13]

Nr. 8. Pl. IV, 1A și 1B. Hârșova, necropola romano-bizantină I, 1995[14].

Dimensiuni: L=8 cm; î=2,5 cm; d=5,8 cm.

Opaiț cu corpul rotund, pereții oblici și fundul plat. Discul este concav, spart în cea mai mare parte, se observă spre stânga jumătatea orificiului de ardere, iar în partea dreaptă, între spărtură și brâu se distinge coada cocoșului. Brâul este ornamentat cu alveole, însă din cauza condițiilor de păstrare au fost distruse, suprafața exemplarului fiind netedă. Are o toartă inelară ruptă. Pasta este de culoare cărămizie deschisă. În

6. Vezi bibliografia de la nota 4; Vasile Culică, Pontica, 13, 1980, p. 325/39, unde se prezintă un exemplar cu orificiul de aer pe mijlocul ciocului. Din așezarea „La Moară" mai provine un opaiț cu ștampila FORTIS. Pentru aceasta, vezi, Octavian Bounegru, Puiu Hașotti, Actuan Murat, (în continuare, Octavian Bounegru și colab.), SCIVA, 3, 1989, p. 280.

7. Fragmentul s-a aflat în colecția arheologică a Liceului din Hârșova din 1979.

8. Mulțumim și pe această cale d-nei Livia Buzoianu pentru sprijinul acordat în lectura corectă a ștampilei exemplarului.

9. Crișan Mușeteanu și colab., *op. cit.*, p. 292 nr. 32-36 și p. 300.

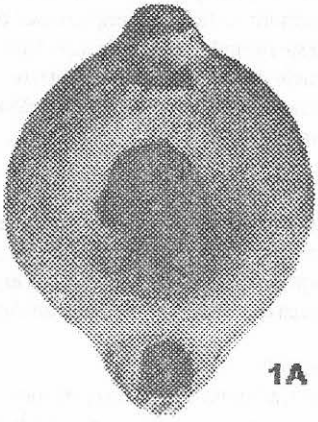
10. Opaitul a fost recuperat de pe strada 23 August (azi Revoluției) împreună cu alte materiale de epocă romană în curs de publicare.

11. Crișan Mușeteanu și colab., *op. cit.*, p. 289; N. Gostar, *op. cit.*, p. 175 cu bibliografia de la nota 5

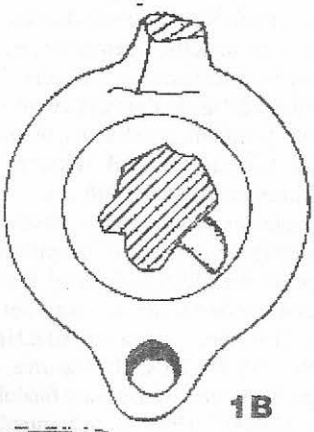
12. C. Iconomu, *op. cit.*, p. 18, p. 96/441.

13. *Ibidem*, p. 18 și 19 cu fig. 34; C. Chera, V. Lungu, Pontica, 18, 1985, p. 206, 209 pl.II fig. 12; C. Iconomu, C. Bordeianu, Pontica 14, p. 274.

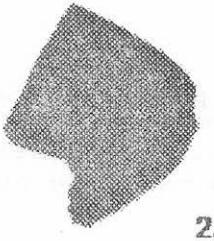
14. Exemplarul ne-a fost adus de Mariana Baciu și provine dintr-un mormânt de pe str. Avram Iancu, delimitând necropola spre nord-vest..

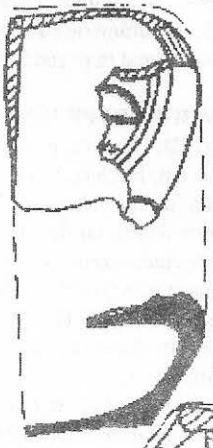
1A

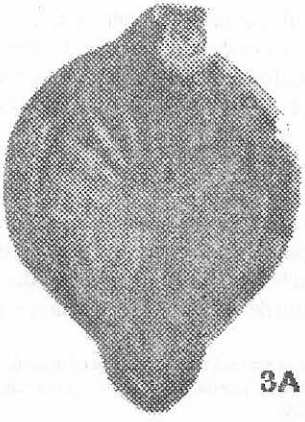
1B

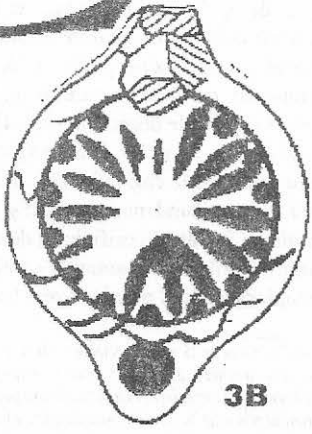
2A

2B

3A

3B

PLANSA IV

sec. II-III d.Hr., care infirmă ipoteza încetării activității așezării daco-romane „La Moară" la jumătatea sau în a doua jumătate a secolului II d.Hr.[23] Exemplarul nr. 9 cu cocoșul pe disc, recuperat de pe fosta str. Crinului, în spatele Cinematografului din Hârșova dintr-un mormânt, tipic pentru a doua jumătate a sec. II și începutul celui următor, dovedește că necropola de aici funcționa în paralel cu cea de la nord-est de castru, numită convențional necropola romano-bizantină I[24]. Opaitul cu nr. 8 ne permite să fixăm limita nord-vestică a necropolei I, undeva cu mult în spatele Morii de pe șoseaua Constanței, iar exemplarul nr. 5 se adaugă celorlalte materiale din așezarea civilă de la Carsium ilustrând dezvoltarea acesteia în sec. II d.Hr[25].

QUELQUES LAMPES À HUILE DE CARSIUM
(Résumé)

À la suite des traveaux d'excavations de Hârșova (l'antique Carsium) des dernières vingt années, on a récupéré 12 lampes à huile classifiées comme il suit:

I - lampes à huile estampillées: Nr. 1-PROCLI; Nr. 2-FORTIS; Nr. 3-FORTIS; Nr. 4-FLAVI; Nr. 5-CASSI.

II - lampes à huile ayant des symboles sur le disque: Nr. 6-taureau; Nr. 7-coq; Nr. 8-coq; Nr. 9-coq; Nr. 10-rosette.

III - lampes à huile à bordure large et volutes du bec: Nr. 11.

IV - lampes à huile simple: Nr. 12.

Les exemplaires trouvés demontrent le rôle économique de l'établissement de Carsium aux Ier-IIIe s.ap.J-C. dans l'ensemble des échanges commerciaux du Bas-Danube, et contribuent à l'encadrement chronologique des complexes d'où ils proviennent.

23. Vezi, Octavian Bounegru si colab., p. 289.

24. Cercetarea ambelor necropole s-a realizat începând cu 1987 și a continuat până în 1988. Prima a fost cea din zona industrială și a fost numerotată „I". Vezi problematica la noi, în Pontica 26, 1993.

25. Între toate se remarcă și materiale scrise: o tegulă ștampilată (vezi, Victorita Nicolae și Constantin Nicolae, SCIVA, 1-2, 1991, p. 79-80); un fragment de inscripție de pe gâtul unui vas (vezi, Octavian Bounegru și colab., *op. cit.*, p. 280) cu precizarea că descoperirea s-a făcut pe str. 23 August (Revoluției în prezent) și nu în așezarea de „La Moară" unde este încadrată în mod greșit.

NOI CERCETĂRI PRIVIND APEDUCTUL DE LA OVIDIU, JUD. CONSTANȚA

GHEORGHE PAPUC, MIHAI IONESCU

Cercetările arheologice de la Ovidiu au fost reluate în anul 1993, după șapte ani de întrerupere, datorată în primul rând creșterii nivelului apelor lacului în anii 1986-1990[1].

Săpăturile[2] s-au desfășurat în două sectoare: castellum-ul romano-bizantin[3] și apeductele[4] ce făceau parte din fosta rețea de aprovizionare cu apă a Tomisului în apoca romană și romano-bizantină[5].

Situația înregistrată în decursul cercetărilor efectuate în cele două campanii este următoarea:

La nord de *castellum*, la cca. 150 m, nu departe de zona unde blocajul apeductului a fost cercetat în anii 1981-1982 a fost trasată secțiunea SF (6 x 2,50 m) unde a fost cercetată pe o porțiune de 3,50 m construcția apeductului, ce are orientarea NNV-SSE.

Capacul apeductului, în formă de boltă (cercetările anterioare nu au evidențiat decât partea inferioară a blocajului și a cuvetei)[7], are înălțimea de 0,57 m în partea superioară. Blochetele din calcar din care a fost realizat capacul sunt egalizate cu mortar, compus din nisip de lac, var, rari pigmenți de cărbune, de o duritate mare. Această egalizare se pierde pe măsură ce bolta coboară spre pereții blocajului, situație ce poate fi explicată prin protecția capacului de presiunea exercitată de la suprafață, adâncimea la care se află partea superioară a bolții fiind, oricum, destul de mică (-0,40 m) față de actualul nivel de călcare.

Bolta a fost realizată pe blocajul apeductului de tip *canalis structilis*, cu păstrarea de o parte și de alta a unui prag a cărui lățime variază între 0,08 și 0,12 m, lățimea totală a blocajului fiind de 1,40 m. Cercetarea pentru descoperirea altor tronsoane ale apeductului a fost dificilă, întrucât la -1,70 m, -1,82 m începe nivelul apelor lacului.

În secțiunea S9 (6 x 2 m), orientată est-vest, la cca. 30 m vest de turnul „C" al *quadriburgium*-ului și la 2,6 m est de colțul de nord-est al secțiunii S7 (6 x 7 m) unde a fost descoperită o locuință databilă în sec. II-III d.Hr., a putut fi urmărită construcția apeductului pe un tronson de 2 m; s-a încercat clarificarea situației stratigrafice în contextul în care apeductul a fost construit la numai 4 m est de locuința amintită.

Caracteristicile constructive ale bolții capacului, evidențiată la -0,58 m, sunt aceleași cu cele descrise anterior, cu excepția că arcuirea bolții este mai pronunțată aici, evident, neexistând un „șablon" pentru

1. Cu privire la caracteristicile lacului Siut Ghiol și ale țărmului Mării Negre cf. Adriana Breier, *Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre*, București, 1976, p.94 și urm. și P.V. Cotet, *Țărmul Mării Negre și evoluția lui în timpurile istorice*, în Histria II, București, 1966.

Considerăm că situația creată în urma creșterii cu peste 0,50 m a nivelului apelor lacului Siut Ghiol se datorează, în mare măsură, dezechilibrului ecologic determinat în această zonă de construirea Canalului Poarta Albă-Midia.

2. Rezultatele cercetărilor din anii 1993-1994 au fost prezentate în cadrul Sesiunilor Naționale de Rapoarte Arheologice Satu Mare, 1994 și Cluj, 1995 precum și la Sesiunea de rapoarte de la Constanța și Călărași (oct. 1994) dedicată cercetătorului Petre Diaconu.

3. M. Bucovală, Gh. Papuc, *Pontica XIII*, 1980, p. 275-283; Iidem, *Pontica, XIV*, 1981, p. 211-216; Iidem *Materiale*, Brașov, 1981, p. 352-354.

Cu privire la punctele de interes arheologice din această zonă, cf. Mihai Ionescu, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 315-321.

4. Gh. Papuc, Pontica, XV, 1982, p. 161-174.

5. Cu privire la această temă cf. și Zaharia Covacef, Petre Covacef, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 197-208.

6. Gh. Papuc, *op.cit.*, p. 161-162.

7. *Ibidem*, p. 161-165.

construirea acesteia, iar înălțimea capacului este de 0,70 m. Lățimea blocajului este de 1,50 m, iar talpa fundației acestuia a fost descoperită la -2,35 m de la actualul nivel de călcare și -0,60 m sub nivelul apei.

S-a constatat că groapa de construcție a apeductului a „tăiat" atât nivelul de dărâmătură corespunzător dezafectării locuinței din S7 (dărâmătura e compusă din blochete de calcar nefasonate, țigle, cărămizi fragmentare, pigmenți de arsură și rare fragmente ceramice din sec. II-III), cât și pe cel anterior, ceea ce îndreptățește ipoteza realizării apeductului în epoca Dioclețian-Constantin cel Mare. Atât în acest profil, cât și în toate celelalte, unde a fost surprinsă construcția apeductului, se poate observa că cei doi pereți ai blocajului au fost turnați în groapa-cofrag, pentru ca ulterior să se finiseze jghiabul și să se ridice capacul.

La cca. 33 m sud-vest de turnul „D" al burgului, în S5 (9,40 x 2 m est-vest) construcția apeductului are următoarele caracteristici: înălțimea capacului în formă de boltă este de 0,50 m[8]. Nivelul blocajului pe care „stă" bolta a fost descoperit la -1,65 m, iar lățimea pragului variază de la 0,10 la 0,15 m.

În extremitatea vestică a secțiunii, între 1,30 și -1,85 m, a fost cercetată o groapă în care au fost înhumate succesiv, la adâncimi diferite trei, patru și respectiv cinci cranii umane.

Alături de cele cinci cranii din nivelul inferior a fost descoperit un schelet de copil, care s-a păstrat de la bazin în jos, partea sa superioară fiind tăiată de o altă groapă ce a avut ca inventar oase de animale. Scheletul are orientarea nord-sud, cu capul spre nord. Situația stratigrafică nu ne permite stabilirea unui raport cronologic între apeduct și groapa amintită, însă faptul că în groapă au fost descoperite pe lângă fragmente osteologice animale și fragmente ceramice getice și romane (sec. II-III d.Hr.) ne poate îndreptăți avansarea ca *terminus post quem* al gropii, sfârșitul sec. III d.Hr.

Pe direcția sud-vest un alt segment al apeductului a fost cercetat în S2 (5 x 3,50 m). Acest tronson are, în general, caracteristicile deja amintite, dar, după 2,25 m spre sud a apărut clar îmbinarea a două segmente ale apeductului, realizată destul de grosolan, având aspectul unui cămin de vizitare acoperit cu blochete de calcar legate cu pământ.

Începutul celuilalt segment este marcat de un brâu (creastă de mortar ce urcă până la -0,85 m, pentru ca apoi nivelul superior al capacului să coboare până la -1,15 m). Acest segment, lung de 1,75 m are capacul îmbrăcat în întregime cu mortar și este înalt de numai 0,25 m.

Pragul pe care se sprijină capacul are la vest 0,10 m lățime, iar la est este mult mai lat: -,23 m.

În zona îmbinării celor două tronsoane, în partea de est, la -1,25 m a fost descoperită o vatră, cu diametrul de 0,65 m, realizată din piatră de calcar rulată, cu arsură puternică, loess-ul fiind aproape transformat în cărămidă. Nu au fost evidențiate fragmente ceramice la nivelul vetrei, dar nu este exclus ca ea să dateze din perioada imediat următoare construirii apeductului.

La 15 m sud-vest a fost cercetat în SG (3,50 x 2,25 m), un cămin de vizitare de formă rectangulară neregulată, cu dimensiunile de 1,80 x 1,70 m la exterior și 0,55 x 0,70 m la interior, care pornea foarte aproape de nivelul de călcare antic, acum fiind la numai -0,40 m față de actualul nivel de călcare. Adâncimea până la racordul cu apeductul este de 1,25 m, interiorul căminului e umplut cu piatră și mortar; pereții sunt tencuiți în *opus signinum* (4-5 cm).

În partea superioară a laturilor de est și de sud se pot observa rosturile de 0,15 m realizate în scopul fixării capacului căminului de vizitare. Cu privire la tehnica sa de construcție am constatat că blochetele din calcar sunt legate cu mortar, nisip de lac, cărămidă sfărâmată, pigmenți de cărbune, deci este puțin diferită de tehnica de construcție a apeductului.

Capacul apeductului, lucrat neîngrijit, fără a fi egalizat cu mortar a fost pus în evidență la -1,30 m, iar blocajul la -1,80 m[9] fig.

La aproximativ 150 m sud de quadriburgium a fost cercetat pe o porțiune de peste 30 m apeductul în secțiunile SA-SE[10].

În SA a fost cercetat un alt cămin de vizitare cu dimensiunile de 0,85-0,90 m / 0,60-0,63 m. Acest cămin a fost demantelat parțial, păstrându-se mai bine latura vestică și cea transversală, sudică, care au fost distruse până la nivelul bolții; latura dinspre lac (est) a fost demantelată până la jumătatea blocajului, iar la nord a fost distrus capacul (bolta) pe cca. 0,40 m; grosimea bolții este de 0,33-0,35 m, iar aceasta e realizată

8. Evidențiem diferențele constructive ale tronsoanelor de apeduct cercetate.

9. Poate fi remarcat faptul că la adâncimi mari față de nivelul antic de călcare capacul apeductului era realizat cu mai puțină grijă, nemaifiind egalizat cu mortar.

10. Secțiunile nu au fost prezentate alfabetic, ci în succesiunea lor dinspre *caput-aquae* (la nord) către Tomis (sud).

din blochete alungite de calcar, cu cheia de boltă, legate cu mortar alb.

Lățimea apeductului lângă cămin este de 1,55 m, pentru ca, la 2 m sud să revină la 1,40 m. Demantelarea parțială a blocajului a fost favorizată de apropierea apelor lacului[11], apeductul urmând curba de nivel de pe malul acestui lac.[12]

Casetele B și C au completat traseul apeductului, blocajul având lățimea totală de 1,40 m din care 0,60-0,63 m reprezintă cuveta; și aici este prezentă demantelarea datorată în mare măsură creșterii apelor lacului[13]. În această zonă, datorită configurației terenului nivelul apei este de -3,10 față de actualul nivel de călcare.

În secțiunile E și D apeductul a putut fi urmărit pe o lungime totală de 7 m, orientarea sa fiind NNV-SSE; construcția a putut fi cercetată și în secțiune:

Lățimea totală a blocajului este pe acest segment de 1,69 m. Cuveta are 0,70 m lățime, peretele de est al blocajului 0,53 m, iar cel de vest 0,46 m. Adâncimea cuvetei este de 0,85 m de la pragul pe care se sprijină bolta, și la -0,72 m se îngustează la 0,30 m prin două scafe laterale. Tencuiala cuvetei este realizată în *opus signinum*, cu grosimea de 2 cm, o scliviseală foarte fină asigurând etanșeitatea. Depunerea de calcar este de 1-3 mm, până la nivelul superior al cuvetei, deci acesta era nivelul maxim al apei. Înălțimea bolții capacului este de 0,75 m, din care 0,40 m grosimea zidăriei realizată cu cheie de boltă, din blochete de calcar legate cu mortar; deasupra capacul este egalizat. Tencuiala în *opus signinum* acoperă numai pereții cuvetei, capacul fiind tencuit cu mortar alb.

Situația stratigrafică evidențiază faptul că apeductul a fost construit ulterior nivelului de locuire reprezentat de fragmentele ceramice databile în sec. II-III d.Hr.

Cercetările arheologice efectuate în anii 1993-1994 cu scopul de a clarifica tehnica și data construirii apeductelor tomitane impun următoarele concluzii:

1. Unul din cele trei apeducte de tip *canalis structilis* din zona Ovidiu - Cișmea[14] avea dimensiuni impresionante (înălțime totală a blocajului era de 1,90 m) și putea transporta o cantitate impresionabilă de apă.

2. Construcția apeductului a fost realizată pe tronsoane, în cel puțin trei puncte fiind clară diferența tehnicii de construcție și a dimensiunilor de la un tronson la altul.

3. Stratigrafia a clarificat faptul că atât în S9 cât și în SE și SD, groapa de construcție a apeductului taie clar depunerile arheologice din sec. II-III d.Hr., fapt care îndreptățește datarea construcției apeductului la sfârșitul sec. III și începutul sec. IV d.Hr.[15], în cadrul marelui efort constructiv al epocii Dioclețian-Constantin cel Mare, cunoscut de altfel în întreaga provincie *Scythia Minor*[16].

4. Este de presupus, ca de altfel în întreaga lume romană, având în vedere dimensiunile și importanța monumentului, ca el să fi fost opera armatei romane, care, probabil l-a și întreținut și păzit ulterior[17].

5. Nu se poate preciza cu claritate raportul existent între *quadriburgium* și construirea și întreținerea ulterioară a apeductului, enunțuri ce rămân doar la stadiul de ipoteză, urmând ca sondajele ulterioare să clarifice faptul dacă a existat sau nu o ramificație ce aproviziona cu apă fortificația.

6. Sunt de remarcat dimensiunile impresionante ale monumentului în comparație cu apeductele de același tip cercetate la Histria[18], Tropaeum Traiani[19] și recent la Callatis[20].

---

11. Adriana Breier, *op.cit.*, loc. cit.

12. Gh. Papuc, *op.cit.*, p. 165-166.

13. Tronsoanele de apeduct cercetate în 1981-1982 în zona *Caput-aquae* și Cișmea sunt acum total acoperite de apă; cf. Gh. Papuc, *op.cit.*, loc. cit.

14. Gh. Papuc, *op.cit.*, p. 163-164.

15. Ibidem, p. 172 și V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972, p. 99.

16. DID II, București, 1968, p. 375-377 Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Buc. 1990, p. 156-157, 159.

17. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea Romană*, Buc., 1977, p. 194-195.

18. V. Canarache, SCIV, 2, 1951, 2, p. 67-68 și fig. 3 si M. Botzan, *Pontica 13*, 1980, p. 304-305, nr. 3.

19. G. Murnu, BCMI, 4, 1911, p. 79-82, Gh. Ștefan și D. Pecurariu, în Omagiu lui C. Daicoviciu, Buc., 1960, p. 515-517, Al.S. Ștefan, BMI XLI, nr. 3, 1972, p. 43-45.

20. M. Ionescu, *op.cit.*, p. 419-421, fig. 2-3.

Catalog

SC

1. Strachină în stare fragmentară, pastă fină, culoare cărămizie, firnis roşu, d. gurii 10 cm; Al. Suceveanu, *Thermes II*, faza I A, sec. II d. Hr.

2. Fund de cană fragmentar, pastă fină, culoare cărămizie cu multă mică - rulat, d. 10 cm; sec. II-III d.Hr.

3. Buză urcior în stare fragmentară, pastă fină cu mică, slip maron metalizat, d. gurii 5 cm; Al. Suceveanu, *Thermes II*, faza I B pl. 7, 33, sec. II d.Hr.

4. Urcior miniatural, partea inferioară, baza plată, d. bazei 4 cm. *Ibidem*, faza I B-C, sec. II-III p., 12, nr. 63 şi Robinson, J 37 SE.

5. Strachină, partea superioară, pastă semi-fină roşie, angobă maron, d. gurii 24 cm; Al. Suceveanu, *op. cit.*, faza I B, pl. 6, 6; Knipovici, p. 51, fig. 12, 4, sec. II d.Hr.

6. Strachină, partea superioară, canelură la exterior, pastă fină, gălbuie, firnis cărămiziu cu decor geometric, d. 25 cm; tip Hayes, forma 27, fig. 8, fig. 5, sec. II-III d.Hr.

7. Strachină, partea superioară, pastă fină brun-gălbuie, angobă neagră, d. 18 cm; *ibidem*, sec. II-III d.Hr.

8. Strachină, partea superioară, pastă fină caolin, angobă cărămizie, d. gurii 16 cm; Al Suceveanu, *op. cit.*, pl. 5, 2, sec. I d.Hr.

9. Căniţă cu o toartă, partea superioară, cu o canelură, pastă fină, roz-gălbuie arsă incomplet; Robinson, G 182 (sfârşitul sec. I începutul sec. II d.Hr.) şi Al. Suceveanu, *Therme I*, faza I A, pl. 1, 11 (sec. I d.Hr.).

10. Amforă, fragment gât, pastă grosieră, gălbuie, degresant nisip, d. 7 cm; *Tropaeum Traiani I Cetatea*, NII, 3(3), fig. 144, sec. I î.Hr. - sec. I d.Hr.

11. Oală, fragment, pastă semifină, roşie, cu angobă vişinie, d. 13 cm; *Ibidem*, NII, 5(2), fig. 146, sec. II d.Hr.

12. Amforă, fragment fund, pastă grosieră, gălbuie, cu multă mică şi nisip d.f. 3 cm; *Tropaeum Traiani I, Cetatea*, NI 3(4) fig. 142, sec. II d.Hr.

13. Oală, fragment buză, pastă grosieră maron, cu degresant nisip, mică, arsă incomplet, d. 14 cm; sec. III d.Hr.

14. Strachină, fragment, pastă fină gălbuie, angobă roşie, d.g. 21 cm Waagé, nr. 75-79, *Tropaeum I*, NI, 2(7), fig. 141, sec. II d.Hr.

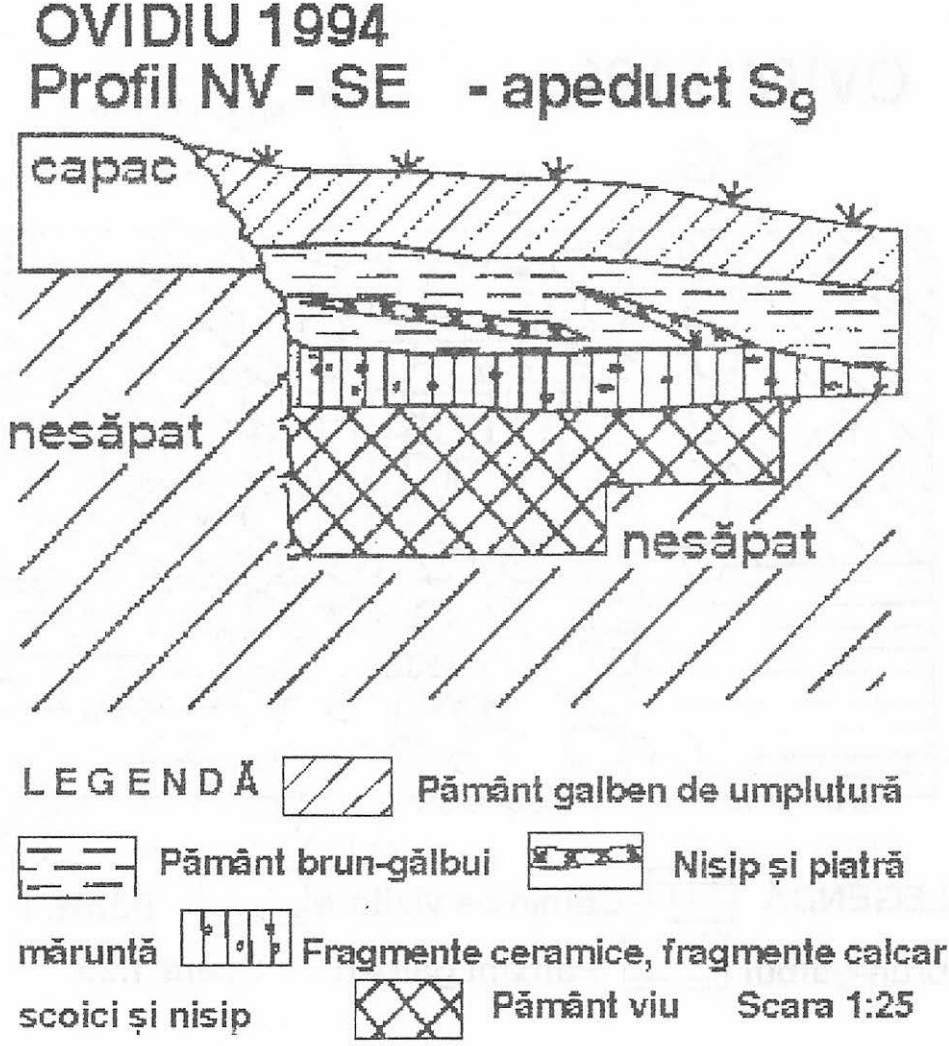
15. Strachină, fragment, pastă fină cu mică gălbuie cu angobă cărămizie metalizată, d.g. 25 cm; Al. Suceveanu, *Thermes II*, faza I B, pl. 6, 6 şi Knipovici, p. 51, fig. 12, 4; sec. II d.Hr.

16. Strachină, fragment, pastă fină maron, arsă incomplet, d.g. 28 cm; Al. Suceveanu, *Thermes II*, faza I B,pl. 7, 11, şi Hayes, formă 27, fig. 8, sec. II-III d.Hr.

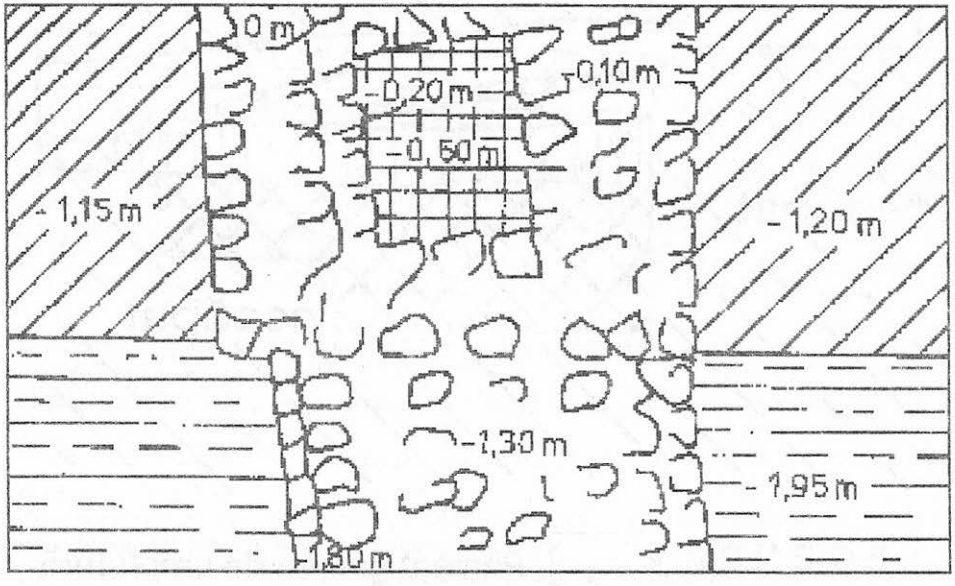
17. Oală, stare fragmentară, cu buza canelată, pastă fină, cărămizie, cu mică, slip roşu, d.g. 24 cm; Holwerda, pl. VIII, 931 (sec. III d.Hr.); Al. Suceveanu, *Thermes II*, faza I C, pl. 9, 45, sec. II-III d.Hr.

18. Strachină, fragment, pastă fină, gălbuie, slip roşu-cărămiziu la interior şi la exterior d.g. 26 cm; *Ibidem*, faza I B, pl. 6, 6, sec. II d.Hr.

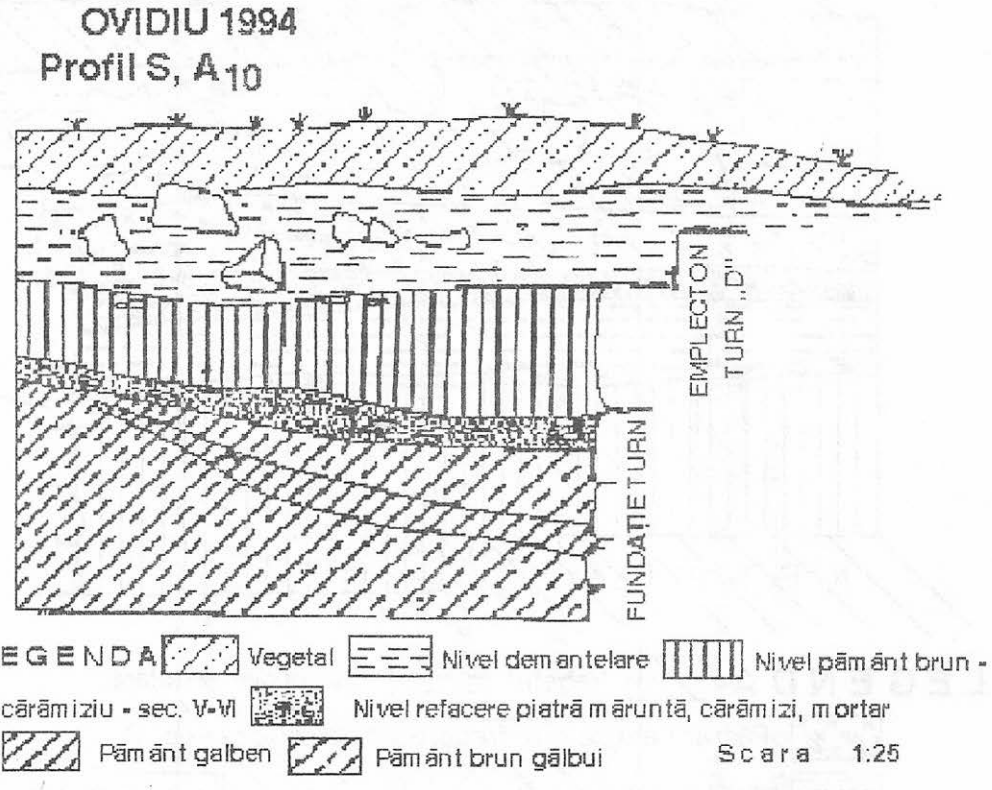
19. Strachină, fragment, pastă fină, roz, cu mică, angobă cărămizie, d.g. 22 cm; *Ibidem*, sec. II d.Hr.

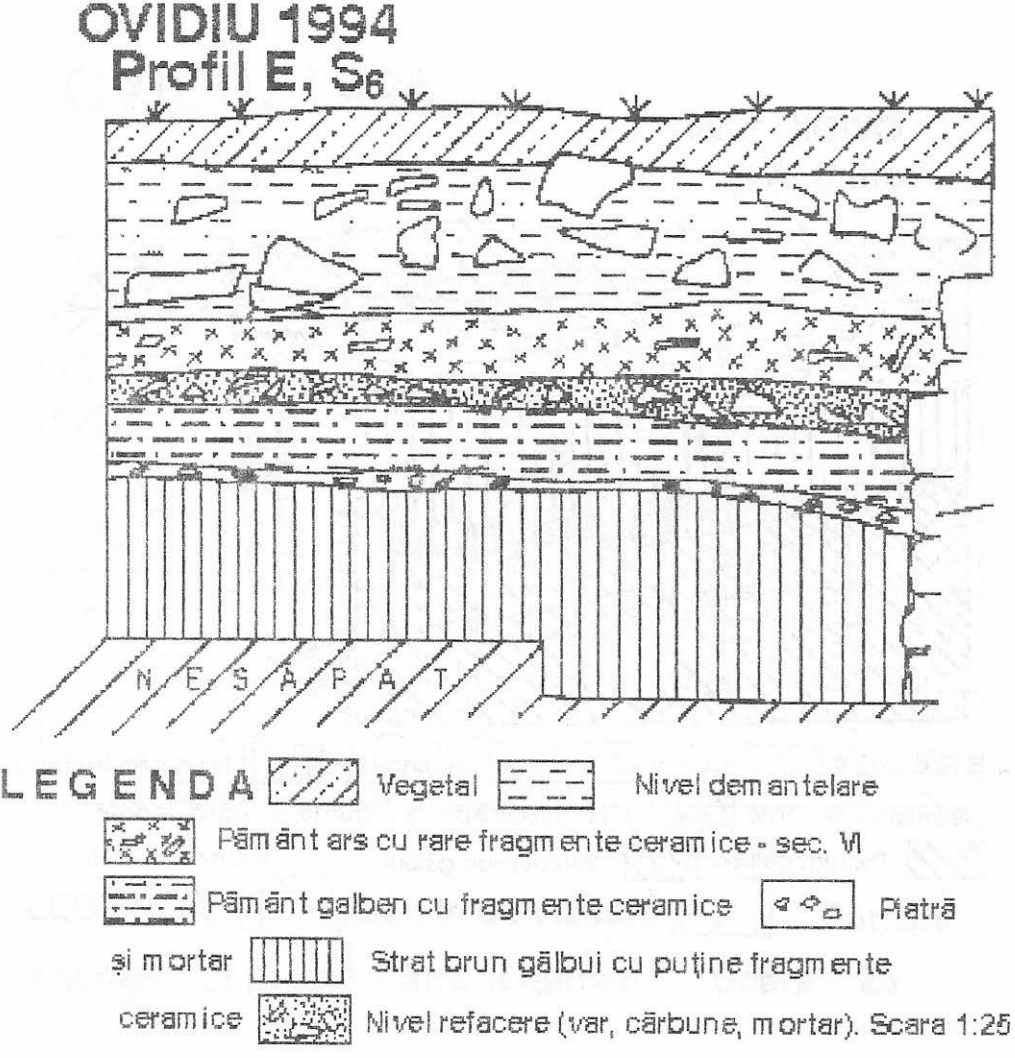

OVIDIU 1994
Profil NV - SE - apeduct S9
capac
nesăpat
nesăpat
LEGENDĂ
Pământ galben de umplutură
Pământ brun-gălbui
Nisip și piatră măruntă
Fragmente ceramice, fragmente calcar scoici și nisip
Pământ viu
Scara 1:25

OVIDIU 1994
S.G.

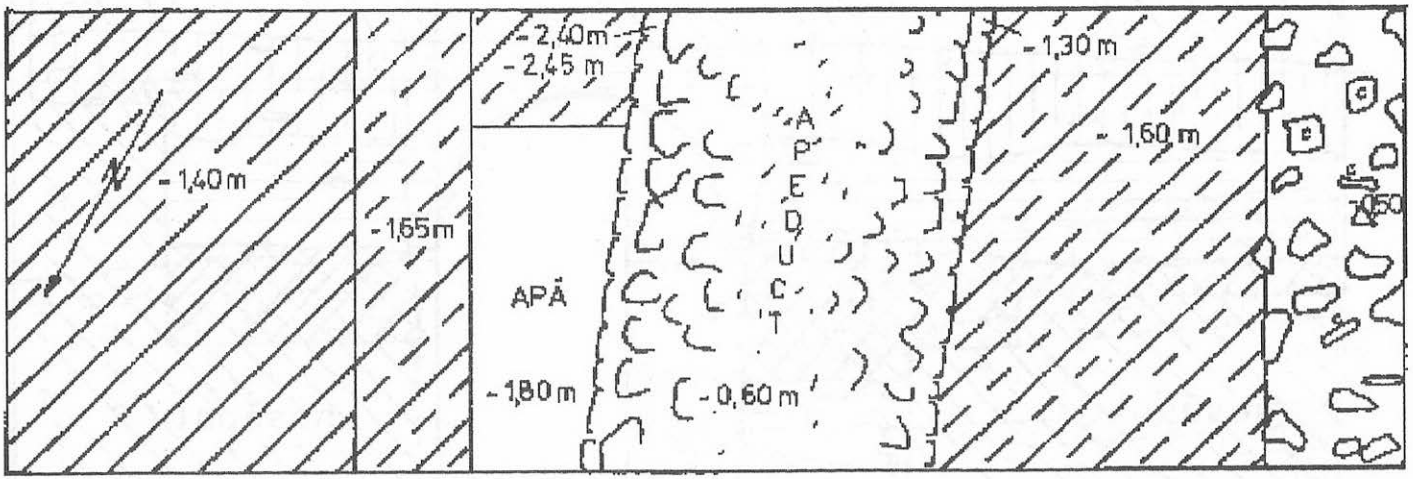

LEGENDĂ Cămin de vizitare Pământ brun-gălbui Pământ galben Scara 1:25

OVIDIU 1994
Profil S, A10
EMPLECTON TURN „D"
FUNDAȚIE TURN
LEGENDA
Vegetal
Nivel demantelare
Nivel pământ brun - cărămiziu - sec. V-VI
Nivel refacere piatră măruntă, cărămizi, mortar
Pământ galben
Pământ brun gălbui
Scara 1:25

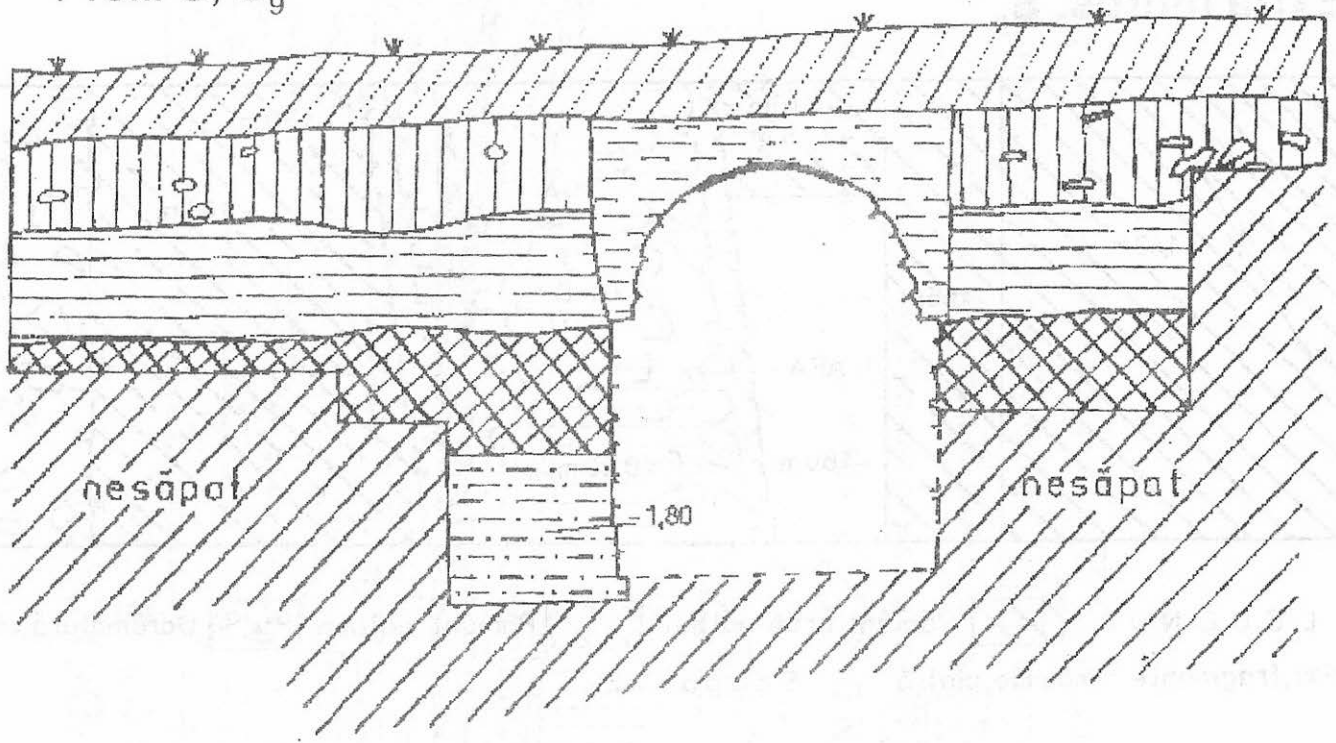

OVIDIU 1994
Profil E, S6
N E S A P A T
LEGENDA
Vegetal
Nivel demantelare
Pământ ars cu rare fragmente ceramice - sec. VI
Pământ galben cu fragmente ceramice
Piatră
și mortar
Strat brun gălbui cu puține fragmente ceramice
Nivel refacere (var, cărbune, mortar). Scara 1:25

OVIDIU 1994
Extra muros, S_9

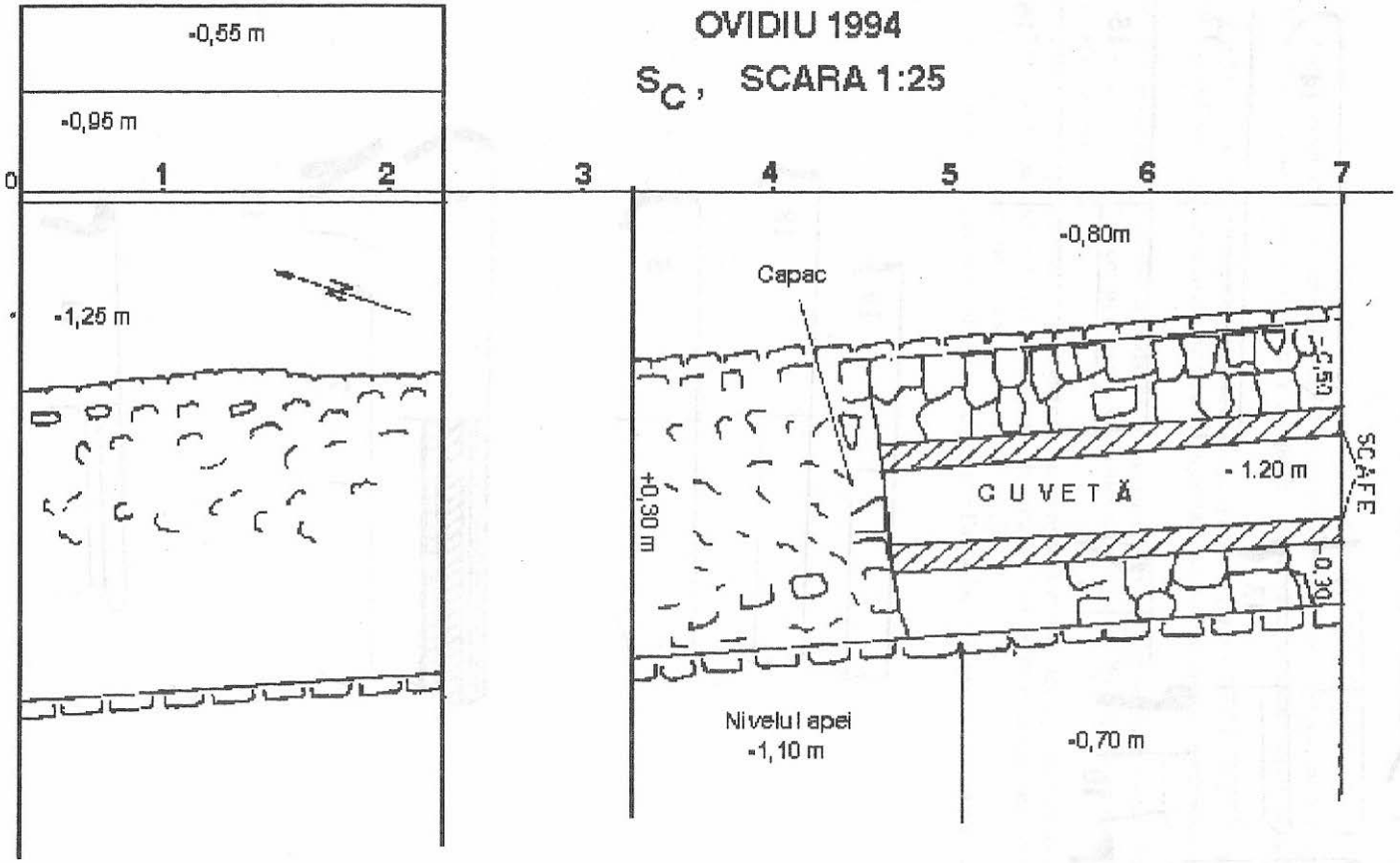
LEGENDA Pământ brun-gălbui Pământ galben Dărâmătură, cărămizi, fragmente ceramice, piatră Scara 1:25

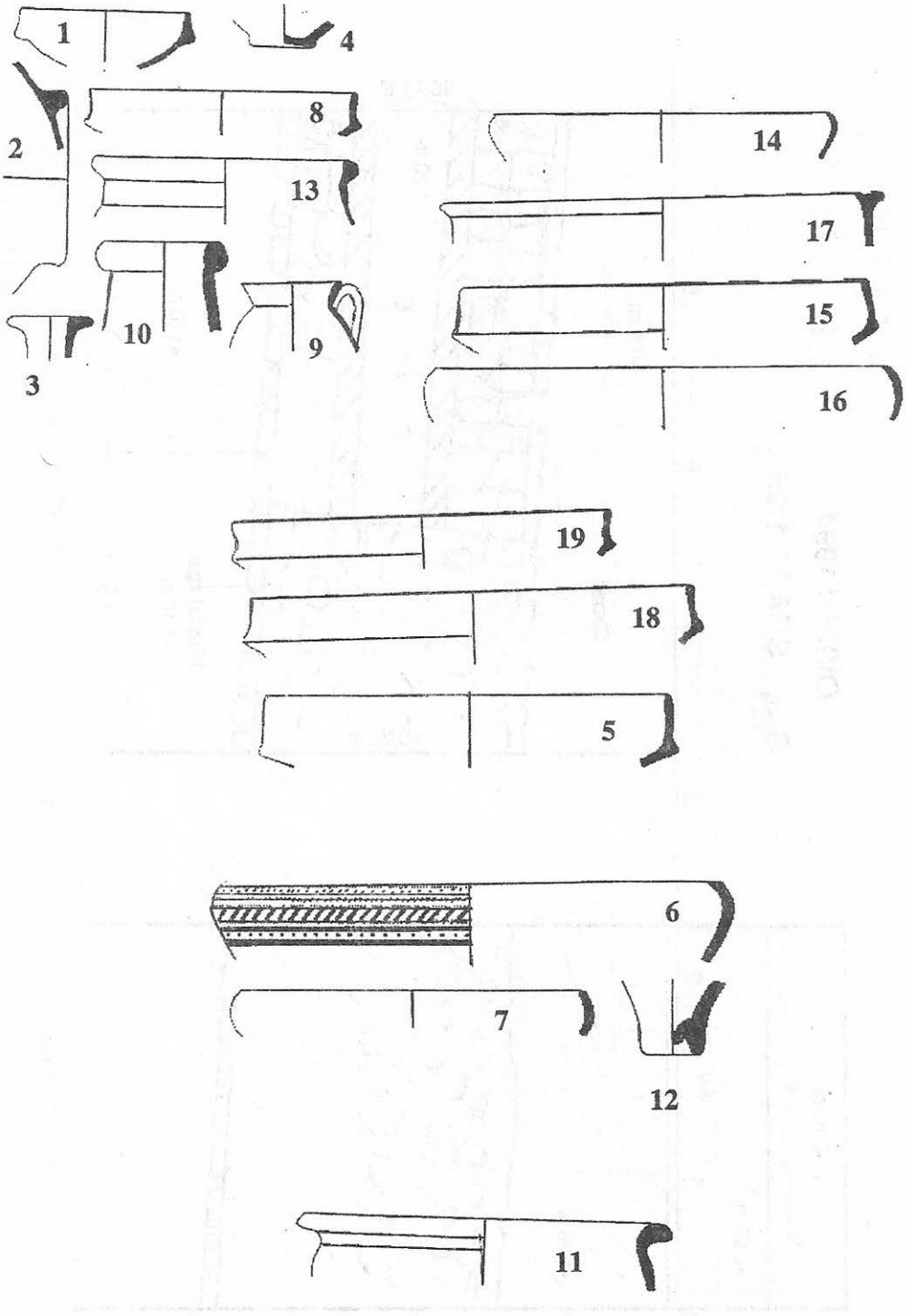
OVIDIU 1994
Profil S, S_9

LEGENDA: Vegetal; Nivel dărâmătură; P; Pământ viu-galben; Mortar; Groapă apeduct; Pământ galben

Scara 1:25

OVIDIU 1994
S_C, SCARA 1:25
-0,55 m
-0,95 m
0
1
2
3
4
5
6
7
-1,25 m
-0,80m
Capac
-0,50
SCÂFE
- 1.20 m
CUVETĂ
+0,30 m
-0,30
Nivelul apei
-1,10 m
-0,70 m

1
4
2
8
13
10
9
3
14
17
15
16
19
18
5
6
7
12
11

DES NOUVELLES RECHERCHES CONCERNANT L'AQEDUC DÉCOUVERT À OVIDIU (dép. de Constantza)

- Résumé -

Les auteurs présentent une recherche archéologique dont le but a été la découverte de l'aqueduc de type *canalis structilis*, qui fournisait de l'eau à la capitale de la Scythie Mineure, Tomis, dans l'époque romano-byzantine.

L'aqueduc a été découvert au nord, ouest et au sud du quadriburgium d'Ovidiu, à cca. 10 km nord de Tomis. On a étudié deux regards et on a constaté que l'aqueduc a été batit en tronson qui diffèrent de l'un à l'autre.

Du point de vue stratigraphique, la fondation de l'aqueduc coupe en deux points le niveau d'habitation de II-e et III-e siècle ap. J.-Chr., ce qui a permis sa datation dans l'époque du grand essor constructif de Diocletien et Constantin le Grand.

Les dimensions impressionantes du monument en comparaison avec les aqueducs du même type découverts à Histria, Tropaeum Traiani et Callatis, permettent d'avoir l'image du développement économique et de la situation de la cité pontique dans le IV-e siècle ap. J.-Chr.

Des futures recherches peuvent établir la relation entre l'aqueduc et le quadriburgium d'Ovidiu.

ÎNSEMNĂRI PE MARGINEA SGRAFFITI-LOR DIN MORMÂNTUL ELENISTIC DE LA MANGALIA[1]

TUDOR PAPASIMA, VALERIU GEORGESCU

În anul 1993, spre vestul orașului Mangalia, la o distanță de cca. 2,5 km în afara acestuia, în partea stângă a șoselei care duce, acum ocolit, la Vama Veche, a fost dat la iveală, întâmplător, îndepărtându-se mantaua unui tumul, un mormânt elenistic cu cameră funerară și **dromos** construite din blocuri de piatră[2]. Axa logitudinală a construcțiilor se afla pe direcția NNV-SSE.

Camera funerară (CF) are o formă rectangulară iar interiorul ei este tencuit și parțial acoperit cu vopsea roșie și albastră-vineție. Partea vopsită a fost mai întâi liniată atât orizontal, cât și vertical, inciziile închipuind, probabil fals (adică necorespunzând cu adevăratele rosturi) „rosturile" pietrelor care o compun. Referindu-ne la cele patru șiruri de „blocuri" colorate, să mai notăm că „rosturile" verticale ale rândurilor patru (de sus în jos) și doi cad pe aceeași linie, o situație similară înregistrându-se și la rândurile trei și unu. Față de planul peretelui, rândul patru iese puțin în afară. „Blocurile" dreptunghiulare care intră în componența sa sunt vopsite diferit, alternând unul roșu cu unul albastru-vinețiu. Următorul rând este monocolor (albastru-vinețiu). Bicoloritul alternant îl reîntâlnim un rând mai încolo; aici s-a mai observat că „blocurile" vopsite în roșu, inițial, pare-se, că fuseseră acoperite cu vopsea albastră-vineție.

Este momentul să notăm că pe un „bloc" roșu aflat în rândul patru al peretelui din fund al lui CF au fost zgâriate de două ori câte două triunghiuri cu bazele trasate vertical și unite la vârf și o hrismă (pl. III, 3).

Dromos-ul(D) mormântului mangaliot are două faze care se diferențiază net; una, ne înfățișează un culoar cu boltă semicilindrică (D1), cealaltă, care s-a construit în prelungirea lui D 1, are forma unui culoar cu un acoperământ în dublă pantă (D 2). D 1 are interiorul acoperit cu aceeași tencuială întâlnită la CF (cu care de altfel se leagă), în vreme ce pereții dinăuntru al lui D 2 ne prezintă suprafața frustă a pietrei.

Pe ambii pereți ai lui D 1, pe tencuiala compactă, dură, au fost zgâriate cu ajutorul unui vârf ascuțit, într-o epocă ulterioară construirii mormântului (și anume în feudalismul timpuriu, sec. X-XI), o serie de semne și reprezentări asupra cărora însă vom zăbovi ceva mai încolo. Acum să mai spunem că pe peretele din dreapta intrării în mormânt, în D 1, prin îndepărtarea unui colț al unui bloc de piatră, între acesta și blocurile din jur s-a creat o cavitate triunghiulară în care se așeza un obiect de iluminat (opaiț) fapt indicat

1. Prezentele însemnări au fost predate redacției revistei „Pontica" la începutul lunii martie, 1996. Ele, într-o primă elaborare, au constituit deja obiectul unei comunicări la sesiunea: „De la credințele politeiste la monoteismul creștin în spațiul Dunării de Jos", Constanța, 9-11 noiembrie, 1995. O semnalare a **sgraffiti**-lor a avut loc însă la cea de a XXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, campania 1993, Satu Mare, 12-15 mai, 1994. Regretabil este că în **Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993** editată cu acest prilej, din colectivul care a participat la săpături în acest punct al șantierului Mangalia (p. 39), a fost omis numele lui T. Papasima.

2. La săpăturile din toamna anului 1993 au mai luat parte alături de specialiștii Muzeului mangaliot, E. Safta de la Muzeul Național de Istorie (București) și T. Papasima. Notele de față se întemeiază doar pe observațiile lui T. Papasima înregistrate în perioadele 7-14 septembrie și 12-21 octombrie 1993 când acesta a fost prezent la investigații. Deoarece dimensiunile elementelor componente ale obiectivului sunt susceptibile de unele modificări, ele nu au fost consemnate aici. Acestea își vor găsi locul firesc într-un studiu mai dezvoltat asupra mormântului pe care îl așteptăm din partea cercetătorului Valeriu Georgescu.

nouă de urmele de afumătură ce se observă aici, deasupra.

Blocurile de la CF şi D 1, după cum se poate vedea pe alocuri în exterior, sunt prinse între ele cu crampoane de lemn şi plumb.

În spatele lui CF e amplasată o construcţie cu plan dreptunghiular („T") a cărei semnificaţie n-a fost deocamdată deslușită, ridicată din pietre de carieră de dimensiuni variate asupra cărora omul pare a nu fi intervenit aproape deloc; singura contribuţie de natură antropică este doar dăltuirea verticală la colţurile exterioare, pe toată înălţimea în prezent vizibilă a construcţiei, a unei muchii în unghi drept. Blocurile utilizate sunt aşezate orizontal în şiruri. Straniu e că în interiorul lui „T", care aduce cu un turn, nu se află un spaţiu liber, ci o umplutură de pietre, depusă, se pare, simultan cu ridicarea „zidurilor".

Materialul de construcţie al mormântului provine probabil din aceeaşi sursă din care îşi făcea aprovizionarea oraşul Callatis, adică din pereţii abrupţi ai lacului Limanu. Aici se află calcaruri lumaşelice şi oolitice sarmaţiene de culoare alb-gălbuie, deseori amestecate cu formaţiuni marnoase[3].

După cum arătam ceva mai sus, pe pereţii lui D 1 se află mai multe **sgraffiti**[4]. Reprezentările cuprind stegari, pedeştri sau călări (pl. I, 1-3) şi diferite animale, identificate, evident, cu multă probabilitate astfel: capre (pl. II, 1, 3-4), cerbi (pl. I, 4-5), un canid (câine sau lup) cu capul plecat (pl. II, 2), un mistreţ (pl. II, 5) şi pare-se, un animal decapitat (pl. I, 6). Se remarcă un animal care după forma coarnelor ar putea fi cerbul european însă deoarece acesta este însoţit de o figură umană (fapt ce ar constitui o dovadă de semidomesticire) probabil în acest caz ne aflăm în faţa unei reprezentări a cerbului lopătar (pl. II, 6)[5]. Foarte interesante sunt reprezentările de corăbii (pl. II, 7-8, pl. III, 1) dintre care una poartă parcă, inabil realizate, două personaje umane (pl. III, 1). Finalmente iată şi câteva semne şi simboluri: un desen cu aspect monogramatic (pl. III, 2), o figură cvasirombică care înscrie un semn cruciform (pl. III, 4) şi două pentagrame (pl. III, 5-6).

Reprezentări asemănătoare celor din mormântul elenistic callatian mai întâlnim atât în Dobrogea, cât şi în afara limitelor ei teritoriale.

În Dobrogea, la bisericuţele rupestre şi cariera de cretă de la Basarabi, jud. Constanţa (care au fost datate de cercetători fie în a doua jumătate a secolului al X-lea, fie la sfârşitul acestui veac-începutul veacului următor, fie, chiar, la finele secolului al IX-lea-începutul secolului al X-lea[6]) apar cai, cu sau fără călăreţi, diferite animale, corăbii, variate semne şi simboluri[7]. Unele din reprezentările de mai sus le găsim şi la Aliman, jud. Constanţa, într-o carieră de unde a fost exploatată piatră, probabil în ultimele decenii ale veacului al X-lea[8], în legătură cu revenirea bizantinilor la Dunăre şi reconstituirea de către aceştia a vechiului **limes** danubian; **limes**-ul se năruise în împrejurări dramatice care au pus capăt antichităţii romano-bizantine dobrogene.

Relativ la spaţiul extraromânesc semnalăm prezenţa cerbului şi mistreţului, a corăbiei şi pentagramei între **sgraffiti**-le medievale de la Preslav şi Pliska (Bulgaria)[9]. Călăreţi, pentagrama, figura compusă din două triunghiuri unite la vârfuri şi rombul având colţurile legate prin intermediul a două linii drepte care se întretaie în cruce, apar în două dintre cele cinci biserici rupestre care se înşiruie, alături şi de opt chilii monahale, de-a lungul albiei secate a pârâului Kanaghiol, între localităţile Tar Asen şi Alfatar (raionul Silistra, Bulgaria). Acest complex de monumente de cult a fost datat prin intermediul ceramicii dată la iveală lângă două dintre biserici, în secolele IX-X[10].

Reprezentările animaliere, caii cu sau fără călăreţi, în epoca feudală timpurie se întâlnesc în mediul

3. A. Rădulescu, Pontica, 5, 1972, p. 183.

4. Am inclus în această categorie şi o corabie trasată cu negru pe peretele din dreapta intrării în mormânt, în D 1 deoarece vopseaua pare a fi fost întinsă pe un contur iniţial zgâriat.

Referitor la termenul de **sgraffito** v. P. Diaconu, S. Baraschi, **Păcuiul lui Soare, II. Aşezarea medievală (secolele XIII-XV)**, Buc., 1977, p. 68, n. 6.

5. Identificările aparţin aproape în exclusivitate Luminiţei Bejenaru de la Facultatea de Biologie a Universităţii ieşene, căreia îi adresăm mulţumirile noastre şi cu acest prilej.

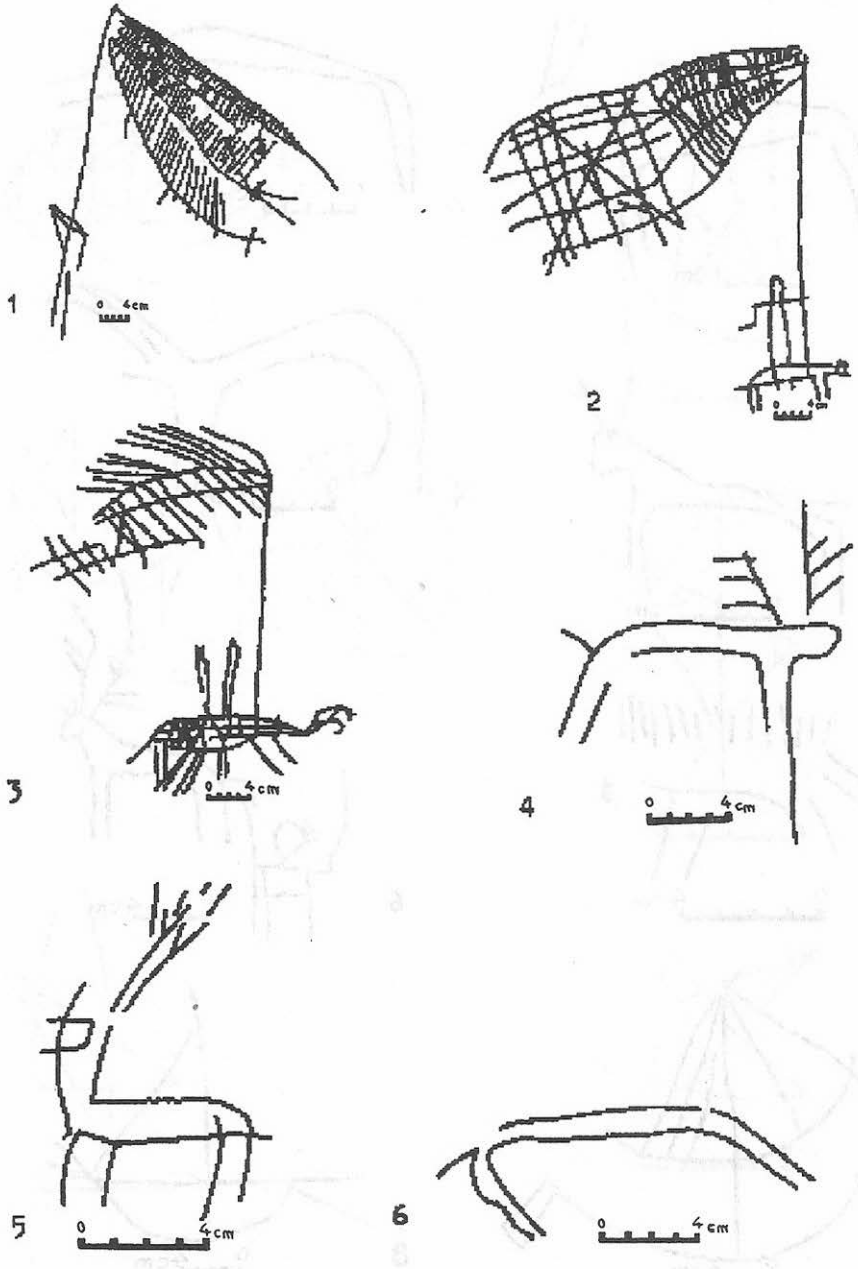
6. P. Diaconu, Revdelst, 33, 1980, 4, p. 767.

7. I. Barnea, St. Ştefănescu, **Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos**, Buc., 1971, p. 180-233, pass.

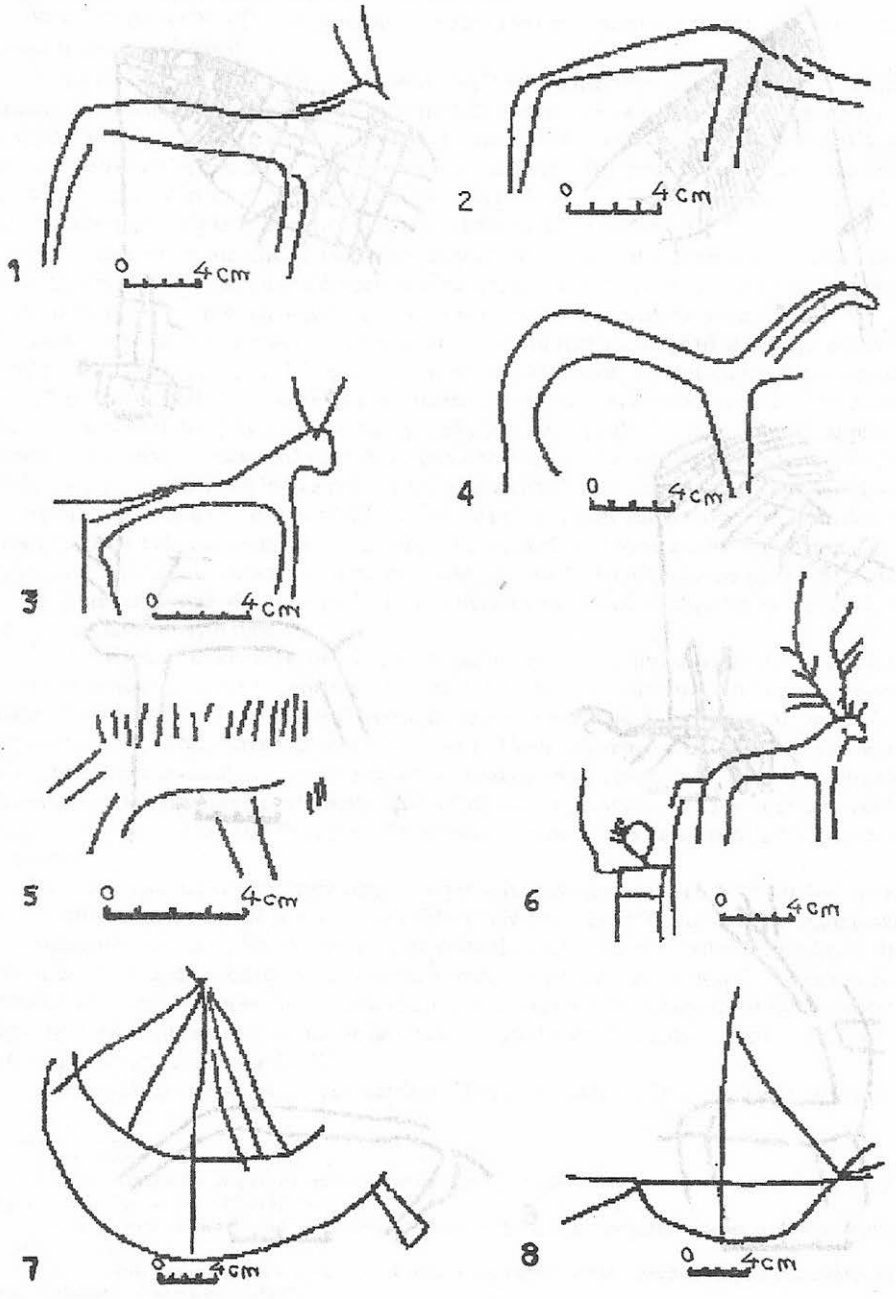
8. T. Papasima, C. Chera, **Sgraffiti feudale timpurii la Aliman (jud. Constanţa)**, comunicare prezentată la sesiunea: „Cercetări arheologice în Câmpia Română", Slobozia, 16-18 noiembrie, 1995.

9. D. Ovčarov, **Graffiti medievaux de Pliska et de Preslav (communication préalable)**, în **Culture et art en Bulgarie médievale (VIIIe-XIVe s.)**, Sofia, 1979, p. 48-64.

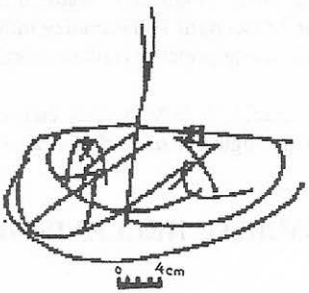
10. Gh. Atanasov, Izvestija-Varna, 20 (35), 1984, p. 98.

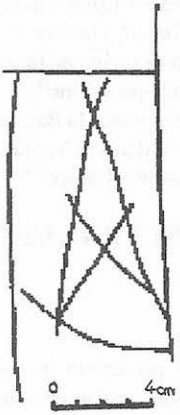
PLANȘA I

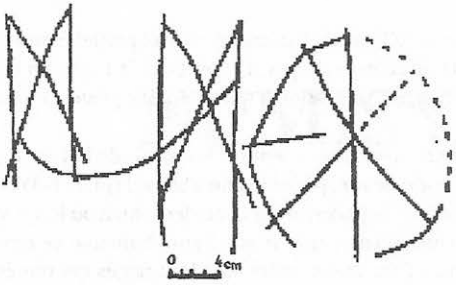
PLANȘA II

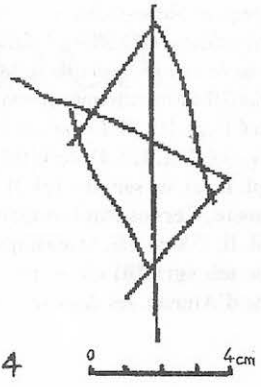
1

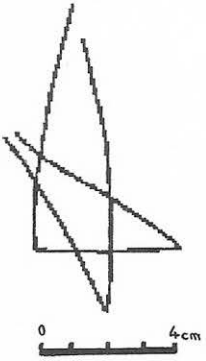
2

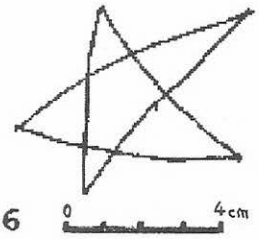
3

4

5

6

PLANȘA III

romanității orientale ca reflex al unor tradiții specifice lumii romane târzii[11]. Figurile ecvestre ar putea fi puse în legătură și cu Sf. Theodor Tiron care este socotit patron al cailor[12]. O scenă de la Basarabi ce înfățișează o cruce suprapusă de un iepure în centrul unei suite de cai alergând, a fost interpretată ca redând martiriul lui Hristos în mijlocul apostolilor[13].

Corăbiile reproduse la Basarabi (cărora li se adaugă acum exemplarele de la Mangalia), ca și cele din Bulgaria, este posibil a fi în legătură ori cu bizantinii, ori cu normanzii, singurii în măsură să străbată apele mării în această parte a Europei[14].

NOTES CONCERNANT LES SGRAFFITI DU TOMBEAU HELLÉNISTIQUE DE MANGALIA

- Résumé -

Les auteurs présentent les **sgraffiti** réalisés à l'époque féodale récente (X^e^-XIe siècle) sur les parois d'un tombeau hellénistique découvert par hasard én 1993 tout près de la ville de Mangalia (départ. de Constantza).

Le tombeau este composé d'une chambre funéraire, CF (ayant l'intérieur crépi et partiellement couvert de peinture rouge et bleue-violaceé) et un **dromos**, D, avec deux étapes, D 1 et D 2; D 1 este un couloir à voûte demi-cylindrique et D 2 (qui continue D 1) a la forme d'un couloir à toit en double pente. D 1 este relié à CF et présente le même crépi que celle-ci.

Les **sgraffiti** susmentionnées apparaissent à peu près exclusivement sur les parois de D 1, sauf un seul réalise dans la CF (pl. III, 3). Ils reproduisent des porte-drapeaux, pédestres ou à cheval (pl. I, 1-3) et divers animaux: chèvres (pl. II, 1, 3-4), cerfs (pl. I, 4-5), un animal appartenant aux canidés (chien ou loup) ayant la tête baissée (pl. II, 2), un sanglier (pl. II, 5). Un des cerfs accompagné d'une figure humaine ne représente pas, probablement, **Cervus elaphus** mais **Dama dama**. Très intéressantes sont les images qui représentent des navires (pl. II, 7-8, pl. III, 1) ainsi que les quelques signes et symboles (pl. III, 2, 4-6).

Il y a de tels **sgraffiti** qui se retrouvent dans le complexe rupestre de Basarabi et dans la carrière féodale récente d'Aliman, les deux se trouvant dans le départ. de Constantza.

11. P. Diaconu, RevdeIst, 30, 1977, 10, p. 1899.
12. Idem, Cultură și civilizație la Dunărea de jos, 13-14, 1995, p. 325.
13. **Ibidem.**
14. *Idem*, RevdeIst, 33, 1980, 4, p. 768.

NUMISMATICA

NOI DESCOPERIRI MONETARE ÎN SATUL ADÂNCATA* (JUD. CONSTANȚA)

GABRIEL TALMAȚCHI

În anul 1995, prin bunăvoința lui Radu Diaconu și a lui Romeo Frățilă, au intrat în colecția numismatică a Muzeului de istorie națională și arheologie, trei monede recent descoperite în zona satului Adâncata, în apropierea așezării getice.[1]

Primele două sunt drahme histriene ce fac parte din aceeași emisiune a sec. IV î.Chr, [2] dar cu ștanțe diferite. Ambele au fost descoperite în satul Floriile, la aproximativ 3 km distanță de Adâncata. Cea de-a treia este o monedă de bronz de la Alexandru cel Mare emisă în Macedonia și care cunoaște o circulație în Dobrogea pe perioada a trei secole, cel mai clar pentru sec. IV a.Chr.[3]

Descrierea monedelor:

1. Histria

Av.: Două capete de tineri, cel din stânga inversat.

Rv.: Lipsa inscripției ΙΣΤΡΙΗ. Vultur pe delfin spre stânga. Sub delfin sigla. [A] Pick. 419. AR; ↑ 5,54 g, 18 mm; inventar Muzeu, Constanța (M.C.) nr. 59 186; fig. 1/1; stare bună de conservare.

2. Histria

Av.: Două capete de tineri, cel din stânga inversat

Rv.: Inscripția ΙΣΤΡΙΗ. Vulturul pe delfin spre stânga. Sub delfin sigla. [A] Pick, 4194.

Ar: ↑ 6,009 g; 18 mm; inventar Muzeu Constanța (M.C.) nr. 59 187; fig. V2; stare bună de conservare, ușor tocită.

3. Macedonia

Av.: Capul lui Herakles cu blană de leu, spre dreapta.

Rv.: Inscripția ΑΛΕΞΑΝΔΡ; măciucă, tolbă și arc. Head, 226.

AE: ↑ 6,71 g; 28 mm; inventar Muzeul Constanța (M.C.) nr. 59069; fig. 1/3; stare bună de conservare.

Monedele găsite se înscriu în seria descoperirilor făcute în Dobrogea, mai precis de-a lungul drumului central sau al unuia ce străbătea zona cuprinsă între țărmul Mării Negre și malul Istrului.[5] De fapt, primele două monede histriene trebuiesc adăugate altor două drahme histriene descoperite tot la Adâncata[6] și datate în secolul IV î.Chr.

Descoperirile de la Adâncata se pot explica prin numeroasele ramificații ce existau de la drumul

---

* Menționăm că satul Adâncata si-a încetat existența, datorită valorificării terenului în scopuri agricole.

1. Din păcate, nu se cunoaște exact contextul descoperirii monedelor histriene la Floriile.
2. Gh. Buzdugan, I. Mititelu, SCN, III, 1960, p. 403, nr. 44-48.
3. C. Preda, H. Nubar, Histria, III, p. 52.
4. Identificările monedelor histriene îi aparțin colegului Tudor Papasima, căruia îi mulțumim și cu acest prilej.
5. T. Papasima, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 334.
6. Bucur Mitrea, St. Cls., 7, 1965, p. 156, nr. 9, 19-21.

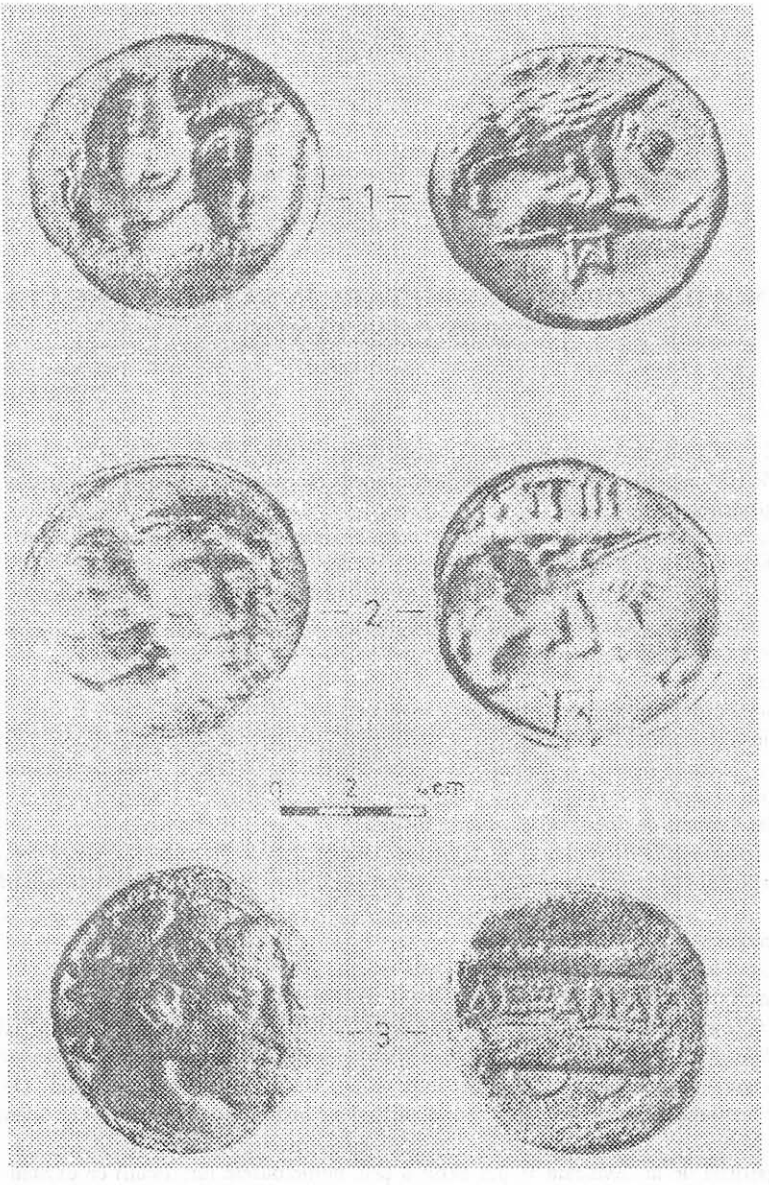

FIGURA 1

amintit: Albeşti, Ion Corvin, Nastradin, Galiţa, Ostrov Regie, Canlia[7] şi Credinţa[8]. Toate acestea dovedesc legături economice şi comerciale ale geto-dacilor din interiorul Dobrogei cu populaţiile greceşti de pe ţărmul de vest al Pontului Euxin cât şi influenţa economică deosebită a Histriei în secolul IV î.Chr. chiar şi în afara zonei propriu-zise de supraveghere a cetăţii menţionate.

În privinţa monezilor macedonene de tipul Alexandru cel Mare, se poate spune că nu s-au bucurat de o circulaţie spectaculoasă şi abundentă în Dobrogea. Descoperirile alexandrine sunt destul de puţin cunoscute. S-ar putea menţiona în Dobrogea unele descoperiri: Isaccea, 6 Martie,[9] Histria,[10] Pelin.[11] Aceste descoperiri corespund unei perioade de dezvoltare economică şi politică a Macedoniei, de impunere a acesteia pe scena istoriei antice.

New Monetary Discoveries in Adâncata (Constanţa dep.)

Abstract

In 1995 three antique coins, discovered in Adâncata, came to the numismatic collection of the Constanţa museum. Two of the three are Histrian, dated to the 4th cent. B.C. and the third is from Alexander the Great, dated to the 4th cent. B.C. too.

7. T. Papasima, **loc.cit.**, p. 333.
8. Idem, Pontica, 13, 1980, p. 299-300, nr. 1-2.
9. E. Oberländer-Târnoveanu, Pontica, 11, 1978, p. 81-82, nr. 44-49.
10. C. Preda, H. Nubar, **loc.cit.**, p. 51-53.
11. Radu Ocheşeanu, Pontica, 7, 1974, p. 149-150, 154-155.

THE COINAGE OF HISTRIA FOR SEPTIMIUS SEVERUS AND HIS FAMILY: Addenda et Corrigenda

DILYANA BOTEVA (University of Sofia)

The paper had already been sent to press when I got the chance to visit the Coin Cabinet at Kunsthistorisches Museum in Vienna and to work with its collection*. Some of the Histrian species kept there impose following addenda et corrigenda.

The observe of coin No 28421 represents Septimius Severus with a short beard. This detail indicates an early date of minting which could not be later than A.D. 200. I incline to accept A.D. 198 as the possible dating because of the main features of the imperial portrait.

Here it should be reminded of Geta's coin published in 1917 by L. Ruzicka under No 507-z. Unfortunately one can only read K CEΠ GETAC.. from the legend on its obverse which was causing some uncertainty at the moment when I was studing the Histrian coinage. Now it seems that this issue was a synchronous with the coins representing Severus with short beard. Thus an additional period of activity of the Histrian mint is definable within A.D. 198. These issues should be connected with the journey to the Balkans undertaken by Caracalla soon after his inauguration because of some military problems for the Empire. His presence in Lower Moesia in 198 is attested with certainty and it is possible that Histria was one of the cities visited by the young *augustus*.

Consequently the chronology of the Histrian coinage under Septimius Severus and his family could be illustrated as follows:

year	coinage
193	-
194	
195	
196	
197	
198	coins for Severus, Domna, Caracalla-aug. and Geta-caes. **without** value marks of their denomination
199	
200	

* I would like to express my deepest gratitude to Prof. Dr. G. Dembski (Vienna) who was so kind to let me work with the coins I was interesed in, and to Dr. Fr. de Callatay (Bruxelles) for his support and cooperation.

coins for Severus, Domna, Caracalla-aug. and Geta-aug.
without value marks of their denomination

big denominations for Caracalla and Domna
without value marks

coins for Caracalla and Domna **with** value marks of their denomination

MONEDE BIZANTINE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA (secolele XI-XIII)*

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEȘTEANU, MILTIADE CÂRLAN, INGRID POLL

În colecția Cârlan din București, se află și 14 monede bizantine, majoritatea fiind descoperite pe teritoriul Dobrogei. Singura piesă despre care se pot face unele precizări asupra locului de proveniență, este o emisiune din electrum de la împăratul Manuel I Comnenul (1143-1180), care a fost achiziționată în orașul Babadag, județul Tulcea, de la un locuitor din împrejurimi (planșa 1 a, b).

O scurtă trecere în revistă a monedelor descoperite la Babadag[1] - patru piese anonime din clasa A2 și A3 emise de împărații Vasile II și Constantin VIII (976-102) și două exemplare din clasa D de la împăratul Constantin IX (1042-1055) - ne dovedește că moneda de la împăratul Manuel I Comnenul constituie o apariție singulară printre descoperirile monetare de pe raza orașului Babadag. Cercetările arheologice de salvare întreprinse în ultimii ani în zona centrală a orașului - în vecinătatea geamiei lui Ali Ghazi Pașa - au scos la iveală complexe (locuințe, gropi) și materiale arheologice (oale-borcan, ceramică smălțuită, amfore, brățări de sticlă) care se datează în a doua jumătate a secolului al X-lea și în prima jumătate a celui următor.[2]

În aceste condiții, se poate aprecia că moneda de la Manuel I Comnenul reprezintă o descoperire izolată, cu caracter întâmplător ce nu-și găsește un corespondent cronologic nici pe plan numismatic nici arheologic. Extinzând aria investigațiilor și analizând descoperirile numismatice din principalele centre aflate în vecinătatea Babadagului, am putea presupune că moneda din electrum a fost găsită la Isaccea așezare urbană fortificată din perioada bizantină (secolele X-XIV) de unde se cunosc cele mai multe descoperiri monetare - aur, argint și bronz - de pe teritoriul Dobrogei (excepție face, desigur, capitala themei - Durostorum-Silistra). Tot de aici s-ar putea să fi fost achiziționată și piesa numărul 14 din catalog, o imitație latină cu modul mic, tip B; stamena devalorizate din prima jumătate a secolului XIII-lea sau așa-zisele imitații „latine" și „bulgare" sunt frecvente la Isaccea, iar sporadic apar și în alte câteva centre nord-dobrogene: Troesmis,[3]

---

* Într-o primă formă, lucrarea a fost prezentată la al XI-lea Simpozion Național de Numismatică ce a avut loc la Slatina, în perioada 19-21 octombrie 1994.

1. De pe raza orașului Babadag, se cunosc următoarele descoperiri întâmplătoare; clasa A-varianta 1 (ICEM-Tulcea, inv. 11060), varianta 27? (ICEM-Tulcea, inv. 11061), varianta 40b (ICEM-Tulcea, inv. 11062), cf. Al. Popescu, V.H. Baumann, Peuce VI, 1977, p. 208, nr. 20, 17și 12; varianta 40a (MINA-Constanța, inv. 7327) cf. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheseanu, Al. Popeea, Monede bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, Manuscris, 1977, nr. 1123; clasa D (ICEM-Tulcea, inv. 12548-informație E. Oberländer-Târnoveanu și inv. 39791) cf. E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce VIII, p. 509, nr. 143.

2. Cercetările sunt efectuate de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea (Ioan Vasiliu) și Direcția Monumentelor Istorice (Sergiu Iosipescu): multumesc și pe această cale colegului Ioan Vasiliu pentru informațiile și materialele arheologice inedite pe care ni le-a pus la dispoziție. Un vas sferoconic găsit întâmplător, datat în secolele XI-XIV, constituie singura descoperire ce vine să completeze orizontul nostru informațional despre locuirea de epocă bizantină pe raza orașului Babadag. Dezvelirea unui tronson de incintă, datat în perioada recuceririi Dobrogei de către armatele împăratului Ioan Tzimiskes, pare să confirme că la Babadag exista un centru fortificat ce controla importantul drum ce făcea legătura între lacul Babadag și așezarea urbană de la Isaccea, cf. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce IX, 1984, p. 366-368.

3. Oct. Iliescu, **Sur les monnaies byzantines coupées découvertes en Roumanie**, in Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, III, 1976, p. 192; E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce VIII, 1980, p. 249, 253-254.

Dinogetia,[4] Tulcea[5] sau Nufăru;[6] în sudul provinciei, până în prezent, sunt documente într-un număr mai mic la Păcuiul lui Soare[7] și Constanța[8].

Revenind la celelalte piese scrise în catalog, constatăm că ele constituie apariții comune în circulația monetară dobrogeană din secolele XI-XII.

Cronologic, cele mai timpurii exemplare sunt cele din clasa A3 (varianta 24 și 39), emise în intervalul 1019/1020-1028. Urmează o serie de folles anonimi care acoperă aproape tot secolul al XI-lea: Roman III (1028-1034) - clasa B (un exemplar), Mihail IV (1034-1041) - clasa C (două exemplare), Roman IV (1067-1071) - clasa C (un exemplar Mihail VII (1071-1078) - clasa H (un exemplar), Nichifor III (1078-1081) - clasa I (un exemplar). Surprinde puțin lipsa emisiunilor semnate, a căror serie a fost reluată în cursul secolului al XI-lea de către împăratul Constantin X (1059-1067), dar lotul pe care îl prezentau este destul de mic și, prin urmare, nereprezentativ.

Trebuie subliniată importanța monedelor cu nominal mic-tetartera, puse în circulație cu ocazia reformei lui Alexios I Comnenul, din 1092. Prezența lor în număr mare pe teritoriul Dobrogei, mai ales a emisiunilor lui Alexios I provenite din oficina de la Thessalonic, pare să constituie o caracteristică pentru ținutul dintre Dunăre și mare[10]. În zonele învecinate - Bulgaria, de exemplu - se observă folosirea cu predilecție a stamenei, moneda cu valoare mai mare, în timp ce tetartera constituie o apariție întâmplătoare[11].

Am lăsat la urmă cel mai important exemplar din colecția Cârlan - un Electrum Aspron Trachy, emis la Constantinopol, tip C (emisiunea III?), varianta B, ce reprezintă prima piesă de acest fel căreia i se cunoaște proveniența. Tot din Dobrogea, de la Nufărul, a fost publicată o piesă din electrum despre care s-a presupus că ar reprezenta o emisiune inedită a împăratului Alexios I Comnenul[12]; Analizele prin fluorescență de raze X au demonstrat că în compoziția monedei se află doar cupru și argint, fapt ce ne permite să apreciem că piesa de la Nufăru nu este un electrum ci un stamenon aspron trachy, de un tip necunoscut de la împăratul Alexios I Comnenul. (Anexa I).

Moneda din electrum a fost creată de împăratul Alexios I cu ocazia reformei monetare din anul 1092 și constituia o subdiviziune a hyperpironului; titlul unei piese din electrum varia între 5 și 7 carate: în anul 1116 un hyperpiron valora 3 electrum aspron trachy, iar un electrum echivala cu 40 aspron trachy de billon. Moneda avea diametrul mai mic și o iconografie diferită de cea a hyperperilor.

În timpul domniei lui Alexios I, ca și a fiului său Ioan, s-au pus în circulație câte trei emisiuni de electrum, bătute în oficinele de la Constantinopol și Thessalonic, fapt ce explică numărul relativ mic al descoperirilor din această perioadă.

Începând cu împăratul Manuel I, au existat cinci emisiuni bătute în trei oficine cu o producție aproximativ egală între ele - Constantinopol, Thessalonic și un atelier local neprecizat - care au pus în circulație un număr mult mai mare de monede din electrum. Acestea au o greutate cuprinse între cca. 4,20-4,60 g (piesa noastră are 4,37 g) și un conținut de aur ce oscilează între 18 și 23% (piesa noastră are cca. 20%

4. Gh. Mănucu-Adameșteanu, **Argumentul numismatic și încetarea locuirii de la Dinogeția-Garvan**, comunicare la sesiunea Pontica 6-8 octombrie 1994 - o imitație „latină" cu modul mic, de tip A (la Cabinetul numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, inv. 1193/388. Mulțumesc și pe această cale colegilor Gh. Poenaru-Bordea și E. Nicolae care mi-au pus la dispoziție monede inedite din această colecție.

5. În aceeași colecție de la Cabinetul numismatic al Institutului de Arheologie din București, se află mai multe stamena devalorizate descoperite în zona orașului Tulcea în anul 1952: Constantinopol imitații „latine" cu modul mic, tip A (inv. 477/127, 139 și cu modul mare, tip P (inv. 477/120); la acestea mai putem adăuga o imitație „bulgară" de tip C (inv. 1363/25), cf. B. Mitrea, Dacia, N.S. XII, 1968, p. 459, nr. 95, care consideră că este o piesă din timpul Comnenilor (moneda reprezintă o imitație după emisiunea lui Alexios III). Pentru o centralizare a descoperirilor monetare de la Tulcea vezi Gh. Mănucu-Adameșteanu, Tulcea în secolele X-XV, Peuce XI-sub tipar.

6. E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce IX, 1984, p. 259-262; Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce X, 1990, p. 513-514; idem Pontica XXV, 1992, p. 416.

7. E. Oberländer-Târnoveanu, comunicare la Simpozionul National de Numismatică desfășurat la Constanța în anul 1990: Constantinopol-imitații „latine" cu modul mic, tip (MINA-Constanța, inv. 45885, 51298); rămânând în sfera imitațiilor „latine" mai putem adăuga și două piese inedite oferite spre identificare și publicare de către autorii săpăturilor de aici - Petre Diaconu și Oana Damian, cărora le mulțumim și pe această cale: 1986 imitație „latina" cu modul mic, tip A, 1991 - imitație „latina" cu modul mare, tip P.

8. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica XXIV, 1991, p. 323, nota 85.

9. Cronologia numeroaselor variante din clasa A continuă să ridice multe semne de întrebare: dintre propunerile avansate, noi o folosim pe cea a lui D.M. Metcalf.

10. E. Oberländer-Târnoveanu, Dacia, N.S. XXIII, 1979, P. 271; Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce X, 1990, p. 513.

11. I. Iordanov, **Moneti i monetno obscnie v Srednovecovna Balgaria, 1081-1261**, Sofia, 1984, p. 25-27, 105-108.

12. E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănucu-Adameșteanu, op. cit., p. 258

aur) ceea ce reprezintă 4,5-6 carate[13].

Primele monede de electrum de la Alexios I par să fi circulat într-un număr mai mic, frecvente fiind cele din primele două emisiuni[14].

Emisiunile de la Ioan II Comnenul sunt mult mai bine cunoscute, fapt ce se datorează şi unui număr mare de piese găsite în tezaure[15].

Perioada domniei lui Manuel I se caracterizează printr-o creştere apreciabilă a numărului de piese puse în circulaţie dar şi printr-o depreciere a titlului[16].

Existenţa unor exemplare cu o greutate mai mică de 3 g - un tezaur şi o piesă izolată a pus în discuţie posibilitatea existenţei unei monede cu o valoare de o jumătate de electrum: atribuită atelierului de la Thessalonic, ea are o formă mai concavă, este mai subţire şi are un diametru mai mic[17].

În mod firesc, vom înregistra numeroase monede de electrum de la Manuel I răspândite pe o largă arie geografică. Din zonele învecinate cu ţara noastră, semnalăm trei piese aflate în Muzeul Naţional din Belgrad şi una în muzeul din Pozareavac patru pe teritoriul Serbiei)[18] şi mult mai multe pe teritoriul Bulgariei: la Bania, regiunea Plovdiv - un tezaur format din 36 de piese de electrum şi 80 de billon (a fost identificată o monedă de electrum de la Manuel I), la Gorsko Slivovo - un tezaur din nouă piese de electrum şi 150 de billon, la Zlatarnita, regiunea Veliko Târnovo - un tezaur format din 40 de piese din care s-au recuperat 18 exemplare din electrum (au fost identificate trei monede de la Manuel I). Toate exemplarele găsite în Bulagria au fost bătute în oficinele de la Constantinopol şi Thessalonic[19].

Prin prisma celor prezentate până acum, nu pare deloc surprinzătoare apariţia unei emisiuni din electrum de la Manuel I în Dobrogea care, deocamdată, rămâne singura descoperire de acest fel cunoscută la noi în ţară[20]. La aceasta putem adăuga şi faptul că împăratul Manuel I a dus o politică activă la frontiera dunăreană a imperiului bizantin[21], situaţie confirmată şi în numeroasele descoperiri de stamena şi tetartera din Dobrogea (vezi şi numerele 12-13 din catalog) şi de piesele găsite la nord de Dunăre[22].

În final, putem aprecia că monedele bizantine din colecţia Cârlan vin să completeze anumite informaţii cu privire la circulaţia monetară din Dobrogea, în special pentru secolul XII, perioada destul de puţin cunoscută[23].

---

13. Pentru diversele opinii exprimate în legătură cu emisiunile din electrum, vezi N.F. Hendy, **Coinage**, p. 10-11, 25, 96, 108, 124-126; C. Morrisson, **Catalogue**, p. 669-670, 692-694, 702, 709, 729; T. Bertelé, **Numismatique byzantine. Suivie de deux études inédites sur les monnaies des Paleologues**. Edition française mise à jour et augmentée de planches par Cecile Morrisson, Wetteren, 1978, p. 50-56; Phillip Grierson, **Byzantine Coins**, London, 1982, p. 218, 226-227, 230-232; **L'or monnaye i purification et alteration de Rome a Byzance**, Cahiers Ernest-Babelon, 2, Paris, 1985, p. 116-117, 164, 165.
14. M.F. Hendy, **loc.cit.**; C. Morrisson, **loc.cit.**; J. Raeder, **Die bizantinischen Munzen in Kestner-Museum Hanover**, 1989, p. 141, nr. 279; Munzenauktion, Viena, VII, 1975, p. 68, nr. 624, Tolstoi, **Byzantine Coins**, Barnoul, 1991, p. 98-99, nr. 4-6.
15. J. Raeder, **op.cit.**, p. 143, nr. 283; Harlan J. Berk Ltd. 79, 1993, nr. 62; P.J. Donald, Ph. Whitting, **A Hoard of Trachea of John II and Manuel I from Cyprus**, in Mints. Dies and Currency. Essays dedicated to the memory of Albert Baldwin. Edited by RAG. Larson, London, 1971, p. 75-84; P. Flourentzos, **Report of the Department of Antiquity**, Cyprus, Nicosie, 1987, p. 279-318;
16. Sabine Schultz, **Byzantinische Munzen in der Fruchristlich-Byzantinischen Sammlung in Bode-Museum**, Berlin, 1977, p. 19, fig. 24; D.M. Metacalf, **Coinage**, p. 110; **Numismatische Abteilung**, Bern, 46, 1985, p. 20, nr. 190; **Auktion**, Bern, 5, 1986, p. 97, nr. 704-705; idem, 7, 1987, p. 194, nr. 1327; idem 8. 1987, p. 218, nr. 1518; **Auktion**, München, 40, 1987, p. 74, nr. 95 Sotheby's 9-10 aprilie 1992, nr. 29; Musée de Saint Omer. Catalogue des monnaies d'or Arras, 1987, p. 80, nr. 259.
17. C. Foss, **Num.Circ.**, febr. 1984, p. 9-9
18. **Splendour of coinage. Coins from the Collection of the National Museum of Belgrade**, Belgrad, 1979, p. 61; V. Ivanisevic, Numismaticiar, 14, 1991, p. 61.
19. I. Iordanov, **op.cit.**, p. 37, 90, 159, 165; L. Lazarov, Numizmatika, XXI, 1987, 1, p. 25-26.
20. Moneda de la Manuel reprezintă singura piesă cunoscută din electrum, din secolul al XII-lea şi una din puţinele piese de aur din acest secol descoperite pe teritoriul Dobrogei: astfel, putem menţiona un singur hyperpiron de la Isaac Comnenul, găsit în împrejurimile oraşului Tulcea, cf. B. Mitrea, SCIV, XIV, 1963, 2, p. 474, pentru alte descoperiri de hyperper, vezi N. Bănescu, **Les Duches byzantins de Paristrion (Paradounav et de Bulgarie**, Bucarest, 1946, p. 106: menţionează 10 exemplare de la Ioan II, dintre care unele s-ar putea să provină din Dobrogea; în legătură cu aceste piese păstrate la Banca Naţională, vezi şi I.C. Băicoianu, **Istoria politicii noastre monetare şi a Băncii Naţionale**. Bucureşti, 1932, vol. I_1, p. 22, pl. XIV/10. La Stoeneşti, în Balta Brăilei a fost descoperit în anul 1957, un tezaur format din 22 piese de aur de la Ioan II, ce se păstrează în colecţia Cabinetului numismatic al Institutului de Arheologie din Bucureşti, cf. B. Mitrea, Dacia, N.S. II, 1958, p. 498, nr. 27.
21. I. Barnea, S. Ştefănescu. **Din istoria Dobrogei.III. Bizantini, romani şi bulgari Dunărea de Jos**, Bucureşti, 1971, p. 156-162.
22. La Manoleasa, jud. Suceava, s-a găsit un hyperion de la Manuel I Comnenul, cf. B. Mitrea, Dacia, M.S. IX, 1965, p. 500; O. Iliescu, Ilfov. **File de istorie**, Bucureşti, 1978, p. 148.
23. Singura lucrare care a abordat circulaţia monetară din Dobrogea s-a bazat pe un lot format doar din 226 stamena şi tetartera, cf. E. Oberländer-Târnoveanu, Dacia, N.S. XXIII, 1979, P. 265-273..

CATALOG

Pentru identificarea monedelor, am folosit următoarele lucrări: Cecile Morrisson, Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliotheque Nationale, II, Paris, 1970; Phillip Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, vol. III, Part 2. Leon III to Nicophorus III, 717-1081, Washington, 1973; D.M. Metcalf, Coinage in South-Eastern Europe 820-1396, Ed. II, London, 1979; M.F. Hendy, Coinage and Money in Byzantine Empire, 1081-1261, Dumbarton Oaks, 1969; V. Ivanisevic, in Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXVII-XXVII, 1989, pag. 19-41.

Vasile II-Constantin VIII (976-1028)
Clasa A3 (post 1019/1020)
Varianta 24
Morrisson, clasa A2, p. 587, 598, anii 976-1028
Grierson, clasa A2, p. 659-660, anii 976(?)-1030/35.
Metcalf, p. 57-58, clasa A3, anii post 1019/1020
Ivanisevic, p. 36, 41, clasa A2, Emisiunea III, anii 1010/1015-1020/1025.
1. AE ! 8,27 g, 23x26 mm.
Varianta 39
Morrisson, clasa A2, p. 587, 598, anii 976-1028
Grierson, clasa A2, p. 665-666, anii 976(?)-1030/1035.
Metcalf, p. 57-58, clasa A3, anii post 1019/1020-1028.
Ivanisevic, p. 36, 41, clasa A2, Emisiunea III, anii 1010/1015-1020/1025.
2. AE ! 10,54 g, 28x27 mm.
Roman III (1028-1034)
Clasa B
Morrisson, p. 586, 599, anii 1028-1034
Grierson, p. 676, anii cca. 1030/1035-1042(?).
3. AE ! 11,01 g, 31 mm. Suprafața pe clasa A-varianta 14, 22, 35, 41?
Mihail IV (1034-1041)
Clasa C
Morrisson, p. 586, 600, anii 1034-1041
Grierson, p. 681, anii cca. 1042(?) - c. 1050
4-5. AE ! 7,93 g, 27x31 mm. AE ! 6,98 g, 25 mm.
Roman IV (1067-1071)
Clasa G
Morrisson, p. 652, anii 1067-1071
Grierson, p. 692-694, anii c. 1065-c. 1070
6. AE ! 7,37 g, 25 mm.
Mihai VII (1071-1078)
Clasa H
Morrisson, p. 586, 603 anii 1071-1078
Grierson, p. 694, anii c. 1070-c. 1075
7. AE ! 5,32 g, 25 mm.
Nichifor III (1078-1081)
Clasa I
Morrisson, p. 586, 604-604, anii 1078-1081
Grierson, p. 696-699, anii c. 1075-c. 1080
8. AE ! 6,05 g, 25x24 mm.
Alexios I (1081-1118).
Emisiuni posterioare reformei (1092-1118)
Tetarteron.
Thessalonic.
Emisiunea III.

Hendy, p. 88, emisiunea III.
Morrisson, p. 685, tip 3.
9. AE 1,52 g. 18x19 mm
Tip D
Hendy, p. 89, tip D.
Morrisson, p. 686, tip 4.
10. AE ! 2,38 g, 15x13 mm.
Manuel I (1143-1180).
Electrum, Aspron Trachy.
Constantinopol. Tip C (emisiunea III?). Varianta B.
Hendy, p. 113-114, Tip C (emisiunea III ?). Varianta B.
Morrisson, p. 710, Tip 3. Varianta B.
11. EL ! 4,37 g, 32x30 mm.
Billon. Aspron Trachy.
Constantinopol. Emisiunea III. Faza 1. Varianta A.
Hendy, p. 117, emisiunea III. Faza 1. Varianta A.
Morrisson, p. 713. Tip 3. Varianta 1a.
12. Bill. ! 3,05 g, 30x28 mm.
1/2 Tetarteron.
Atelier grecesc neprecizat.
Hendy, p. 121-122. Tip D.
Morrisson, p. 721-722. Tip 4.
13. AE ! 2,56 g, 15x16 mm.
Imperiul Latin de Constantinopol. Emitenți neprecizați (1204/1205-1261).
Constantinopol. Imitații „latine" cu modul mic. Tip B.
Hendy, p. 191.
14. Bill. ! 1,09 g, 17x13 mm.

ANEXA 1

Pentru determinarea compoziției monedelor s-a folosit tehnica de analiză prin fluorescență de raze X cu disperisie energetică (EDXRF).

Această metodă constă în identificarea și dozarea elementelor, fapt ce se realizează detectând radiația de fluorescență în domeniul razelor X moi emisă de acestea în urma excitării lor cu radiații X și gamma sau cu particule încărcate (electroni, protoni, particule alfa, etc.). Proba va emite radiația X căracteristică fiecărui element, care va fi analizată după energii (frecvențe) și intensitate de către un analizator de amplitudine multicanal, prelucrând informațiile obținute de la detector. Avantajele acestei metode sunt:

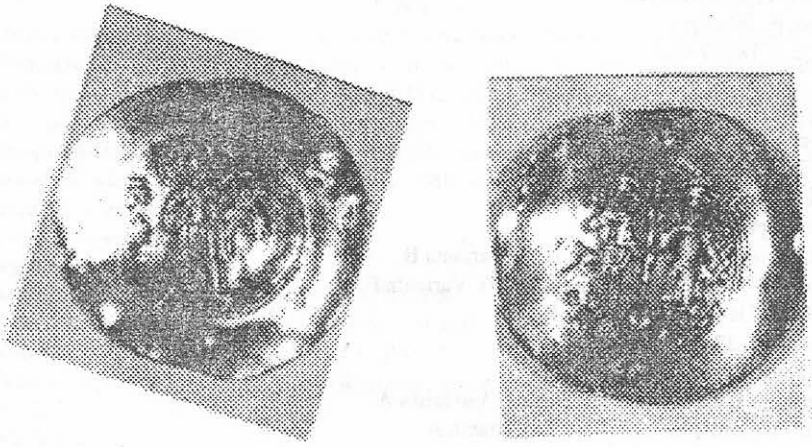
- simplitatea spectrului acestei radiații; - energia mare a radiației X ceea ce permite detectarea fotonilor individuali emiși de proba;
- timp de măsurare scurt (10-1000 sec.);
- posibilitatea măsurării concentrațiilor de la p.p.m. (1 p.p.m. = 0,00001%)la 100%;
- proba nu este distrusă în timpul analizei.

Aparatura este reprezentată de un detector de Si(Li) cuplat cu un amplificator spectroscopic și un convertor analog-digital, toate conectate la un calculator P.C.

Specific acestui tip de instalații, este utilizarea pentru excitarea radiației de fluorescență numai a unor surse izotopice de raze X sau gamma moi având o formă inelară și fiind dispuse în jurul detectorului (vezi. fig. 1).

Datorită excelentei rezoluții energetice a detectorului cu semiconductori, poate fi pusă în evidență radiația de fluorescență a tuturor elementelor având numărul de ordine (Z) mai mare de 12. Utilizarea calculatorului electronic face posibilă prelucrarea automată a spectrelor de fluorescență.

În cazul de față, a fost folosită o sursă de excitare de Am-241 și un detector de siliciu dopat cu litiu, și având o rezoluție de 180 eV pentru linia Ka a fierului. Spectrometria s-a realizat cu ajutorul unui analizor de

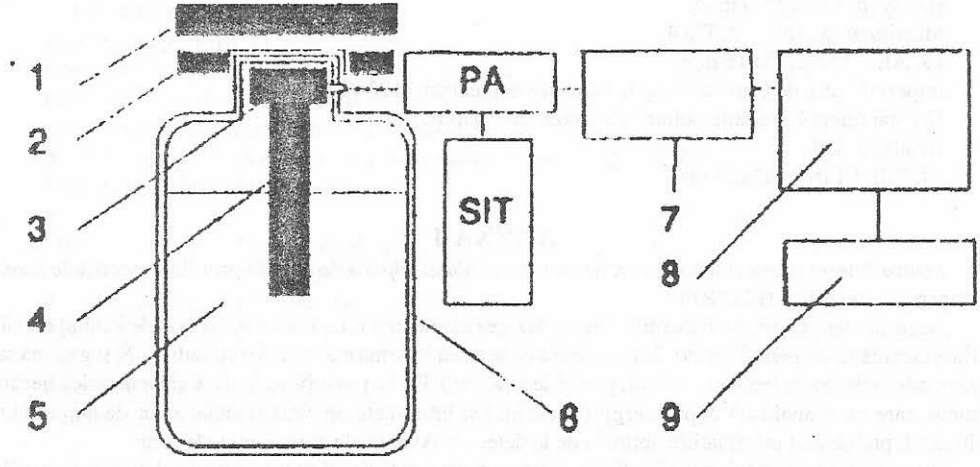

Figura 1. Schema bloc a unui spectrometru folosit pentru analize prin fluorescență de raze X folosind detectori cu semiconductori. Proba (1) este fixată deasupra sursei izotopice de formă inelară (2) ce înconjoară detectorul (3). Acesta este fixat pe un conductor termic (4) din cupru scufundat permanent în azot lichid (5) păstrat într-un vas Dewar metalic (6). Semnalele electrice produse de detector sunt amplificate de un amplificator spectroscopic (7), convertite în semnale digitale de un convertor analog - digital (8) și apoi prelucrate de un calculator PC (9). Detectorul este alimentat cu tensiune înaltă stabilizată de la Sursa de Înaltă Tensiune, iar semnalul produs de detector este preamplificat de Preamplificatorul sensibil la sarcină (PA).

amplitudine de 4096 canale, de tip Canberra. Fiecare piesă studiată a fost măsurată în mai multe puncte, alese pe criterii de planeitate maximă, cu scopul evaluării dispersiei în concentratie. Metoda permite punerea în evidență și măsurarea concentrației elementelor de bază și a urmelor din compoziția monedelor, precum staniu, stibiu, argint, aur, cupru, zinc, plumb, arseniu, mangan, fier, etc. la nivel de mai mult de 100 p.p.m.

Monedele ce au făcut obiectul analizei prin FRX, sunt caracterizate astfel:

Proba 1

Moneda Babadag, col. Cârlan

Electrum Aspron Trachy. Manuel I (1143-1180)

Constantinopol. Tip C (emis III ?), Varianta B

compoz.: Au-20% Ag-75% Cu-3%

Proba 2

Moneda Nufăru, ICEM Tulcea

Billon Aspron Trachy, Alexios I (1081-1118)

Emisiune inedită (1092-1118)

compoz.: Cu-77% Ag-19,5% Pb-2,4% Sn-0,3% Fe-0,25%

Analizele efectuate de noi (FRX) se înscriu în seria analizelor fizico-chimice efectuate la Ciclotronul de la Orléans, prin activare cu protoni (Cahiers Ernest Babelon 2, 1985, Paris) și cele prin determinarea greutății specifice efectuate de M.F. Hendy și colab. (M.F. Hendy, Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081-1261, Dumbarton Oaks, 1969). Rezultatele obținute prin cele trei metode (vezi tab.) sunt comparabile și se înscriu în limitele concentrațiilor cunoscute atribuite emisiunilor de electrum de la Manuel I.

Nr. Col.	Met.	Greut.	Au	Ag	Cu	carate	
53 D.O.	G.sp.	4,40		24	-	-	6
50 D.O.	G.sp.	4,57.		23	-	-	5,5
52 G.C.	G.sp.	4,22		21	-	-	5,03
54 G.C.	G.sp.	4,36		21	-	-	5,03
Cârlan	FRX	4,37		20	75	3	4,8
61/E1/07 B.N.	A.P.	4,39		20,06	70,7	8,5	4,95
51 A.M.	G.sp.	4,23		1,8	-	-	4,3
61/E1/14 B.N.	A.P.	4,09,		18,3.	68	13,5	4,4

Abrevieri:

D.O. = Ph. Grierson, **Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection**, Washington 1966-1973.

G.C. = Goodacre Collection

A.M. = Ashmolean Museum Collection

B.N. = Morrisson, **Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale**, Paris, 1970.

G.sp. - metoda greutății specifice: prin această metodă se poate determina conținutul în aur din aliaje formate din Au-Ag sau Cu, precizia determinării scăzând cu diminuarea conținutului în aur. Pentru determinarea argintului, metoda este mai slabă (mai ales dacă există și cupru în aliaj).

A.P. - activare cu protoni (met. nucleară).

DES MONNAIES BYZANTINES DÉCOUVERTES EN DOBROUDJA (XIe - XIIIe siécles).

- Résumé -

Dans la collection Cârlan de Bucarest existent 14 monnaies byzantines, la plupart d'entre eux découvertes en Dobroudja.

L'unique pièce dont on peut faire des précisions sur le lieu d'origine, est une monnaie d'electrum de Manuel I Comnène (1143-1180), qui a été acquérie d'un habitant des environs de la ville de Babadag, département de Tulcea.

La monnaie de Manuel I représente une pièce isolée dans l'ensemble des découvertes archéologiques

et numismatiques sur le territoire de la ville de Babadag à partir de la fin du Xe siècle jusqu'à la moitie du XIe siècle.

Les auteurs supposent que cette pièce a été découverte à Isaccea, possible lieu de provenance aussi pour la pièce no 14 du catalogue.

La monnaie d'electrum de Manuel I est singulière sur le territoire de notre pays. On a été publiée une autre monnaie, de Nufăru (à voir note no 12) supposée comme electrum. Mais les analyses par FRX ont démontré qu'il s'agit d'un staménon d'Alexis I, émission inconnue, frappée après le réforme de l'année 1092.

Notre pièce s'inscrit dans la vaste aire des découvertes des pièces d'electrum comprenant Serbie et Bulgarie-territoire plus riche en découvertes de ce genre.

L'étude des monnaies de la collection Carlan apporte des éclarcissements supplémentaires sur la circulation monétaire en Dobroudja, notamment sur le XIIe siècle-période moins connu.

OVIDIANA

BIBLIOGRAFIA OVIDIANĂ ÎN ROMANIA
IV. Evocări ovidiene*

NICOLAE LASCU

1803

996. Aaron, Vasilie, **Către Ovidie Naso**. Bibl. Acad. Rom., Mss. rom. Nr. 4072. Datat: 1803, corectat ulterior: 1804.

997. Asaki, G., *Lacul lui Ovid lângă Cetatea Albă pe Nistru*, vol. *Poezii a lui Aga G. Asaki*, mădulariu al Academiei de Roma. Eşii, în Tipografia Albinei, 1836, p. 86-88.

1840

998. /Asaki, G./, *Prospectu pentru publicaţia a opt tablouri* /sic !/ *din istoria Moldovei* / nr. 7/ *Ovidius în mijlocul Dacienilor*/ în „Albina Rom.", An XI, Nr. 22, 17 martie 1840, p. 85-86.

999. /Asaki, G./, *Prospectu*...(v. 998), în „Curierul rom.", An XI, Nr. 31, 8 aprilie 1840, p. 121.

1000. /Asaki, G./, *Prospectu*...(v. 998), în „Foaie pentru minte, inimă şi literatură", An III, Nr. 20, 12 mai 1840, p. 158-159.

1001. Kogălniceanu M., Prospectul lui Asaki, *Ovidie în mijlocul Dacilor* în „Dacia lit.". Nr. 1 şi 2, ianuarie-fevruarie 1840, p. 301.

1843

1002. *Umbra lui Ovid în Dacia* /piesă de teatru reprezentată la Buc., în seara zilei de 14/26 februarie 1843/. Menţiune într-o scrisoare a lui Nicolae Nifon Bălăşescu către G. Bariţiu la 14/26 febr. 1843, la B.A.R., Mss. rom. nr. 993, f. 15.

1854

1003. Asaki, G., *Lacul lui Ovid lângă Cetatea Albă pe Nistru*, în vol. Culegere de poezii a lui G. Asaki. Ediţia a doua adăogită. Iassii, Tipografiea Institutului Albinei, 1854, p. 53-54. Retipărire (997).

1863

1004. Asaki, G., *Lacul lui Ovid lângă Cetatea Albă pe Nistru*, în vol. *Culegere de poezii a lui Aga G. Asaki*. Ediţia a treia. Iassii, în Tipografia Albinei, 1863, p. 53-54. Retipărire.

1883

1005. *** /*Initiativa de a se ridica o statuie lui Ovidiu*/, în „Farul Constanţei", IV, Nr. 2, 28 ianuarie 1883, p. 1.

1006. *** *Bal în folosul „ridicării Statuei lui Ovidiu"*, în „Farul Const.", IV, Nr. 4, 12 februarie 1883, p. 1.

1007. ***, *Din Dobrogea* /Statuia lui Ovidiu/, în „Observatoriulu", VI, Nr. 10, 5/17 februarie 1883, p. 39-40.

1884

1008. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 4 acte şi în versuri. Mircești, noiembrie 1884. 104 p. Biblioteca „V.A. Urechia", Galaţi, Ms. V 6.

1009. ***, *Din Dobrogea* /Statuie lui Ovidiu/, în „Observatoriulu", VII, Nr. 10, 16/4 februarie 1884, p. 39.

1884-1885

1010. Dulfu, P., *Ovidiu*. Dramă în 4 acte şi în versuri, în „Tribuna", An I, Nr. 201, 21 decembrie 1884 (2 ianuarie 1885), p. 806-807.

1885

1011. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Actul I. Actul II, în „Convorbiri Lit.", XIX, Nr. 1, 1885, p. 1-47.

1012. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Actul III, în „Convorbiri Lit.", XIX, Nr. 2, mai 1885, p. 146-147.

1012. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Actul IV, în „Convorbiri Lit.", XIX, Nr. 3, iunie 1885, p. 234-255.

1013. V. Alecsandri, *Din „Ovidiu"* (Actul I/fragment), în „Familia", An XXI, Nr. 4, 27 ianuarie st.v./8 ianuarie st.n., 1885, p. 37-38.

1014. V. Alecsandri, *Ovidiu*, piesă în 5 acte şi în versuri. Actul I, scena I, în „Observatoriulu", VIII, 1885, p. 129-130.

1015. Don Remi, *Ovidiu*, noua piesă a Domnului V. Alecsandri, în „Doina", An.II, 1885, p. 3-4.

1016. Gion, *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri de V. Alecsandri, în „Românul", An. XXIX, 11-12 martie 1885, p. 230.

1017. Gion, *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri de V. Alecsandri, în „Românul", An. XXIX, 11-14 martie 1885, p. 238.

1018. Gion, V. Alecsandri, *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri, în „Telegraful Român", An. XXIX, nr. 31, 16/28 martie 1885, p. 121-123.

1019. V. Alecsandri, *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri (urmare şi fine), în „Tel. Rom.", An. XXXIII, nr. 32, 19/31 martie 1885, p. 125.

1020. *Un nouveau drame d'Alecsandri*, în „Revue du monde latin", III, 12 (24) mars 1885, vol. I, p. 526-527.

1021. Puşkin, A. S., *Către Ovidiu*, trad. Eminescu (fragm.).

---

* Evocările ovidiene" încheie „Bibliografia Ovidiană în România", lucrare de vastă întindere, încredinţată tiparului prin grija d-nei Viorica Lascu. Primele trei părţi ale lucrării au fost publicate, succesiv, în revista noastră: **I.** *Texte ovidiene* şi **II.** *Traduceri din Ovidiu*, Pontica, 23, 1990, p. 367-404; **III.** *Articole şi studii critice*, Pontica, 25, 1992, p. 419-444. Ne-am asumat publicarea acestui valeros material ca o datorie de onoare faţă de marele ovidianist care a fost prof.univ. Nicolae Lascu.

1022. /Ştephănescu, George/, *Ovid*. Hymn de Gr. Ventura/atribuire greşită/. Partitură de canto şi orchestră pe versuri de Alecsandri. Bibl. Acd. Rom., Mss. rom., nr. 1805. 5 f.
1023. Un privitor, *Ovidiu*. Cronică teatrală în România, an II, nr. 85 (312), 17 aprilie 1885, p. 2-3.
1024. Vulcan, Iosif. *Ovidiu*. Piesă în 4 acte de V. Alecsandri. Reprezentată pentru prima oară în Teatrul Naţional din Bucureşti la 9/21 martie 1885, în „Familia", an. XXI. nr. 11, 17 martie st.v./29 martie st.n. 1885, p. 130-131.
1025.***, Cronica teatrală: *Ovidiu*, piesă în patru acte şi în versuri de V. Alecsandri, în „Observatoriulu", VIII. 1885, p. 91.
1026. ***, Cronica teatrală: *Ovidu*, piesă în patru acte şi în versuri de V. Alecsandri (continuare), în „Observatoriulu", VIII, 1885, p. 95-96.
1027.***, *Ovid*, piesă în 4 acte şi în versuri de D-nu V. Alecsandri, în „Voinţa Naţională", II, nr. 196, 12 martie 1885, p. 3.
1028. Alecsandri, V., *Ovid*. Schauspiel in vier Aufzügen. Aus dem Romänischen von Adolf Stern, Erster Aufzug, în „Romänische Revue", II Jarhg., III Heft, März 1886, p. 164-186.
1029. Alecsandri, V., *Ovid*. Schauspiel in vier Aufzügen. Aus dem Romänischen von Adolf Stern, Zweiter Aufzug, în „Romänische Revue", II Jarhg., IV Heft, April, 1886, p. 226-243.
1030. Alecsandri, V., *Ovid*. Schauspiel in vier Aufzüge. Aus dem Romänischen von Adolf Stern, in „Rom. Rev.", II Jarhg., V Heft, Mai, 1886, p. 293-310.
1031. Alecsandri, V., *Ovid*. Schauspiel in vier Aufzügen. Aus dem Romänischen von Adolf Stern. Vierter Aufzug, în „Rom. rev.", VI Heft, Juni 1886, p. 337-354.
1032. Alecsandri, V., *Ovid*. Schauspiel in vier Aufzügen. Aus dem Romänischen von Adolf Stern, Hermannstadt, Typographische Anstalt, 1886, p. 79.

1886-1887

1033. *Inaugurarea desvelirei statuei lui Ovidiu*, în „Farul Constanţa", VI (1886-87) nr. 21, 30 aug. 1887, p. 1-3.
1034. Arc., *Ovide*, drame en cinq actes en vers de M-r B. Alecsandri. Chronique Théatrale, în „L'Étoile Roumaine", an III, nr. 212, 28 sept. (11 oct.) 1887, p. 2.
1035. C.a., *Ovide*, în „L' Independance Roumaine", an. XI (3-e série), no. 3013, 26 sept. (8 oct.) 1887, p. 2.
1036. D., G., *Desvelirea Statuei lui Ovidiu*, în „Unirea", I, nr. 161, 21 august 1887, p. 1-2.
1037. D.R.R., *Ovidiu* (cronică teatrală), în „Epoca", an II, nr. 547, 29 sept (11 oct), 1887, p. 2.
1038. Gion, *Ovidiu*, piesă în 5 acte de V. Alecsandri, reprezentată pentru prima oară după remaniere. Sîmbătă 26 Sept. 1887, pe scena teatrului din Bucureşti, în „Românul", an XXXI, 4-5 aprilie 1887, p. 291.
1039. IBIS, *Statuea lui Ovid*, în „Epoca", II, nr. 519, 23 aug. (4 sept.) 1887, p. 1.
1040. Laërte, L' ouverture. Première représentation d'*Ovide*, drame en cinq actes et en vers, de B. Alecsandri, în „L' Indépendance Roumaine, an XI, (3-e série), 29 sept. (11 oct.) 1887, p. 2-3, nr. 3015.
1041. Mille, Const., *Ovidiu* de Vasile Alecsandri, în „Lupta", an IV, no. 359, 28-29 sept. 1887, p. 2-3.
1042. Mille, Const., *Dramă istorică*: Ovidiu de Vasile Alecsandri, în „Lupta", an IV, no. 372, 14 oct, 1887, p. 2.
1043. DON PEPPINO, *Da Roma a Toma* (după „Fanfulla" din Roma). „Românul" Buc., XXXI (1887), 5 sept., p. 780.
1044. Reporter, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 899, 21 aug. (2 sept.) 1887, p. 1-2.
1045. Russu, I., *Cronică teatrală*: **Ovidiu** / de V. Alecsandri/, în „Lumina pentru toţi", an VIII, nr. 6, 1-30 nov. 1887, p. 257-259.
1046. Sandu, *Curierul băilor*, în „Epoca", II, nr. 517, 21 aug. (2 sept) 1887, p. 2.
1047. Sphinx, *Ovid de Alecsandri*, în „România liberă", an XI, nr. 3029, 2(14) oct. 1887, p. 2-3.
1048. ***, *Statuia lui Ovid*, în „Bistriţa", I, Buc., nr. 1, 19 aug. 1887, p. 4.
1049. ***, *Statuia lui Ovid*, în „Curierul", Iaşi, XV, nr. 92, 21 aug. (2 sept.), p. 2.
1050. ***, *Italia şi România*, în „Curierul", XV, nr. 95, 28 aug. (9 sept.) 1887, p. 2.
1051. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Epoca", nr. 515, 19 (31) aug. 1887, p. 3.
1052. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, ibid, nr. 517, 21 aug. 1887, p. 2.
1053. ***, *Informaţiuni*, în „Epoca", II, nr. 518, 22 aug (3 sept) 1887, p. 2.
1054. *Inauguration de la statue d'Ovide*, în L"Étoile Roumaine", III, nr. 183, 23 août (sept.) 1887, p. 2.
1055. ***, *Inauguration de la statue d'Ovide*, (suite et fin), în L"Étoile Roumaine", III, nr. 184, 23 Août (4 sept.) 1887, p. 2.
1056. ***, *Statua lui Ovidiu*, în „Gazeta Poporului", III, nr. 35, 30 aug. (11 sept), p. 4.
1057. ***, *Statua lui Ovidiu* (continuare), în „Gaz. Pop.", III, nr. 36, p. 3-4.
1058. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu* în Constanţa din Dobrogea, în „Gaz. Transilv.", L, nr. 185, 23 Augustu (4 sept.) 1887, /p.2/ (după „Voinţa Naţională").
1059. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu în Constanţa din Dobrogea* (fine) în „Gaz. Trans.", L, nr. 186, 25 aug. (6 sept.) 1887 /p. 3-4/. (După „Voinţa Naţională").
1060. ***, *Italia şi România*, în „Gaz. Trans.", L, nr. 190, 29 aug. (10 sept.) 1887 /p. 3/.
1061. ***, *România şi Italia*, în „Gaz. Trans.", L, nr. 191, 1(13) spt. 1887 /p. 1/. (După „L'Italie" din Roma).
1062. ***, *Italia şi România*, în „Gaz. Trans.", L, nr. 192, 2 (14) sept. 1887 /p. 2/ (după „Riforma" din Roma).
1063. ***, *L'inauguration de la statue d'Ovide*. în „L'Indépendance Roumaine", Buc., XI (1887), 3-ème série, nr. 2984, p. 2.
1064. ***, *„La statue d'Ovide à Constanţa"*, în L'Indépendance ...", XI, nr. 2985, 23 aug. (5 sept.) 1887, p. 2.
1065. ***, *La statue d'Ovide...*, în L'Indépendance Roum., XI, 3-éme série, nr. 2988, 27 aug. (8 sept.) 1887, p. 2.
1066. ***, *Italia şi România* (după „Riforma"), „Liberalul", Iaşi, VIII, nr. 191, 3 sept. 1887, p. 1.
1067. ***, *La desvelirea statuei lui Ovidiu*, în „România Liberă", XI, nr. 2993, 18 (30) aug. 1887, p. 2.
1068. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Rom. Lib.". XI, nr. 2994, 19(31) aug. 1887, p. 3.
1069. ***, *Desvelirea statuei lui Ovidiu*, în „Rom. Lib.", XI, nr. 2995, 20 aug. (6 sept.) 1887, p. 3.
1070. ***, Cronica teatrală: **Ovidiu** de V. Alecsandri, în „Rom. Lib.", XI nr. 3029, 2(14) oct. 1887, p. 2-3.
1071. ***, *Descoperirea statuei lui Ovidiu*. În „Românul", Buc., XXXi, 1 sept, 1887, p. 768.
1072. ***, *Statua lui Ovidiu*. În „Telegraful", Buc., XVII, nr. 4542, 19 aug. 1887, p. 2.
1073. ***, *Statua lui Ovidiu; ibid*, nr. 4544, 21 aug, p. 1.
1074. ***, *Italia şi România*, în „Telegr. Rom., Sibiu, nr. 89, 1/13 sept. 1887, p. 355.

1075. ***, *România şi Italia*, în „Telegr. Rom., nr. 90, 3/15 sept, 1887, p. 361.
1076. ***, *La desvelirea statuei lui Ovidiu*, în „Tribuna", Sibiu, IV, nr. 187, 20 aug. (1 sept.) 1887, p. 746.
1077. ***, *La desvelirea statuei lui Ovidiu*, ibid., nr. 189, 22 aug. (3 sept.) 1887, p. 754-755.
1078. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu în Constanţa din Dobrogea*, în „Tribuna", Sibiu, IV, nr. 190, 23 aug. (4 sept.) 1887, p. 758-759.
1079. ***, *Italia şi România*, în „Tribuna", Sibiu, nr. 194, 28 aug. (9 sept.), 1887, p. 775.
1080. ***, *Banchetul pentru inaugurarea statuei lui Ovidiu* (Corespondenţa „Voinţei Naţionale", în „Tribuna", IV, nr. 199, 3/15 sept. 1887, p. 795.
1081. ***, *Idem* (continuare şi fine), *ibid.* nr. 200, 4/16 sept. 1887, p. 799.
1082. Reporter, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Voinţa Naţională, IV, nr. 215, 20 aug. (1 sept.) 1887, p. 3.
1083. ***, *Monumentul lui Ovidiu*, în „Universul", Buc., IV, nr. 217, 22 aug. (3 sept.), p. 3.
1084. ***, *Desvelirea statuei lui Ovidiu*, în „Universul", IV, nr. 24 aug. (5 sept.) 1887, p. 3.
1085. ***, *Inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 906, 29 aug. (10 sept.) 1887, p. 1.
1086. ***, *Italia şi România*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 903, 26 aug. (7 sept.) 1887, p. 1.
1087. ***, *România şi Italia*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 906, 29 aug. (10 sept) 1887, p. 1.
1088. ***, *Italia şi România*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 907, 1 (13) sept. 1887, p. 1.
1089. ***, *Banchetul pentru inaugurarea statuei lui Ovidiu*, în „Voinţa Naţională", IV, nr. 907, 1(13) sept. 1887, p. 1-2.

1887-1888

1090. Alecsandri, Vasile, *Ovide*, Pièce roumaine en 5 actes et en vers, Biblioteca Academiei Române, Mss rom., nr. 1674 (fila 75-128).
1091. Alecsandri, Vasile, *Ovide*. Opéra en 5 actes / actele I, III, IV /. Bibl.Acad.Rom., Msse rom., nr. 1674/fila 130-162/.

1888

1092. Alecsandri, V., *Ovidiu*. În „Almanahul Societăţii Academice social-literare România Jună, Viena, 1888, p. 13-39.
1093. Demetriescu, A., *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri de Vasile Alecsandri, în „Epoca", III, nr. 903, 28 nov. 1888, p. 1.
1094. Demetriescu, A., *Ovidiu*, piesă în 4 acte şi în versuri de Vasile Alecsandri, în „Epoca", III, nr. 910, 5 dec. 1888, p. 2.

1890

1095. Alecsandri, Vasile, *Ovidiu*. Dramă în 5 acturi şi în versuri. Vol. XI al Operelor complete şi IV al teatrului. Bucuresci, Editura librăriei Socecu et Comp., 1890, 166 p.

1895

1096. Guidotti, Giovanni, *O aventură în Constanţa* /Festivitatea inaugurării monumentului lui Ovidiu/. Traducere de Pictor-Zugrav în „Dreptatea", III, 1895, nr. 61, 15(27) martiriu, p. 2-3.

1898

1097. Amante, A., *Ovidiu în exil*. Descriere făcută în urma unei vizite la Constanţa, antica Tomi. Traducere făcută din limba italiană de Clelia Bruzzesi. Bucuresci. Editura librăriei Socec & Comp., 1898, 95 p.

1899

1098. Aron, Vasile, *Către Ovidie Naso*, în „A XV Programă a Institutului Pedagogic-Teologic al Arhidiecezei ortodoxe române transilvane în Sibiu pe anul şcoleriu 1898-1899, p. 26-28.
1099. Vulcan, P., *Cuvântare publică rostită... în preajma statuei lui Ovidiu asupra vieţii, operilor şi exilului poetului*. În „Ovidiu", Constanţa, I (1898-1899), p. 3-6.
1100. Vulcan, P., *Ovidiu în exiliu*. Poezie de P. Vulcan, ibid., p. 6. 1901.
1101. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acturi şi în versuri. Bucureşti, Editura librăriei Socecu & Comp., 1901.
1102. Vlahuţă, A., *Constanţa*, în vol. România Pitorească. Bucureşti, I.V. Socecu, 1901, p. 70-72.

1902

1103. Vlahuţă, A., *Constanţa*, în vol. *România Pitorească*. Ediţia a doua. Buc., I.V. Socecu, 1902, p. 70-72. Retipărire (1102).

1903

1104. Alecsandri, Vasile, *Opere complete*. Vol. IV. Teatru: **Ovidiu**. Buc., Ed. Minerva, 1903. Retipărire (1095).
1105. Carmen Sylva, *Insula Şerpilor*, în vol. *De prin veacuri*. Traducere din limba germană de L.T. Vol. I. Ediţia IV-a. Buc., Editura librăriei „Universala" Alcalay & Co., f.a./1903/, p. 69-80.
1106. Crutu-Delasăliste, *La statuia lui Ovidiu*. Poezie, în „Ovidiu", Constanţa, III, (1903), seria a II-a, nr. 7, p. 105.

1905

1107. Carcalechi, E., *Scrisori de Vasile Alecsandri către T. Maiorescu*. /VIII-IX, Despre drama *Ovidiu*, datate 11/23 şi 17/25 decembrie 1883/, în „Convorbiri Literare", XXXIX, nr. 6, iunie 1905, p. 512-514.
1108. Carmen Sylva, *Insula Şerpilor*, în vol. *De prin veacuri*. Vol. I, Ed. V. Buc., Ediz. Librăriei Leon Alcalay-Alcalay & Co, f.a., /1905/ , p. 95-110. Retipărire /1105/.

1906

1109. Carmen Sylva, *Inzula* /sic !/ *Şerpilor*, în „Telegraful Rom., LIV, nr. 88, 12/25 august 1906, p. 377-378. Retipărire (1105).
1110. Carmen Sylva, *Inzula* /sic !/ *Şerpilor* (fine), în „Telegr. Rom., LIV, nr. 89, 15/28 aug. 1906, p. 381-382. Retipărire (1105).
1111. Nello, *Vizita la Constanţa*, în „Libertatea", V, nr. 44, 21 oct. v. (3 nov.n.) 1906, p. 2-3.

1907

1112. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acte şi în versuri. Cu o prefaţă de I. Bianu. Bucureşti, Edit. Librăriei „Universala" Alacaly & Co., f.a. /1907/. (Biblioteca pentru toţi, no. 180-181). 108 p. Retipărire 91095).
1113. Macaveiu, Victor, *O săptămână în ţară* (Note cu creionul); *De la Bucureşti la Constanţa* /Statuia lui Ovidiu la Constanţa/, în „Revista Politică şi Literară", Blaj, I, nr. 7, martie 1907, p. 216-219.
1114. Stans, *Impresii şi amintiri din zile mari*, în „Răvaşul", Cluj, V, Nr. 1, 5 ian. 1907, p. 15-18.

1908

1115. Adam, Ioan, *Insula Ovidiu*, în vol. *Constanţa pitorească, cu împrejurimile ei*. Călăuză descriptivă cu ilustraţii. Bucureşti „Minerva", 1908, p. 161-164.
1116. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în cinci acte şi în versuri. Cu o prefaţă de I. Bianu. Buc., Edit. Librăriei „Universala" Alcalay & Co.,

f.a. /1908/. / Biblioteca pentru toți, no. 180-181) 108 p. Retipărire (1095).

1117. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acturi și în versuri, în vol. *Opere complete*. Teatru V. Ediție populară. Buc., Institutul de Arte grafice și Editura „Minerva", 1908, p. 311-436. (biblioteca scriitorilor români). Retipărire (1095).

1118. Asaki, G., *Lacul lui Ovidiu*, în vol. *Poesii*. Prefață de N. Iorga. Vălenii de Munte, Retipărire (997).

1119. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *România Pitorească*. Cu ilustrațiuni după tablourile lui Grigorescu. București, „Minerva", 1908, p. 59-62. Retipărire (1102).

1909

1120. Carmen Sylva, *Insula Șerpilor*, în „Amicul Tinerimii", VI, nr. 8, 15 ian. 1909, p. 170-174. Retipărire (102).

1121. Carmen Sylva, *Insula Șerpilor*, (fine), în „Amicul Tinerimii", Vi, nr. 9, 1 febr. 1909, p. 193-198. Retipărire (1102).

1910

1122. Păsculescu, N., *Colindul lui Ovidiu*, în vol. *Literatura populară românească*. Buc.-Viena-Leipzig, 1910, p. 50 (Academia Română. Din viata poporului român. Culegeri și studii, V.)

1912

1123. Moldoveanu, Corneliu, *Ovidiu la Tomis, în Almanahul Societății Scriitorilor Români* pe anul 1912 (Anul I). Buc., Editura Revistei „Flacăra", 1912, p. 134-138.

1915

1124. Eftimiu, Victor, *Statuia lui Ovidiu*, în vol. *Candele stinse...* /Buc., Ed. „Flacăra"/, 1915, p. 125-129.

1125. Lovinescu, E., *Ovidiu*. Dramă în cinci acturi și în versuri de V. Alecsandri, în „Flacăra", IV, nr. 47, 5 sept. 1915, p. 503.

1916

1126. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acte și în versuri, cu o prefață de I. Bianu. Ed. Librăriei Universale /?/ Lera /?/, Alacaly & Co., f.a. /1916/. (Biblioteca pentru toți, no. 180-181 /?/). Retipărire (1095).

1127. B., *Reverie antică*, în „Analele Dobrogei", I, 1920, nr. 1, p. 114-115.

1128. Duma, George, *Vorbește Tomis*, în „Anal. Dobr.", I, 1920, nr. 1, p. 112-113.

1921

1129. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în cinci acte și în versuri. Cu o prefață de E. Lovinescu. Buc., Ed. „Ancora" Alcalay & Calafateanu, 1921 (Biblioteca Universală, no. 34-38). Retipărire (1095).

1130. Carmen Sylva, *Insula Șerpilor*. Buc., Ed. Steinberg, f.a. /1921/, p. 3-14. (Scriitori celebri, Anul I, no. 3). Retipărire (1102).

1924

1131. Maniu, Adrian, *Elegie*, în culegerea *Lângă pământ*. Buc., Cultura națională, 1924, p. 23-24.

1132. Moldoveanu, Corneliu, *Ovidiu la Tomis*, în vol. *Poezii*. Buc., /Cult. Nat./, 1924, p. 125-130. Retipărire (1123).

1133. Pușkin, A.S., *Lui Ovidiu*. Traducere din rușește de A. Bortkievici și C. Iordăchescu, în „Adev. Lit. și Art.", V, nr. 167, 17 febr. 1924, p. 5.

1134. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *Romăia Pitorească*. Ediție nouă, cu numeroase ilustrații și reproduceri după tablourile lui Grigorescu. Buc., Ed. Librăriei „Universale" Alcalay & Co., f.a. /1924/, p. 50-52 (Biblioteca pentru toți, 272-274). Retipărire (1102).

1925

1135. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acte și în versuri. Buc., Ed. Librăriei „Universala" Alcalay & Co., f.a. /1925/. (Biblioteca pentru Toți, no. 180-181/?/). Retipărire (1095).

1136. Dinu, Ion, *Exilul lui Ovidiu*, în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 1.

1137. Geanabet, *Între Ovidiu și Manda*, în „Dobr. Junâ", XIX, nr. 93, 26 aprilie 1925, p. 1.

1138. Moan, *Fantoma lui Ovidiu*, în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 2.

1139. Papadat-Bengescu, Hortensia, *Pentru Ovidiu* în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 1.

1140. Rădulescu, Fausta, *Memoriei lui Ovidiu*, în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 2.

1141. Roșculeț, V.V., **Ovidiu**, în „Dobr. Lit.", I, nr. 7, 1 iulie 1925, p. 2.

1142. ***, *Desfășurarea Serbărei pentru inaugurarea Statuei Poetului Ovidiu la Sulmona*, în „Buletinul Municip. al orașului Constanța," III, 1925, nr. 3, p. 71-72.

Cuprinde: Raportul legației noastre din Roma către Ministerul Afacerilor Străine; relatările ziarului „L' Italia" din 2 mai 1925; textul discursului rostit de ministrul României la Roma

1143. Voicu-Tulcea, Teodor, *Ovidiu în Tomis-Constanța*, în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 1.

1144. ***, *Inaugurarea monumentului lui Ovidiu la Sulmona*, în „Dobr. Lit.", I, nr. 4, 16 mai 1925, p. 2.

1145. ***, *Desvelirea monumentului lui Ovidiu la Sulmona* (discursul d-lui ministru Al. Em. Lahovary, în „Universul", XLIII, nr. 103, 8 mai 1925, p. 1.

1928

1146. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în cinci acte în versuri. Cu un studiu de E. Lovinescu. București, Ed. „Ancora" S. Benevenisti 1928 (Biblioteca clasicilor români). Retipărire (1095).

1147. Bergheanu, V.I., *Impresii dobrogene*, în „Societatea de Mâine", V, 1928, nr. 20, p. 369.

1148. Pillat, Ion, *Elegia XIII (Ovidiu)*, în vol. *Limpezimi*, Craiova, Scrisul Românesc, 1928, p. 122-123.

1929

1149. Cergău, Titus, *Legende asupra insulei lui Ovidiu*. Culese de -, în „Anal. Dobr.", X, 1929, fasc. 1-12, p. 303-305.

1150. Marinescu, I.M., *Ovidius*, în vol. *Figuri din antichitatea clasică*. Buc., Ed. Casei Școalelor, 1929, p. 153-168.

1930

1151. Graf, Arturo, *Ricordo di Tomi*. Traducere de N. Iorga, în „Revista Istorică", XVI, 1930, p. 30.

1931

1152. Carmen Sylva, *Poetul Ovidiu* în vol. *Carmen Sylva povestind copiilor*. Buc., Ed. Librăriei Socec & Co., S.A., f.a. /1931/, p. 122-140 (Colecția clasicilor români și străini pentru copii și tineret, întemeiată și îngrijită de Octav Minar). Retipărire (1102), cu schimbarea titlului.

1153. Iorga, N., *Ovidiu*. Poem dramatic în cinci acte. Vălenii de Munte, 1931. 68 /-7/ p. (Fondul „Cuvântul", Biblioteca literară, nr. 7).

Premieră la Teatrul Național din București la 20 aprilie 1931.

1154. Iorga, N., *Ovidiu*. Poem dramatic în cinci acte. În vol. *Casandra, Ovidiu*. Buc., Ed. Socec, 1931, p. 85-162. Retipărire (1153).

1155. Ciobanu, Al., *Umbre din trecut* (Înteleptul Ovid), în „Vraja Mării", I, 1933, nr. 1, p. 1.

1934

1156. Graf Arturo, *Amintiri din Tomis*. În limba română de Pimen Constantinescu, în „Lotus", I, nr. 1, septembrie 1934 p. 5. Cuprinde ambele sonete.

1157. Graf Arturo, *Amintire din Tomis*. /Sonetul II/. În limba română de Pimen Constantinescu, în „Provincia literară", II, nr. 1-2, ian.-febr. 1934, p. 17.

1934-1935

1158. ***, *Către Ovidiu*, în „Vraja Mării", II, 1934-1935, nr. 9, p. 6.

1936

1159. Minar, Octav, Pușkin și Eminescu, */Odă/ Către Ovidiu*, tradusă de Mihai Eminescu, în „Cele Trei Crișuri", XVII, 1936, nr. 1-2, p. 21-22.

1160. Papadat-Bengescu, H., *Amintiri dobrogene*, în „Cele Trei Crișuri" XVII, 1936, nr. 7-8, p. 101-102.

1161. Pușkin, A.S., *Către Ovidiu* (fragment). Traducere de M. Eminescu, în „Cele trei Crișuri", XVII, 1936, nr. 1-2, p. 22.

1937

1162. Alecsandri, Vasile, Drame istorice: *Despot-Vodă, Fântâna Blanduziei*, **Ovidiu**. Ediție îngrijită de George Baiculescu. Cu o prefață, o introducere, anexe și note. Craiova, ED. Scrisul Românesc, f.a. /1937/, p. 301-423 (Clasicii Români Comentati). Retipărire (1095).

1163. Dumitrescu-Frasin, I., *Mamaia*, în „Gânduri de la Mare", I, 1937, nr. 1-2, p. 15.

1164. Pușkin, A.S., *Lui Ovidiu* (fragment). Traducere de Mihai Eminescu, în „Revista Fundațiilor Regale", IV, 1937, lr. 10, p. 85. Retipărire (1158).

1165. Sălceanu, Grigore, *Pontică*, în vol. *Nopți Pontice*, Buc., Cartea românească, f.a. /1937/, p. 24. (poeți contemporani).

1938

1166. Maniu, Adrian, *Elegie*, în vol. *Versuri*. Ediție definitivă îngrijită de autor. Buc., Fundația pentru literatură și artă, 1938, p. 32. Retipărire (1131).

1167. Vinea, Ion, *Ovid*. Datată: 1929. În „Viața Românească", XXX, 1938, nr. 2, februarie 1938, p. 3.

1168. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *România Pitorească*, Buc., Ed. „Cartea Românească", f.a. /1938/, p. 54-56. Retipărire 91102).

1169. ***, *Legenda insulei „Ovidiu"*, „Gânduri de la Mare", II, 1938, nr. 1-2, p. 3.

1939

1170. C.T. /Titus Cergău/, *Legenda Insulei lui Ovidiu*, în „Gânduri de la Mare", III, 1939, nr. 9-10, nov.-dec., p. 166.

1171. Cergău, Titus, *Tomis-Cosntanța*, în „Gânduri...", III, nr. 3-4, martie-aprilie 1939, p. 15.

1172. Cergău, Titus, *Reverie ovidiană*, în „Gânduri...", III, nr. 9-10, nov.-dec. 1939, p. 20.

1173. Georgescu Theologu, G., *Ovidius*. Constanța, în vol. *Sub cerul Dobrogei* (Zări dobrogene. Cernavoda. Marea Neagră). Buc., tip. Capitalei, 1939, p. 59.

1174. Salcia, Constantin, *Pont Euxin*, în „Curentul Magazin", Buc., I, 1939, nr. 10, p. 6.

1175. Săndulescu, C., *Ovidiană*, în „Litoral", I, 1939, nr. 5 (pliant nepaginat).

1176. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *România Pitorească*. Buc., Ed. Cartea Românească, f.a. /1939/, p. 54-56. Retipărire (1102).

1177. ***, *Ovidiu în legenda populară* în „Gânduri...", III, 1939, nr. 9-10, nov.-dec., p. 21-22.

1178. ***, *Ovidiu în legenda populară* (variantă), în „Gânduri...", III, 1939, nr. 9-10, p. 22.

1940

1179. Dumitrescu-Frasin, I., *Mamaia*, în „Gânduri...", IV, 1940, nr. 4-5, p. 10. Retipărire (1163).

1941

1180. Nottara, C., *Ovidiu*, operă în cinci acte. Partitura pentru pian și voce. 30.III.1941. Ms. autograf în creion. În „Muzeul Memorial C.I. și C.C. Nottara, nr. 63, 251 p.

1943

1181. Alecsandri, Vasile, Drame istorice: *Despot-Vodă, Fântâna Blanduziei*. **Ovidiu**. Ediție definitivă îngrijită de George Baiculescu. Cu o prefață, o introducere, anexe și note. Craiova. Ed. Scrisul Românesc, f.s. /1943 ?/, p. 431-557. (Clasicii români comentați). Retipărire (1095).

1182. Pillat, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Asfodela*. Cu o prefață de N. Herescu. Buc., Editiile „Ausonia" - 1, 1943, p. 47-48. Retipărire (1148).

1183. Tăușan, Gr., *Ovidiu în literatura dramatică românească*, în vol. *Aspecte culturale. Filosofi - Scriitori*. Buc., Casa Școalelor, 1943, p. 117-124.

1943-1944

1184. Nottara, C./C./, Ovidiu - operă în cinci acte. Sinaia, 22 august 1943. Ciulnița Muscel 15 iulie 1944. Partitura generală. Manuscris autograf în cerneală. Actul I - II. În „Muzeul C.I. și C.C. Nottara", Buc., nr. 68. 232 p.

1944

1185. Pillat, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Poezii* (1906-1941). Ediție definitivă îngrijită de autor. Buc., Fundația Culturală „Regele Mihai I", 1944, vol. III, p. 624-625. Retipărire (1148).

1946

1186. Cergău, Titus, *Timpul legendelor* / o legendă cu șase variante despre Ovidiu și insula ce-i poartă numele /„ în *Insula „Ovidiu" din lacul Mamaia (Siutghiol)*. /Constanța, „Lucrătorii Asociației"/, f.a./1946/, p. 11-15.

1187. Cergău/, Titus/, *Insula lui Ovidiu* /versuri/, în *Insula „Ovidiu" din lacul Mamaia*, p. 20.

1188. Cergău/, Titus/, *Fantoma peste veacuri*. /Versuri/, ibid., p. 22

1189. Cergău, T., Papazissu, E., *Insula lui Ovidiu*. În culegerea *Legende dobrogene* (Constanța), Editura Sindicatului învățătorilor din municipiul și județul Constanța, 1946, p. 8-10.

1190. Frasin, I.D., *Mamaia*, în *Insula lui „Ovidiu" din lacul Mamaia* (Siutghiol) (1186), p. 21. Retipărire (1163).

1191. Puşkin, A.S., *Către Ovidiu*. În româneşte de George Lesnea. În vol. Puşkin, Poeme. Buc., Ministerul Artelor, 1947, p. 10-13.

1950

1192. Baconsky, A.E., *După două mii de ani* (Poezie de -). În „Almanahul LIterar", Cluj, I (1949-1959), nr. 2-3, p. 161-165.

1953

1193. Vlahuţă, Al, *Constanta*, în vol. *România Pitorească*. Pagini alese. /Buc./, Editura Tineretului a C.C. a U.T.M., 1953, p. 25. (Biblioteca Şcolarului). Retipărire (1102).

1955

1194. Niculescu, R., *Gheorghe Asaki si începuturile litografiei în Moldova /„Ovidiu între Dacieni"/*, în „Studii şi cercetări bibliografice", I, 1955, p. 110.

1956

1195. Beniuc. M., Moartea poetului, Poezie de - . În „Gazeta literară", Buc., III, 1956, nr. 36 (130), p. 3.

1196. Călinescu, G., *De vorbă cu Publius Ovidius Naso*. În „Contemporanul", Buc., 1956, nr. 33 (515), p. 1-2.

1197. Vlahuţă, Al., *Constanţa*, în vol. *România Pitorească*. Ediţia a II-a, cu o prefaţă de Virgiliu Ene. /Buc./, Ed. Tineretului, 1956, p. 31-32. Retipărire (1102).

1957

1198. Aldea, Al.C., *Lui Ovidius: La Tomis*. În „Dobrogea Nouă", X, 1957, nr. 2831, 31 aug., p. 2.

1199. Alecsandri, V., *Ovide*. Opéra. În Nicolae Lascu, *Ovidiu în România*, în *Publius Ovidius Naso*, Buc., Ed. Academiei (Bibl. Antică, Studii. II), p. 470-522. Cuprinde actele I, III, IV.

1200. Alecsandri, Vasile, Ovidiu. Editie îngrijită de G. Pienescu, cu o prefaţă de acad. Victor Eftimiu. Ilustraţii de G. Labin. /Buc./, Ed. de Stat pentru Literatură si Artă, 1957. 190 p. Retipărire (1095).

1201. Balea, Ilie, *O nouă simfonie românească /„Ovidiu" de Sigismund Toduţă/*, în „Steaua", VIII, 1957, nr. 11, p. 107-108.

1202. Bellu, Pavel *Întâia întâlnire cu Ovidiu*, în „Făclia", XII, nr. 3212, 9 febr. 1957, p. 2.

1203. Bellu, Pavel, *Întâlnirea cu Ovidiu*, în „Scrisul Bănăţean", VIII (35), 1957, nr. 2, p. 29-31. Retipărire (1202).

1203 bis. Bellu, Pavel, *Pontică*, ibid.. p. 31-33.

1204. Bellu, Pavel, *Pontică sau a doua întâlnire cu Ovidiu*, în „Făclia", XII, nr. 3406, 28 sept. 1957, p. 2. Retipărire (1203).

1205. Bellu, Pavel, *Pontică*, publicat cu ocazia spectacolului festiv „2000 ani de la naşterea lui Ovidiu", 30 sept. 1957. Teatrul Naţional din Cluj, 1957-1958 / Caiet de sală/. Pliant nepaginat. p. 6-7. Retipărire (1204).

1206. Bezdechi, Ştefan, *Ad bis millesimos P. Ovidii Nasonis natales XIII Kalendas Apriles anni* MCMLVII-în vol. *Publius Ovidius Naso*, Buc., Ed.Acad. (Bibl. Antică. Studii II), p. 37-38.

1207. Bezdechi, Şt., *La bimilenarul naşterii lui Ovidiu* /Traducere în metru original a poeziei *Ad bis millesimos P. Ovidii Nasonis natales*... Bil.Fil. Cluj-Napoca a Acad.Ms nr. 1157, f.a. /1957/.

1208. Camilar, Eusebiu, *La Pontus Euxinus*, în „L.Rom.", VI, 1957, nr. 6, p. 40-60.

1209. Camilar, Eusebiu, *Scoica sarmatică*, în „Tribuna", I, nr. 35, 5 oct. 1957, p. 3.

1210. Căprariu, Al., *Bimileniul lui Ovidiu*, în „Făclia", Cluj, XII, 1957, nr. 3382, 31 aug., p. 2.

1211. Chiriac, Pia, *Lui Ovidiu*, în Dobrogea Nouă, X, 1957, nr. 2798, 21 iulie, p. 2.

1212. Chivu, G., *Inscriptie pe statua lui Ovidiu*. în „Tribuna", I, 1957, nr. 18, 9 iunie, p. 3.

1213. Ciocan, R., *Elemente istorice şi realiste în „Ovidiu" al lui Alecsandri*, în Teatrul Naţional din Cluj, 30 sept. 1957, Caiet de sală nepaginat.

1214. Dan George, *Dobrogea mea*, în „Viaţa Rom.", X, nr. 9, sept. 1957, p. 99-101.

1215. Dan, George, *Dobrogea mea*, în vol. *Flori de mare*. Stihuri. /Buc./, Ed. Tineretului, 1957, p. 30-35. Retipărire (1214).

1216. Dan, George, *Ovidiu* (la 2000 de ani de la naştere), ibid. p. 27.

1217. Drăgănescu, I., *Ovidiu are 2000 ani*. În „Dobrogea Nouă". X, 1957. nr. 2738, 12 mai, p. 3.

1218. Dumitrescu, Aurel, *Ovidiu*, în „Dobr.Nouă", X, 1957, nr. 2850, 22 sept., p. 2.

1219. Florin, F.Z., *Un profesor autor dramatic*, în „Gazeta Învăţământului", IX, nr. 438, 4 oct. 1957, p. 2. / despre premiera piesei *Ovidiu* de Gr. Sălceanu la Constanţa.

1220. Grigurcu. G., *Ovidiu*. În „Steaua", VIII, 1957, nr. 11, nov., p. 114-118.

1221. Lascu, Nicolae, *Expozitia „Ovidiu"*, în „Gazeta Lit.", 1957, nr. 39 (185), p. 5.

1222. Lăzărescu, T., *Ad Ovidium. în Publius Ovidius Naso*, Buc., Ed. Acad., 1957. 581 p. (Biblioteca Antică. Studii II), p. 71-74.

1223. Manoliu, Petre, *Ovidiu la Tomis*. Evocare în 5 acte. Actul III, scena XII, XV, XVI, XVII, în „Viaţa Românească". X, nr. 9, dec. 1957, p. 86-98.

1224. Manta. Teodor, *Carpe diem*. În „Dobrogea Nouă", X, 1957, nr. 2738, 12 mai, p. 3.

1225. Marc. Mircea, *Ovidiu, ibid.*, p. 3.

1226. Marc. Mircea, *Nostro Ovidio: Corinna*. În „Dobrogea Nouă", X, 1957, nr. 2768, 16 iunie, p. 2.

1227. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio* (III): *Gârduri estivale*. *Ibid.*, nr. 2798, 21 iulie, p. 2.

1228. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio* (IV): *Extra Muros*. Ibid., nr. 2816, 11 aug., p. 2.

1229. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio*. Ibid.. 2821, 17 aug., p. 2.

1229 bis. Marc, Mircea. *Nostro Ovidio* (VI): *Amores*. Ibid., X, 1957, nr. 2850, 22 sept., p. 2.

1230. Marinescu, I.M., *Ovidiu*. În „Iaşul Literar", 1957, nr. 4, aprilie, p. 49-53.

1231. Marinescu, I.M., *Poetul Ovidiu în exil*. Ibid. nr. 6, iunie, p. 43-44.

1232. Massoff, Ioan, *„Ovidiu" în corespondenţa lui Alecsandri*, în *Teatrul National din Cluj*, 1957-1958 /Caiet de sală/ nepaginat.

1233. Marcu, George, *Simfonia a III-a /Ovidiu/ de Sigismund Toduţă*. În „Tribuna", I, 1957, nr. 34, 28 sept., p. 10.

1234. Merisescu, George, *Concert simfonic* /Simfonic „Ovidiu"/. În „Faclia", Cluj, 1957, nr. 3406, 28 sept., p. 2.

1235. Mândra, V., *„Ovidiu" de V. Alecsandri*, în „Gazeta Lit.. IV, 1957, nr. 38, p. 5. Cronică dramatică.

1236. Mugur. Val-Marosin, Mircea, *Spectacolul „Ovidius"* în *„2000 ani de la naşterea lui Ovidiu"*. Teatrul Nat. din Cluj /caiet de sală/ pliant nepaginat.

1237. Puşkin, A.S., *La Ovidiu*. În rom. de I. Buzdugan. În „Steaua", VIII, 1957, nr. 12, dec., p. 57-59.

1238. Popescu, Radu, *„Ovidiu" de Vasile Alecsandri*. Teatrul Național „I.L. Caragiale", în „Gazeta Lit.", IV, nr., 22 sept. 1957, p. 2. Cronica teatrală.
1239. Puşkin, A.S., *Către Ovidiu* (fragment). Trad. de M. Eminescu, în N. Lascu, *Ovidiu în România* (v. 545), p. 537-538. Retipărire (1158).
1240. Sălceanu, Grigore, *Fragment din piesă /Ovidius/*. Actul III, sc. IV, fragment, în 2000 ani de la naşterea lui Ovidiu. Teatrul Nat. din Cluj. / caiet de sală / pliant nepaginat / .
1241. Sălceanu, Grigore, *Ovidius* /fragment din actul V/. În „Gaz. Lit", Buc., IV, 1957, nr. 39(185), 26 sept., p. 3.
1242. Sălceanu, Grigore, *Cum am scris piesa „Ovidius"* în 2000 ani... (v. 1239). Pliant nepaginat.
1243. Solomon, Petre, *Metamorfoze*. În „Gaz. Lit.", IV, nr. 35 (181), 29 aug. 1957, p. 4.
1244. Szemlér, Ferencz, *Ovidiu*, în vol. *Versuri alese*. În rom. de Demostene Botez. /Buc./, Ed. de Stat pentru Lit. şi Artă, 1957, p. 106-107.
1245. T.P., *O poezie despre Ovidiu*, în „Viaţa Rom", X, nr. 11, nov. 1957, p. 209.
1246. Teodorescu, Crin, *„Ovidiu" şi „Ovidius"* (Teatrul Național din Bucureşti: *Ovidiu* de Vasile Alecsandri; Teatrul Național de Stat din Constanţa: *Ovidius* de Grigore Sălceanu), în „Teatrul", II, nr. 12, decembrie 1957, p. 52-29.
1247. Teodorescu, Radu, *O simfonie a spiritului surghiunuit* / Simfonia Ovidiu" /. În „Făclia", Cluj, XII, 1957, nr. 3363, 7 aug., p. 2.
1248. Theodorescu, Cicerone, *Insula lui Ovidiu*, în „Scânteia", XXVII, 1957, nr. 4022, 29 sept., p. 2.
1249. Theodorescu, Cicerone, *Ovidiu*. În „Gazeta Lit.,", IV, 1957, nr. 39 (185), 26 sept., p. 1.
1250. Todea, Ion Valeriu, *Închinare poetului Ovidiu* (La comemorarea a 2000 de ani de la naştere). În: *Lui Ovidiu*, culegere de evocări, prezentare şi indici de Nicolae Lascu. Cluj, Ed. Dacia, 1977, p. 88-89.
1251. Toduţă, Sigismund, *Simfonia III „Ovidiu"*. Partitură în ms. Prima audiţie: Cluj, 20 sept. 1957
1252. Vianu, Tudor, *Bimilenarul lui Ovidiu*, în *Teatrul Național „I.L. Caragiale"*. *„Ovidiu" de Vasile Alecsandri*. Stagiunea 1957-1958. Pliant nepaginat. Caiet de sală.
1253. Vianu, Tudor, *„Ovidiu"* (Primele spectacole...), în „Contemporanul", 1957 nr. 38, p. 4.
1254. Voita, L., *Exilul poetului Ovidiu la Tomis*, în „Orizonturi", VI, nr. 70, martie 1957, p. 32-38 şi 42-43.
1255. ***, *Ovidius*. În „Dobr. Nouă", X, 1957, nr. 2738, 12 mai, p. 3.
1256. ***, *Carpe diem*. *Ibid.*, nr. 2750, 26 mai, p. 2.
1257. ***, *Nostro Ovidio*. *Ibid.*, nr. 2821, 17 aug. p. 2.
1258. ***, *Premiera tragediei în versuri „Ovidius"*. Ibid., nr. 2850, 24 sept., p. 1.
1259. Baltag, Cezar, *Ovidiu*. În „Gazeta Lit.", Buc., IV, 1957, nr. 39 (185), 26 sept., p. 3.

1958

1260. Sălceanu, Grigore, *Ovidius*. Tragedie în 5 acte, în versuri. /Buc./, Ed. de Stat pentru Literatură şi Artă, f.a. /1958/, 176 p.
1261. Theodorescu, Cicerone, *Insula lui Ovidiu*, în vol. *Oameni şi dragoste*. Poezii. /Buc./, Ed. Stat pentru Literatură şi Artă, 1958, p. 10-11. Retipărire (1248).
1262. Theodorescu, Cicerone, *Ovidiu*. Ibid., p. 30. Retipărire (1249).
1263. Vlahuţă, Al., *Constanţa*, în vol. *România Pitorească*. Ed, îngrijită de Vergiliu Ene. /Buc./. Ed. Tineretului, 1958, p. 34-35. Retipărire (1102).

1959

1264. Bârna, Vlaicu, *Dobrogea*, în „Viaţa Rom.", XII, 1959, nr. 11, noiembrie, p. 8-9.
1265. Chiriac, Pia, *Ovidiu*, în „Tribuna", III, 1959, nr. 20, 16 iunie, p. 7. Retipărire (1211).
1266. Chircoiaşu, Romeo, *Simfonia „Ovidiu" de Sigismund Toduţă*. În „Tribuna", III, 1959, nr. 8 (107), 21 febr., p. 11.
1267. Theodorescu, Cicerone, *Insula lui Ovidiu*, în vol. *Poezii*. /Buc./, Ed. Tineretului, 1959, p. 141-142. Retipărire (1248).
1268. Vlahuţă, Al., *Constanţa*. În vol. *România Pitorească*. Ed. II-a, îngrijită de Virgiliu Ene. /Buc./, Ed. Tineretului, 1959, p. 33-34. Retipărire (1102).

1961

1269. Călinescu, George, *O idee poetică* / Despre o evocare ovidiană inedită / în „Contemporanul", /XVI?, 1961, nr. 29, 21 iulie, p. 1.
1270. Vlahuţă, Alexandru, *Constanţa*, în vol. *România Pitorească*. Ed. a III-a îngrijită şi prefaţată de Virgiliu Ene. /Buc./, Ed. Tineretului, f.a. /1961/, p. 58-59. (Biblioteca Şcolarului). Retipărire (1102).
1271. Zaharescu, Irina, *Ovidiu la Tomis* /Fragmente/, în „Contemporanul", XVI, nr. 29 (771), 21 iulie 1961, p. 1.

1962

1272. Alecsandri, Vasile, *Fântâna Blanduziei*. Teatru, vol. II (Drame). Ed. îngrijită de G. Pienescu. Prefaţă de Al. Piru. /Buc./, Ed. de Stat pentru Literatură şi Artă, 1962, p. 265 şi 450-476. (Biblioteca pentru toţi, nr. 105). Retipărire (1095).
1273. Jonckheere, Karel, *Pe lângă statuia lui Ovidiu, la Tomis*. În Româneşte de Mihai Beniuc, în „Luceafărul", XV, nr. 38 (445), 20 sept. 1962, p. 8.
1274. Mihăescu, George, *Contraste*, în vol. *Miniaturi dobrogene*. Culegere îngrijită de Marin Porumbescu. Casa regională a creaţiei populare Dobrogea, 1962, p. 37.

1963

1275. Anavi, Adam, *Priveşte în juru-ţi, Ovidiu*. În româneşte de Aurel Buteanu, în „Scrisul Bănăţean", XIV (110), nr. 6, iunie 1963, p. 30-32.
1275 a. Motoc, Nicolae, *Dialogul solemn*, în vol. *Epistole de pe malul mării*. Culegere de versuri îngrijită de Marin Porumbescu. Prefaţa de Aurel Martin. Constanţa, Casa Regională a creaţiei populare Dobrogea, 1963, p. 22-23.
1275 b. Vlahuţă, Alexandru, *Constanţa*, în vol. *România Pitorească* Ed. a IV-a, îngrijită şi prefaţată de Virgiliu Ene. /Buc./, Ed. Tineretului, f.a. /1963/, p. 65-66. Retipărire (1102).

1964

1276. Albu, Florenţa, *Ovidiu la Tomis*, în vol. *Constanţa*. /Buc./, Ed. Tineretului, f.a. /1964/, p. 12-16, 52-53 (Oraşele Patriei).
1277. Brîncuş, P. - Călinoiu, N., *Muzica în România după 23 August 1944*. /Buc./, Ed. Muzicală, 1964, p. 56. /Simfonia III „Ovidiu" de S. Toduţă/.
1278. Eftimiu, Victor, *Statuia lui Ovidiu*. În vol. Poezii /Buc./, Ed. p. Literatură, 1964, p. 53-55. Retipărire (1124).

1279. Eftimiu, Victor, *Ovidiu. Ibid.*, p. 325.
1280. Filipescu, Ion Mihai, *Primăvară la Tomis*, în vol. *Dialoguri pe malul mării*. Ediție alcătuită și îngrijită de Marin Porumbescu, Constanța, Casa Regională de creație Populară Dobrogea, 1964, p. 168.
1281. Moldoveanu, Corneliu, *Ovidiu la Tomis* (fragmente), în vol. *Din lirica mării*. Antologie, prefață, text îngrijit de Vasile Nicolescu. Buc., Ed. pentru Literatură, 1964, p. 148-149. Retipărire (1123).
1282. Pillat, Ion, *Ovidiu, ibid.*, p. 139-140. Retipărire (1148).
1283. Vinea, Ion, *Ovid*. În vol. *Ora fântânilor*. Poezii. /Buc./, Ed. p. Literatură, 1964, p. 8. Retipărire (1167).
1284. Vinea, Ion, *Tomis. Ibid.*, p. 9-10.
1285. Vinea, Ion, *Tomis*, în vol. *Din lirica mării*. Antologie, prefață, text îngrijit de Vasile Nicolescu. Buc., Ed. pentru Literatură, 1964, p. 157-158. Retipărire (1284).
1286. Vlahuță, A., *Constanța*. În vol. *Scrieri alese*. Vol. III. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii și bibliografie de Valeriu Rîpeanu. Buc., Ed. pentru Literatură. 1964, p. 236-237. (Scriitori Români). Retipărire (1102).

1965

1287. Diaconescu, Traian S., *Alecsandri și antichitatea*, în „Jașul Literar" XVI, nr. 7, iulie 1965, p. 54-57. Despre pretinsele anacronisme din drama Ovidiu.
1288. Pillat, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Poezii*. Antologie și prefață de Aurel Rău. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1965, p. 189-190. Retipărire (1148).
1289. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *România Pitorească. Pictorul N.I. Grigorescu. Dan*. Buc., Ed. pentru Literatură, 1965, p. 38-39. Retipărire (1102).
1290. Doinaș, Ștefan Augustin, *Ovidiu la Tomis*. Datată: 1954. Apărută în vol. *Omul cu compasul*. Versuri (1941-1965). /Buc./. Ed. pentru Literatură, 1966, p. 13.
1291. Moldoveanu, Corneliu, *Ovidiu la Tomis*, în vol. *Poezii*. Prefață și antologie de Al. Săndulescu. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1966, p. 118-122. Retipărire (1123).

1967

1292. Bellu, Pavel, *Întâia întâlnire cu Ovidiu*, în *Elogiul simplității*. Buc., Ed. pentru Literatură, 1967, p. 57-60. Retipărire (1202).
1293. Bellu, Pavel, *Pontică. Ibid.*, p. 61-64. Datată: 1956. Retipărire (1203).
1294. Constantinescu, Mihai, *Ovidiu*. În „Tomis", 2, 1967, nr. 9, sept., p. 8.
1295. Pillat. Ion, *Ovidiu*, în vol. *Poezii*. Antologie de Dinu Pillat. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1967, vol. II, p. 121-122. Retipărire (1148).
1296. Pillat, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Versuri*. /Buc./, Ed. Tineretului. f.a. /1967/, p. 175-177. Retipărire (1148).
1297. Vinea, Ion, *Ovid.*, în vol. *Ora fîntînilor*. Poeme. Cu o prefață de Matei Călinescu. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1967, p. 26. Retipărire (1148).
1298. Vinea, Ion, *Tomis. Ibid.*, p. 27-28. Retipărire (1284).
1299. Vlahuță, Alexandru, *Constanța*, în vol. *România Pitorească*. Prefață și note de Antoaneta Macovei. /Buc./, Ed. Tineretului, f.a. / 1967/, p. 63-64. Retipărire (1102).

1968

1300. Baltag, Cezar, *Ovidiu*, în vol. *Monada*. Buc., Ed. pentru Literatură, 1968, p. 28. Retipărire (1259).
1301. Jonckheere, Karel (Belgia), *Constanta - Statuia lui Ovidiu*. Traducere de Ion Caraion. În „Ateneu", Bacău, V, nr. 5(46), iunie 1968, p. 20.
1302. Maniu, Adrian, *Elegie*, în vol. Scrieri, 1: *Versuri*. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1968, p. 47-48. Retipărire (1131).
1303. Mihăescu, George, *Îl căutăm pe Ovidiu*. În „Ateneu", V, 1968, nr. 10. (51), octombrie, p. 12.
1304. Porumbescu, Veronica, *Ovidiu*. În vol. Histriana, /Buc./, Ed. Tineretului, f.a. /1968/, p. 44.
1305. Porumbescu, Veronica, *Dinspre Tomis*. Ibid., p. 45.
1306. Porumbescu, Veronica, *Postumă pierdută*. Ibid., 46-48.

1969

1307. Bodea, G., *Acest limpede țărm*, în „Cronica", Iași, IV, 1969, nr. 41 (192), 11 oct., p. 7.
1308. Boureanu, Radu, *Amurg la Histria*, în vol. *Solara noapte*, /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1969, p. 141. Datată: 1956.
1309. Constantinescu, Mihai, *Ovidiu*, în vol. *Izvorul nopților calde*. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1969, p. 28-29. Retipărire.
1310. Costin, Sebastian, *Ovidiu*, în vol. *Femios*. Versuri. /Buc./., Ed. Tineretului, f.a. /1969/, p. 51.
1311. Marcone, Mario, *Escale contemplative: Pe urmele lui Ovidiu*. /În rom. de N. Lascu/. În „Tomis", 4, 1969, nr. 3, martie, p. 20.
1312. Porumbescu, Marin, *Dialog despre inimă și piatră. Printre legende și proverbe*, în „Albina", an 72, seria 2, nr. 19 (1115), 8.V.1969. Dialog între „un om ca mine, ca tine și „un învățător", Ovidie, despre originea munților „Măcinului și Pustiului".
1313. Sălceanu, Grigore, *Pontică*, în vol. *Nopți Pontice*. Cu o prefață de Serban Cioculescu. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1969, p. 94-95. Retipărire (1165).
1314. Sălceanu. Grigore, *Romanul. Ibid.*, p. 146-147.
1315. Sălceanu. Grigore, *Iarnă. Ibid.*, p. 168-170.
1316. Săndulescu, Ecaterina, *Umbra poetului la Tomis...* În vol. *Cîntecul spiralelor*. Prefață de D. Micu. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1969, p. 119-120.
1317. Theodorescu, Cicerone, *Insula lui Ovidiu*, în vol. *Versuri*, I. Ediție îngrijită de autor. /Buc./, Ed. pentru Literatură, 1969. p. 221-222. Retipărire (1248).
1318. Theodorescu, Cicerone, *Ovidiu, ibid.*, p. 235. Retipărire (1249).
1319. Moldovan, Maria, *Ramona* (fragmente), în *Lui Ovidiu*, culegere de evocări, prezentare și indici de Nicolae Lascu. Cluj, Ed. Dacia, 1977, p. 107-110. (Datată: 1969).

1970

1320. Beniuc, Mihai, *La morte del poeta*, în „Circolo Letterario", Sulmona, Anno XIII, n. 1, Aprilie-Maggio, 1970, p. 30. (Trad. Lydia Lucidi Drăganu)
1321. Ciurea, Doina, *O lacrimă de privit*. /Buc./, Ed. Cartea Românească, 1970. p. 238-239.

1322. Ciurea, Doina, *Corpul. Ibid.* p. 227-232.
1323. Ghenea, Cristian, *Documente cu privire la viața muzicală de pe teritoriul României în Renaștere* / Ecouri ovidiene în cântece din sec. XVIII/, în *„Muzica"*, XX, nr. 1, ian. 1970, p. 19.
1324. Huzangai, Peder, *Către Ovidiu*. În românește de Mihail Cosma, în „Ateneu", VII, nr. 8 (73), aug. 1970, p. 19.
1325. Lascu, Nicolae, *Rievocazioni Ovidiane*, în „Circolo Letterario", Sulmona, XIII, 1970, nr. 1, p. 28 (În colaborare cu Lydia Lucidi-Drăganu).
1326. Moldovanu, Corneliu, *Ovidio a Tomi, ibid.*, p. 28-29. Trad. Lydia Lucidi Drăganu.
1327. Scalzitti, Angelo M., *O seară cu Ovidiu*. În rom. de N. Lascu, în „Tribuna", XIV, nr. 43 (717), 22 oct. 1970, p. 5 și 15.
1328. Solomon, Petre, *Le Metamorfosi*, în „Circolo Letterario", Sulmona, Anno XIII, N. 1, aprilie-Maggio 1970, p. 29. (Trad. Lydia Lucidi Drăganu).
1329. Theodorescu, Cicerone, *L'isola di Ovidio, ibid.*, p. 29-30 (trad. Lydia Lucidi Drăganu).

1971

1330. Basarab, Gheorghe, *„Ovidius" de Grigore Sălceanu* (cronică dramatică) în „Tomis", Vi, 1971, nr. 11 (65), nov., p. 14.
1331. Berchină, Doina, *Sentimentul călătoriei*, în „Tomis", VI, nr. 10, oct. 1971, p. 11.
1332. Dascălu, E., *Așa departe, Naso, acum ce-i fi făcând?* În „Flacăra", 20, nr. 839, 3 iulie 1971, p. 10-14.
1333. Hăulică-Floreanu, Agripina, *Lîngă statuia lui Ovidiu*, în vol. *Strofe târzii*. Buc., Ed. Litera, 1971, p. 20-21.
1334. Grigoriu, Theodor, *Elegie pontică. Cântată pe versuri latinești* / de Ovidiu /. Buc., Ed. Muzicală, 1971. 58 p.
1335. Popovici, Doru, *Dobrogea în muzica românească*, în „Tomis", VI, 1971, nr. 12, dec., p. 14. /Despre opera Ovidiu la Const. C. Nottara, Simfonia „Ovidiu" de S. Todută și Elegia Pontică de Gr. Grigoriu/.
1336. Vinea, Ion, *Ovid*. În vol. *Opere*, I: *Poezii*. Ediție îngrijită de Mircea Vaida și Gh. Sprințeroiu, Studiu introductiv de M. Vaida, Cluj, Ed. Dacia, 1971, p. 225. Retipărire (1148).
1337. Vinea, Ion, *Tomis, ibid.*, p. 229-230. Retipărire (1284).

1972

1338. Alecsandri, V., *Ovide*, Acte V, scènes V-VIII. Trad. de D.I. Suchianu, în „Revue Roumaine", XXVI, 1972, nr. 2, p. 24-31.
1339. Alecsandri, Vasile, *Ovid*. Act V, scene V-VIII, ibid., p. 24-31, trad. de Mihaela Mașeganu.
1340. Alecsandri, Vasile, *Ovid*. Fünfter Aufzug, Auftritt V-VIII, în „Rum. Rundschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 25-32, trad. Else Kornis.
1341. Baltag, Cezar, *Ovidiu și corbul*, în „România Lit.", V, nr. 35, 24 aug. 1972, p. 7.
1342. Bălăeț, Dumitru, *Ovidiene*, în „Tomis", VII, nr. 15, oct. 1972, p. 8-9.
1343. Beniuc, Mihai, *Die goldene Brücke*, în „Neue Literatur", nr. 6, iunie 1972, p. 59-63.
1344. Beniuc, Mihai, *Die goldene Brücke, ibid.* p. 69-70
1345. Beniuc, Mihai, *Bequest*, în „Rom. Revue", XXVI, nr. 2, p. 16-17. Trad. Andrei Bantaș.
1346. Beniuc, Mihai, *Erbe*, în „Rum. Rundschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 16-17, trad. Lotte Berg.
1347. Beniuc, Mihai, *Héritage*.../Ovidiu la Tomis/, în „Revue Roumaine", XXVI, 1972, nr. 2, p. 16-17. Trad. Aurel George Boeșteanu.
1348. Beniuc, Mihai, *Ovidiu*, în „Rom. Lit.", n 3. 34, 17 aug. 1972, p. 1.
1349. Boureanu, Radu, *Amurg la Histria*, în vol. Scrieri, I: *Poezii. Zbor alb*. Buc., Ed. Minerva, 1972, p. 176. Retipărire (1308).
1350. Boureanu, Radu, *Ovid*, în „Neue Literatur", nr. 6, iunie 1972, p. 71-72.
1351. Boureanu, Radu, *Poetul*, în „Rom. Lit.", V, nr. 34, 17 aug. 1972, p. 17.
1352. Butnaru, Aurel, La *Pontul Euxin*, în vol. *Anotimpuri*. Iași, Ed. Junimea, 1972, p. 45.
1353. Cassian, Nina, *Verse: Quidquid tentabam dicere versus erat*. In „Neue Lit.", nr. 6, iunie 1972, p. 70-71.
1353 a. Cassian, Nina, *Versuri. Quidquid tentabam dicere versus erat*, în „Rom. Lit.", V, nr. 34, 17 aug. 1972, p. 17.
1354. Cioculescu, Barbu, *Ovidiu*, în „Rom. Lit.", V, nr. 24, 8 iunie 1972, p. 11.
1355. Ciurea, Doina, *A Tear to Look at*. Chapter IV. *The Body*, în „Rom. Rev.", XXVI, 1972, nr. 2, p. 17-23. Trad. Valeria Alcalay.
1356. Ciurea, Doina, *Căderea*, în „Tomis", VII, nr. 12 (78), 25 aug. 1972, p. 7.
1357. Ciurea, Doina, *Eine Träne zum Betrachten*. Kap. IV: *Der Körper*, în „Rum. Rundschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 17-24. Trad. Ioana Gohn.
1358. Ciurea, Doina, *Panașul negru*, în „Rom. Lit", V, nr. 33, 10 aug. 1972, p. 15 / despre Ovidiu la Tomis/.
1359. Ciurea, Doina, *Une larme à regarder*. Cap. IV: *Le corps*, în „Rev. Roum.", XXVI, 1972, nr. 2, p. 17-23. Trad. Annie Bentoiu.
1360. Doinaș, Ștefan Augustin, *Ovidiu la Tomis*. În vol. *Versuri*. Buc., Ed. Eminescu, 1972, p. 142. Retipărire (1290).
1361. Dumitrescu, Aurel, *Ovidiu*, în „Tomis", nr. 12(78), 25 aug. 1972, p. 3. Retipărire (1218).
1362. Dumitrescu, Aurel, Umbra lui Ovidiu, în „Tomis", VII, (73), iunie 1972, p. 7.
1363. Dumitrescu, Aurel, *Umbra lui Ovidiu*, în vol. *Sînt tărmul*. Buc., Ed. pentru Literatură, 1972, p. 30. Retipărire (1362).
1364. Eftimiu, Victor, *Ovidiu*, în „Luceafărul", XV, nr. 36 (540), 2 sept. 1972, p. 1. Retipărire (1279).
1365. Graf, Arturo, *Ricordo di Tomi*. Traducere de N. Iorga, în „Pontica", 5, 1972, p. 451. Retipărire (1151).
1366. Hoffman, Alfred, *Elegia Pontică*, în „Contemporanul", nr. 16 (1327), 14 aprilie 1972, p. 6.
1367. Iorga, Nicolae. *Ovide*. Poème dramatique. Fragment. Acte V, scènes V-VI. Trad. de Annie Bentoiu, în „Rev. Roum.", XXVI, 1972, nr. 2, p. 31-35.
1368. Iorga, Nicolae, *Ovid*. A dramatic Poem (a Fragment): Act V, scene IV-V, în Rom. Review, XXVI, 1972, nr. 2, p. 31-35. Trad. Dan Duțescu.
1369. Lăzărescu, Traian, *Ad Ovidium*, în vol. *Carmina latina*. /Buc./, Ed. Eminescu, f.a. /1972/, p. 11-18. Retipărire (1222).
1370. Nottara, C.C., - Berger. W., *Ovidiu*. Operă în cinci acte. Manuscris copie în tuș, f.a. /1972/. 534 p. C.C. Nottara a orchestrat act. I-II, iar W. Berger act. III.V. Transmisă la TV în premieră pe țară: 20.II.1973. Transmisă la Radio: 29.I.1973; 14.X.1973; 4.XII.1974.
1371. Pillat, Ion, *Ovid*, în „Rom. Review", XXVI, nr. 2, p. 14-15. Trad. Carol Kormos.
1372. Pillat, Ion, *Ovid*, în „Rum. Runschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 14-15. Trad. Lotte Berg.
1373. Pillat, Ion, *Ovide*, în „Rum. Runschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 14-15. Trad. Annie Bentoiu.
1374. Popovici, Doru, *Un eveniment editorial: „Elegia Pontica" de Theodor Grigoriu*, în „Cronica", VII, nr. 17 (325), 28 apr. 1972, p. 6.
1375. Sălceanu, Grigore, *Ovid*. A Tragedy in five Acts (A Fragment): Act V, scene IV-V, în „Rom. Rev", XXVI, 1972, nr. 2, p. 35-39.

Trad. Andrei Bantaș.

1376. Sălceanu, Grigore. *Ovid*. Tragödie in fünf Akten (Fragment), Fünfter Akt, vierta Szene, în „Rom. Rundschau", XXVI, nr. 2, 1972, p. 35-40. Trad.

1377. Sălceanu, Grigore, *Ovide*, Tragédie en cinq actes. Acte V, scène IV, în „Rev. Roum.", XXVI, 1972, nr. 2, p. 35-39. /Despre: în „Dobr. Nouă", 25, nr. 7430, 9 iulie 1972, p. 8.

1378. Sălceanu, Grigore, tragedie în versuri *Ovidius*. Transmisă la Radio. V. în „Dobr. Nouă", 25, nr. 7468, 23 aug., 1972, p. 2.

1379. Simionescu, C., *„Ovidiu", statuia și piesa*, în „Rom. Lit.", V, nr. 34, 17 aug. 1972, p. 25.

1380. Stănescu, A., *Primirea lui Ovidiu în cetatea Tomis*. /Pictură/, în „Dobr. Nouă", 25, nr. 7475, 1 sept. 1972, p. 2.

1381. Stoenescu, George Virgil, *Ovidiul*, în vol. *Cercuri la Elsinore*. Buc., Ed. Eminescu, 1972, p. 40.

1382. Teodorescu, Virgil, *Ovidiu*. în „Tomis", VII, nr. 12, 25 aug. 1972, p. 1.

1383. Vinea, Ion, *Ovide*, în „Rev. Roum.", XXVI, 1972, nr. 2, p. 16. Trad. de George Bocsteanu.

1384. Vinea, Ion, *Ovid*., în „Rum. Rundschau", XXVI, 1972, nr. 2, p. 16. Trad. Immanuel Weissglass.

1385. Vlahuță, A., *Constanța*, în vol. *România Pitorească*. Cuvânt înainte de Zaharia Sângeorzan. București, Ed. Minerva, 1972, p. 53-54. Retipărire (1102).

1386. Bălăet, Dumitru. *Ovidiene: I. Permanențele. II. Iar dacă sufletul*. În „Tomis", VII, nr. 15 (81), 10 oct. 1972, p. 8-9.

1387. Genaru, Ovidiu, *Făclii pentru Ovidiu*, în „Tomis", VII, nr. 14 (80), 25 sept. 1972, p. 8.

1973

1388. Alecsandri, V., *Ovidiu*, Dramă în cinci acturi și în versuri, în vol. *Fîntîna Blanduziei. Teatru* II (drame), Ed. critică de G. Pienescu. Buc., Ed. Minerva, 1973, p. 293-434 și 485-508. (Biblioteca pentru toți). Retipărire (1095).

1389. Asaki, G., *Lacul lui Ovidiu lângă Constanța*, în vol. *Opere*. Ed. critică de N.A. Ursu, vol. I: *Poezii și teatru*. Buc., Ed. Minerva, 1973, p. 49-50. (Scriitori Români). Retipărire (997).

1390. Asturias, Miguel Angel, *Lui Ovidiu*. În românește de Domnița Dumitrescu, în „Tomis", VIII, nr. 3(30), 25 febr. 1973, p. 16.

1391. Ciurea, Doina, *Tu, care treci pe aici...* /Buc./, Ed. Cartea Românească, f.a. /1973/. 146 (145) p.

1392. Ciurea, Doina, *Panașul negru*, în vol. Tu, care treci (1391), p. 142-146. Retipărire (1358).

1393. Dumitrescu, Aurel, *Hic ego*, în „Tomis", VIII, nr. 14(100), 25 iulie 1973, p. 8.

1394. Ionescu, Nicolae, *Ovidiu*, în „Portul", XVII, nr. 35 (825), 8 sept. 1973, p. 4.

1395. Mihăescu, George, *Stampă*, în vol. *Bună dimineața, Dobrogea*. Buc., Ed. Ion Creangă, 1973, p. 7. Retipărire (1274), unde figurează sub titlul Contraste.

1396. Mihăescu, George, *Îl căutăm pe Ovidiu, ibid*., p. 18-19. Retipărire (1303).

1397. Mihăescu, George, *Iarnă la Constanța. Ibid*., p. 51.

1398. Prangati, Elena Cătălina, *Lui Ovidiu*, în vol. *Țara Soarelui*. Poezii pentru copii. Buc., Ed. Ion Creangă, 1973, p. 39.

1399. Sălceanu, Grigore, *Romanul*, în „Tomis", VIII, nr. 8(94), 25 aprilie 1973, p. 7. Retipărire (1314).

1400. Stolnicu, Simion, *Ovidiană*, în vol. *Șerpuiri între tortele de lut și torțele de aur*. Cuvânt înainte de Vladimir Streinu. Ediție îngrijită, prefață și fișă biografică de Simion Bărbulescu. Buc., Ed. Minerva, 1973, p. 252-253.

1401. Tarangul, Marin, *Exilul lui Ovidiu*, în vol. *Legile pământului*. /Buc./, Ed. Albatros, f.a. /1973/, p. 102.

1402. Teodorescu, Virgil, *Ovidiu*, în vol. *Heraldica mișcării*. /Buc./, ed. Eminescu, 1973, p. 12. Retipărire (1382).

1403. Teodorescu, Virgil, *Ciudat măslin. Ibid*., p. 126-127.

1404. Țugui, Haralambie, *Singur dor*, în „Luceafărul", XVI, nr. 42 (599), 20 oct. 1973, p. 5.

1974

1405. Asturias, Miguel Angel, *Lui Ovidiu*. În rom. de Eugen Jebeleanu, în „Secolul 20", 1974, nr. 5-6 (160-161), p. 94.

1406. Asturias, Miguel Angel, *Lui Ovidiu*. În rom. de Eugen Jebeleanu, în vol. *Chipul României*. Antalogie din lirica universală despre România, îngrijită de Dem Popescu, Cluj, Ed. Dacia, 1974, p. 91. Retipărire (1405).

1407. Cergău, Titus, *Ovidiu în legende*, în „Tomis", IX, nr. 3(113), martie 1974, p. 2.

1408. Cioculescu, Barbu, *Ovidiu*, în vol. *Poemii*. Versuri. Buc., Ed. Eminescu, 1974, p. 33. Retipărire (1354).

1409. Dumitrescu, Aurel, *Ovidiu*, în vol. *Treizeci de trepte*. Culgere de versuri ale membrilor cenaclurilor și cercurilor literare din județul Constanța. 1974, p. 45. Retipărire (1218).

1410. Dumitrescu, Aurel, *Scandând mai trece poetul*, în „Tomis", IX, nr. 3, martie 1974, p. 7.

1411. Griga, Ioan, *Ovidius*, în „Cronica", IC, nr. 25 (438), 21 iunie 1974, p. 4. (Cenaclul literar „Andrei Mureșanu", Vișeul de Sus).

1412. Mincu, Marin, *Ovidiu, ibid*., nr. 18 (431), 3 mai 1974, p. 5.

1413. Sălceanu, Grigore, *Insula lui Ovidiu*, în „Tomis", IX, nr. 3, martie 1974, p. 7.

1414. Stoenescu, George Virgil, *Din Pont*, în vol. *Chip similar* Buc., Ed. Eminescu, 1974, p. 89.

1415. Theodorescu, Ciccrone, Mormântul lui Ovidiu, în „Rom. Lit.", VII, nr. 8, 21 febr. 1974, p. 8.

1975

1416. Bălăet, Dumitru. *Ovidiene* Primului poet cunoscut al acestor pământuri, în „Viața Rom.", XXVIII, nr. 5, mai 1975, p. 29-30. Retipărire (1342), cu ușoare modificări.

1417. Eftimiu, Victor, Ovidiu, în vol. *Închinare marelui Ștefan*. Buc., Ed. Ion Creangă, 1975, p. 35. Retipărire (1279).

1418. Georgescu, Octavian, *Insula lui Ovidiu*, în „Tomis", X, nr. 3 (120), aug. 1975, p. 8.

1419. Len, Cornelia, *At tibi qui transis...*, în „Tomis", X, nr. 2 (119), iunie 1975, p. 3.

1420. Măduta, Ilie, *În graiul getic*, în „Familia", Seria a V-a, an 11(111), nr. 8 (120), aug. 1975, p. 10.

1421. Pillat, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Poezii*. Antologie, postfață și bibliografie de Cornel Ungureanu. Buc., Ed. Minerva, 1975, p. 171-172. (Arcade). Retipărire (1148).

1422. Tomozei, Gheorghe, *Sonetul lui Ovid în drum spre Tomis*, în „Tomis", X, nr. 3(120), aug. 1975, p. 9.

1423. Tomozei, Gheorghe, *Sonetul lui Ovid în drum spre Tomis*, în vol. *Gloria ierbii*. Poezii. /Buc./, Ed. Cartea Românească, f.a. /1975/, p. 15. Retipărire (1422).

1424. Ursu, G.G., *Surghiunul lui Ovidiu*, în „Tomis", X, nr. 3(120), aug. 1975, p. 9.

1976

1425. Bauer, Richardus, *In sollemnibus die XXVII anni MCMLXXII in foro Ovidii Constantzae*, în *Acta Conventus omnium gentium Ovidianis studiis fovendis* (v. 896), p. 42-43.
1426. Bălăeț, Dumitru, *Ovidiene* (I-IV), în vol. *Augustele iubiri*. Poezii. Craiova, Ed. Scrisul Românesc, 1976, p. 11-12. Retipărire (1342).
1427. Bârna, Vlaicu, *Fantasme din adâncurile mării*, în „Rom. Lit.", IX, nr. 24, 10 iunie 1976, p. 6.
1428. Bârna, Vlaicu, *Fantasme din adâncurile mării*, în vol. *Grăuntele timpului*. Poeme. /Buc./, Cartea Românească, f.s. /1976/, p. 59-61. Retipărire (1427).
1429. Cioroiu, C., Ion Minulescu, *La Cosntanța* /„La Constanta, poetul... întârzia în fața statuii lui Ovidiu, pe care ar fi dorit-o amplasată... undeva pe malul mării"/, în „Litoral", VI, nr. 564, 28 iulie 1976, p. 3.
1430. Cioroiu, C., *Statuia lui Ovidiu* /La Constanta/, *ibid*, nr. 562, 26 iulie, p. 2.
1431. Cioroiu, C., *Statuia lui Ovidiu la Sulmona*, în „Litoral", nr. 589, 28 aug. 1976, p. 3.
1432. Crăciun, Demetrius, *Ad Ovidii statuam, în ACTA...* (896), p. 43-44.
1433. Dan, George, *Dobrogea mea!* în vol. *Bună dimineața!* Cu o însemnare de Ion Vinea. Ediția îngrijită și cuvânt înainte de Marcel Gafton. Buc., Ed. Minerva, 1976, p. 36. Retipărire (1214).
1434. Duca, Mircea, *Poate nu ești... Omagiu poetului Ovidiu*, în „Tomis", XI, 1976, nr. 4(125), decembrie, p. 7.
1435. Dumitrașcu, D., *O sculptură de idei* / o machetă de monument al lui Ovidiu/, de Egon Löwith de la Cluj-Napoca, în „Steaua", XXVII, 1976, nr. 12 (355), dec., p. 49.
1436. Făcăianu, Vasile, *Muzeul de arheologie la Constanța - Sala Ovidiu*, în „Litoral", VI, nr. 588, 27 aug. 1976, p. 2.
1437. Filip, George, *La Pontul Euxin*, în vol. *Anotimpul legendelor*. Versuri, Buc., Ed. Ion Creangă, 1976, p. 23-24.
1438. Georgescu, Octavian, *La Ovidiu*, în „Steaua", XXVII, nr. 4 (347), aprilie 1976, p.17.
1439. Máduța, Ilie, *În graiul getic*, în vol. *Tărmul de flacără*, /Timișoara/, Ed. Facla, 1976, p. 10-11. Retipărire (1420).
1440. Pascale, Enache, *Ovidiu*, în vol. *Încrustări pe patul armei*. Versuri. Cuvânt înainte de Eugen Barbu. Buc., Ed. Militară, 1976, p. 38-39.
1441. Puslojic, Adam, *Drum spre Tomis*. În românește de Nichita Stănescu, în „Steaua", XXVII, nr. 8(351), aug. 1976, p. 29.
1442. Ricinski, Francisca, *Acolo unde Cotys...* în „Tomis", XI, nr. 2 (123), iunie 1976, p. 9.
1443. Sorescu, Roxana, *T. Maiorescu către Vasile Alecsandri* /12/23 dec. 1883/: Despre drama *Ovidiu*/, în „Revista Ist. și Teorie lit., tom 23, nr. 3, 1976, p. 408-409.
1444. Thierfelder, Andreas, *Epicedion Ovidii poetae*, în ACTA... (v. 896). p. 571-573.
1445. Toduță, Sigismund, *Simfonia III-a „Ovidiu"*. partitură. Buc., Ed. Muzicală, 1976. 122 p.
1446. Vasilescu-Capsali, N., *Primii poeți ai pământului românesc și autorul „Mioriței" - ilustrați de Eugen Drăgutescu*, în „Luceafărul", XIX, nr. 35 (748), 28 aug. 1976, p. 2.
1447. Verona, Dan, *Publius Ovidius Naso, principe de Pontus Euxinus*, în vol. *Cartea ruinelor (Adaos la Parnasul dacic)*. /Buc./, Ed. Eminescu, 1976, p. 18-19.
1448. ***, *Ovidiu la Tomis*. /Manifestare la Clubul U.G.S.R. de la Eforie Nord/, în „Litoral", VI, nr. 604, 15 sept, 1976, p. 1.

1977

1449. Lascu, Nicolae, *Lui Ovidiu*. Culegere de evocări, prezentare și indici de -. Cluj, Ed. Dacia, 1977, 176 p. *Note și recenzii*: „Luceafărul", XXI, nr. 5 (823). 4 febr. 1978, p. 6 (Șerban Cioculescu); „Dobrogea Nouă", XXXI, nr. 9164, 16 febr. 1978, p. 3 (Artur Porumboiu).
1450. Aaron, Vasile, *Către Ovidie Naso*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 13-14. Retipărire (996).
1451. Adam, Ioan, *Insula Ovidiu*. *Ibid*., p. 25. Retipărire (1115).
1452. Albu, Florența, *Ovidiu la Tomis*. *Ibid*., p. 95-96. Retipărire (1276).
1453. Albu, Florența, *Pontica*, în vol. *Întoarceri*. /Buc./, Ed. Albatros, 1977, p. 71.
1454. Aldea, Al.C., *Lui Ovidiu, La Tomis*. În vol. **Lui Ovidiu** (1449), p. 56-57. Retipărire (1198).
1455. Aldea, Al.C., *Ovidius Naso - la Tomis*. *Ibid*., p. 132-133.
1456. Alecsandri, V., *Ovidiu*. Dramă în 5 acturi și în versuri (fragmente). Actul V, sc. I, și sc. IX. *Ibid*., p. 16-19. Retipărire (1905).
1457. Asaki, G., *Lacul lui Ovidiu* (lângă Cetatea Albă pe Nistru). Elegie. *Ibid*., p. 14-15. Retipărire (997).
1458. B., *Reverie antică*. *Ibid*., p. 27-28. Retipărire (1127).
1459. Baconsky, A.E., *După două mii de ani*. *Ibid*., p. 54-55. Retipărire (1192).
1460. Balaban, John, *Scrisori de peste mare: I. Pontus. II. Fortuna. III. Glycon*. În românește de Liviu Cotrău, în „Steaua", XXVIII, 1977, nr. 8 (363), aug., p. 19.
1461. Baltag, Cezar, *Ovidiu*. În vol. *Ovidiu* (v. 1449), p. 57-58. Retipărire (1259).
1462. Bălăeț, Dumitru. *Ovidiene. I. Permanențele. II. Iar dacă sufletul*. *Ibid*., p. 116-117. Retipărire (1342).
1463. Bârna, Vlaicu. *Dobrogea*. *Ibid*., p. 92-93. Retipărire (1264).
1464. Bârna, Vlaicu, *Fantasme din adâncurile mării*. *Ibid*., p. 158-159. Retipărire (1427).
1465. Bellu, Pavel, *Întâia întâlnire cu Ovidiu*. *Ibid*., p. 58-59. Retipărire (1202).
1466. Bârna, Vlaicu, *Fantasme din adâncul mării*, în vol. *Patria mea, plai al Mioriței*. Buc., Ed. Eminescu, 1977, p. 118-123.
1467. Bellu, Pavel, *Pontică*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 59-60. Retipărire (1204).
1468. Bellu, Pavel, *Întâlnire cu Ovidiu*, în vol. *Arhitectura gândului* f.l. /Cluj-Napoca/, Ed. Dacia, 1977, p. 98-101. Retipărire (1202).
1469. Bellu, Pavel, *Pontică*. *Ibid*., p. 102-105. Datată: 1956. Retipărire (1204).
1470. Beniuc, Mihai, *Moartea poetului*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 55-56. Retipărire (1195).
1471. Berariu, Aurelia, *Peripețiile unei statui* / Statuia lui Ovidiu de la Constanța/, în „Litoral", VII, nr. 695, 1 sept. 1977, p. 2.
1472. Bergheanu, V. I., *Impresii dobrogene*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 40-41. Retipărire (1147).
1473. Berchină, Doina, *Sentimentul călătoriei*. *Ibid*., p. 113-114. Retipărire (1331).
1474. Bezdechi, Ștefan, *Ad bis millesimos P. Ovidii natales XIII Kalendas Apriles anni MCMLVII-i*, *Ibid*., p. 61-62. Retipărire (1206).
1475. Bodea, G., *Acest limpede tărm*, *Ibid*., p. 103-104. Retipărire (1307).
1476. Camilar, Eusebiu, *La Pontus Euxinus*. *Ibid*., p. 62-63. Retipărire (1208).
1477. Camilar, Eusebiu, *Scoica sarmatică*. *Ibid*., p. 63. Retipărire (1209).
1478. Căprariu, Al., *Bimileniul lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 64. Retipărire (1210).

1479. Cergău, Titus. *Tomis-Constanța*. *Ibid.*, p. 49-50. Retipărire (1171).
1480. Cergău, Titus. *Reverie ovidiană*. *Ibid.*, p. 50-51. Retipărire (1172).
1481. Chiriac, Pia, *Lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 65. Retipărire (1211).
1482. Chivu Gheorghe, *Inscripție pe statuia lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 65-66. Retipărire (1212).
1483. Ciobanu, Al., *Umbre din trecut*. Înteleptului Ovid. *Ibid.*, p. 46. Retipărire (1155).
1484. Cioculescu, Barbu, *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 117. Retipărire (1354).
1485. Cioroiu, *C. Puskin, la Tomis?* /Comentarii la poezia *Către Ovidiu* în „Litoral", VII. nr. 642, 29 iunie 1977, p. 3.
1486. Ciurea, Doina, *Corpul. în Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 110-112. Retipărire (1321).
1487. Ciurea, Doina, *Panașul negru*. *Ibid.*, p. 119-121. Retipărire (1358).
1488. Constantinescu, Mihai, *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 99-100. Retipărire (1294).
1489. Copu, Gabriela, *Lui Ovidiu*, în „Conv. Lit.", 4(88) aprilie 1977, p. 15.
1490. Costin, Sebastaian, *Ovidiu*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 104. Retipărire (1310).
1491. Crăciun, Demetrius, *Ad Ovidii statuam*. *Ibid.*, p. 159. Retipărire (1432).
1492. Crutu-Delasăliște, *La statuia lui Ovidiu*, *Ibid.*, p. 22.
1493. Dan, George, *Ovidiu* (la 2000 de ani de la nastere). *Ibid.*, p. 66. Retipărire (1216).
1494. Dan, George, *Dobrogra mea*. *Ibid.*, p. 67. Retipărire (1215).
1495. Dinu, Ion. *Exilul lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 32-34. Retipărire (1136).
1496. Doinaș, Ștefan Augustin, *Ovidiu la Tomis*. *Ibid.*, p. 98. Retipărire (1290).
1497. Dorcescu, Eugen, *Ovidiu*. în „Orizont", XXVII, 1977, nr. 8 (470), 24 febr., p. 4.
1498. Dragomir, Ion, *Drumul beznei n-a fost lung*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 133-134. Datată 1975.
1499. Dragomir, Ion, *Legat în lanturi de ghiață*. *Ibid.*, p. 134.
1500. Dragomir, Ion. *Plânsul lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 135.
1501. Dragomir, Ion, *Pontus Euxinus*. *Ibid.*, p. 135.
1502. Dragomir, Ion, *Mică baladă*. *Ibid.*, p. 136.
1503. Dragomir, Ion, *Cetatea Milesiană*. *Ibid.*, p. 137.
1504. Dragomir, Ion, *Nunta mugurilor*. *Ibid.*, p. 137-138.
1505. Dragomir, Ion, *Și încă o rugăciune*. *Ibid.*, p. 138-139.
1506. Drăgănescu, I., *Ovidiu are 2000 de ani*. *Ibid.*, p. 67-68. Retipărire (1217).
1507. Duma, George, *Vorbește Tomis*. *Ibid.*, p. 28-29. Retipărire (1128).
1508. Dumitrescu, Aurel, *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 68-69. Retipărire (1218).
1509. Dumitrescu, Aurel. *Umbra lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 117-118. Retipărire (1362).
1510. Dumitrescu, Aurel. *Hic ego*. *Ibid.*, p. 121. Retipărire (1393).
1511. Dumitrescu, Aurel, *Scandând mai trece poetul*. *Ibid.*, p. 125. Retipărire (1410).
1512. Dumitrescu, Aurel, *Întâiul strămos*. *Ibid.*, p. 139. Retipărire (1362).
1513. Dumitrescu, Aurel, *Pământ de exil*. *Ibid.*, p. 162-163.
1514. Dumitrescu, Aurel. Aceasta e patria. Ibid., p. 140.
1515. Dumitrescu, Aurel, Patria ovidiană. Ibid., p. 161-162.
1516. Dumitrescu, Aurel, *Aceasta e patria*. *Ibid.*, p. 140.
1517. Dumitrescu, Aurel, *Apoteoză*. *Ibid.*, p. 141.
1518. Dumitrescu, Aurel, *Verb ovidian*. *Ibid.*, p. 140-141.
1519. Dumitrescu, Frasin, I., *Mamaia*. *Ibid.*, p. 47-48. Retipărire (1163).
1520. Eftimiu, Victor, *Statuia lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 26-27. Retipărire (1124).
1521. Eftimiu, Victor, *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 96. Retipărire (1279).
1522. Eliade, Dumitru, *Ovidiu la Tomis*, în vol. Roua de amiază. /Buc./, Cartea Românească, f.a. /1977/, p. 33.
1523. Fătu, Nicolae, *Țara de sub semnul ancorei*. În vol. *Țara de sub semnul ancorei*. /Buc./, Ed. Sport-Turism, 1977, p. 163. /Evocarea sosirii lui ovidiu la Tomis/.
1524. Filipescu, Ion Mihai, *Primăvara la Tomis*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 97. Retipărire (1280).
1525. George, Tudor, *Ovidiu*. în vol. *Imaculatul panegiric*, /Buc./, Ed. Cartea Românească, f.a. /1977/, p. 22.
1526. Georgescu, Octavian, *Insula lui Ovidiu*, în vol. *Lui Ovidiu* (V. 1449), p. 129. Retipărire (1418).
1527. Georgescu, Octavian, *Mormântul poetului*. *Ibid.*, p. 141-143.
1528. Georgescu, Octavian, *La Ovidiu*. *Ibid.*, p. 160. Retipărire (1438).
1529. Georgescu Theologu, G., *Ovidius*. Constanta. Ibid., p. 51. Retipărire (1173).
1530. Gheorghiu, Șerban. *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 143-144.
1531. Gheorghiu, Șerban. *Ovidiu la Tomis*. *Ibid.*, p. 144-146.
1532. Ghinea, Sanda, *Lui Ovidiu - Întâiul poet al acestor pământuri*. *Ibid.* p. 146-147.
1533. Ghginea, Sanda, *Nescrisa scrisoare a poetului Ovidiu către Corinna*. *Ibid.*, p. 147-148.
1534. Ghinea, Sanda, *Nescrisa scrisoare a poetului Ovidiu către Corinna*. în vol. *Transparentul copac*. Versuri. /Buc./, Ed. Eminescu, f.a. /1977/, p. 54-55. Retipărire (1533).
1535. Griga, Ioan, *Ovidius*. În vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 126. Retipărire (1411).
1536. Grigurcu, G., *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 69-70. Retipărire (1220).
1537. Hăulică, Foreanu, Agripina, *Lângă statuia lui Ovidiu*. *Ibid.*, p. 115. Retipărire (1333).
1538. Ionescu, Nicolae, *Ovidiu*. *Ibid.*, p. 122. Retipărire (1394).
1539. Iorga, Nicolae, *Ovidiu*. Poem dramatic în 5 acte. Ibid., p. 43-45. Act I. sc. 1; act II, sc. 1; act V, sc. 5. Retipărire (1153).
1540. Lascu, Nicolae, *Prezentare*. *Ibid.*, p. 5-9. /Studiu introductiv despre evocările ovidiene/.
1541. Lăzărescu, Traian. *Ad Ovidium*. *Ibid.*, p. 70-72. Retipărire (1222).
1542. Macaveiu, Victor, *Statuia lui Ovidiu de la Cosntanta*. *Ibid.*, p. 23-24. Retipărire (1113).

1543. Maniu, Adrian, *Elegie*. *Ibid*. p. 29-30. Retipărire (1131).
1544. Manoliu, Petru, *Ovidiu la Tomis* (evocare în 5 acte). *Ibid*., p. 73-74. Retipărire (1223).
1545. Manta, Teodor, *Carpe diem*. *Ibid*., p. 75. Retipărire (1224).
1546. Marc, Mircea, *Ovidiu*. *Ibid*., p. 75-76. Retipărire (1225).
1547. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio: Corinna*. *Ibid*., p. 76-77. Retipărire (1226).
1548. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio. Gânduri estivale*. *Ibid*., p. 77-78. Retipărire (1227).
1549. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio. Extra muros*. *Ibid*., p. 78-80. Retipărire (1228).
1550. Marc, Mircea, *Nostro Ovidio: Amores*. *Ibid*., p. 80-81. Retipărire (1229 a).
1551. Marinescu, I.M., *Poetul Ovidiu în exil*. *Ibid*., p. 81. Retipărire (1150).
1552. Marinescu, I.M., *Ovidius*, *Ibid*., p. 41-43. Retipărire (1150).
1553. Măduța, Ilie, *În gariul getic*. *Ibid*., p. 129-130. Retipărire (1420).
1554. Mihăescu, George, *Contraste*. *Ibid*., p. 93-94. Retipărire (1395).
1555. Mihăescu, George, *Îl căutăm pe Ovidiu*. *Ibid*., p. 100.101. Retipărire (1303).
1556. Mincu, Marin, *Ovidiu*. *Ibid*., p. 126. Retipărire (1412).
1557. Moan, *Fantoma lui Ovidiu*, *Ibid*., p. 34-35. Retipărire (1138).
1558. Mocanu, Nicolae, *Tristia*. *Ibid*., p. 148-149.
1559. Mocanu, Nicolae, *Ultima scrisoare a lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 149.
1560. Mocanu, Nicolae, *Triptic pentru Ovidiu*. *Ibid*., p. 150-151.
1561. Moldovan, Maria, *Romana*. *Ibid*., p. 107-110. Retipărire (1319).
1562. Moldovan, Corneliu, *Ovidiu la Tomis*. *Ibid*., p. 30-32. Retipărire (1123).
1563. Monelli, Paolo, *Iulia e relegată și Ovidiu exilat*. În vol. *O aventură în secolul întâi*. Traducere de Anca și Alexandru Balaci. Buc., Ed. Eminescu, 1977, vol. I, p. 176-180. (Colecția Clepsidra).
1564. Monelli, Paolo, *Tristul exil al lui Ovidius la Tomis*. Ibid., p. 306-322.
1565. Motoc, Nicolae, *Dialogul solemn*, în *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 94-95. Retipărire (1274).
1566. Nello, *Vizită la Constanta*. *Ibid*., p. 23. Retipărire (1111).
1567. Papadat-Bengescu, Hortensia, *Pentru Ovidiu*. *Ibid*., p. 35-36. Retipărire (1139).
1568. Papadat-Bengescu, Hortensia, *Amintiri dobrogene*. *Ibid*., p. 47. Retipărire (1160).
1569. Pillat, Ion, *Ovidiu*. *Ibid*., p. 53. Retipărire (1182).
1570. Pitut, Gheorghe, *Ovidiu*, în vol. *Stele fixe*. /Buc./, Ed. Eminescu, f.a. /1977/, p. 83.
1571. Porumbacu, Veronica, *Ovidiu*, în vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 101. Retipărire (1304).
1572. Porumbacu, Veronica, *Dinspre Tomis*. *Ibid*., p. 102. Retipărire (1305).
1573. Porumbacu, Veronica, *Postumă pierdută*. *Ibid*., p. 101-102. Retipărire (1306).
1574. Porumboiu, Arthur, *Lamentația poetului Ovidiu*. *Ibid*., p. 151-156.
1575. Porumboiu. Arthur, *Pătrunderea frigului în cetate*. *Ibid*., p. 152.
1576. Prangati, Elena Cătălina, *Lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 122. Retipărire (1398).
1577. Prundeanu, Constanta, *Marină*. *Ibid*., p. 154-155.
1578. Prundeanu, Constanța, *Ovidiene*. *Ibid*., p. 153-154.
1579. Rădulescu, Fausta, *Memoriei lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 37-38. Retipărire (1140).
1580. Ricinski, Francisca, *Acolo unde Cotys...* *Ibid*., p. 160-161. Retipărire (1142).
1581. Ricinski, Francisca, *Strofe către Ovidiu*. *Ibid*., p. 163-164.
1582. Rosculeț, V.V., *Ovidiu*. *Ibid*., p. 38-39. Retipărire (1141).
1583. Salcia, Constantin, *Pont Euxin*. *Ibid*., p. 52. Retipărire (1174).
1584. Sălceanu, Grigore, *Pontică*. *Ibid*., p. 48. Retipărire (1165).
1585. Sălceanu, Grigore, *Ovidius*. Tragedie în 5 acte, în versuri. *Ibid*., p. 89-92 /act V, sc. 1/. Retipărire (1241).
1586. Sălceanu, Grigore, *Romanul*. *Ibid*., p. 104-105. Retipărire (1313).
1587. Sălceanu, Grigore, *Iarnă*. *Ibid*., p. 105-106. Retipărire (1313).
1588. Sălceanu, Grigore. *Insula lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 127. Retipărire (1413).
1589. Săndulescu, C., *Ovidiană*. *Ibid*., p. 53-53. Retipărire (1175).
1590. Săndulescu, Ecaterina, *Umbra poetului*. *Ibid*., p. 107. Retipărire (1316).
1591. Solomon, Petre, *Metamorfoze*. *Ibid*., p. 82-83. Retipărire (1243).
1592. Stans. *Impresii și amintiri de zile mari*. *Ibid*., p. 24. Retipărire (1114).
1593. Stolnicu, Simion, *Ovidiană*. *Ibid*., p. 123. Retipărire (1400).
1594. Tarangul, Marin, *Exilul lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 123-124. Retipărire (1401).
1595. Teodorescu, Virgil, *Ovidiu*. *Ibid*., p. 118. Retipărire (1382).
1596. Teodorescu, Virgil. *Ciudat măslin*. *Ibid*., p. 124. Retipărire (1403).
1597. Theodorescu, Cicerone, *Ovidiu*, *Ibid*., p. 83-84. Retipărire (1249).
1598. Theodorescu, Cicerone, *Insula lui Ovidiu*, *Ibid*., p. 84-85. Retipărire (1248).
1599. Theodorescu, Cicerone, *Mormântul lui Ovidiu*, *Ibid*., p. 128. Retipărire (1415).
1600. Todea, Ion Valeriu, *Închinare poetului Ovidiu* (La comemorarea a 2000 de ani de la nastere)/datată: 3 februarie 1957/. Ibid., p. 88-89.
1601. Tomozei, Gheorghe, *Sonetul lui Ovid în drum spre Tomis*. *Ibid*., p. 130-131. Retipărire (1422).
1602. Tomozei, Gheorghe, *Sonetul lui Ovidiu în drum spre Tomis*. în vol. *Poema patriei* (Negru Vodă. Să nu supere iarba. Tratatul despre dor. Capul de pe scările Gemoniei). /Buc./, Ed. Eminescu, f.a. /1977/, p. 231. Retipărire (1422).
1603. Tudora, Carmen, *Ovidiu și marea*. În vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 156.
1604. Tudora, Carmen. *Ovidiu și marea*. În vol. *Planeta de zăpadă*. /Buc./. Ed. Cartea Românească, f.a. /1977/, p. 52. Retipărire (1603).
1605. Tudora, Carmen, *Despre Ovidiu* În vol. *Lui Ovidiu* (v. 1449), p. 155-156.
1606. Tudora, Carmen, *Ultima elegie a lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 157.

1607. Tudora, Carmen, *Elegie pontică*. *Ibid*., p. 157-158.
1608. Tugui, Haralambie, *Singur dor*, *Ibid*., p. 125. Retipărire (1404).
1609. Ungureanu, I. Mihai, *La statuia lui Ovidiu* (Sulmona-Italia), Ibid., p. 128-129. /datată: 1974/.
1610. Ursu, G.G., *Surghiunul lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 131. Retipărire (1424).
1611. Vinea, Ion, *Ovid*. *Ibid*., p. 49. Retipărire (1167).
1612. Vinea, Ion, *Tomis*. *Ibid*., p. 97-98. Retipărire (1283).
1613. Vlahuță, A., *Constanța*. *Ibid*., p. 20-21. Retipărire (1102).
1614. Voicu-Tulcea, Teodor, *Ovidiu la Tomis-Constanța*. *Ibid*., p. 39-40. Retipărire (1143).
1615. Voita, L., *Exilul poetului Ovidiu la Tomis*. *Ibid*., p. 85-86. Retipărire (1254).
1616. Vulcan, P., *Ovidiu în exiliu*. *Ibid*., p. 19-20. Retipărire (1100).
1617. ***, *Legenda lacului Siutghiol*. *Ibid*., p. 10. Retipărire (1407).
1618. ***, *Insula lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 11. Retipărire (1407).
1619. ***, *Colind lui Ovidiu*. *Ibid*., p. 12. Retipărire (1407).
1620. ***, *Colindul lui Ovidiu* (variantă). Ibid., p. 12-13. Retipărire (1407).
1621. ***, *Nostro Ovidio*. *Ibid*., p. 87-88. Retipărire (1257).

1978

1622. Bălăet, Dumitru, *În răsăritul făpturilor noastre, Ovidiu...*, în vol. *Glasuri*, poeme. Buc., Ed. Eminescu, 1978, p. 102-103.
1623. Chinezu, Paul Doru, *Ovidiu*, în vol. *Mărturii*, culegere din creația membrilor cenaclurilor literare „Victor Eftimiu" și „Cuvinte românești" /Timișoara/, 1978, p. 25. (Consiliul Județean al Sindicatelor Timiș).
1624. Doinaș, Ștefan Augustin, *Ovidiu la Tomis*, în vol. *Alfabet poetic*. Prefață de Aurel Martin. Buc., Ed. Minerva, 1978, p. 91. (Biblioteca pentru toți). Retipărire (1290).
1625. Eftimiu, Victor, *Statuia lui Ovidiu*. În vol. Opere, vol. VII. Buc., Ed. Minerva, 1978, p. 115-116. Retipărire (1124).
1626. Felea, Victor, *Trepte*, în „România Ltit.", XI, ne. 12, 23 martie 1978, p. 6.
1627. Gorec-Rosinski, Jan, *Ovidiu la Tomis*. În românește de Nicolae Mereș, în „Tomis", XIII, nr. 1, martie 1978, p. 16.
1628. Liu, Nicolae, *De vorbă cu Ovidiu*, în „România Liberă", XI, nr. 36, 7 sept. 1978, p. 6.
1629. Mihai, Virgil, *La Constanța simțindu-te solidar cu Ovidiu*, în „Steaua", XXIX, mai 1978, p. 9.
1630. Mocanu, Nicolae, *Ultima scrisoare a lui Ovidiu*, în *Dacica*. Antologie de poezie lirică românească. Ediție de Chirata Iorgoveanu-Dumitru. Prefață de Paul Anghel. Buc., Ed. Minerva, 1978, p. 305. Retipărire (1559).
1631. Tomozei, Gheorghe, *Tomis*, în vol. *Peregrin valah*. Buc., Ed. Sport-Turism, 1978, p. 62-63.
1632. Văduva-Poenaru, Ion, *Ovidiu*, în vol. *Zări străbune*. Buc., Ed. Eminescu, 1978, p. 26.
1633. Vinea, Ion, *Tomis*, in vol. *Dacica*. Antologie de poezie lirică românească. Ediție de Chiraz Iorgoveanu-Dumitru. Prefață de Paul Anghel. Buc., Ed. Minerva, 1978, p. 159-160. Retipărire (1283).

1980

1634. Flămând, Dinu, *Ovidiu la Tomis*, în „Echinox", XII, nr. 1-2, ian. febr. 1980, p. 9.

V. Evocări și prelucrări muzicale

1885

1635. /Stephănescu, George/, *Ovid*. Hymn de Gr. Ventura /atribuire greșită/. Partitură de canto și orchestră pe versuri de Alecsandri. Bibl. Acad. Rom., Mss. rom. nr. 1805. 5f. (v. 1022)

1907

1636. Castaldi, Alfonso, *Marsyas*. Poem simfonic. Ms. Prima audiție: 1907. /Informație luată din buletinul „Studii muzicologice", vol. II (8), 1958, p. 71/.

1912

1637. Otescu, Ion Nona, *Narcis*. Poem simfonic /după *Metamorfozele* lui Ovidiu/. Datat: 18 iulie 1912. Partitură de orchestră. Prima audiție: 1914. Bibl. Acad. Rom., Mss. muzicale nr. 1606.

1916

1638. Alessandrescu, Alfred, *Acteon*. Poem simfonic pentru orchestră. Ms. Prima audiție: 1916 / Informație luată din „Studii muzicologice", vol. II (8), 1958, p. 75.

1941

1639. Nottara, C./C./, *Ovidiu* - operă în cinci acte. Partitura pentru pian și voce. 30.III. 1941. Ms. autograf în creion. În „Muzeul Memorial C.I. și C.C. Nottara", nr. 63, 251 p. (vezi 1180).

1943-1944

1640. Nottara, C. /C/, *Ovidiu* - operă în cinci acte. Sinaia, 22 aug. 1943, Ciulnița Muscel 15 iulie 1944. Partitura generală. Ms. autograf în cerneală. Actul I-II. În „Muzeul C.I. și C.C. Nottara. Buc., nr. 68. 232 p.

1956

1641. Alessandrescu, Alfred, *Acteon*. Poem simfonic pentru orchestră. /Buc./, Ed. de Stat pentru Literatură și Artă. 1956. 131 p.

1957

1642. Todută, Sigismund, *Simfonia III „Ovidiu"*. Partitură în ms. Prima audiție: Cluj, 30 sept. 1957.

1969

1643. Grigoriu, Theodor, *Elegia Pontica* (Elegia III /Cartea III/) de Ovidiu, Cor de femei. Partitură /Buc./, Ed. Muzicală, /1969/. 35 p. Prima audiție: Buc., 24 iunie 1969.

1970

1644. Ghenea, Cristian. *Documente privitoare la viața muzicală de pe teritoriul României, în Renaștere*. /Ecouri ovidiene în cântece din sec. XVIII/, în „Muzica", XX, nr. 1, ian. 1970, p. 19. (Vezi nr. 1325).

1971

1645. Grigoriu, Theodor, *Elegie Pontică. Cântată pe versuri latinești* /de Ovidiu/. Buc., Ed. Muzicală, 1971, 58 p. (V. nr. 1334).

1972

1646. Nottara, C.C., Berger, W., *Ovidiu*. Operă în cinci acte. Manuscris copie în tuș, f.a. /1972/, 534 p. C.C. Nottara a orchestrat act. I-II, iar W. Berger act. III-V. Transmisă la TV în premieră pe țară: 20.II.1973. Transmisă la Radio: 29.I.1975; 14.X.1973; 4.XII.1974. (V.nr. 1370).

1974

1647. Castaldi, Alfonso. *Marsyas*. Poem simfonic. Partitura. Buc., Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor, 1974. 96 p/ (V. nr. 1636).

1648. Donceanu, Felicia, *Ponti Euxini Clepsydra*. Schite în laviu pentru oboi, clarinet, soprană, harpă și percutie. Texte din Publius Ovidius Naso. Buc., Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor, 1974. 43/44/ p.

LA BIBLIOGRAPHIE OVIDIENNE EN ROUMANIE. IV. ÉVOCATIONS D'OVIDE

- Résumé -

„Évocations d'Ovide" représentent la dernier chapitre d'un ouvrage plus vaste, publié antérieurement dans les pages de la revue „Pontica": I. *Textes ovidiens* et II. *Traductions d'Ovide*, Pontica, 23, 1990, p. 367-404; *Articles et études critiques*, Pontica, 25, 1992, p. 419-444.

La bibliographie ovidienne, suivie jusqu'en 1981, représente un inestimable instrument de travail offert aux spécialistes et aux admirateurs de l'oeuvre d'Ovide par le regretté professeur de l'Université de Cluj, Nicolae Lascu.

Bun de tipar : 15.12.1996. Apărut : 1996.
Hârtie offset : 60 g/ m^2.
Format : 16/ 70x100. Coli tipar : 16,5.

Tiparul executat la **S.C. INFCON S.A.** Constanţa
str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 665627, 680527